АРХЕОЛОГИЯ

год. XLVIII

2007

кн. 1-4

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Крум Бъчваров. Произход и ранно разпространение на погребението в керамичен съд 9
Ангелина Пировска. Изработка и особености в украсата на тракийските есхари 21
Марио Иванов. Поморийската гробница в контекста на мавзолеите с центричен план в Римската империя 32
Надежда Кирова. Гробници от Западния некропол на Сердика 38
Сергей Торбатов. Тракийско ямно светилище от римската епоха край Снягово (Южна Добруджа) 46
Георги Атанасов, Светлана Венелинова, Станимир Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово) 57
Павел Георгиев. Пластинка с изображение на грифон и надпис. За т. нар. единични печатчета 67
Валери Григоров. Средновековни бронзови огнива от България 79
Рашо Рашев. Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX век 90

СЪОБЩЕНИЯ

Веселина Вандова. Неолитно селище в Берсин, Кюстендилско: разкопки през 2007 г. 102
Алена Тенчова, Веселин Хаджиангелов. Надгробна могила при Продановци, Самоковско 114
Светла Петрова. Коринтски капители от епископската базилика в Сандански 122
Илия Кулов. Античен производствен център край Полето, община Симитли 132
Здравко Димитров, Сотир Иванов. Данни за коринтски ордер от античния град край Рупите, Петричко 142
Дочка Владимирова-Аладжова. За ранновизантийските стъклени екзагии от България 150
Живко Аладжов. Разкопки на крепостта Блесна край Димитровград (предварително съобщение) 162
Катя Меламед. Керамичен фрагмент с *Ръката Божия (?)* от Ябълково, Хасковско 170
Стела Дончева. Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX-X в.) 178
Тодор Чобанов. Метрично изследване на езически монументи от Плиска и Преслав 185

ДИСКУСИИ

Павел Георгиев. Българският сарактон в Тракия 192

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Мария Грозева. Руслан Костов. Археоминералогия на неолитни и халколитни артефакти от България и тяхното значение в гемологията. София, 2007 206
Мария Грозева. Наталия Скакун. Орудия труда и хозяйство древнеземледеческих племен Юговосточной Европы в эпоху энеолита. Санкт-Петербург, 2006 207
Хенриета Тодорова. Blagoje Govedarica. Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas. Mainz, 2004 209

Маргарита Тачева. Ιωάννης Π. Τουρατσογλου. Η Ελλας και τα Βαλκανια πριν από τα τελη της αρχαιοτητος. Ioannis P. Touratsoglou. Greece and the Balkans Before the End of Antiquity. Bibliotheca of Hellenistic Numismatic Society, Athens, 2006 211

Илия Мечков. Георги Владимиров. Волжка България и Казанското ханство в географските карти на Средновековието и Новото време. София, 2007 213

Людмила Дончева-Петкова. Brigitte Pitarakis. Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze. Paris, 2006 216

Илия Мечков. Тодор Чобанов. Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. София, 2006 222

Генадий Н. Белорибкин. Георги Владимиров. Волжка България и Казанското ханство (VIII-XVI в): строително изкуство и архитектура. София 2006 227

ПРЕГЛЕД

Рашо Рашев. 60 години от обединяването на Народния археологически музей и Българския археологически институт 229

Станислав Станилов. Рашо Рашев (1943-2008) 231

Христина Стоянова. Нова експозиция в Националния историко-археологически резерват Плиска 239

Павлина Илиева. Първа национална изложба „Българска археология 2007" в залите на Националния археологически музей 240

Мария Узунова. Защитени дисертации 246

Анастасия Беливанова. Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт с музей - БАН през 2007 г. 253

Дочка Аладжова:	e-mail: dochka_al@dir.bg
Крум Бъчваров:	e-mail: krum.bacvarov@gmail.com
Веселина Вандова:	e-mail: v.vandova@abv.bg
Светлана Венелинова:	e-mail: lihnida_sv@abv.bg
Павел Георгиев:	e-mail: pavel_g@gbg.bg
Валери Григоров:	e-mail: valerig@abv.bg
Здравко Димитров:	e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg
Стела Дончева:	e-mail: steladoncheva@hotmail.com
Марио Иванов:	e-mail: slotarm@yahoo.com
Сотир Иванов:	e-mail: i.sotir@gmail.com
Надежда Кирова:	e-mail: kirova77@yahoo.com
Илия Кулов:	e-mail: iliakulov@yahoo.com
Катя Меламед:	e-mail: katjamelamed@yahoo.com
Светла Петрова:	e-mail: svetlap57@abv.bg
Ангелина Пировска:	e-mail: piroad@abv.bg
Станимир Стойчев:	e-mail: s_stoichev@mail.bg
Алена Тенчова:	e-mail: tenchova@yahoo.co.uk
Веселин Хаджиангелов:	e-mail: vhajiangelov@yahoo.com
Тодор Чобанов:	e-mail: chobanov@abv.bg

Произход и ранно разпространение на погребението в керамичен съд

Крум Бъчваров

Макар и до голяма степен непълни, данните за погребалните обреди през късната праистория в Югоизточна Европа показват значението на конкретни погребални традиции за цялостното разбиране на праисторическото развитие. Възникнало през ранните фази на югоизточноевропейската неолитизация, макар и не в самото ѝ начало, погребението в керамичен съд се развива в три териториално и хронологично ограничени „вълни": ранонеолитна изходна зона в долините на реките Струма и Вардар, и в Западните Родопи в началото на VI хил. пр. Хр. и по-късни, късноневолитни и халколитни, както и ранобронзови прояви, с терминологични варианти в зависимост от съответната регионална периодизация, разпространени от Арголида в Гърция до Трансданубия в Унгария и датиращи от края на VI до края на III хил. пр. Хр., допълнително разграничени от по-продължителни или по-кратки хронологични хиатуси. Паралелите от Анатолия, Месопотамия и Леванта представляват стабилна основа за разширяване на съвременните познания за този очевидно транскултурен феномен.

В това изследване разглеждам появата на праисторическата традиция на погребение в керамичен съд на фона на югоизточноевропейската неолитизация и я проследявам до изходните ѝ зони по пътищата на нейното ранно развитие в хронологическите граници на неолита, халколита и ранната бронзова епоха[1]. Тя е особено подходяща за подобен експеримент, тъй като възникването ѝ се обуславя от конкретно явление с установено начало и еволюция - откриването и разпространението на керамичните съдове. За целите на това проучване под „погребение в керамичен съд" разбирам само първично и/или вторично погребение на бебета/деца, чието археологическо разграничаване често е невъзможно, и не включвам синхронните гробове с кремация, при които тленните останки понякога също се полагат в керамични съдове, въпреки че двете традиции, поне през отделни периоди от развитието си, са тясно свързани (вж. кратка терминологична дискусия в Sprague 2005, 68, 128-129).

Разкопвачите на дискутираните по-нататък археологически контексти използват различни периодизационни модели в зависимост от региона, в който работят (например централноевропейски и егейски). Тъй като това изложение предполага групиране на контекстите в по-широки хронологични рамки, тук следвам хронологичната терминология на съответните автори и не отделям място за културни синхронизации. В същото време, в много случаи са налични радиовъглеродни дати, които при възможност привеждам.

Гробове в керамични съдове от Югоизточна Европа[2]

Засега най-ранните гробове в керамични съдове от Югоизточна, а всъщност и от цяла Европа, са открити в ранонеолитни селища в долините на реките Струма и Вардар, и в Западните Родопи - район, който вероятно представлява изходна зона за неолитизацията на Югоизточните Балкани (Nikolov 2008).

Ковачево. Многослойното селище в долината на р. Струма се проучва от средата на 80-те години на XX в. от българо-френска археологическа експедиция. Културният пласт достига дебелина ок. 2 м. В частично унищожените горни пластове Ковачево III и II са регистрирани материали от късния неолит и ранната бронзова епоха. Четирите фази на долния пласт, Ковачево Ia-Id, се отнасят към ранния неолит (Lichardus-Itten et al. 2002; Lichardus-Itten et al. 2006). От тях са налични няколко ^{14}C дати, най-ранната от които е 6075-6005 cal. BC за Ковачево Ia, а най-късната - 5800-5630 cal. BC за Ковачево Id (Reingruber, Thissen 2005, 315).

---

[1] *По-нататък посочвам фазите на ранната бронзова епоха с общоприетото съкращение РБЕ.*

[2] *За основните дискутирани в текста селища и некрополи, вж. обр. 1.*

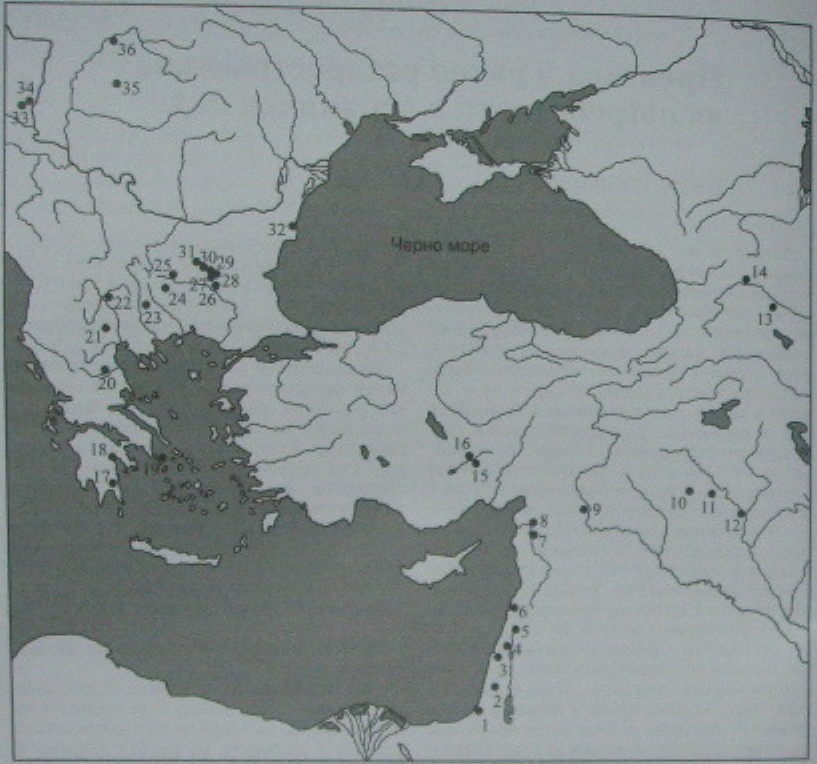

Обр. 1. Карта с местоположението на основните дискутирани селища и некрополи в Предна Азия и Югоизточна Европа: 1 Катиф; 2 Телулиот Баташи; 3 Нахал Зехора II; 4 Тел Те'о; 5 Тел Дан; 6 Библос; 7 Тел ел-Керк; 8 Тел Курду; 9 Тел Халула; 10 Тел Хазна II; 11 Тел Сото; 12 Тел Хасуна; 13 Беюк Кесик; 14 Бериклдееби; 15 Кьошк Хьююк; 16 Пънарбашъ-Бор; 17 Кувелейки (Алепохори); 18 Лерна; 19 Кефала; 20 Рахмани; 21 Мандало; 22 Анзабегово; 23 Ковачево; 24 Ракитово; 25 Юнаците; 26 Нова Загора; 27 Гълъбово; 28 Дядово; 29 Езеро; 30 Караново; 31 Крън; 32 Дуранкулак; 33 Морагь-Тюзкьодом; 34 Алсонйек-Каница-Флур; 35 Кьорьошладани 14; 36 Полгар 7

Fig. 1. Map showing the location of the main sites discussed, in the Near East and southeast Europe: 1 Tel Qatif; 2 Teludiot Batashi; 3 Nahal Zehora II; 4 Tel Te'o; 5 Tel Dan; 6 Byblos; 7 Tell el-Kerkh; 8 Tell Kurdu; 9 Tell Halula; 10 Tell Hazna II; 11 Tell Sotto; 12 Tell Hassuna; 13 Beyuk Kesik; 14 Berikldeebi; 15 Köşk Höyük; 16 Pınarbaşı-Bor; 17 Kuveleiki (Alepochori); 18 Lerna; 19 Kephala; 20 Rachmani; 21 Mandalo; 22 Anzabegovo; 23 Kovačevo; 24 Rakitovo; 25 Yunatsite; 26 Nova Zagora; 27 Galabovo; 28 Dyadovo; 29 Ezero; 30 Karanovo; 31 Kran; 32 Durankulak; 33 Mórágy-Tüzködomb; 34 Alsónyék-Kanizsa-Flur; 35 Körösladány 14; 36 Polgár 7

В раннонеолитния пласт Ковачево I са открити пет гроба. Други 2 произхождат от пласта, определен от разкопвачите като средненеолитен. Всички те принадлежат на новородени или мъртвородени бебета и деца на възраст до 6,5 години. Погребани са между жилища в свита позиция настрани или в „полуседяща" поза, ориентирани с глави на изток, запад или север. Биоархеологическите изследвания предполагат, че 3 от погребаните деца са били увити в плътна тъкан, най-вероятно кожен чувал или рогозка. В различни комплекси в селището, най-често ями, са намерени и отделни фрагменти от човешки кости, включително от възрастни индивиди.

От раннонеолитния пласт Ковачево Id произхождат два гроба в керамични съдове. Първият принадлежи на мъртвородено бебе, положено в керамично гърне с височина ок. 30 см и покрито с керамичен капак. Скелетът е пълен - бебето е погребано в силно свита позиция надясно с глава на север. Вторият аналогичен гроб все още не е публикуван. Той най-вероятно принадлежи на съвсем малко бебе, също положено в керамично гърне (Lichardus-Itten et al. 2002, 116, pl. 10 1).

Ракитово. Многослойното селище в Западните Родопи е напълно проучено през 1974-1975 г. Разрушените горни пластове датират от къснонеолитната култура Караново III-IV, а вероятно и от раннонеолитната култура Караново I, към която принадлежат и запазените два най-долни хоризонта, достигащи дълбочина съответно 0,54 и 0,80 м.

Единственият гроб в керамичен съд е открит в пласт II, до западната стена под пода на жилище 16 (Радунчева и др. 2002, 35, обр. 24). Той принадлежи на новородено бебе (според определението на разкопвачите, тъй като скелетът не е проучен от антрополог), положено в червеноангобирано керамично гърне с ниска шия, сферично тяло и четири симетрично разположени въжести дръжки. По-голямата част от устието на съда липсва. Заедно със скелета, в съда са открити бучки червена охра и кремъчна пластина - трябва да се има предвид, че през ранния неолит гробните дарове са изключително рядко явление, особено в гробовете на бебета и деца.

Анзабегово. Многослойното селище в долината на р. Вардар е проучено през 1969-1970 г. (Gimbutas 1976; Garašanin 1998). Регистрирани са 3 раннонеолитни пласта, чиито керамични комплекси се характеризират с рисувана украса (Анза III-I). Пластът Анза IV най-общо е синхронен с периода Винча А. Абсолютните дати от Анза III-I очертават хронологична рамка между 6110 и 5460 cal. BC; съответните дати за интересуващата ме в случая фаза Анза Ic предполагат развитие точно след 5900 cal. BC (Reingruber, Thissen 2005, 319-321).

От неолитните пластове в Анза произхождат скелетни останки най-малко от 34 души, в повечето случаи отделни кости, принадлежащи на 17 новородени бебета и деца, 5 млади и 12 възрастни индивиди. Под подове на жилища в централния сондаж са проучени 5 гроба, характеризиращи се със свита позиция. Бебешки кости са открити в яма от Анза Ic. Към същия пласт се отнася и гроб на две млади жени, погребани в свита позиция една срещу друга.

Раннонеолитен гроб в керамичен съд е проучен в пласт Ic. Той принадлежи на новородено бебе, положено в червеноангобирано керамично гърне с крушовидно тяло и силно профилирано навън устие, поголямата част от което липсва. Четирите симетрично разположени (въжести?) дръжки са отчупени заедно с цялото дъно, най-вероятно съзнателно. Съдът е открит полегнал настрани (Gimbutas 1976, 397, fig. 242, pl. 47; Garašanin 1979, 87).

Гробовете в керамични съдове от тези три раннонеолитни селища бележат първата фаза от развитието на обреда. След хронологичен хиатус от няколко столетия, практикуването му продължава през късния неолит (обр. 2).

Езеро. Праисторическата селищна могила се проучва от 1952 г. Широкомащабен българо-съветски археологически проект

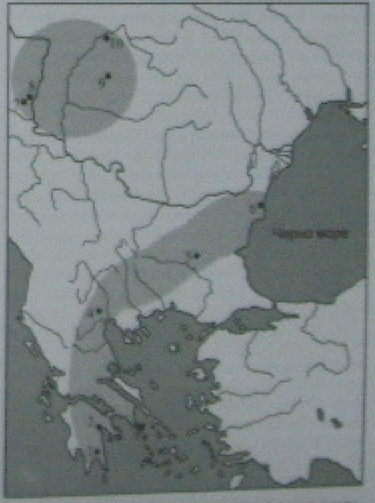

Обр. 2. Разпространение на традицията на погребение в керамичен съд през късния неолит и халколита в егейския регион и Югоизточна Европа: 1 Кувелейки (Алепохори); 2 Лерна; 3 Кефала; 4 Мандало; 5 Езеро; 6 Дуранкулак; 7 Морагь-Тюзкьодом; 8 Алсонйек-Каница-Флур; 9 Кьорьошладани 14; 10 Полгар 7

Fig. 2. Map showing the jar burial distribution area in the late Neolithic and Chalcolithic, in the Aegean and southeast Europe: 1 Kuveleiki (Alepochori); 2 Lerna; 3 Kephala; 4 Mandalo; 5 Ezero; 6 Durankulak; 7 Mórágy-Tüzködomb; 8 Alsónyék-Kanizsa-Flur; 9 Körösladány 14; 10 Polgár 7

е реализиран през 60-те и началото на 70-те години на XX в. (Георгиев и др. 1979). Установени са напластявания от късния неолит, каменно-медната и ранната бронзова епоха. Пластове IV и III се отнасят към късонеолитните периоди Караново II-III, III, III-IV и IV. От интересуващия ме в случая пласт, датиращ от периода Караново III, са налични две радиовъглеродни дати, съответно 5280-5070 и 5430-5280 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 137).

Гроб в керамичен съд е открит в Югозападния сондаж, пласт IV, хоризонт V (Караново III), в плитка яма под жилищен под. Скелетните останки принадлежат на бебе (0-1 г.), покрито с дълбока тъмнополирана паница, украсена с канелюри. При скелета са намерени черупка от мида и „кремъчна пластинка с ретуширан връх" (Мерперт 1979, 46; Катинчаров 1979, 491).

В раннобронзовите пластове на тел Езеро са проучени още гробове в керамични съдове, които ще разгледам по-нататък.

Дуранкулак. През 80-те и 90-те години на XX в. в праисторическия некропол са проучени над 1200 гроба, отнесени към периодите Хамангия I-II, III и IV, Варна I и II-III.

От раннохалколитната фаза Хамангия III (4950/4900-4650/4600 cal. BC; вж. Bojadžiev 2002, 68) произхождат два гроба в керамични съдове. Първият принадлежи на бебе, положено в две хоризонтално лежащи гърнета с шия, долепени с устията едно към друго. Върху гроба са депонирани още 6 керамични съда, поставени с дъната нагоре. Повърхността под него е настлана с керамични фрагменти (Todorova et al. 2002, 77, Tabl. 161, 162). Второто бебе е погребано в конична купа, поставена в по-голяма купа и покрита с керамичен капак. В ямата е открит череп от говедо (Todorova et al. 2002, 79, Tabl. 170). Двата гроба са разположени близо един до друг в най-външната западна периферия на некропола.

Полгар 7. Многослойното селище в Унгарската пуста е проучено през 1994 г. и се отнася към културата с линейнолентеста керамика Алфьолд. В единия край на дългата траншея, очевидно с ритуално предназначение, е открит бебешки гроб в гърневиден съд с шия, висок над 1 м. Траншеята се намира в близост до дълга къща, с която вероятно е свързана и употребата ѝ. Над гроба е регистриран депозит от голям брой интенционално фрагментирани съдове (Raczky 2006, 385-386).

Кьорошладанi 14. Укрепеното къснохалколитно селище се отнася към култура Тисаполгар и все още се проучва. Наличните досега ¹⁴C дати отнасят съществуването му към периода 4300-4100 cal. BC. В югозападната му част са открити 2 бебешки гроба, разположени един до друг. Бебетата (0-2 месеца) са положени в свита позиция надясно и са покрити с големи керамични съдове, съответно купа и конично гърне. В ямите е регистриран гробен инвентар: по-малки съдове и вероятно кремълен камък (А. Гюча, лична информация).

Мораги-Тюзкьодом. Праисторическият некропол в Южна Трансдунабия е проучен през 80-те години на XX в. и се отнася към култура Ленгиел. В т. нар. гробна група B_1 са проучени 3 гроба, принадлежащи на бебета (0-5 месеца), положени в купи върху високи столчета. И трите бебета лежат в свита позиция надясно с глави на запад, югозапад и североизток. В подобен керамичен съд е открит бебешки череп (Zalai-Gaál 2002, 123, 138, 140-141, Karte 2; Zalai-Gaál 2008).

Алсонйек-Каница-Флур. Некрополът се отнася към култура Ленгиел и се намира недалеч от Мораги-Тюзкьодом в Югоизточна Трансдунабия. Проучването му все още продължава. До този момент са регистрирани ок. 1500 гроба, 6 от които - в керамични съдове. Въпреки че повечето са разрушени при съвременна строителна дейност, ясно е, че те също принадлежат на новородени или мъртвородени бебета, положени в силно свита позиция, главно надясно, но в един случай и наляво, в сходни купи върху високи столчета (Zalai-Gaál 2008).

Лерна. Ниската селищна могила, разположена недалеч от ез. Лерна на западното крайбрежие на Арголида, е проучена през 50-те години на XX в. от Дж. Каски, който регистрира пластове от неолита, каменно-медната и бронзовата епоха. От финалнонеолитния пласт II произхожда гроб на мъртвородено бебе, положено в биконична купа с рисувана украса. Комплексът е открит в депозит, представляващ последователни жилищни подове, което позволява да се предположи, че бебето е погребано под пода на къща (Caskey 1957, 159, fig. 5, pl. 48-49; Angel 1971, 41; Vitelli 2007, 47, fig. 69).

Кунелейки. В тази пещера в Лакония са проучени дълбоки напластявания, отнасящи се към финалния неолит. Радиовъглеродните дати от двете камери на пещерата предполагат обитаване през финалния неолит: 4947-3362 BC за вътрешната и 4922-4360 BC за външната камера. Единственият гроб в керамичен съд принадлежи на бебе, положено в биконично гърне с две вертикални дръжки, което от своя страна е поставено в отворен гърневиден съд с тясно дъно и четири хоризонтални дръжки върху най-широката част на тялото. Дъното му е пробито след изпичането, най-вероятно във връзка с неговата употреба в погребалния обред (Κονταξή et al. 2001, 25-26, εικ. 6; Κουμουζέλη 1995, 158f, εικ. 17-18).

Мандало. Тази селищна могила в Централна Македония е разположена на ок. 20 км северозападно от античната Пела и е проучена през 80-те години на XX в. Регистрирани са пластове от финалния неолит и ранната бронзова епоха; радиовъглеродните дати предполагат хронологически хиатус от около хиляда години. Могилата е обитавана през три основни фази: 5750-4250 cal. BC, 4350-4000 cal. BC и 2950-2200 cal. BC (Maniatis, Kromer 1990; Kotsakis et al. 1989).

От финалнонеолитните пластове произхождат два гроба - вторична инхумация на възрастен индивид в яма с кирпичени стени и гроб на дете (бебе?) в отворена купа, покрита с втора купа (Πιλάλη-Παπαστερίου et al. 1986, 455). Интересуващият ме в случая контекст е пряко датиран към 4340-4450 cal. BC от останките на пода на жилище, изградено с техниката *pisé*, под който е открит детският гроб (Kotsakis et al. 1989, 683).

Кефала. Селището и некрополът при Кефала са разположени на нос край северозападното крайбрежие на цикладския остров Кеос. Проучени са през 60-те и 70-те години на XX в. и според последните анализи датират от 3600-3500 cal. BC или са дори още по-ранни (Alram-Stern 1996, 456; Alram-Stern 2001, 127, Abb. 2). Отнасят се към финалнонеолитната култура Атика-Кефала. В некропола са регистрирани 4 бебешки гроба в керамични съдове, всички в известна степен нарушени от по-късни ями. В един от случаите две бебета са положени заедно в голямо гърне. В друг гроб е открит инвентар: две женски антропоморфни фигури (Coleman 1977, 59, 74, 78, 85-86).

Последната хронологична „вълна" в разпространението на традицията на погребение в керамичен съд се отнася към ранната бронзова епоха и е ограничена в сравнително малък регион в Тракия, с едно изключение в съседна Тесалия[1] (обр. 3). От друга страна, въпреки тясното си разпространение, раннобронзовите гробове в керамични съдове са най-многобройни изобщо през късната праистория в Югоизточна Европа.

Юнаците. Първите проучвания на тази праисторическа могила датират от 1939 г., последвани от продължителен период (1982-2001) на археологически разкопки в рамките на българо-съветска експедиция. Реализирането на последния, вече българо-гръцки проект, все още продължава. Праисторическите пластове се отнасят към халколита и ранната бронзова епоха. Раннобронзовите хоризонти XVII-X, от които произхождат гробове в керамични съдове, са датирани между 3010 и 2350 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 158-160).

В раннобронзовите хоризонти на могилата, които се отнасят към РБЕ I и II, са проучени 29 бебешки гроба, 23 от които - в керамични съдове, всички свързани с жилищни контексти. Индивидуални са 20 от тях, а в 3 случая са регистрирани двойни гробове. Използвани са различни типове керамични съдове, винаги вторично. Понякога са затваряни с керамични капаци (Мишина, Балабина 2007).

Крън. В тази малка селищна могила са регистрирани напластявания от късния неолит и ранната бронзова епоха. Под подове на жилища от РБЕ III са открити 4 бебешки гроба в керамични кани и гърнета.

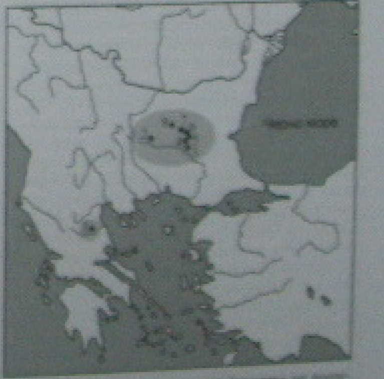

Обр. 3. Разпространението на традицията на погребване в керамичен съд в Тракия и Тесалия през ранната бронзова епоха: 1 [illegible]; 2 Юнаците; 3 Гълъбово; 4 Езеро; 5 Дядово; 6 Нова Загора; 7 Караново; 8 Крън

Fig. 3. Map showing the jar burial distribution area in EBA Thrace and Thessaly: 1 [illegible]; 2 Yunatsite; 3 Galabovo; 4 Ezero; 5 Dyadovo; 6 Nova Zagora; 7 Karanovo; 8 Kran

е реализиран през 60-те и началото на 70-те години на XX в. (Георгиев и др. 1979). Установени са напластявания от късния неолит, каменно-медната и ранната бронзова епоха. Пластове IV и III се отнасят към къснонеолитните периоди Караново II-III, III, III-IV и IV. От интересуващия ме в случая пласт, датиращ от периода Караново III, са налични две радиовъглеродни дати, съответно 5280-5070 и 5430-5280 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 137).

---

[1] [illegible] Източно Средиземноморие.

Гроб в керамичен съд е открит в Югозападния сондаж, пласт IV, хоризонт V (Караново III), в плитка яма под жилищен под. Скелетните останки принадлежат на бебе (0-1 г.), покрито с дълбока тъмнополирана паница, украсена с канелюри. При скелета са намерени черупка от мида и „кремъчна пластинка с ретуширан връх" (Мерперт 1979, 46; Катинчаров 1979, 491).

В раннобронзовите пластове на тел Езеро са проучени още гробове в керамични съдове, които ще разгледам по-нататък.

Дуранкулак. През 80-те и 90-те години на XX в. в праисторическия некропол са проучени над 1200 гроба, отнесени към периодите Хаманджия I-II, III и IV, Варна I и II-III.

От раннохалколитната фаза Хаманджия III (4950/4900-4650/4600 cal. BC; вж. Bojadžiev 2002, 68) произхождат два гроба в керамични съдове. Първият принадлежи на бебе, положено в две хоризонтално лежащи гърнета с шия, долепени с устията едно към друго. Върху гроба са депонирани още 6 керамични съда, поставени с дъната нагоре. Повърхността под него е настлана с керамични фрагменти (Todorova et al. 2002, 77, Tabl. 161, 162). Второто бебе е погребано в конична купа, поставена в по-голяма купа и покрита с керамичен капак. В ямата е открит череп от говедо (Todorova et al. 2002, 79, Tabl. 170). Двата гроба са разположени близо един до друг в най-външната западна периферия на некропола.

Полгар 7. Многослойното селище в Унгарската пуста е проучено през 1994 г. и се отнася към културата с линейнолентеста керамика Алфьолд. В единия край на дълга траншея, очевидно с ритуално предназначение, е открит бебешки гроб в гърневиден съд с шия, висок над 1 м. Траншеята се намира в близост до дълга къща, с която вероятно е свързана и употребата ѝ. Над гроба е регистриран депозит от голям брой интенционално фрагментирани съдове (Raczky 2006, 385-386).

Кьорьошладани 14. Укрепеното къснохалколитно селище се отнася към култура Тисаполгар и все още се проучва. Наличните досега ^{14}C дати отнасят съществуването му към периода 4300-4100 cal. BC. В югозападната му част са открити 2 бебешки гроба, разположени един до друг. Бебетата (0-2 месеца) са положени в свита позиция надясно и са покрити с големи керамични съдове, съответно купа и конично гърне. В ямите е регистриран гробен инвентар: по-малки съдове и вероятно хромелен камък (А. Гюча, лична информация).

Мораги-Тюзкьодом. Праисторическият некропол в Южна Трансданубия е проучен през 80-те години на XX в. и се отнася към култура Ленгиел. В т. нар. гробна група B₁ са проучени 3 гроба, принадлежащи на бебета (0-5 месеца), положени в купи върху високи столчета. И трите бебета лежат в свита позиция надясно с глави на запад, югозапад и североизток. В подобен керамичен съд е открит бебешки череп (Zalai-Gaál 2002, 123, 138, 140-141, Karte 2; Zalai-Gaál 2008).

Алсонйек-Каница-Флур. Некрополът се отнася към култура Ленгиел и се намира недалеч от Мораги-Тюзкьодом в Югоизточна Трансданубия. Проучването му все още продължава. До този момент са регистрирани ок. 1500 гроба, 6 от които - в керамични съдове. Въпреки че повечето са разрушени при съвременна строителна дейност, ясно е, че те също принадлежат на новородени или мъртвородени бебета, положени в силно свита позиция, главно надясно, но в един случай и наляво, в сходни купи върху високи столчета (Zalai-Gaál 2008).

Лерна. Ниската селищна могила, разположена недалеч от ез. Лерна на западното крайбрежие на Арголида, е проучена през 50-те години на XX в. от Дж. Каски, който регистрира пластове от неолита, каменно-медната и бронзовата епоха. От финалнонеолитния пласт II произхожда гроб на мъртвородено бебе, положено в биконична купа с рисувана украса. Комплексът е открит в депозит, представляващ последователни жилищни подове, което позволява да се предположи, че бебето е погребано под пода на къща (Caskey 1957, 159, fig. 5, pl. 48-49; Angel 1971, 41; Vitelli 2007, 47, fig. 65k).

Кунелейки. В тази пещера в Лакония са проучени дълбоки напластявания, отнасящи се към финалния неолит. Радиовъглеродните дати от двете камери на пещерата предполагат обитаване през финалния неолит: 4947-3362 BC за вътрешната и 4922-4360 BC за външната камера. Единственият гроб в керамичен съд принадлежи на бебе, положено в биконично гърне с две вертикални дръжки, което от своя страна е поставено в отворен гърневиден съд с тясно дъно и четири хоризонтални дръжки върху най-широката част на тялото. Дъното му е пробито след изпичането, най-вероятно във връзка с неговата употреба в погребалния обред (Κονταξή et al. 2001, 25-26, εικ. 6; Κουμουζέλη 1995, 158f, εικ. 17-18).

Мандало. Тази селищна могила в Централна Македония е разположена на ок. 20 км северозападно от античната Пела и е проучена през 80-те години на XX в. Регистрирани са пластове от финалния неолит и ранната бронзова епоха; радиовъглеродните дати предполагат хронологически хиатус от около хиляда години. Могилата е обитавана през три основни фази: 5750-4250 cal. BC, 4350-4000 cal. BC и 2950-2200 cal. BC (Maniatis, Kromer 1990; Kotsakis et al. 1989).

От финалнонеолитните пластове произхождат два гроба - вторична инхумация на възрастен индивид в яма с кирпичени стени и гроб на дете (бебе?) в отворена купа, покрита с втора купа (Πιλάλη-Παπαστερίου et al. 1986, 455). Интересуващият ме в случая контекст е пряко датиран към 4340-4450 cal. BC от останките на пода на жилище, изградено с техниката *pisé*, под който е открит детският гроб (Kotsakis et al. 1989, 683).

Кефала. Селището и некрополът при Кефала са разположени на нос край северозападното крайбрежие на цикладския остров Кеос. Проучени са през 60-те и 70-те години на XX в. и според последните анализи датират от 3600-3500 cal. BC или са дори още по-ранни (Alram-Stern 1996, 456; Alram-Stern 2001, 127, Abb. 2). Отнасят се към финалнонеолитната култура Атика-Кефала. В некропола са регистрирани 4 бебешки гроба в керамични съдове, всички в известна степен нарушени от по-късни ями. В един от случаите две бебета са положени заедно в голямо гърне. В друг гроб е открит инвентар: две женски антропоморфни фигури (Coleman 1977, 50, 74, 78, 85-86).

Последната хронологична „вълна" в разпространението на традицията на погребение в керамичен съд се отнася към ранната бронзова епоха и е ограничена в сравнително малък регион в Тракия, с едно изключение в съседна Тесалия[1] (обр. 3). От друга страна, въпреки тясното си разпространение, раннобронзовите гробове в керамични съдове са най-многобройни изобщо през късната праистория в Югоизточна Европа.

Юнаците. Първите проучвания на тази праисторическа могила датират от 1939 г., последвани от продължителен период (1982-2001) на археологически разкопки в рамките на българо-съветска експедиция. Реализирането на последния, вече българо-гръцки проект, все още продължава. Праисторическите пластове се отнасят към халколита и ранната бронзова епоха. Раннобронзовите хоризонти XVII-X, от които произхождат гробове в керамични съдове, са датирани между 3010 и 2350 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 158-160).

В раннобронзовите хоризонти на могилата, които се отнасят към РБЕ I и II, са проучени 29 бебешки гроба, 23 от които - в керамични съдове, всички свързани с жилищни контексти. Индивидуални са 20 от тях, а в 3 случая са регистрирани двойни гробове. Използвани са различни типове керамични съдове, винаги вторично. Понякога са затваряни с керамични капаци (Мишина, Балабина 2007).

Кръв. В тази малка селищна могила са регистрирани напластявания от късния неолит и ранната бронзова епоха. Под подове на жилища от РБЕ III са открити 4 бебешки гроба в керамични кани и гърнета.

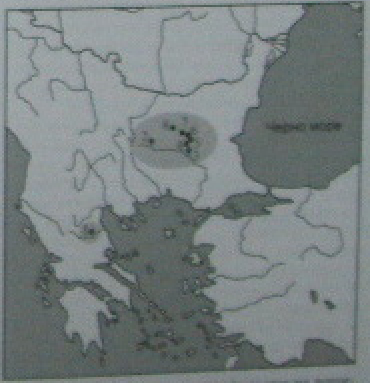

(Обр. 3. Разпространение на традицията на погребение в керамичен съд в Тракия и Тесалия през ранната бронзова епоха. 1 Рахмани; 2 Юнаците; 3 Гълъбово; 4 Езеро; 5 Дядово; 6 Нова Загора; 7 Караново; 8 Кръв

Fig. 3. Map showing the jar burial distribution area in EBA Thrace and Thessaly: 1 Rachmani; 2 Yunatsite; 3 Galabovo; 4 Ezero; 5 Dyadovo; 6 Nova Zagora; 7 Karanovo; 8 Krav

---

[1] Тук не включвам егейския регион, където традицията на погребение в керамични съдове е широко разпространена през ранната бронзова епоха, както и [illegible] в цялото Източно Средиземноморие.

В един случай като инвентар е регистриран кремъчен артефакт (Андреева 2007, 4, 6, обр. 2, 4).

Караново. Известната селищна могила се проучва от 1936 г.; основният период на археологически разкопки продължава от 1946 до 1957 г. В най-ново време се реализира българо-австрийски изследователски проект, стартирал в средата на 80-те години на XX в. Регистрирани са културни напластявания от неолита, халколита и ранната бронзова епоха. От раннобронзовите хоризонти (РБЕ III) произхождат 6 бебешки гроба в керамични съдове, всички под подове на жилища. Един от гробовете съдържа кремъчен артефакт; в същия контекст устието на гробния съд е затворено с конична купа, а ямата е покрита със 7 камъка, поставени с плоската страна надолу, след което ямата е замазана с глина (Hiller, Nikolov 2002, 11, Abb. 17; Hiller et al. 2005, 13, Abb. 10-11).

Дядово. Селищната могила се проучва от 1977 г. в рамките на три международни проекта - българо-холандски, българо-холандско-японски и българо-японски. Културните пластове се отнасят към каменномедната, бронзовата и желязната епоха. Хоризонтите от раннобронзовия пласт принадлежат към РБЕ III. От хоризонт 5 са известни шест ^{14}C дати, всички в границите на 3100-2500 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 164). Резултатите от разкопките не са публикувани, но в предварителните отчети се споменава за няколко раннобронзови бебешки гроба в керамични съдове (например Катинчаров и др. 1986, 42).

Езеро. Тъй като по-горе вече представих най-общо проучванията на тази селищна могила, тук ще разгледам само гробните контексти от ранната бронзова епоха (РБЕ III). По време на ранните проучвания в началото на 50-те години на XX в. са открити най-малко 4 бебешки гроба, поне 2 от които - в керамични съдове; непълните данни се дължат на липсата на полева документация и публикация на разкопките. Използвани са големи гърнета, дъното на едно от които е нарочно пробито, най-вероятно във връзка с вторичната употреба на съда в погребалния обред (Т. Кънчева-Русева, лична информация).

При проучванията на българо-съветската експедиция в раннобронзовите хоризонти на могилата са регистрирани 10 бебешки гроба, поне 3 от които - един от VII[7] и два от II хоризонт - в керамични съдове. Бебетата са положени в свита позиция в големи гърнета с диаметър над 30 см, поставени настрани и понякога подпрени с камъни. Гробните ями са изкопани под жилищни подове и в отделни случаи под пещи. Запълнителят им съдържа пепел и въглени, както и горели животински кости. Поне в един случай гърнето е затворено със слабо изпечен керамичен диск (Мерперт 1979а, 17; Мерперт 1979б, 55; Катинчаров 1979, 491, обр. 210).

Нова Загора. Единственото многослойно раннобронзово селище, от което произхождат гробове в керамични съдове, е проучено в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. Частично унищожените културни напластявания достигат дълбочина 1 м и включват 4 строителни хоризонта, датиращи от РБЕ III. Под жилищни подове или между сгради са открити 6 бебешки гроба в големи керамични гърнета с височина ок. 30 см (Кънчева-Русева 2000).

Гълъбово. В тази селищна могила, проучена в началото на 90-те години на XX в., са регистрирани пластове от халколита и бронзовата епоха. От IV хоризонт (РБЕ III) са налични две ^{14}C дати: 2470-2270 и 2270-2260 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 163). Под пода на жилище от РБЕ III, близо до пещ, е открит бебешки гроб в керамичен съд (Панайотов 1991, 34-35).

Рахмани. Селищната могила в Тесалия е проучена през 1910 г. Културните напластявания достигат повече от 8 м дълбочина и се отнасят към финалния неолит и ранната бронзова епоха. В пластове 2 и 4 са проучени 2 бебешки гроба в керамични съдове (Wace, Thompson 1912, 41, figs. 7b, 24a) и макар разкопвачите да отнасят гроба от пласт 2 към финалния неолит, особеностите на използваното гърне предполагат, че и двата контекста вероятно датират от ранната бронзова епоха (Hansen 1933, 67-68).

Дискусия

Както изглежда очевидно от прегледа на откритите гробове в керамични съдове в Югоизточна Европа, ранното развитие на тази традиция може да се раздели на три хронологични „вълни", редуващи се с периоди, през които нейното практикуване привидно замира. В началото на VI хил. пр. Хр. районът на долините на реките Струма и Вардар, и Западните Родопи е единственото място в Европа, където засега е регистрирано погребение в керамичен съд, в 3 селища, които имат сходни културни особености. Нещо повече, едни от най-авторитетните неолитизационни модели разглежда тази територия като изходна точка на неолитното развитие и контактна зона между ранните заселници и техните нови съседи през втората фаза на местния ранен неолит (Nikolov 2008). Следователно е възможно да свържем ранното погребение в керамичен съд в Европа - чиято поява логично следва първоначалната фаза на експериментиране с керамичното производство и употребата на керамични съдове, - с тези процеси на културен обмен и да ги проследим до хипотетичната зона на произхода им. В Западна Анатолия, която се смята за „родина" на ранонеолитните култури с рисувана керамика в Централните Балкани, не са открити гробове в керамични съдове; найблизките селища, където е регистрирана тази традиция, са централноанатолийските селищни могили Кьошк Хьоюк и Пънарбашъ-Бор, отнесени към късния неолит и ранния халколит по анатолийската периодизация (Silistreli 1989; Öztan 2003). Логичният въпрос е дали това се дължи на изследователските стратегии, които оставят „бели петна" в познанията ни за неолитното развитие, или има друга причина, свързана с посоките и пътищата на ранна неолитизация. Известни указания се откриват в левантинските влияния върху живота - и смъртта! - в Кьошк Хьоюк, които се проявяват най-отчетливо в местния вариант на „култа към черепа", регистриран в тази анатолийска могила (Bonogofsky 2004).

В източна посока, след подобно голямо „бяло петно", 3 бебешки гроба в керамични съдове са открити в Тел Курду в долината на Амук, които се отнасят към халафската фаза Амук С и датират между 5900 и 5700 cal. BC, т.е. са повече или помалко синхронни с дискутираните югоизточноевропейски и централноанатолийски контексти (Yener et al. 2000, 43; Özbal et al. 2004, 50, 70-72).

В най-източната и най-южната периферия на проучваната територия могат да се очертаят две зони. Първата обхваща Тел Хасуна, Тел Халула, Тел Сото, Тел Хазна II и Тел ел-Керк в Северния Левант (Lloyd, Safar 1945, 264, 267-268; Anfruns, Molist 1998; Бадер 1989, 132-134; Мунчаев и др. 1993, 27-28, рис. 2-2-3; Tsuneki et al. 1997, 9-10, pl. 2-1; Tsuneki et al. 1999, 18-20), където са открити бебешки гробове в керамични съдове, отнасящи се към сходни културни явления, най-ранното от които е култура Прехасуна. Изглежда, че една от най-ранните, а вероятно дори и първа проява на тази традиция е маркирана от гроб на едногодишно дете в грубо дебелостенно гърне с устиен диаметър и височина над 50 см от Тел Хазна II. Съдът принадлежи към най-разпространената технологична група през първите фази на керамичния неолит в Месопотамия. Детето е положено в силно свита позиция - което, освен по ритуални причини, явно се обуславя от практическите възможности на тясното пространство в керамичните съдове, - надясно с глава на изток. Според разкопвачите, черепът е бил отделен от трупа преди погребението. Гробният инвентар, също толкова рядко срещано явление в Леванта и Анатолия, колкото и в Югоизточна Европа, се състои от керамична чашка, половин полиран каменен съд и наниз от над 200 мъниста от камък, мед и мидени черупки. Гърнето най-вероятно е било покрито с дисковиден капак от неизпечена глина, фрагменти от който са открити в съда.

Втората интересуваща ме зона обхваща Южния Левант и включва по-късните в сравнение с Месопотамия, Анатолия и Югоизточна Европа „ранонеолитни" пластове в Библос (Gopher, Orrelle 1995, 26), както и пластовете от керамичния неолит и ранохалколитната култура Вади Раба, представени в Тел Дан, Тел Те`о, Нахал Зехора II, Телулиот Баташи и Катиф (Gopher, Greenberg 1996, 68; Bar-Gal, Smith 2001; Gopher, Orrelle 1995, 27; Epstein 1984, 210-211), в които са открити гробове на бебета в керамични съдове.

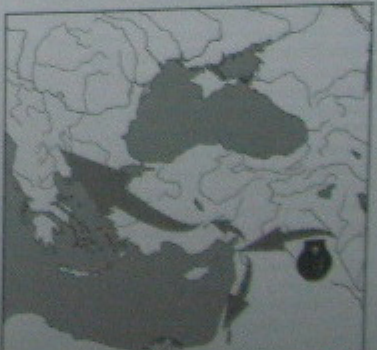

Обр. 4. Хипотетичен модел на разпространение на традицията на погребение в керамичен съд през ранокерамичния неолит

Fig. 4. Hypothetical model of the jar burial distribution in the early Pottery Neolithic

---

[7] От VII хоризонт е публикувана серия от 11 ^{14}C дати, обхващащи диапазона ок. 3300-2800 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 140-141).

В един случай като инвентар е регистриран кремъчен артефакт (Андреева 2007, 4, 6, обр. 2, 4).

Караново. Известната селищна могила се проучва от 1936 г.; основният период на археологически разкопки продължава от 1946 до 1957 г. В най-ново време се реализира българо-австрийски изследователски проект, стартирал в средата на 80-те години на XX в. Регистрирани са културни напластявания от неолита, халколита и ранната бронзова епоха. От ранобронзовите хоризонти (РБЕ III) произхождат 6 бебешки гроба в керамични съдове, всички под подове на жилища. Един от гробовете съдържа кремъчен артефакт; в същия контекст устието на гробния съд е затворено с конична купа, а ямата е покрита със 7 камъка, поставени с плоската страна надолу, след което ямата е замазана с глина (Hiller, Nikolov 2002, 11, Abb. 17; Hiller et al. 2005, 13, Abb. 10-11).

Дядово. Селищната могила се проучва от 1977 г. в рамките на три международни проекта - българо-холандски, българо-холандско-японски и българо-японски. Културните пластове се отнасят към каменномедната, бронзовата и желязната епоха. Хоризонтите от ранобронзовия пласт принадлежат към РБЕ III. От хоризонт 5 са известни шест ^{14}C дати, всички в границите на 3100-2500 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 164). Резултатите от разкопките не са публикувани, но в предварителните отчети се споменава за няколко ранобронзови бебешки гроба в керамични съдове (например Катинчаров и др. 1986, 42).

Езеро. Тъй като по-горе вече представих най-общо проучванията на тази селищна могила, тук ще разгледам само гробните контексти от ранната бронзова епоха (РБЕ III). По време на ранните проучвания в началото на 50-те години на XX в. са открити най-малко 4 бебешки гроба, поне 2 от които - в керамични съдове; непълните данни се дължат на липсата на полева документация и публикация на разкопките. Използвани са големи гърнета, дъното на едно от които е нарочно пробито, най-вероятно във връзка с вторичната употреба на съда в погребалния обред (Т. Кънчева-Русева, лична информация).

При проучванията на българо-съветската експедиция в ранобронзовите хоризонти на могилата са регистрирани 10 бебешки гроба, поне 3 от които - един от VII[1] и два от II хоризонт - в керамични съдове. Бебетата са положени в свита позиция в големи гърнета с диаметър над 30 см, поставени настрани и понякога подпрени с камъни. Гробните ями са изкопани под жилищни подове и в отделни случаи под пещи. Запълнителят им съдържа пепел и въглени, както и горели животински кости. Поне в един случай гърнето е затворено със слабо изпечен керамичен диск (Мерперт 1979а, 17; Мерперт 1979б, 55; Катинчаров 1979, 491, обр. 210).

Нова Загора. Единственото многослойно ранобронзово селище, от което произхождат гробове в керамични съдове, е проучено в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. Частично унищожените културни напластявания достигат дълбочина 1 м и включват 4 строителни хоризонта, датиращи от РБЕ III. Под жилищни подове или между сгради са открити 6 бебешки гроба в големи керамични гърнета с височина ок. 30 см (Кънчева-Русева 2000).

Гълъбово. В тази селищна могила, проучена в началото на 90-те години на XX в., са регистрирани пластове от халколита и бронзовата епоха. От IV хоризонт (РБЕ III) са налични две ^{14}C дати: 2470-2270 и 2270-2260 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 163). Под пода на жилище от РБЕ III, близо до пещ, е открит бебешки гроб в керамичен съд (Панайотов 1991, 34-35).

Рахмани. Селищната могила в Тесалия е проучена през 1910 г. Културните напластявания достигат повече от 8 м дълбочина и се отнасят към финалния неолит и ранната бронзова епоха. В пластове 2 и 4 са проучени 2 бебешки гроба в керамични съдове (Wace, Thompson 1912, 41, figs. 7b, 24a) и макар разкопвачите да отнасят гроба от пласт 2 към финалния неолит, особеностите на използваното гърне предполагат, че и двата контекста вероятно датират от ранната бронзова епоха (Hansen 1933, 67-68).

Дискусия

Както изглежда очевидно от прегледа на откритите гробове в керамични съдове в Югоизточна Европа, ранното развитие на тази традиция може да се раздели на три хронологични „вълни", редуващи се с периоди, през които нейното практикуване привидно замира. В началото на VI хил. пр. Хр. районът на долините на реките Струма и Вардар, и Западните Родопи е единственото място в Европа, където засега е регистрирано погребение в керамичен съд, в 3 селища, които имат сходни културни особености. Нещо повече, един от най-авторитетните неолитизационни модели разглежда тази територия като изходна точка на неолитното развитие и контактна зона между ранните заселници и техните нови съседи през втората фаза на местния ранен неолит (Nikolov 2008). Следователно е възможно да свържем ранното погребение в керамичен съд в Европа - чиято поява логично следва първоначалната фаза на експериментиране с керамичното производство и употребата на керамични съдове, - с тези процеси на културен обмен и да ги проследим до хипотетичната зона на произхода им. В Западна Анатолия, която се смята за „родина" на ранонеолитните култури с рисувана керамика в Централните Балкани, не са открити гробове в керамични съдове; най-близките селища, където е регистрирана тази традиция, са централноанатолийските селищни могили Кьошк Хьоюк и Пънарбашъ-Бор, отнесени към късния неолит и ранния халколит по анатолийската периодизация (Silistreli 1989; Öztan 2003). Логичният въпрос е дали това се дължи на изследователските стратегии, които оставят „бели петна" в познанията ни за неолитното развитие, или има друга причина, свързана с посоките и пътищата на ранна неолитизация. Известни указания се откриват в левантийските влияния върху живота - и смъртта! - в Кьошк Хьоюк, които се проявяват най-отчетливо в местния вариант на „култа към черепа", регистриран в тази анатолийска могила (Bonogofsky 2004).

В източна посока, след подобно голямо „бяло петно", 3 бебешки гроба в керамични съдове са открити в Тел Курду в долината на Амук, които се отнасят към халафската фаза Амук C и датират между 5900 и 5700 cal. BC, т.е. са повече или по-малко синхронни с дискутираните югоизточноевропейски и централноанатолийски контексти (Yener et al. 2000, 43; Özbal et al. 2004, 50, 70-72).

В най-източната и най-южната периферия на проучваната територия могат да се очертаят две зони. Първата обхваща Тел Хасуна, Тел Халула, Тел Сото, Тел Хазна II и Тел ел-Керк в Северния Левант (Lloyd, Safar 1945, 264, 267-268; Anfruns, Molist 1998; Бадер 1989, 132-134; Мунчаев и др. 1993, 27-28, рис. 2.2-3; Tsuneki et al. 1997, 9-10, pl. 2.1; Tsuneki et al. 1999, 18-20), където са открити бебешки гробове в керамични съдове, отнасящи се към сходни културни явления, най-ранното от които е култура Прехасуна. Изглежда, че една от най-ранните, а вероятно дори и първа проява на тази традиция е маркирана от гроб на едногодишно дете в грубо дебелостенно гърне с устиен диаметър и височина над 50 см от Тел Хазна II. Съдът принадлежи към най-разпространената технологична група през първите фази на керамичния неолит в Месопотамия. Детето е положено в силно свита позиция - което, освен по ритуални причини, явно се обуславя от практическите възможности на тясното пространство в керамичните съдове, - надясно с глава на изток. Според разкопвачите, черепът е бил отделен от трупа преди погребението. Гробният инвентар, също толкова рядко срещано явление в Леванта и Анатолия, колкото и в Югоизточна Европа, се състои от керамична чашка, половин полиран каменен съд и наниз от над 200 мъниста от камък, мед и мидени черупки. Гърнето най-вероятно е било покрито с дисковиден капак от неизпечена глина, фрагменти от който са открити в съда.

Втората интересуваща ме зона обхваща Южния Левант и включва по-късните в сравнение с Месопотамия, Анатолия и Югоизточна Европа „ранонеолитни" пластове в Библос (Gopher, Orrelle 1995, 26), както и пластовете от керамичния неолит и ранохалколитната култура Вади Раба, представени в Тел Дан, Тел Те'о, Нахал Зехора II, Телулиот Баташи и Катиф (Gopher, Greenberg 1996, 68; Bar-Gal, Smith 2001; Gopher, Orrelle 1995, 27; Epstein 1984, 210-211), в които са открити гробове на бебета в керамични съдове.

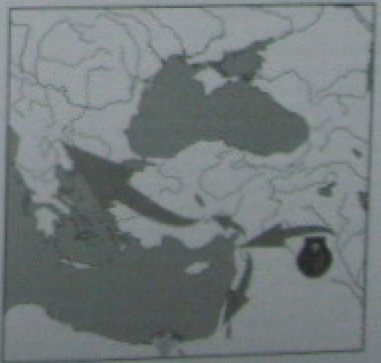

Обр. 4. Хипотетичен модел на разпространението на традицията на погребение в керамичен съд през ранния керамичен неолит
Fig. 4. Hypothetical model of the jar burial distribution in the early Pottery Neolithic

---

[1] От VII хоризонт е публикувана серия от 13 ^{14}C дати, обхващащи диапазона ок. 3300-2800 cal. BC (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 140-141).

Следователно е логично да се предположи, че погребението в керамичен съд възниква в Северния Левант през периода Прехасуна и за сравнително кратко време оказва влияние върху културни явления чак в Централните Балкани. Скоро след това тази погребална традиция се разпространява и в Южния Левант (обр. 4). Отсъствието на данни за практикуването ѝ в Западна и Източна Анатолия евентуално би могло да предполага нейната автономна поява в Югоизточна Европа, но това едва ли е така, като се имат предвид гробовете от двете централноанатолийски селищни могили Кьошк Хьоюк и Пънарбашъ-Бор и почти пълното сходство на четирите бебешки гроба от долините на Струма и Вардар, и Западните Родопи с техните анатолийски и левантински паралели. За най-вероятна смятам хипотезата, че идеята за погребение на зародиш/бебе/дете в керамичен съд като елемент от мрежите за социално възпроизводство се пренася по неолитизационните пътища и нейните прояви са „задействани“ от конкретен стимул; не изключвам възможността този стимул дори да е конкретно природно явление, сходни природни или социални ситуации, както може би предполагат синхронността на гробовете и тяхното групиране и в Югоизточна Европа, и в Централна Анатолия.

През късния неолит и халколита традицията на погребение в керамичен съд продължава да се развива и разпространява, проявявайки се в различни селища, а вече също в некрополи в Югоизточна Европа, със силни отгласи на запад чак до Южна Трансдунубия. Тази традиция постепенно ще се превърне в доминиращ погребален обред в Анатолия и Леванта, представен в такива развити форми като погребението на възрастни и деца в питоси, например в Илъпънар в Анатолия и Библос в Южния Левант. На север от изходната зона къснохалколитни бебешки гробове в керамични съдове са проучени в селището Бериклдееби в долината на р. Кура (Глонти, Джавахишвили 1987, 85), както и в южнокавказките селищни могили Беюк Кесик и Лейлатепе, попадащи в убейдската културна сфера (Мусеибли 2007).

Ранното развитие на традицията на погребение в керамичен съд достига своята кулминация през ранната бронзова епоха и почти напълно обхваща Анатолия, Егея и Леванта, проявявайки се и в двете си форми - гробове на възрастни в питоси, понякога произведени специално за погребението, и на бебета/деца в гърнета и купи, както в некрополи, така и в селищен контекст. В Югоизточна Европа обаче ареалът на разпространението ѝ рязко се свива до сравнително малък район в Тракия (с едно изключение в Тесалия), въпреки че броят на гробовете в различните селища далеч надвишава този на предишните ѝ прояви, демонстрирайки за пореден път тесни връзки с Анатолия, а оттук и с Леванта, за които също свидетелстват преки керамични импорти и местни имитации (Leshtakov 2002). В Кавказ тази традиция е регистрирана в културите Бедени и Майкоп - съответно в раннобронзовата надгробна могила Самгори-Курган (Dshapharidse 1998, 56) и могилния некропол Союгбулаг (Мусеибли 2005, 136).

В Югоизточна Европа обаче традицията на погребение в керамичен съд остава тясно свързана с първоначалната идея за интрамурално погребение на бебета и не възприема по-късни прояви като анатолийските питосни гробове, егейските ларнакси или палестинските керамични костници. Този факт вероятно потвърждава хипотезата за източния произход на традицията, като се има предвид консервативността на подобни привнесени идеи, придържащи се към оригиналната си проява, независимо от разнопосочните влияния, настъпилите религиозни промени и развитието в изходните им зони. В подкрепа на това предположение са и конкретни особености на погребалния обред, например употребата на кремъчни артефакти като гробни дарове - може би свързани с прерязването на пъпната връв на бебето? - и преднамереното пробиване на дъното на съдовете и/или отчупване на голяма част от устието им, които се наблюдават още от появата на погребението в керамичен съд и в Югоизточна Европа, и в Северния Левант.

Вместо заключение

В това проучване не включвам семантичен анализ на погребението в керамичен съд, защото целта ми тук е да очертая зоните на неговото възникване и разпространение. Изглежда обаче, че тези бебета и деца са били смятани донякъде за „недовършени“ и затова са се нуждаели от още време, за да станат „завършени“ - ето защо се е „наложило“ да ги погребват под подовете на къщите в керамични съдове, които имали способността да преобразяват суровото по подобие на майчината утроба и утробата на Богинята Майка, с цялата условност на този персонаж, и по този начин да могат да се родят отново на същото място и може би от същата майка. Но защо точно тези, а не други бебета? Защо не всички бебета? Защо и през неолита, и през ранната бронзова епоха едни бебета са погребвани в преизползвани гърнета и кани, а други, в същото селище и приблизително по същото време - в „прости“ ями, например съответно в Ковачево и тел Юнаците? Каква е разликата, определяща едни като „завършени“, а други - като още „недовършени“? Полът? Или първородството? Или конкретни обстоятелства на бременността и раждането? Тези въпроси биха могли да получат отговор чрез прилагане на интердисциплинен подход, както предполагат например резултатите от ДНК анализите на серията неолитни и раннобронзови бебешки гробове в съдове от Тел Те'о (вж. Bar-Gal, Smith 2001, 169). Но „недовършеността“ е само един от вероятно противоречивите семантични пластове в тази традиция, в която самият ритуал и неговото практикуване може би заемат централно място, докато интерпретативната му рамка се развива вторично (Renfrew 2007, 111), при това почти със сигурност нелинейно. Така или иначе, погребението в керамичен съд определя особената социална идентичност на бебето, която очевидно е различна от тази на погребаните в „обикновени“ ями.

Благодарност

В тази статия е представена част от обобщените резултати от изследването ми върху традицията на погребение в керамичен съд, осъществено през 2006-2007 г. в Университета на Саарланд, Германия, и финансирано от фондация Александър фон Хумболт. Дължа благодарност на Карън Вители, Ищван Залай-Гаал, Атила Гюча, Татяна Кънчева-Русева, Васил Николов и Пал Рацки, които щедро ми предоставиха непубликувани материали и информация.

Цитирана литература:

Андреева 2007: Д. Андреева. Проучване на пласта от ранната бронзова епоха в тел Кръм, Казанлъшко (предварително съобщение). - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2, 2007, 3-16.

Бадер 1989: Н. О. Бадер. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.

Георгиев и др. 1979: Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров (ред.). Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979.

Глонти, Джавахишвили 1987: Л. И. Глонти, А. И. Джавахишвили. Новые данные о многослойном памятнике эпох энеолита - поздней бронзы в Шида Картли - Бериклдееби. - Краткие сообщения Института археологии, 192, 1987, 80-87.

Катинчаров 1979: Р. Катинчаров. Погребения. - В: Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров (ред.). Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, 491-496.

Катинчаров и др. 1986: Р. Катинчаров, Д. Гергова, М. Кънчев, Т. Кънчева, К. Лещаков, Д. Пенов. Разкопки на селищна могила при с. Дядово, Сливенски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. София, 1986, 41-43.

Кънчева-Русева 2000: Т. Кънчева-Русева. Гробове от бронзовата епоха в праисторическо селище в Нова Загора. - Археология, 2000, 3-4, 31-34.

Мерперт 1979а: Н. Я. Мерперт. Югозападен стратиграфски изкоп. - В: Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров (ред.). Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, 14-50.

Мерперт 1979б: Н. Я. Мерперт. Североизточен стратиграфски изкоп. - В: Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров (ред.). Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, 52-67.

Мишина, Балабина 2007: Т. Н. Мишина, В. И. Балабина. Погребения эпохи бронзы на телле Юнаците. - В: Телль Юнаците: эпоха бронзы, том II/1. Москва, 2007, 169-206.

Мунчаев и др. 1993: Р. М. Мунчаев, Н. Я. Мерперт, Н. О. Бадер, С. Н. Амиров. Телль Хазна II - раннеземледельческое поселение в Северо-восточной Сирии. - Российская археология, 1993, 4, 25-42.

Мусеибли 2005: Н. Мусеибли. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района. Баку, 2005.

Мусеибли 2007: Н. Мусеибли. Энеолитическое поселение Беюк Кесик. Баку, 2007.

Панайотов 1991: И. Панайотов. Ранна и средна бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. - В: И. Панайотов, К. Лещаков, Р. Георгиева, С. Александров, Б. Борисов (ред.). Експедиция Марица-Изток. Археологически проучвания, 1. София, 1991, 33-38.

Радунчева и др. 2002: А. Радунчева, В. Матеева, И. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Е. Чакалова, Е. Божилова. Неолитно селище до град Ракитово (Разкопки и проучвания, 29). София, 2002.

Alram-Stern 1996: E. Alram-Stern. Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie. Forschungsbericht 1975-1993. Band 1: Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Wien, 1996.

Alram-Stern 2001: E. Alram-Stern. Endneolithische und frühbronzezeitliche Nekropolen in der Ägäis

Beziehungen in Architektur und Grabsitte. - Archaeologia Austriaca, 84-85 (Festschrift für Egon Reuer), 2000-2001, 125-136.

Anfruns, Molist 1998: J. Anfruns, M. Molist. Prácticas funerarias en el Neolitico de Siria. Análisis de los documentos de Tell Halula (valle del Éufrates). - In: J.-L. Cunchillos, J. M. Galán, J.-A. Zamora, S. Villanueva de Azcona (eds.). Actas del Congreso „El Mediterráneo en la Antigüedad: Oriente y Occidente" [Sapanu. Publicaciones en Internet II, http://www.labherm.filol.csic.es] 1998 (Last visited 2005).

Angel 1971: J. L. Angel. Lerna: A Preclassical site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 2: The People. Princeton, 1971.

Bar-Gal, Smith 2001: K. G. Bar-Gal, P. Smith. The human remains. - In: E. Eisenberg, A. Gopher, R. Greenberg (eds.). Tel Te'o: A Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age Settlement in the Hula Valley (Israel Antiquities Authority Reports, 13). Jerusalem, 2001, 163-169.

Bojadžiev 2002: J. Bojadžiev. Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak. - In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, 1. Sofia, 2002, 67-70.

Bonogofsky 2004: M. Bonogofsky. A bioarchaeological study of plastered skulls from Anatolia: new discoveries and interpretations. - International Journal of Osteoarchaeology, 15/2, 2004, 124-135.

Caskey 1957: J. L. Caskey. Excavations at Lerna: 1956. - Hesperia, 26, 1957, 142-162.

Coleman 1977: J. E. Coleman. Keos, 1. Kephala, a late Neolithic settlement and cemetery. Princeton, 1977.

Epstein 1984: C. Epstein. A Pottery Neolithic Site near Tel Qatif. - Israel Exploration Journal, 34/4, 1984, 209-219.

Dshaphandse 1998: O. Dshaphandse. Zur ethnokulturellen Geschichte der georgischen Stämme im 3. Jahrtausend v. Chr. Tbilissi, 1998.

Garašanin 1979: M. Garašanin. Centralnobalkanska zona. - In: M. Garašanin (ed.). Praistorija Jugoslavenskih zemalja, 2. Sarajevo, 1979, 79-212.

Garašanin 1998: M. Garašanin. Kulturströmungen im Neolithikum des südlichen Balkanraumes. - Prähistorische Zeitschrift, 73/1, 1998, 25-51.

Gimbutas 1976: M. Gimbutas (ed.). Neolithic Macedonia as reflected by excavations at Anza, Southern Yugoslavia (Monumenta Archaeologica, 1). Los Angeles, 1976.

Gopher, Greenberg 1996: A. Gopher, R. Greenberg. The Pottery Neolithic levels. - In: A. Biran, D. Ilan, R. Greenberg (eds.). Dan I. A chronicle of the excavations, the Pottery Neolithic, the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age tombs. Jerusalem, 1996, 67-81.

Gopher, Orrelle 1995: A. Gopher, E. Orrelle. New data on burials from the Pottery Neolithic (6th and 5th Millennia B.C.) in Israel. - In S. Campbell, S. Green (eds.). The archaeology of death in the ancient Near East (Oxbow Monographs, 51). Oxford, 1995, 24-19.

Görsdorf, Bojadžiev 1996: J. Görsdorf, J. Bojadžiev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte: Berliner ¹⁴C-Datierung von bulgarischen archäologischen Fundplätzen. - Eurasia Antiqua, 2, 1996, 105-173.

Hansen 1933: H. D. Hansen. Early civilization in Thessaly. Baltimore, 1933.

Hiller, Nikolov 2002: S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 2000-2001. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 2002.

Hiller et al. 2005: S. Hiller, V. Nikolov, F. Lang. Tell Karanovo 2002-2004: Vorläufiger Bericht. Salzburg, 2005.

Kotsakis et al. 1989: K. Kotsakis, A. Papanthimiou-Papaefthimiou, A. Pilali-Papasteriou, T. Savopoulou, Y. Maniatis, B. Kromer. Carbon 14 dates from Mandalo, W. Macedonia. - In: Y. Maniatis (ed.). Archaeometry. Proceedings of the 25th International Symposium. Amsterdam, 1989, 679-685.

Leschtakov 2002: K. Leschtakov. Galabovo pottery and a new synchronization for the Bronze Age in Upper Thrace with Anatolia. - Anatolica, 28, 2002, 171-211.

Lichardus-Itten et al. 2002: M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. The site of Kovačevo and the beginnings of the Neolithic Period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986-2000. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 99-158.

Lichardus-Itten et al. 2006: M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Pernicheva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. Kovačevo, an Early Neolithic site in South-West Bulgaria and its importance for European Neolithization. - In: I. Gatsov, H. Schwarzberg (eds.). Aegean - Marmara - Black Sea. Present state of the research on the Early Neolithic. Proceedings of the session held at the EAA 8th Annual Meeting at Thessaloniki, 28th September 2002. Langenweißbach, 2006, 83-94.

Lloyd, Safar 1945: S. Lloyd, F. Safar. Tell Hassuna. - Journal of Near Eastern Studies, 4/1, 1945, 255-289.

Maniatis, Kromer 1990: Y. Maniatis, B. Kromer. Radiocarbon dating of the Neolithic Early Bronze Age site of Mandalo, W Macedonia. - Radiocarbon, 32/2, 1990, 149-153.

Nikolov 2008: V. Nikolov. Problems of the early stages of neolithization in the southeast Balkans. - In: P. Biagi, M. Spataro (eds.). A short walk through the Balkans: the first farmers of the Carpathian Basin and adjacent regions (Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 16). Venezia, 2008, 183-188.

Özbal et al. 2004: R. Özbal, F. Gerritsen, B. Diebold, E. Healey, N. Aydın, M. Loyet, F. Nardulli, D. Reese, H. Ekstrom, S. Sholts, N. Mekel-Bobrov, B. Lahn. Tell Kurdu excavations 2001. - Anatolica, 30, 2004, 37-107.

Öztan 2003: A. Öztan. A Neolithic and Chalcolithic settlement in Anatolia: Köşk Höyük. - Colloquium Anatolicum, 2, 2003, 69-86.

Raczky 2006: P. Raczky. House-structures under change on the Great Hungarian Plain in earlier phases of the Neolithic. - In: N. Tasić, C. Grozdanov (eds.). Homage to Milutin Garašanin. Belgrade, 2006, 379-398.

Reingruber, Thissen 2005: A. Reingruber, C. Thissen. ¹⁴C database for the Aegean catchment (Eastern Greece, Southern Balkans and Western Turkey. - In: C. Lichter (ed.). How did farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC. Proceedings of the International Workshop Istanbul, 20-22 May 2004 (Byzas, 2). Istanbul, 2005, 295-327.

Renfrew 2007: C. Renfrew. The archaeology of ritual, of cult, and of religion. - In: E. Kyriakidis (ed.). The archaeology of ritual (Cotsen Advanced Seminars, 3). Los Angeles, 2007, 109-122.

Silistreli 1989: U. Silistreli. Les fouilles de Köşk Höyük. - In: K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç (eds.). Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honour of Tahsin Özgüç. Ankara, 1989, 461-463.

Sprague 2005: R. Sprague. Burial terminology. A guide for researchers. Oxford, 2005.

Todorova et al. 2002: H. Todorova, T. Dimov, J. Bojadžiev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Avramova. Katalog der prähistorischen Gräber von Durankulak. - In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, 2. Sofia, 2002, 31-87.

Tsuneki et al. 1997: A. Tsuneki, J. Hydar, Y. Miyake, S. Akahane, T. Nakamura, M. Arimura, S. Sekine. First preliminary report of the excavations at Tell el-Kerkh (1997), Northwestern Syria. - Bulletin of the Ancient Orient Museum, 18, 1997, 1-40.

Tsuneki et al. 1999: A. Tsuneki, J. Hydar, Y. Miyake, M. Hudson, M. Arimura, O. Maeda, T. Odaka, S. Yano. Third preliminary report of the excavations at Tell el-Kerkh (1999), Northwestern Syria. - Bulletin of the Ancient Oriental Museum, 20, 1999, 1-32.

Vitelli 2007: K. D. Vitelli. Lerna: A preclassical site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies, 5. The Neolithic Pottery of Lerna. Princeton, 2007.

Wace, Thompson 1912: A. J. B. Wace, M. S. Thompson. Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912.

Zalai-Gaál 2002: I. Zalai-Gaál. Die Neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórágy-Tűzkődomb, I. Die archäologische Funde und Befunde. Szekszárd-Saarbrücken, 2002.

Zalai-Gaál 2008: I. Zalai-Gaál. Die Gefäßbestattungen der Lengyel-Kultur und ihre Beziehungen zum südosteuropäischen Neolithikum. - Studia Praehistorica, 13, 2008 (im Druck).

Yener et al. 2000: K. A. Yener, C. Edens, J. Casana, B. Diebold, H. Ekstrom, M. Loyet, R. Özbal. Tell Kurdu excavations: Preliminary report, 1999. - Anatolica, 26, 2000, 31-117.

Κονταξή et al. 2001: Χ. Κονταξή, Ε. Κοτσακοπούλου, Ε. Στραβοπόδη. Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποτρυπίου Λακωνίας. - Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών, 2000-2001, 21-30.

Κουμουζέλη 1995: Μ. Κουμουζέλη. Η κεραμεική από την „Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά" Αλεποτρυπίου Λακωνίας. - Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών, 22, 1989 [1995], 143-160.

Πηλάλη-Παπαστερίου et al. 1986: Α. Πηλάλη-Παπαστερίου, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκη, Θ. Σαββοπούλου. Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο δυτικής Μακεδονίας. - Αρχαία Μακεδονία, 4, 1986, 451-465.

Origins and early development of the jar burial tradition (Summary)

Krum Bacvarov

Southeast European later prehistory yielded a relatively scanty mortuary record but one that demonstrates the relevance of certain burial traditions to the general understanding of prehistoric development. Appearing in the early phases of southeast European neolithization, although certainly not the earliest ones, jar burial developed in three territorially and chronologically restricted „waves": a Neolithic core area in the Struma and Vardar river valleys and the west Rhodope Mountains in the early sixth millennium BC, and later, late/final Neolithic, Chalcolithic, and/or early Bronze Age - depending on local terminology - developments scattered from Argolid in Greece to Transdanubia in Hungary and dating from the late sixth to the late third millennium BC, with huge chronological gaps within. Their Anatolian and Levantine

parallels give a solid ground to the expanding of our understanding of this obviously transcultural phenomenon.

This paper considers the appearance of jar burial tradition - which is especially suitable for this experiment since its origin is determined by certain event with known beginning and evolution, the discovery and rapid spread of pottery - on the background of southeast European neolithization, and traces it back to the primary distribution zones, following the directions of its early developments, in a chronological framework spanning the Neolithic, Chalcolithic, and the Early Bronze Age, in terms of southeast Balkan chronology, i.e., the time from the early sixth to the late third millennium BC.

A hypothetical model of jar burial distribution has been suggested, one that situates the early appearance of this practice in the Northern Levant, sometime in the pre-Hassuna period. For a relatively short time jar burial influenced culture developments as far as the central Balkans; the appearance of this mortuary practice in the southern Levant followed soon after. The absence of relevant remains in western and eastern Anatolia could also hint at southeast European autonomy; however, this can hardly be substantiated since the burials in the Struma and Vardar river valleys, and the west Rhodope Mountains share common features with their Central Anatolian and Levantine parallels. What is more plausible is that the idea of burial of fetus/infant/child in a ceramic pot, as an element of the social reproduction networks, was transferred along the neolithization routes and its expressions were triggered by certain stimuli, most probably natural events or similar natural or social situations, as is demonstrated by the burials' contemporaneity as well as by the sites' clustering both in southeast Europe and central Anatolia.

Изработка и особености в украсата на тракийските есхари

Ангелина Пировска

През последните години се появиха немалко научни публикации, свързани с есхарите. Повечето статии са първични и представят четвъртитите култови площадки и техния контекст. Прецизно е обяснена структурата и е описана украсата им. Акцентира се върху използваните мотиви и връзката им с религиозните представи на траките. Изясняването на произхода и семантиката на този тип жертвеници, свързани с тракийските религиозни вярвания, е тема на почти всички изследвания, занимаващи се с тази проблематика. Авторите обаче често градят хипотезите си на базата само на откритият от тях материал, а изводите прехвърлят върху всички олтари от този тип. В период от седемдесет години археологическото проучване на есхари от територията на Тракия се ограничава само до публикуване на новооткрития материал. Всички теории и мнения се отнасят до малка група жертвеници. Многобройните новооткрити паметници позволяват проблемите, свързани с есхарите в Тракия, да бъдат разгледани отново[1].

Първото споменаване на есхарите в българската научна литература е в статията на Г. Фехер от 1935 г., където са публикувани проучванията на могила № 2 край Свещари (Мумджилар), Разградско (Фехер 1935, 106-114). По-късно започват разкопките в Севтополис, там се откриват най-многобройните находки от правоъгълни култови площадки - около тридесет (обр. 4 и 5). Есхарите са представени частично от Д. П. Димитров в няколко статии от 1957 и 1960 г. Той обръща внимание и на техния произход, като изказва мнение, че този тип култови жертвеници имат автохтонен характер и принадлежат на тракийската култура (Димитров 1957а, 61-92; Димитров 1957б, 65-81; Димитров 1957в, 199-216; Димитров 1960, 3-15). Най-обстойно и подробно материалите са представени от М. Чичикова през 1975 г. Студията й може да се определи като основна за проучването на тракийските есхари, тъй като това е първият опит да се систематизират данните, да се обясни семантиката и произхода на този тип култови паметници. Материалите от България са съпоставени с подобни култови жертвеници от континентална Гърция и Микена и се потвърждава връзката между двете култури. Критско-микенската традиция се проследява и в целия средиземноморски басейн и по поречието на Днепър (Чичикова 1975, 180-194; Dimitrov, Čičikova 1978, 48-52, 74-78).

Въз основа на открити жертвеници край Яна, Софийско и по течението на Тополница, през следващите години Т. Герасимов изказва мнение, че есхарите са свързани с келтите (Герасимов 1960, 167; Герасимов 1966, 133-163). По-късно връзката на есхарите с келтската култура е опровергана от В. Любенова, която ги отнася към местната тракийска традиция (Любенова 1985, 260-273).

Анализирайки материали от цяла Европа полският археолог Т. Макйевич прави типология на олтарите, като отделя култовите жертвеници от България в трако-дакийска група. Той разделя жертвениците според орнаментацията им в седем типологични групи. Т. Макйевич използва една малка част от откритите дотогава есхари от територията между Дунав и Стара планина, като ги поставя в контекста на жертвениците от Европа. Той поддържа мнението, че есхарите се появяват в резултат на силно гръцко културно влияние, но имат местни културни характеристики (Makiewicz 1976, 103-183; Makiewicz 1987, 53-83).

През следващите десетилетия броят на есхарите нараства значително. Открити са жертвеници на Небеттепе в Пловдив (Пейков 1978, 239-249; Пейков 1986, 30-40; Пейков 1994, 55-71; Кисьов 1996, 225-231), Кралево, Търговищко (Гинев 1980, 60-61; Гинев 1985, 168-173 ; Гинев 2000, 37-60), Борово (обр. 1) и Брестовица, Русенско (обр. 2) (Иванов 1980, 67-68; Иванов 1984, 17-20), Кабиле, Ямболско (Тачева-Василева и др. 1980, 71-72; Dimitrova-Milčeva 1990, 119-125), Руен, Бургаска област (Карайотов, Кинжалиева 1988, 47-48), археологическия резерват Сборяново край Исперих, Разградско (Гергова и др. 1988, 52-54; Гергова

---

[1] *Проблемите, свързани с есхарите, са разгледани в цялостна разработка : дипломна работа във ВТУ под ръководството на ст. н. с. Д. Гергова*

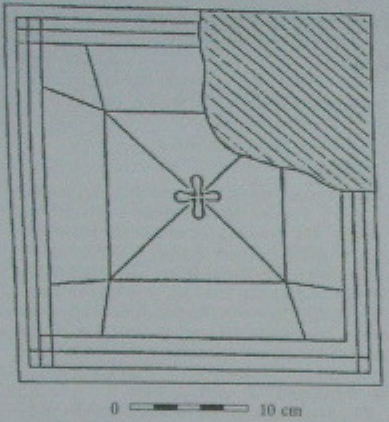

Обр. 1. Есхара от гробницата в могила южно от Борово (размери 0.51 x 0.51 x 0.05 м) (по Станчев 2005)
Fig. 1. Eschara from the tomb of a tumulus located south of Borovo, measuring 0.51 x 0.51 x 0.05 m (after Станчев 2005)

1992, 40-42; Гергова, Вълчева 2005, 62-78; Балканска 1990, 72-81; Балканска 1998, 25; Балканска 1999, 117-121) и в Кълниново, Великотърновско (Гергова, Писарев 1988, 64-65). Те се намират в селища, подмогилни гробни съоръжения, в самия насип на могилите и в светилища.

Всички тези публикации само представят материала и се основават на вече изказаните мнения от Д. П. Димитров, Л. Огненова и М. Чичикова относно произхода на есхарите. Почти всички проучватели отнасят глинените жертвеници към възприетата типологията на Т. Макйевич и ги съпоставят с материала от България.

Значителна и разнообразна информация дават проучванията на тракийският град Пистирос. Г. Лазов отделя специално внимание на култовите орнаментирани олтари в първи том на поредицата Pistiros. Проучванията на запазената есхара и откритите фрагменти (обр. 3) са прецизни и многоаспектни. Направени са разрези, за да се получи цялостна информация за вътрешната структура на основата и археоботаническо изследване, които позволяват да се установят важни наблюдения и изводи. Дадени са местата на концентрация на фрагментирания материал спрямо проучените части от обекта. Публикациите са важни относно начина на изработка на тракийските есхари и тяхното експлоатиране. Г. Лазов изказва мнение за връзката на този тип жертвеници с металургичната дейност и практиките, които ги съпътстват (Лазов 1994, 40-42; Домарадски 1995, 62; Домарадски и др. 1996, 29-30; Lazov 1996, 63-73; Ivanova 1996, 167-171; Popova 1996, 173-174; Гоцев и др. 2006, 98-104).

В тракийският град до водната централа в археологическия резерват Сборяново са открити голямо количество цели и фрагментирани култови орнаментирани площадки. В публикацията си Ж. Михайлова представя карта на разположението им в града и също ги свързва с металургичния център. Направени са планове и разрези на седем частично запазени култови огнища от територията на гетския център, което предоставя възможност да се проследят начина на изработка и структурата им. Ж. Михайлова отделя кръглите неукрасени жертвеници - омфалос от правоъгълните украсени олтари - есхари (Михайлова 2005, 229-240). Малко по-рано подробно разграничаване прави и А. Балканска, която проследява и различията в семантиката на двата типа култови площадки (Балканска 1998, 25; Балканска 1999, 117-121). В резервата в Сборяново Д. Гергова проучва тракийска могила, в която е открита есхара, ритуално начупена и поставена с горната основа надолу в могилния насип (Иванов 2005, 17-76).

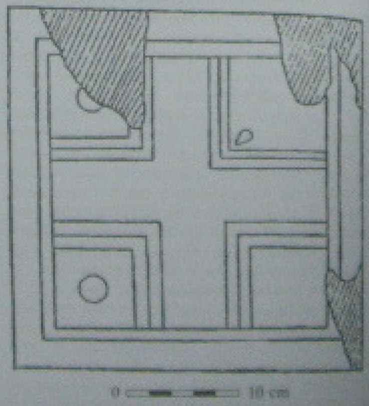

Обр. 2. Есхара от могила № 1 край Брестовица, Русенско (размери 0.32 x 0.32 x 0.05 м) (по Станчев 2005)
Fig. 2. Eschara from Tumulus No. 1 at Brestovitsa, near Ruse, measuring 0.32 x 0.32 x 0.05 m (after Станчев 2005)

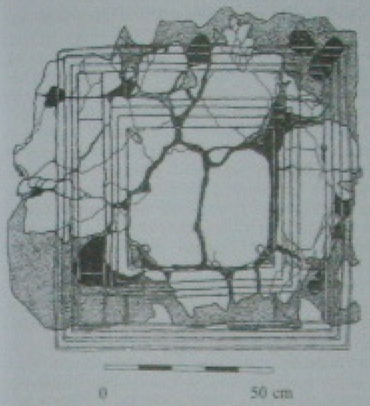

Обр. 3. Есхара от емпорион Пистирос, Ветрен, Пазарджишко (размери 1.20 x 0.90 м) (по Lazov 1996)
Fig. 3. Eschara from Emporium Pistiros at Vetren, near Pazardzhik, measuring 1.20 x 0.90 m (after Lazov 1996)

Ситуацията, разкрита от М. Тонкова на металургичния център Халка бунар, Старозагорско, е интересна от гледна точка на ритуала, извършен там. Тя поставя нови въпроси относно семантиката на есхарите и свързаните с тях култове (Тонкова 2002, 148; Тонкова 2004, 184-195).

Откритите от Д. Станчев правоъгълни жертвеници, намиращи се в подмогилни гробни съоръжения, потвърждават мнението на Г. Фехер за връзката им с погребалните ритуали на тракийското племе гети (обр. 2) (Станчев 2000, 114-119; Станчев 2005, 310-315).

Все още не е изградена систематизация на откритите до момента есхари в Тракия. Опит за типология прави М. Чичикова, но тя взима предвид само материала от Севтополис (обр. 4 и 5). Жертвените култови площадки са разделени на две групи според формата и украсата си. Една част от жертвениците са със закръглена вдлъбнатина в центъра, а другите са с гладка, равна повърхност, с проста или сложна украса (Чичикова 1975, 180-194; Dimitrov, Čičikova 1978, 48-52).

В публикациите се употребяват различни термини за есхарите. Най-често се слага равенство между олтар, жертвеник, есхара, култово огнище, жертвена площадка или се предлагат словосъчетания като жертвеник-олтар, жертвеник-есхара, огнище-олтар. Всички споменати термини се използват за глинобитни култови площадки, с различни характеристики - форма, украса, функции. Те са място за почитане на дадено божество чрез принасяне на кръвна или безкръвна жертва, за извършване на определен ритуал за поклонение. Глинобитните четвъртити култови олтари са най-представителният тип жертвеници, те от своя страна се разпределят в два подтипа - с или без украса. Предмет на настоящата работа са украсените олтари. Използва се гръцката дума ἐσχάρα за означаването им (Войнов и др. 1943, 105).

Есхарите представляват украсени площадки, предимно с форма на пресечена пирамида, издадена над подовото ниво. Горната им основа е квадратна, а понякога правоъгълна, като върху нея е нанесена разнообразна украса. Границите на площадките обикновено са разрушени или размити, но въпреки това може да се установят приблизителните размери. Те варират от 0.32 м до 3 м дължина на страната и височина от 4 до 15 см. Най-големият олтар е открит в светилището на Великите самотракийски богове в Севтополис, със страна 3 м (обр. 5), а най-малкият - със страна 0.32 м - е разположен в централната гробна камера в могила № 1 край Брестовица, Русенско (обр. 2).

Направени са няколко изследвания с цел установяване структурата на глинените култови жертвеници. В резултат на консервацията на есхара от Пистирос (обр. 3), Е. Иванова достига до няколко

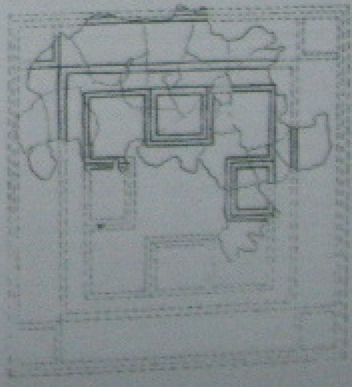

Обр. 4. Есхара от Севтополис, Копринка, Казанлък (по Чичикова 1975)
Fig. 4. Eschara from Seuthopolis (Koprinka), near Kazanlak (after Чичикова 1975)

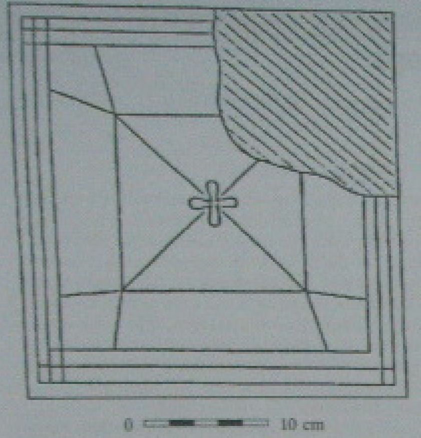

Обр. 1. Есхара от гробницата в могила южно от Борово (размери 0.51 x 0.51 x 0.05 м) (по Станчев 2005)
Fig. 1. Eschara from the tomb of a tumulus located south of Borovo, measuring 0.51 x 0.51 x 0.05 m (after Станчев 2005)

1992, 40-42; Гергова, Вълчева 2005, 62-78; Балканска 1990, 72-81; Балканска 1998, 25; Балканска 1999, 117-121) и в Къпиново, Великотърновско (Гергова, Писарев 1988, 64-65). Те се намират в селища, подмогилни гробни съоръжения, в самия насип на могилите и в светилища.

Всички тези публикации само представят материала и се основават на вече изказаните мнения от Д. П. Димитров, Л. Огненова и М. Чичикова относно произхода на есхарите. Почти всички проучватели отнасят глинените жертвеници към възприетата типологията на Т. Макйевич и ги съпоставят с материала от България.

Значителна и разнообразна информация дават проучванията на тракийският град Пистирос. Г. Лазов отделя специално внимание на култовите орнаментирани олтари в първи том на поредицата Pistiros. Проучванията на запазената есхара и откритите фрагменти (обр. 3) са прецизни и многоаспектни. Направени са разрези, за да се получи цялостна информация за вътрешната структура на основата и археоботаническо изследване, които позволяват да се установят важни наблюдения и изводи. Дадени са местата на концентрация на фрагментирания материал спрямо проучените части от обекта. Публикациите са важни относно начина на изработка на тракийските есхари и тяхното експлоатиране. Г. Лазов изказва мнение за връзката на този тип жертвеници с металургичната дейност и практиките, които ги съпътстват (Лазов 1994, 40-42; Домарадски 1995, 62; Домарадски и др. 1996, 29-30; Lazov 1996, 63-73; Ivanova 1996, 167-171; Popova 1996, 173-174; Гоцев и др. 2006, 98-104).

В тракийският град до водната централа в археологическия резерват Сборяново са открити голямо количество цели и фрагментирани култови орнаментирани площадки. В публикацията си Ж. Михайлова представя карта на разположението им в града и също ги свързва с металургичния център. Направени са планове и разрези на седем частично запазени култови огнища от територията на гетския център, което предоставя възможност да се проследят начина на изработка и структурата им. Ж. Михайлова отделя кръглите неукрасени жертвеници - омфалос от правоъгълните украсени олтари - есхари (Михайлова 2005, 229-240). Малко по-рано подробно разграничаване прави и А. Балканска, която проследява и различията в семантиката на двата типа култови площадки (Балканска 1998, 25; Балканска 1999, 117-121). В резервата в Сборяново Д. Гергова проучва тракийска могила, в която е открита есхара, ритуално начупена и поставена с горната основа надолу в могилния насип (Иванов 2005, 17-76).

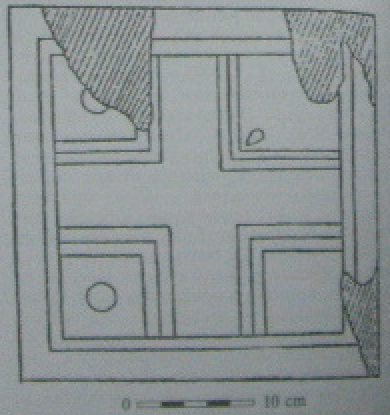

Обр. 2. Есхара от могила № 1 край Брестовица, Русенско (размери 0.32 x 0.32 x 0.05 м) (по Станчев 2005)
Fig. 2. Eschara from Tumulus No. 1 at Brestovitsa, near Russe, measuring 0.32 x 0.32 x 0.05 m (after Станчев 2005)

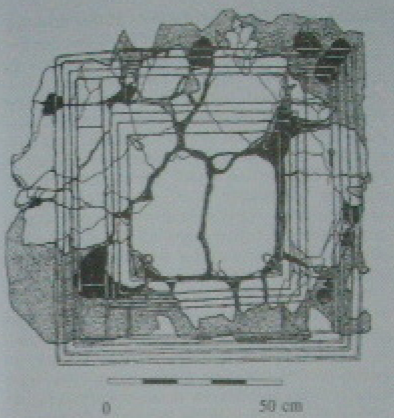

Обр. 3. Есхара от емпорион Пистирос, Ветрен, Пазарджишко (размери 1.20 x 0.90 м) (по Lazov 1996)
Fig. 3. Eschara from Emporium Pistiros at Vetren, near Pazardzhik, measuring 1.20 x 0.90 m (after Lazov 1996)

Ситуацията, разкрита от М. Тонкова на металургичния център Халка бунар, Старозагорско, е интересна от гледна точка на ритуала, извършен там. Тя поставя нови въпроси относно семантиката на есхарите и свързаните с тях култове (Тонкова 2002, 148; Тонкова 2004, 184-195).

Откритите от Д. Станчев правоъгълни жертвеници, намиращи се в подмогилни гробни съоръжения, потвърждават мнението на Г. Фехер за връзката им с погребалните ритуали на тракийското племе гети (обр. 2) (Станчев 2000, 114-119; Станчев 2005, 310-315).

Все още не е изградена систематизация на откритите до момента есхари в Тракия. Опит за типология прави М. Чичикова, но тя взима предвид само материала от Севтополис (обр. 4 и 5). Жертвените култови площадки са разделени на две групи според формата и украсата си. Една част от жертвениците са със закръглена вдлъбнатина в центъра, а другите са с гладка, равна повърхност, с проста или сложна украса (Чичикова 1975, 180-194; Dimitrov, Čičikova 1978, 48-52).

В публикациите се употребяват различни термини за есхарите. Най-често се слага равенство между олтар, жертвеник, есхара, култово огнище, жертвена площадка или се предлагат словосъчетания като жертвеник-олтар, жертвеник-есхара, огнище-олтар. Всички споменати термини се използват за глинобитния култови площадки, с различни характеристики - форма, украса, функции. Те са място за почитане на дадено божество чрез принасяне на кръвна или безкръвна жертва, за извършване на определен ритуал за поклонение. Глинобитните четвъртити култови олтари са най-представителният тип жертвеници, те от своя страна се разпределят в два подтипа - с или без украса. Предмет на настоящата работа са украсените олтари. Използва се гръцката дума ἐσχάρα за обозначаването им (Войнов и др. 1943, 105).

Есхарите представляват украсени площадки, предимно с форма на пресечена пирамида, издадена над подовото ниво. Горната им основа е квадратна, а понякога правоъгълна, като върху нея е нанесена разнообразна украса. Границите на площадките обикновено са разрушени или размити, но въпреки това може да се установят приблизителните размери. Те варират от 0.32 м до 3 м дължина на страната и височина от 4 до 15 см. Най-големият олтар е открит в светилището на Великите самотракийски богове в Севтополис, със страна 3 м (обр. 5), а най-малкият - със страна 0.32 м - е разположен в централната гробна камера в могила № 1 край Брестовица, Русенско (обр. 2).

Направени са няколко изследвания с цел установяване структурата на глинените култови жертвеници. В резултат на консервацията на есхара от Пистирос (обр. 3), Е. Иванова достига до няколко

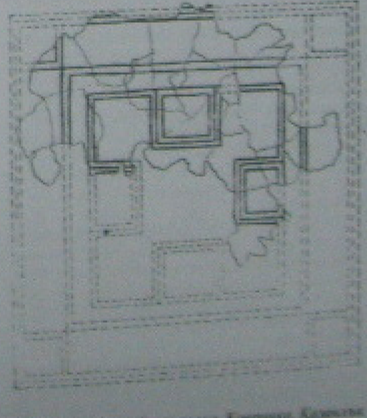

Обр. 4. Есхара от Севтополис, Копринка, Казанлък (по Чичикова 1975)
Fig. 4. Eschara from Seuthopolis (Koprinka), near Kazanlak (after Чичикова 1975)

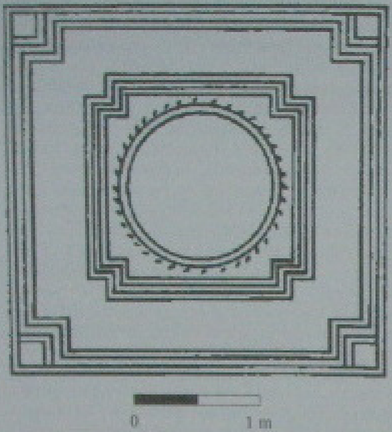

Обр. 5. Есхара от светилището в Севтополис, Копринка, Казанлък (размери 3 х 3 м)
Fig. 5. Eschara from the shrine at Seuthopolis (Koprinka), near Kazanlak, measuring 3 x 3 m

много важни за състава на есхарите констатации. Според данните, във вътрешността на олтара има късчета от друга есхара, растителни и минерални примеси. Опалването е извършено при температура не по-висока от 700°С (Ivanova 1996, 167-171). По време на проучванията на тракийският град в Сборяново са направени разрези на седем есхари, за да се изясни подложката, върху която лежи глинената замазка. Основата е съставена от малки камъчета, фрагменти керамика, животински кости, пепел, въглени и късове от изпечена глина. Освен в пълнежа, камъни и керамични фрагменти са поставяни по повърхността и периферията, като върху тях се прави обмазка с пречистена глина, за да се постигне гладка основа (Михайлова 2005, 231).

Изграждането на есхарите преминава през два етапа, разграничени от опалването на основата. През първият се прави подложката и се разпределя украсата. Вторият етап се свързва с допълнително украсяване чрез бои, върху повърхността на горната основа.

Първи етап: Ядрото на площадката се изгражда от малки камъчета или от буци глина с дебелина около 10-15 мм. Те не са пречистени и в повечето случаи съдържат примеси от пясък или растителни елементи. В ядрото се слагат и други материали, като керамични фрагменти, кости и др. Важно е да се отбележи откриването на части от други есхари. Това може да се обясни като опит за приемственост, за пренасяне на характера на по-стария жертвеник към новия, като практика за утвърждаване на религиозната натовареност. Върху така подготвеното ядро се поставя сбита глина с примеси от пясък и слама (Dimitrova-Milčeva 1990, 119). Оформят се и границите на жертвеника в желаната форма - пресечена пирамида. След полагането на основата, тя се обмазва от всички страни с добре пречистена глина (Колева 1997, 8).

В централната част, върху горната основа на няколко от жертвениците в Севтополис, има кръгла или овална вдлъбнатина. Диаметърът ѝ варира от 20 до 50 см, а дълбочината - от 3 до 6 см. Според М. Чичикова вдлъбнатината копира формата на фиала (Чичикова 1975, 181-182). Тази особеност на есхарите от Севтополис се прави по време на формуването им и украсата е нанесена около нея.

След като основата на есхарата е готова, внимателно огладената повърхност се украсява. Орнаментите се нанасят върху все още влажната глина. Използваните в украсата техники са разнообразни. Първият начин е чрез поставяне на шнурова украса. С помощта на шнур се отпечатват желаните орнаменти върху меката повърхност - правоъгълник, окръжност и други, негеометрични форми. Възможно е шнурът да е оставян на място по време на опалването. Това е най-често използваната техника за нанасяне на рамката. Освен нея се употребяват и щампи, за отпечатване на един и същ орнамент. Използвани са и инструменти, за очертаването на мотивите, като например остър предмет, или направо пръст. След нанасяне на украсата есхарата се опалва. След изпичане повърхността на площадките става твърда, гладка и здрава, докато вътрешността ѝ остава пореста и рохка.

Според Ж. Михайлова, след като се изградят и заглади, есхарата се опалва до степен на отухляване и изпечената повърхност отново се обмазва с добре пречистена глина. Едва тогава се нанася украсата и есхарата повторно се опалва (Михайлова 2005, 231).

Втори етап: След изпичането, върху повърхността на орнаментираната основа, лесно се нанасят различни охри. Открити са остатъци от инкрустирани с бял материал мотиви, които се съчетават с плътен слой графит върху цялата повърхност на олтара, каквато е украсата на този от обект Четвърти януари в Пловдив. Фрагмент от жертвеник, отнесен към втората фаза на I строителен хоризонт на същия обект, е украсен с шнуров орнамент и инкрустиран с бяла материя (Колева 1997, 8-9). Вдлъбнатината, оформена от шнуровия орнамент от украсата на една от есхарите в Пистирос, е запълнена с бяла паста[1]. Повърхността на есхарата от могила № 4 край Борово, Русенско (обр. 1), е изпечена и след това покрита с червена боя (Иванов 1984, 18). Горната основа на жертвеника от могила № 1 край Брестовица, Русенско (обр. 2) е обгорена, след което образуваният от орнаментите кръст в центъра е оцветен с графит, а останалата част е покрита с охра. Орнаментираното поле на култовата площадка от могила № 2 край Брестовица е оцветено, като второто и петото поле са боядисани в черен, а останалото пространство е обагрено с червен цвят. След изпичането и на двете есхари, което се свързва с опалването на гробните камери, повърхността им е почиствана и тогава е боядисвана (Станчев 2005, 310-315). Украсата върху една есхара от Севтополис напомня на красива тъкан. Отделните полета са боядисани в червен и син цвят (Чичикова 1975, 183). В украсата на есхарите преобладава червена и бяла боя.

Използването на различни начини за нанасяне на украсата върху есхарите подсказва, че с тази дейност не се е занимавал определен човек, който да е специализиран в направата им. Дебелината на оставените отпечатъци от шнуровата техника не е еднаква по размери, дори и за едно място на откриване. Всеки, който има нужда от такъв тип жертвеници, сам прави основата и украсата.

Основен характеризиращ елемент на есхарите е украсата. Начинът на нанасяне и орнаментацията им е разнообразна. Най-често се използват геометрични мотиви, съчетани понякога с растителни и зооморфни. До момента няма засвидетелствани антропоморфни изображения. В повечето случаи се използват стилизирани растителни мотиви - розети.

Твърде интересен е орнамент, подобен на капка, който е част от украсата на четири есхари, но произхождащи от различни места. Върху жертвеника от могила № 4 край Борово, Русенско, той е поставен в центъра и образува малък кръст (обр. 1). В украсата на олтара от могила № 1 край Брестовица, Русенско е разположен в ъгъла на един от малките правоъгълници в центъра (обр. 2) (Станчев 2005, 310-315). Другите две есхари са напълно идентични в своята украса - по един капковиден орнамент е поставен в четирите краища на най-вътрешния правоъгълник. Единият жертвеник е открит в емпорион Пистирос (обр. 3) и е датиран във втората половина на IV в. пр. Хр., докато другият е от жилище 3 в Севтополис и е поставен в границите между IV-III в. пр. Хр. (Чичикова 1975, 180-194; Dimitrov, Čičikova 1978, 48-52). Подобен орнамент има върху фрагменти от есхари от Пистирос, като в единия случай са разпределени четири под формата на кръст, а в другия са вероятно пет, разположени като лъчи на слънце. В Кабиле, Ямболско до северната защитна стена са открити фрагменти от есхара, чиято украса също е съставена от капковиден орнамент, разположен по периферията на вътрешната част на централната окръжност (Dimitrova-Milčeva 1990, 119-125)

Пълно съвпадение в украсата се забелязва и върху други две есхари от Пистирос и Севтополис. Тя се състои от четири малки правоъгълника, поставени по средата на четирите страни на най-вътрешния централен правоъгълник. Така разпределени, квадратите внушават представа за оформен кръст (обр. 4).

Използването на бръшлянови листа като част от орнаментацията е засвидетелствано върху фрагменти от есхари в кул-

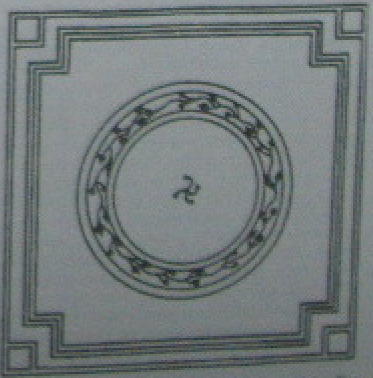

Обр. 6. Есхара от жилище 5 в Севтополис, Копринка, Казанлък
Fig. 6. Eschara from House 5 at Seuthopolis (Koprinka), near Kazanlak

---

[1] *Благодаря за информацията, предоставена ми от Г. Лазов, и възможността да се запозная с материала лично.*

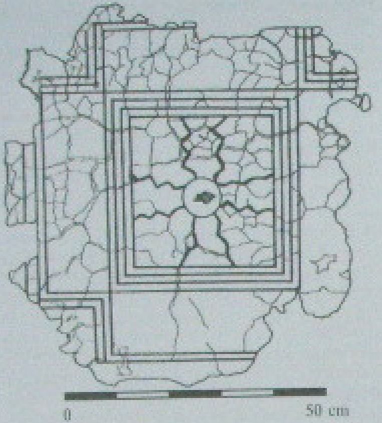

Обр. 7. Есхара от Севтополис, Копринка, Казанлък (размери 0.7 x 0.7 м) (по Dimitrov, Čičikova 1978)
Fig. 7. Eschara from Seuthopolis (Koprinka), near Kazanlak, measuring 0.7 x 0.7 m (after Dimitrov, Čičikova 1978)

товия сектор в тракийският център при извора Халка бунар и върху два почти напълно запазени жертвеника от Севтополис. Украсата е разположена между две концентрични окръжности, оформени в центъра на най-малкия правоъгълник. В геометричния център на една от есхарите от жилище 5 са изобразени две вълнообразни линии, които се пресичат и образуват стилизиран кръст или соларен символ. Ъглите на правоъгълника са вдлъбнати към вътрешността, като по този начин централното орнаментирано поле придобива формата на кръст (обр. 6). По същия начин е разпределено централното поле и на есхарата, открита в светилището на Великите самотракийски богове в Севтополис (обр. 5). В украсата на този жертвеник има и стилизиран соларен орнамент - по периферията на външната линия на окръжността в центъра на орнаментираното поле са разположени радиално малки врязвания. Същата украса е направена и върху друга есхара от Севтополис, но насечките са между двете централни концентрични окръжности. В центъра им е щампована розета, което свидетелства за стремеж към центриране на украсата. Освен соларният символ са използвани и бръшлянови листа, вписани между границите на най-вътрешния правоъгълник. Забелязват се и няколко полета, долепени до външната му страна, в които има геометрични орнаменти, но за съжаление част от есхарата е унищожена. Същият соларен мотив се повтаря и върху жертвеника от жилище № 12 в Севтополис, но при него насечките са долепени до външната окръжност. В пространството между двете концентрични окръжности има розети, заобиколени от вълнообразна линия. Тази есхара също не е запазена в своята цялост, но се забелязва оформянето на малки правоъгълници, долепени до средата на четирите страни на централния правоъгълник. Линиите, които оформят границите им, са двойни, като в тях на равни разстояния са поставени розети и други геометрични или растителни орнаменти. В украсата на една фрагментирана есхара, открита в могила № 18 в Сборяново, основният централен мотив е стилизирано слънце (Иванов 2005, 17-76). Начините, чрез които е представен слънчевият орнамент, са различни, но по своята семантика те се свързват с култа към слънцето. Това още веднъж показва, че няма определен човек, който се занимава с изработката на този тип жертвеници.

Украсата на есхарата, открита южно от жилище № 12 в Севтополис, е разпределена в полето оградено от най-външния правоъгълник. В краищата му са оформени четири по-малки квадрата, които ограничават пространство във формата на кръст. В него е вписан правоъгълник, който се явява рамка на основната композиция. Тя се състои от централно разположена малка окръжност около стилизиран растителен орнамент (грудка?). От нея излизат осем начупени линии разположени две по две така, че да съответстват на рамената на образувания кръст (обр. 7).

В елементите, които са изобразени върху повърхността на жертвеника от могила № 2 край Свещари, е използвана гръцката буква м. Есхарата, открита на Небеттепе, има основно геометрични елементи в украсата, но са използвани и монети, които са оставили отпечатък върху още мократа повърхност на жертвеника. В Севтополис е открита есхара, върху която има изобразени три змии, обърнати с опашките си към геометричния й център. Те са ограничени с две вписани една в друга окръжности, между които са моделирани стилизирани растителни орнаменти. Това е единственият до момента открит жертвеник със зооморфни изображения (обр. 8).

Най-голямо разнообразие на орнаменти в украсата на есхарите се забелязва в Севтополис (обр. 4; 5; 6; 7 и 8). Комбинацията на геометрични и растителни орнаменти е неповторима. До есхари със семпла украса се откриват такива с многообразни мотиви. В Севтополис е намерен единственият жертвеник със зооморфно изображение. Това подсказва, че представите на хората в един град са твърде разнообразни и се отразяват в украсата на есхарите. Всеки човек, изработващ есхара, влага в орнаментацията желаната семантика, в границите на един общ култ. Отсъствието на определен майстор, който да прави този тип украсени жертвеници, предполага наличие на общи правила, налагани от култовите действия и традиции. В тракийската култура през периода VI-I в. пр. Хр. се използват множество и най-разнообразни орнаменти и мотиви. В украсата на есхарите те са ограничени. Изобразяват се определени елементи - геометрични, стилизирани растителни, соларни и зооморфни. Всеки един от видовете орнаменти има определено място. Основната украса се състои от геометрични мотиви, докато останалите са допълващи.

В организацията на самото орнаментирано поле проличават две закономерности - наличие на рамка и стремеж към центриране на украсата.

Рамката е най-външният правоъгълник, повтарящ формата на есхарата и ограждащ орнаментираното поле. В повечето случаи само част от загладената повърхност на основата е отделена от тази граница. Тя е съставена от две до четири вписани един в друг правоъгълника с успоредни страни и малко разстояние между тях. Те са с правоъгълна или квадратна форма, в зависимост от основата на самия жертвеник. Това подсказва, че човекът, който го прави, предварително обмисля каква ще е украсата и как ще я разпредели. Върху някои есхари ограничаващата линия се подсилва с няколко подобни вписани правоъгълника, но с по-голямо разстояние между тях, без да има орнаменти в това поле.

Втората закономерност в украсата на есхарите е стремежът към подчертаване на центъра или централното им поле. Това е постигнато чрез вписването на по-малък правоъгълник, поставяне на една или две концентрични окръжности или чрез пресичане диагоналите на ограничаващия правоъгълник. Поставяни са и разнообразни орнаменти за акцентиране върху центъра на полето - геометрични, растителни, зооморфни. Друг начин за привличане на вниманието към центъра на есхарата е чрез подсилване на центриращия орнамент, например украса, поставена между двете концентрични окръжности или около тях. Когато в центъра има правоъгълник, подчертаващите орнаменти са в центъра или в ъглите му. Независимо дали има окръжност или правоъгълник, всички елементи на украсата са разположени в зависимост от геометричния център на есхарата, с цел да го подчертаят.

Повечето мотиви са геометрични и чрез тях се ограничава и оформя орнаментираното поле. Отделят се четири основни форми, които се комбинират по различни начини и образуват многообразни композиции.

Първата, най-често използвана, е квадратът или правоъгълникът, в зависимост от основата на есхарата. Той е нанасян като ограничаваща външна и вътрешна граница, която определя полето на основната украса.

Вторият основен геометричен елемент е във форма на кръст. За оформянето му се използват четири малки квадрата, които се поставят в ъглите или в средата на страните на основния правоъгълник (обр. 5).

Третият основен елемент е окръжността. Основната й функция е подчертаване на централното пространство на есхарата. Използват се една или две вписани една в друга окръжности. Украсата се разполага в центъра им или в пространството между тях. Комбинира се с правоъгълник или кръст, като окръжността винаги заема място в ограденото от другите елементи пространство.

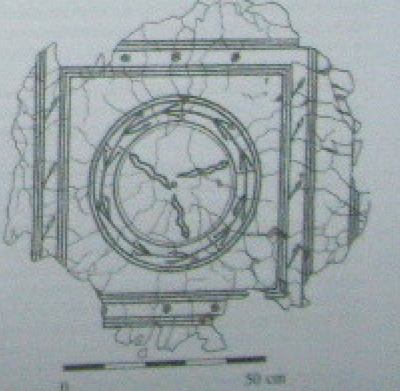

Обр. 8. Есхара от Севтополис, Копринка, Казанлък (размери 0.9 x 0.85 м) (по Dimitrov, Čičikova 1978)
Fig. 8. Eschara from Seuthopolis, Koprinka, near Kazanlak, measuring 0.9 x 0.85 m (after Dimitrov, Čičikova 1978)

Четвъртият основен елемент е знакът „X", или диагоналите на най-вътрешния правоъгълник. Той се използва рядко, обикновено се комбинира с ограничаващ правоъгълник или с окръжност, която използва пресечната им точка за свой геометричен център. Есхарите, орнаментирани с този основен елемент, са с най-семпла украса.

Всички основни елементи се съчетават със стилизирани растителни мотиви. Четвъртият е единственият, който се комбинира само с геометрични орнаменти.

Основните характеристики на есхарите са формата и украсата. Този тип жертвеници са с еднообразна форма, като само върху четири жертвеника от Севтополис има вдлъбнатина в центъра на горната основа. Специфичната и динамична украса е критерият, според който се изгражда вътрешна типология. Четирите основни геометрични елемента са самостоятелни или в комбинация. Те определят три типа украса, характеризираща есхарите:

I тип: с две пресечени линии (диагоналите на ограничаващия правоъгълник) - към него спадат шест есхари: Борово, Русенско - могила № 4 (обр. 1), Босиек, Пернишко - укрепление в местност Големия кръст, Севтополис от жилище 6, Негованци, Пернишко, Пловдив - култова постройка в обект Четвърти януари, Сборяново - селището при водната централа. В украсата на две от тях има подчертаващи центъра елементи. Върху едната есхара това е окръжност, като в центъра на всеки триъгълник, образуван от диагоналите е поставена друга по-малка - култовата постройка от обект Четвърти януари, Пловдив (Колева 1997, 7-18). Върху другата има четири капковидни орнамента, оформящи кръст - могила № 4 край Борово, Русенско (обр. 1) (Станчев 2005, 310-315).

II тип: с правоъгълник в центъра – към него спадат осем есхари: Брестовица, Русенско - могила № 1 (обр. 2) и могила № 2, Ветрен, Пазарджишко – емпорион Пистирос (обр. 3), Севтополис (обр. 4), Сборяново – селище при водната централа, Свещари (старо Мумджилар), Разградско - могила № 2. В украсата на три от тях има по четири вписани правоъгълника в основния, които образуват поле с формата на кръст, подчертаващо центъра. Две есхари от този тип, едната от Пистирос, а другата от Севтополис, са с еднакво разположение на мотивите (обр. 4). В украсата на други две е използван един и същ капковиден орнамент, поставен в четирите ъгъла на най-вътрешния правоъгълник, като по този начин есхарите имат напълно еднакво разпределение на елементите на украсата (обр. 3).

III тип: с окръжност в центъра – към него спадат единадесет есхари: от жилище 12 в Севтополис (обр. 5), Кралево, Търговищко – жертвеник № 1, Небеттепе в Пловдив, селище при водната централа в Сборяново. В украсата на четири жертвеници от Севтополис, заграденото от окръжността поле е вдлъбнато. Върху повечето има допълнителна растителна украса.

Във всеки тип присъстват есхари от целия хронологичен период - VI-I в. пр. Хр. Само във втори, те са датирани в IV-III в. пр. Хр. и се откриват в селища и гробници. Трети тип произхождат от жилища, светилища извън селищата и от дворците на тракийските владетели. Може да се приеме, че всички се свързват със свещено място.

Стилът на украсата, начинът на нанасянето ѝ и използваните орнаменти са разнообразни. Единствено в Северна България в могилния некропол край Русе и Севтополис е нанесена боя върху повърхността на есхарите. Те се откриват в централните гробни камери, докато жертвеникът от Севтополис е в жилище. Липсата на антропоморфни изображения показва наличие на определени правила в украсата, свързани с култовия характер на есхарите.

Украсата на есхарите поставя въпроса за връзката им с определени култове и божества. Мястото на откриване и контекстът им могат да дадат значителна информация за практиките и светогледа на траките през VI-I в. пр. Хр. Есхарите като част от тракийската култура и връзката им с материалите от цяла Европа, поставят въпроса за техния произход. Проблемите, свързани с този тип жертвеници, трябва да се разгледат по-обстойно и задълбочено.

Цитирана литература:

Балканска 1990: А. Балканска. Тракийско светилище от втората половина на I хил. пр. Хр. - Terra antiqua Balcanica, 4, 1990, 72-81.

Балканска 1998: А. Балканска. Тракийското светилище край Демир баба теке. (Сборяново, 2). София, 1998.

Балканска 1999: А. Балканска. Глинени кръгли жертвеници от Сборяново (IV в. пр. Хр.). Thracia antiqua, 10, 1999, 117-121.

Войнов и др. 1943: М. Войнов и др. Старогръ ко-български речник. София, 1943.

Герасимов 1960: Т. Герасимов. Келтски култови фигури от България. - Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 165-204.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Келтски селища по горното течение на р. Тополница. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 133-163.

Гергова и др. 1988: Д. Гергова и др. Проучвания в Сборяново край Исперих. - Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 52-54.

Гергова, Писарев 1988: Д. Гергова, А. Писарев. Спасителни разкопки на тракийската могила при с. Къпиново, Великотърновско. - Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 64-65.

Гергова и др. 1992: Д. Гергова и др. Проучвания в резервата Сборяново. - Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 40-42.

Гергова, Вълчева 2005: Д. Гергова, Д. Вълчева. Проучвания на западния некропол на Сборяново. - Хелис, 4, 2005, 62-78.

Гинев 1980: Г. Гинев. Разкопки на тракийската надгробна могила край с. Кралево, окр. Търговище. - Археологически открития и разкопки за 1979 г. София, 1980, 60-61.

Гинев 1985: Г. Гинев. Проучвания на надгробната могила при с. Кралево, Търговище окръг. - В: Североизточна България - древност и съвремие. София, 1985, 168-173.

Гинев 2000: Г. Гинев. Тракийски могили край с. Кралево, Търговищко. София, 2000, 37-60.

Гоцев и др. 2006: А. Гоцев и др. Проучвания на емпорион Пистирос. - В: Археологически открития и разкопки за 2005 г. София, 2006, 98-104.

Димитров 1957а: Д. П. Димитров. Материалната култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха IV-III в. пр. Хр. - Археологически открития и разкопки. София, 1957, 61-92.

Димитров 1957б: Д. П. Димитров. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. - Исторически преглед, 1957, 2, 65-81.

Димитров 1957в: Д. П. Димитров. Севтополь-фракийский город близ с. Копринка, Казанлыского района. - Советская археология, 1957, 1, 199-216.

Димитров 1960: Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. - Археология, 1960, 1, 3-15.

Димитров и др. 1984: Д. П. Димитров. Тракийският град Севтополис. - В: Севтополис, 1, София 1984, 11-17.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения, емпорион Пистирос. 1, Септември, 1995.

Домарадски и др. 1996: М. Домарадски и др. Археологически разкопки на емпорион Пистирос. - Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996, 29-30.

Иванов 1980: Д. Иванов. Разкопки на могилния некропол край с. Борово, Русенски окръг. - Археологически открития и разкопки за 1979 г. София, 1980, 67-68.

Иванов 1984: Д. Иванов. Тракийската гробница край село Борово. - Годишник на музеите от Северна България, 10, 1984, 17-20.

Иванов 2005: Я. Иванов. Могила 18 - погребение на жрица. - В: Могила 18. Сборяново. Елинистическият некропол (проучвания през 2004 г.) (Getica, 1). София, 2005, 17-76.

Карайотов, Каяшкина 1988: И. Карайотов, П. Каяшкина. Тракийско укрепление в околността на с. Руен, Бургаска област. - Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 47-48.

Кисьов 1996: К. Кисьов. Принос в проучването и датирането на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализирането на тракийския град Одрюза. - Годишник на Департамент Археология - Нов Български Университет, 2/3, 1996, 225-231.

Колева 1997: Б. Колева. Един новооткрит тракийски олтар от Пловдив. - Годишник на Археологически музей Пловдив, 8, 1997, 7-18.

Лазов 1994: Г. Лазов. Орнаментирани култови огнища (Есхари) от Пистирос. - В: Изложба. Цар Котис I, Тракийската държава, Емпорион Пистирос (каталог). София, 1994, 40-42.

Любенова 1985: В. Любенова. Антична зооморфна пластика от Окръжния музей - Перник. - In: Studia in honorem Christo M. Danov (Terra antique balcanica, 2), Sofia, 1985, 260-273.

Михайлова 2005: Ж. Михайлова. Глинени огнища и олтари от тракийския град в Сборяново (предварителни наблюдения). - МИФ, 9, 2005, 229-240.

Пейков 1978: А. Пейков. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия (1974-1978). - Pulpudeva, 3, 1978, 239-249.

Пейков 1986: А. Пейков. Крепостта на древнотракийския град Евмолпия. - В: Селищен живот в Тракия, II международен симпозиум. Ямбол, 1986, 30-40.

Пейков 1994: А. Пейков. Основните архитектурни съоръжения на древнотракийския град Евмолпия. - Известия на музеите от Южна България, 20, 1994, 55-71.

Станчев 2000: Д. Станчев. Тракийската гробница край Борово. - Известия на Исторически музей - Русе, 6, 2000, 114-119.

Станчев 2005: Д. Станчев. Жертвеници-олтари от елинистическата епоха в Русенско. - In: Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 310-315.

Танчева-Василева и др. 1980: Н. Танчева-Василева и др. Разкопки в Кабиле. - В: Археологически открития и разкопки за 1979 г. София, 1980, 71-72.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център в м. Халка бунар, с. Горно Белово, общ. Братя Даскалови, Старозагорска област. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-196.

Тонкова 2004: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център при извора Халка бунар. - Годишник на Департамент Археология - Нов Български Университет, 6, 2004, 184-195.

Фехер 1935: Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар. - Известия на Българския археологически институт, 8, 1935, 106-114.

Чичикова 1975: М. Чичикова. Жертвенники элинистической эпохи в Фракии. - Studia Thracica, 1, 1975, 180-194.

Чичикова 1991: М. Чичикова. Нови наблюдения върху устройството и архитектурата на Севтополис. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 60-70.

Dimitrov, Čičikova 1978: D. P. Dimitrov, M. Čičikova. The Thracian city of Seuthopolis. Oxford, 1978, 48-52, 74-78 (BAR, Suppl. Series 38).

Dimitrova-Milčeva 1990: A. Dimitrova-Milčeva. Sacrificial altars of the Hellenistic age in Kabyle. - Terra antiqua Balcanica, 4, 1990, 119-125.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte Thraces (deuxième moitié du IIe-Ier mill. av. J.-C.). - Хелис, 3, 1994, 69-108.

Ivanova 1996: E. Ivanova. Conservation of a clay altar from the emporion Pistiros. - In: Pistiros, 1. Prague, 1996, 167-171.

Lazov 1996: G. Lazov. Decorated clay altars. - In: Pistiros, 1, Prague, 1996, 63-73.

Makiewicz 1976: T. Makiewicz. Oltarze I „paleniska" ornamentowane z epoki zeleza w Europe. - Przeglad Arheologiczny, 24, 1976, 103-183.

Makiewicz 1987: T. Makiewicz. Formy kultu bostw domowych na terenie Europy w starozytnosci. Poznan, 1987, 53-83.

Popova 1996: T. Popova. The archaeobotanic samples from the „clay altar". - In: Pistiros, 1. Prague, 1996, 173-174.

Construction and decoration characteristics of Thracian escharas (Summary)

Angelina Pirovska

A considerable number of new publications on *escharas* have come out recently. These are almost exclusively preliminary reports that describe the rectangular ritual pedestals and their contexts. Authors have drawn their conclusions only on material they had found, extrapolating them to all altars of this type. The large number of newly found material makes it possible to reconsider the *escharas* in Thrace.

Various terms have been used when referring to the *escharas*. In most cases, labels as altar, shrine, *eschara*, ritual hearth, and sacrificial pedestal are used as synonymous. The subject of this paper is the decorated altar labeled with the Greek term ἐσχάρα.

Escharas are small decorated pedestals usually having the shape of a truncated pyramid. The upper platform is square or sometimes rectangular and has various decoration. The *eschara*'s construction had two stages. At the first stage, the foundations were made and the decorations were distributed; the second stage included the application of various paints. Both stages were distinguished by the firing of the base. The use of various decorative techniques suggests that no particular individuals may have made the *escharas*.

The decoration is a principal characteristic of the *eschara* applied in various ways. Geometric patterns predominate, sometimes combined with floral or zoomorphic elements. No anthropomorphic images have thus far been found. Their absence points to certain decoration rules, connected with the ritual purpose of the *escharas*. Two regularities appear in the organization of the ornamental field: a framing and a tendency to center the ornamental patterns. The frame is an outer rectangle, which repeats the *eschara*'s shape and outlines the ornamental field. The geometric elements that make the center to stand out are as follows: square, crossing of the diagonals of the frame or one or two concentric rings. Various ornaments draw viewer's attention to the field's center.

Four basic ornaments can be distinguished combined variously and forming numerous compositions. The most frequently used is the rectangle. Another principal element is the cross. The circle is also a common geometric ornament emphasizing the central area of the *eschara*. The last element is X-shaped; it is sometimes replaced with the diagonals of the innermost rectangle. All these principal elements are combined with stylized floral patterns.

The four principal geometric elements are used separately or in combinations. These suggest three ornamental types characterizing the *escharas*:

Type I: two crossing lines (the diagonals of the framing rectangle);

Type II: a centered rectangle;

Type III: a centered circle.

The *escharas'* decoration raises the question of their link with certain cults and deities. The site of discovery and the context could provide important information on the practices and worldviews of the Thracians from the sixth to the first centuries BC. Another critical question is the one about the origins of *escharas* as an element of Thracian culture and their links with material from all over Europe.

Поморийската гробница в контекста на мавзолеите с центричен план в Римската империя

Марио Иванов

Гробницата в „Кухата могила“ при Поморие е сред най-ярките представители на римската архитектура в съвременната българска територия. Планът и най-вече оригиналното решение на свода ѝ (обр. 1) са обект на научен интерес още от края на XIX в., когато е направено първото проучване, описание и заснемане на паметника. Пълната липса на археологически находки налага определянето на нейните хронологически параметри единствено въз основа на плановите и архитектурни особености на гробното съоръжение. Отделните проучватели привеждат различни примери на римски сгради с подобно планово решение и обосновават различни периоди за нейното създаване. В специализираната литературата по този въпрос не са взети под внимание някои гробни паметници с идентично архитектурно решение, които позволяват да бъде предложена една по-прецизна и аргументирана датировка на Поморийската гробница. Именно това е целта на настоящата статия - с помощта на нови паралели да бъде определена хронологията на един от най-важните паметници в провинциалната гробна архитектура.

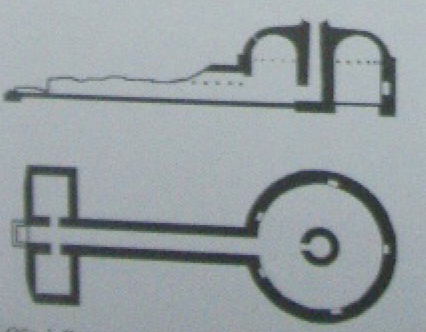

Обр. 1. Поморие. Гробница, план и разрез. След 309 г. - средата на IV век (по Петров, Венедиков, Кузупов 1960)

Fig. 1. Pomorie: Plan and section of the tomb. After 309 to mid fourth century AD (after Петров, Венедиков, Кузупов 1960)

Братя Шкорпил, които първи проучват Поморийската гробница, въз основа на градежа отнасят съоръжението твърде общо към първите векове на новата ера (Шкорпил, Шкорпил 1891, 112). В основната публикация на паметника е предложена датировка в широкия хронологически интервал от втората половина на II в. до първата половина на IV в. (Петров, Венедиков, Кузупов 1960, 21).

В изследването си върху гробните съоръжения от римската епоха Л. Гетов предлага дата за гробницата не по-ранна от края на III в. Сравнявайки дромоса и фланкиращите го помещения с гробниците при Мезек и Мъглиж, авторът все пак отбелязва, че в много отношения тя напомня римските мавзолеи от императорската епоха (Гетов 1970, 7). Специално внимание на Поморийската гробница е отделено в едно изследване на арх. Д. Василева, където паметникът е разгледан в сравнение с две кръгли цистерни за вода от Рим. Поради различните планови и архитектурни сходства, тя датира гробницата през втората половина на II в., по аналогия с датата на цистерните (Василева 1973, 54). През 1989 г. са проведени сондажни проучвания в гробницата, но не е открит датиращ материал (Величков 1990). Датировката през втората половина на II в. се подкрепя и от П. Вълев в неговото метрично изследване на гробницата, без обаче да се привеждат нови аргументи (Вълев 1996, 41). В своето изследване върху гробната архитектура от Тракия и Мизия арх. С. Бояджиев разглежда подробно и Поморийската гробница, но не се ангажира с датировка. Авторът вижда римско влияние в сводовата конструкция и тракийско в могилния насип. Според него паметникът в голяма степен напомня мавзолея на Август в Рим (Boyadjiev 2003, 43).

Краткият преглед на литературата по въпроса разкрива няколко основни проблема:

- паметникът е изследван многократно, но предимно в контекста на локалната гробна архитектура, която не предлага

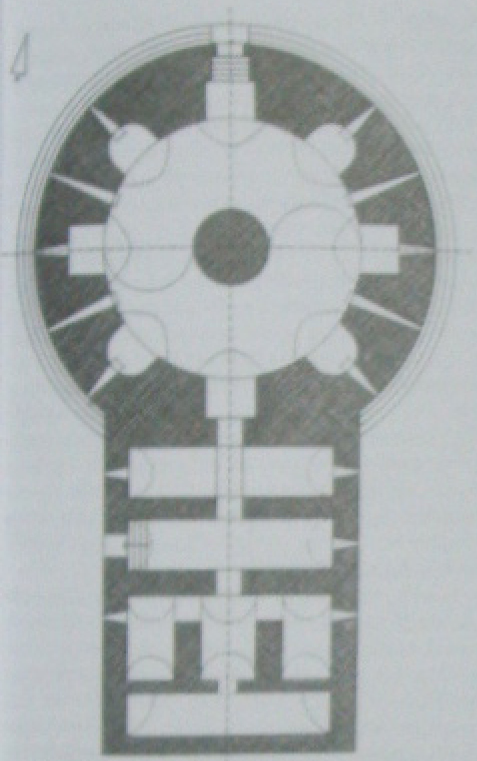

Обр. 2. Рим. Мавзолей Tor de'Schiavi. Долен етаж, план, 298-307/8 г. сл. Хр. (по Rasch 1993)
Fig. 2. Rome. Mausoleum at Tor de'Schiavi. Ground plan, 298 to 307/8 AD (after Rasch 1993)

достатъчно възможности за сравнение;

- аналогиите извън рамките на Мизия и Тракия са недостатъчно съпоставими с разглеждания паметник, най-вече поради различната си функция (цистерни за вода, култови сгради - Пантеона);
- поради особеностите на плановата схема и архитектурно решение, досега не е определено мястото на Поморийската гробница в контекста на типологичното развитие на гробната архитектура.

Представените по-горе проблеми могат да намерят своето решение при едно по-обхватно представяне на императорските мавзолеи с центричен план, към които се отнася и гробницата от Поморие.

Огромните тухлени гробници с кръгъл план са едни от най-внушителните творения на римската гробна архитектура. Тяхната употреба и развитие се проследяват за период от три века и половина - от времето на управление на император Август до това синовете на Константин Велики. Най-ранният и същевременно най-впечатляващ представител на мавзолеите с центричен план е този на Август, на Марсово поле, издигнат в 27 г. пр. Хр. (Hesberg, Panciera 1994). Предполага се, че именно тази огромна конструкция дава подтик за създаването на цяла серия подобни гробни съоръжения (Toynbee 1971, 143-144; Holloway 1966, 171; Hesberg, Panciera 1994, 46). Огромното съоръжение е с диаметър 87 м и се състои от пет концентрични пръстеновидни стени, намаляващи по височина от центъра към периферията. В центъра на цялата конструкция е разположена колона с височина 44,64 м, върху която е поставена статуята на Август. Пространството между концентричните стени е запълнено с пръст и аранжирано с кипариси. Гробната камера има три ниши, предназначени за урните на покойниците (Toynbee 1971, 144; Hesberg, Panciera 1994, 11-30). Примерите за подобни гробници от I в. са многобройни, макар те да са с по-скромни размери. Създаденият от Август мавзолей е прецедент в римската гробна архитектура и се превръща в модел за подражание от страна на висшата класа. Гробните съоръжения от никой друг клас не изразяват толкова силно римския стремеж към импозантност и пищност, изразени в съчетанието от огромни архитектурни структури, предназначени за относително малък брой покойници (Toynbee 1971, 156-157).

През целия I в. мавзолеят на Август изпълнява функцията на доминиращо съоръжение от този тип, когато се датират и повечето подобни гробници в Рим и провинциите. Подобна функция изпълнява мавзолеят на Хадриан за периода II - първата четвърт на III в. Инспириран от този на великия си предшественик, мавзолеят на Хадриан се състои от огромен цилиндър с диаметър 64 м, над който се издигат прогресивно още три по-малки цилиндъра. Външното оформление е подобно на това при мавзолея на Август (Toynbee 1971, 157-

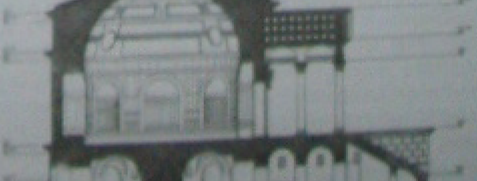

Обр. 3. Рим. Мавзолей Tor de'Schiavi, разрез. 298-307/8 г. сл. Хр. (по Rasch 1993)
Fig. 3. Rome. Section of the mausoleum at Tor de'Schiavi. 298 to 307/8 AD (after Rasch 1993)

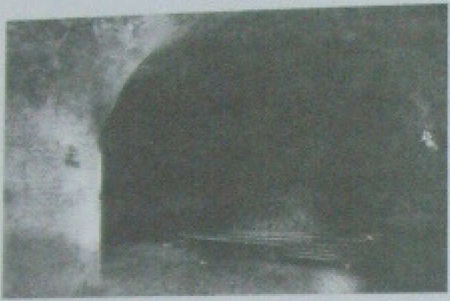

Обр. 4. Рим. Мавзолей Tor de'Schiavi. Долен етаж, пръстеновидно, полуцилиндрично засводяване 298 - 307/8 г. (по Rasch 1993)
Fig. 4. Rome. Mausoleum at Tor de'Schiavi. Ground level, ring semi-cylindrical vaulting. 298 to 307/308 AD (after Rasch 1993)

158). Тази огромна сграда е използвана за императорска гробница до времето на Северите включително (Waurick 1973, 120). С изключение на този впечатляващ пример, гробниците с подобно архитектурно решение през II-III в. са относително малко.

Ново възраждане на мавзолеите с кръгъл план настъпва по време на Тетрархията. Въпреки по-скромните си размери (мавзолеят на Диоклециан е с вътрешен диаметър 25 м, този на Максенций - 32 м, на Елена - 28 м), мавзолеите от края на III - първата половина на IV в. са впечатляващи примери на късноантичната архитектура (Rasch 1993, 82). Именно сред тях се откриват най-близките паралели на Поморийската гробница. Два са примерите от Рим, които могат да послужат за съпоставка с анализирания тук паметник - мавзолеят при *Tor de'Schiavi* и мавзолеят на Максенций на Апиевия път. Двата паметника са синхронни и идентични по отношение на планови особености и архитектурни решения. Единствената разлика е в по-големите размери на мавзолея на Максенций.

Основен паралел за Поморийската гробница е мавзолеят при *Tor de'Schiavi* и най-вече неговият долен етаж. Сградата се състои от две части: долен етаж, където се разполагат гробните съоръжения и горен - служещ за честване на гробния култ и церемонии (обр. 2). Ориентиран е по оста си в посока север - юг. Долният етаж представлява кръгла зала с диаметър 12,21 м, в чийто център се намира кръгъл стълб с диаметър 3,49 м. Външните стени са с дебелина 3,56 м. (Rasch 1993, 11). Стълбът е свързан с външните стени посредством пръстеновидно засводяване, идентично с това в Поморийската гробница (обр. 3, 4). Освен поразителното сходство на конструктивното решение, мавзолеят при *Tor de'Schiavi* показва и голяма метрична близост с българския паметник. Посочените по-горе основни размери на гробната камера при гробницата от Поморие са съответно: диаметър на камерата - 11,50 м, диаметър на носещия стълб - 3,32 м, дебелина на стените - 1,30 м. Ориентацията също е север - юг. Подобно на Поморийската гробница в дебелината на околовръстната стена са изградени редуващи се правоъгълни и засводени ниши. Същите са с по-големи размери, тъй като са предназначени за поместване на саркофази в тях. По-голямата дебелина на външните стени е обусловена от необходимостта да понесат голямата тежест на горния етаж, предназначен за обслужването на гробния култ. Изграждането на мавзолея се отнася към периода между 298 г. и 307-308 г. (Rasch 1993, 77).

Малко по-късен е мавзолеят на Максенций на Апиевия път в Рим (обр. 5). В неговото изграждане се различават два етапа, като долният етаж там е завършен към 308-309 г. (Rasch 1993, 78). Както беше отбелязано по-горе, като план и архитектурно решение той е идентичен с представения мавзолей при *Tor de'Schiavi*. Конструктивно долният етаж също е решен с пръстеновидно засводяване между централния стълб и външните стени (обр. 6). Предполага се, че двата мавзолея са замислени заедно. Те имат общи принципи в тектониката си и са израз на една и съща зряла фа-

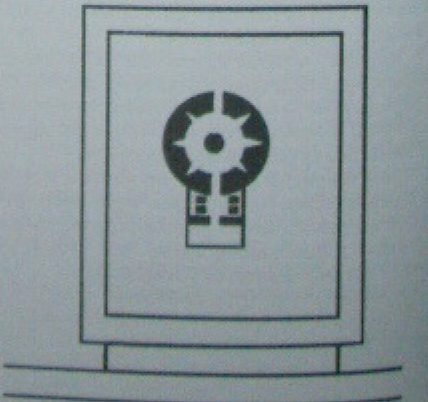

Обр. 5. Рим. Мавзолей на Максенций, план. 308-309 г. сл. Хр. (по Waurick 1973)
Fig. 5. Rome. Mausoleum of Maxentius. Ground plan 308/309 AD (after Waurick 1973)

за в архитектурата на Рим, представяща новия императорски гробен тип (Rasch 1993, 93). Подобно на мавзолеите на Август и Хадриан, новите императорски гробни форми дават подтик за развитие на провинциалната гробна архитектура по подобие на столичните образци. Предвид явните сходства по отношение на плановото решение и архитектурното оформяне на пръстеновидната зала, Поморийската гробница трябва да се постави в тази редица късноантични мавзолеи, чието начало поставят горните два примера. В този ред на разсъждения паметникът трябва да се датира не по-рано от 309 г., като горната хронологическа граница едва ли преминава средата на IV в. В контекста на общото провинциално развитие най-вероятна датировка за изграждането на Поморийската гробница изглежда управлението на император Константин I Велики.

По отношение на някои от останалите компоненти на гробницата също са необходими някои уточнения. Оформените пет ниши в стените на гробната камера, се интерпретират еднозначно от всички проучватели на Поморийската гробница като места, където са поставяни урните с праха на кремираните покойници. Подобни ниши с различна форма и размери има при почти всички от разгледаните мавзолеи с центричен план. Но докато при по-ранните от тях е несъмнена функцията за поставяне на урните с праха на покойните, то при тези от времето на Тетрархията насетне нишите са предназначени изключително за поместване на саркофази с телата на починалите. Предвид установената по-горе късна дата на Поморийската гробница и изследванията по отношение на постепенната замяна на кремацията с инхумация, наложила се почти изцяло през IV в., е трудно да се приеме интерпретацията на нишите като места за урни. Сравнително малките размери на петте ниши допускат поставяне на статуи и релефи в тях, докато същинските гробове вероятно са разположени под пода на гробницата. Друго възможно решение е телата на покойните да са в саркофази, разположени покрай стените на гробната камера, които са ограбени още в древността. В контекста на разгледаните императорски примери за мавзолеи с центричен план е по-допустимо нишите в стените на Поморийската гробница да се разглеждат като типологичен рудимент на функционалните ниши при останалите паметници или просто като необходимо архитектурно решение за разнообразяване на монотонността на стените.

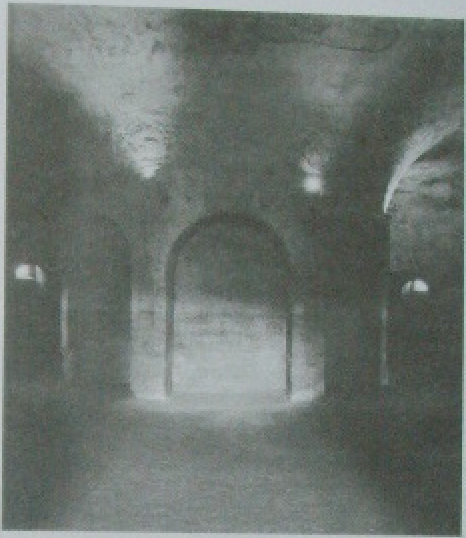

Обр. 6. Рим. Мавзолей на Максенций. Долен етаж, пръстеновидно полуцилиндрично засводяване 308-309 г. сл. Хр. (по della Portella 2000)
Fig. 6. Rome. Mausoleum of Maxentius. Ground storey. 308/309 AD (after della Portella 2000)

Оформянето на централен стълб в гробната камера е наложено от същите причини, както и при останалите мавзолеи. Единственото възможно конструктивно решение за гробната камера предвид товара над нея - в случая с могилен насип. Интересното при Поморийската гробница е, че стълбът е кух, което не се наблюдава при останалите структури. С. Бояджиев предполага, че на върха на стълба е разположена статуя на покойника по подобие на мавзолея на Август (Boyadjiev 2003, 44). Подобно решение, обаче, едва ли е възможно в разглежданата епоха и не е засвидетелствано дори при императорските гробници. Единствената логична функция на кухата централна колона е да осигурява светлина и да подпомага въздухообмена в камерата. При останалите мавзолеи тази функция се изпълнява от прозорци, оформени в някои от нишите по стените, тъй като долният етаж на тези структури е надземен. Скриването на пръстеновидната сводеста зала под могилен насип при Поморийската гробница налага друго решение на проблема с достъпа на светлина и въздух.

Накрая е необходимо да се отбележи, че приликите с тракийските подмогилни гробници от предримската епоха, най-вече по отношение на дромоса, едва ли могат да се извеждат като типологическо развитие. Те са наложени от идентични практически нужди - да бъде осигурен достъп под насипа до гробната камера. Приведените по-горе паралели дават достатъчно основания Поморийската гробница да бъде разглеждана именно в контекста на съвременните ѝ архитектурни решения, инспирирани от императорски прототипи. Наличието на могилен насип не е аргумент в полза на тракийската принадлежност на собственика на гробницата. При някои от мавзолеите в Рим също съзнателно е търсена приликата с могила (Holloway 1966, 172-173), а традицията на надгробните могили в района на Черноморското крайбрежие възхожда най-малко към класическата епоха и е обусловена по-скоро от гръцки аристократични практики, отколкото от етнически фактори (Damyanov 2005, 221-222).

Изложените примери и разсъждения по отношение на плановите и архитектурни особености на Поморийската гробница позволяват един значителен паметник на гробната архитектура да получи своята по-цялостна интерпретация и да заеме своето място като ярък и единствен засега представител на късноантичните мавзолеи с центричен план от България.

Цитирана литература:

Василева 1973: Д. Василева. Два паметника на римската архитектура. - Археология, 1973, 3, 51-57.

Величков 1990: Ж. Величков. Археологически проучвания в района на Поморийската гробница. - Археологически открития и разкопки през 1989. Кюстендил, 1990, 62-63.

Вълев 1996: П. Вълев. Sectio aurea. Пантеонът в Рим и античната гробница край Поморие. - Археология, 1996, 2-3, 31-44.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у Траките през римската епоха (I-IV в.). - Археология, 1970, 1, 1-12.

Петров, Венедиков, Кузупов 1960: Т. Петров, И. Венедиков, Б. Кузупов. Античната гробница край Поморие. Бургас, 1960.

Шкорпил, Шкорпил 1891: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 4, 1891, 102-145.

Boyadjiev 2003: S. Boyadjiev. Essai de classification typologique de l'architecture funéraire en Moesie et en Thrace au 2e - 6e siècle. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 43-76.

Damyanov 2005: M. Damyanov. Graves with Circles of Amphorae in the Greek Necropoleis in the Black Sea. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem professoris Ludmili Getov. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4. София, 2005, 214-223.

Della Portella 2000: I. della Portella. Subterranean Rome. Cologne, 2000.

Hesberg, Paniciera 1994: H. von Hesberg, S. Paniciera. Das Mausoleum des Augustus. Der Bau und seine Inschriften. München, 1994.

Holloway 1966: R. R. Holloway. The Tomb of Augustus and the Princes of Troy. - American Journal of Archaeology, 1966, 70, 2, 171-173.

Rasch 1993: J. Rasch. Das Mausoleum bei Tor de Schiavi in Rom. Mainz am Rhein, 1993.

Toynbee 1971: J. M. C. Toynbee. Death and Burial in Roman World. London, 1971.

Waurick 1973: G. Waurick. Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergräber in der Zeit von Augustus bis Constantine. - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 20, 1973, 107-146.

The Pomorie tomb and the central-plan mausolea in the Roman Empire (Summary)

Mario Ivanov

This paper considers the dating of the Pomorie tomb (fig. 1) on the background of the Imperial mausolea from the Tetrarchy period. Recent studies of this single monument in Bulgaria suggest various chronology: the latter half of the second century or the broad dating between the latter half of the second century and the first half of the fourth century AD. The parallels used by the authors are inappropriate, considering their various functional characteristics.

The development of central-plan mausolea during the Imperial period - when the Pomorie tomb was built - has generally been examined in order to determine its chronology and architectural features. The earliest and most impressive central-plan mausoleum is that of Augustus built in 27 BC in the Campus Martius. It set a precedent for the Roman burial architecture and had been imitated by the upper class, combining the Roman pursuit of impressiveness and splendor with a huge architectural structure. The Mausoleum of Augustus dominated this building type throughout the entire first century when the most of the similar tombs in Rome and the provinces had been built. The Mausoleum of Hadrian played a similar role for the time from the second century to the first quarter of the third century. There are considerably fewer examples for this period. Central-plan mausolea flourished again during the Tetrarchy. Although of smaller size, mausolea from the late third century to the first half of the fourth century are impressive monuments of late antique architecture. It is they that have yielded the closest parallels to the Pomorie tomb. The mausoleum at Tor de'Schiavi (figs. 2-4) and the Mausoleum of Maxentius in Via Appia (figs. 5-6) in Rome could easily be compared to the Pomorie tomb. They are identical in plan and construction of ground levels, and have a large circular chamber built through ring semi-cylindrical vaults. The size and alignment of the tomb at Tor de'Schiavi are almost identical to those of the Pomorie tomb. In the light of the obvious similarities in the plans and architectural designs of the ring chambers, the Pomorie tomb should be considered in the same group of late antique mausolea that originated in the two examples from Rome. Based on the dating of the examined mausolea between 298 and 309 AD, the author suggests a dating for the Pomorie tomb after 309 AD. Considering the political and economic events in this period, this unique monument in Bulgaria was probably built during the reign of Constantine the Great.

Concerning the plan and architectural features of the Pomorie tomb, the view has been put forth that the purpose of the niches in the burial chamber was not to hold the urns of the deceased; they had rather a purely decorative function, to break the monotonous wall surface or to hold sculptures. There are no reasons whatsoever to trace the origin of tomb's plan back to the earlier Thracian tombs in the pre-Roman period. The consideration of the central-plan Imperial mausolea demonstrates that the Pomorie tomb followed the trends in contemporary fashion of burial architecture in the Tetrarchy period.

Гробници от западния некропол на Сердика

Надежда Кирова

В края на 2006 г., при провеждането на изкопни работи на Топлофикация-София АД за нов топлопровод на ул. Д. Груев № 8, се попадна на археологически останки. Това наложи извършването на аварийно проучване от страна на Софийския исторически музей[1]. Обектът заема площ около 325 кв. м и се намира в трета охранителна зона на ИАР Сердика Средец.

Предходни проучвания. На това място са провеждани разкопки през 1915 г. и през 1937 г. (Бобчев 1943, 21 и 27 сл.). През 1915 г. е разкрита източната част на трикорабна базилика (Филов 1915, 223-224). През 1937 г., при сваляне на нивото за трасирането на улицата, се попада на четири гробници и част от същата базилика (Герасимов 1940-1942, 258). Друга, напълно празна гробница е открита надолу по ул. Д. Груев, в посока бул. Хр. Ботев. Има данни и за още една, известна от 60-те години - най-вероятно в близост до северния вход на Министерство на земеделието и горите.

Стратиграфия. При настоящите разкопки са проучени общо четири гробници, един зидан тухлен гроб, няколко гроба в ями и западната част на трикорабна базилика (обр. 1). Тъй като обектът е изследван и преди, стратиграфията му е нарушена и е много трудно да се датира точно. Могат да се фиксират три периода.

Първоначално е изграден зиданият гроб, последван от три от гробниците, едната от които частично го е притиснала. През втория период е построена базиликата, като гробните съоръжения са останали под пода и в предверието и в северния кораб. След като тя прекратява съществуването си е изграден коридор към една от ранните гробници, както и четвърта, последна. По-късно, без да може да се каже кога точно, се датират гробовете в ями, положени върху стените на базиликата и върху едно от гробните съоръжения.

Описание на гробните съоръжения. При разчистването около гробницата, чийто свод е частично разрушен при строителните работи за топлопровода (гробница I), са проучени няколко гроба - (условно прието) седем. Три от скелетите лежат върху гробницата, други два - източно от нея, а отделни кости - южно от преддверието й. Скелетите са непълни. Първият е запазен в относителен анатомичен порядък - положен в посока изток-запад с глава на запад и ръце, скръстени на гърдите. Има след от гробна яма. Вторият е много зле запазен и разбъркан, ориентацията му не може да се установи.

Скелетите върху гробница № 1 са означени условно като гробове №№ 3-5. О единия е запазена горната част - череп, ребра и прешлени, както и част от лакътната кост, но от таза надолу костите липсват. Намерени са още останки от три черепа и фрагмент от долна челюст, събран на купчина. Отделно е открита друга бедрена кост и в близост до нея се намери монета от края на IV в. Това е най-ранната о общо четирите открити на обекта монети.

Гробница I[2], която стана повод за археологическото проучване, се състои от пред

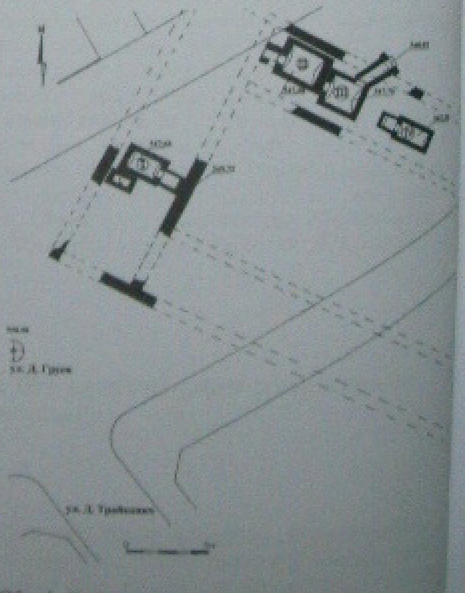

Обр. 1. Сердика. Общ план на обекта
Fig. 1. Serdica. General plan of the site

---

[1] *Ръководител на археологическото проучване е д-р Н. Кирова, Общинско предприятие „Стара София" със Софийски исторически музей.*

[2] *Гробниците са номерирани по реда на тяхното откриване.*

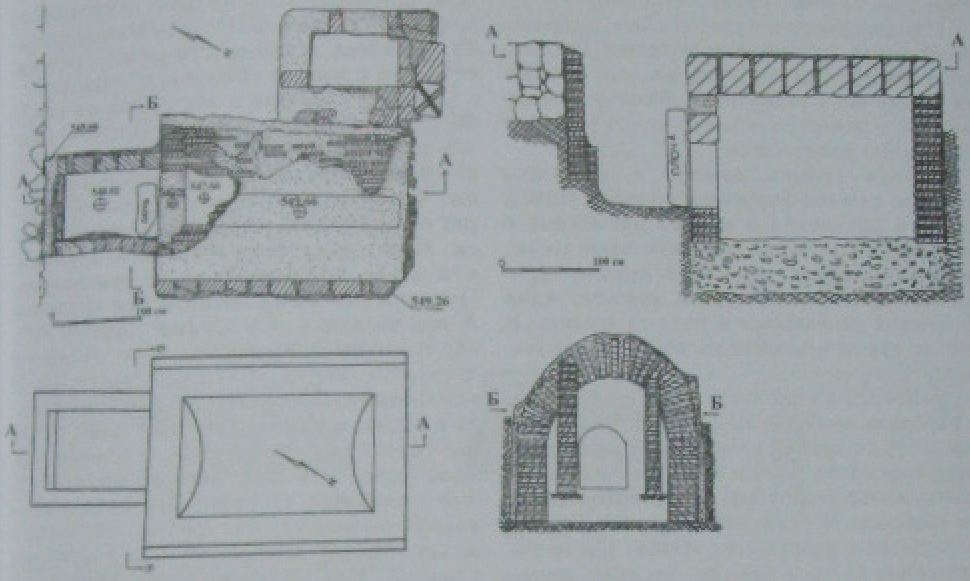

Обр. 2. Сердика. Гробница I - план и разрези
Fig. 2. Serdica. Tomb I. Plan and sections

дверие и гробна камера с полуцилиндричен свод с отстъп (4,10 м дължина с преддверието и 2,70 м без преддверието, външна ширина на камерата - 1,90 м). Има ориентация изток-запад (отклонение 30° на север), с вход от изток. Сводът е заравнен в най-високата си част и по цялата си дължина образува хоризонтална равна ивица с широчина 30-35 см. Съоръжението е изградено изцяло от тухли, споени с хоросан - бежово-розов на цвят, с едри примеси от тухла, камъчета и пясък (обр. 2). По надлъжните страни на гробницата е положен дебел слой хоросан (10-20 см), като сводът се издига на 40 см (при северната страна) и 70 см (при южната) над него. Върху горната част на хоросановия пласт хоризонтално са наредени плътно една до друга фрагменти от тухли. Горната част на гробницата също е обмазана с хоросан, с цел предпазване от атмосферните условия. Това се наблюдава и при гробниците от източния некропол (Шалганов 2005, 471; Иванов 2007, 124). Гробницата е вкопана в стерилния пласт.

Преддверието е правоъгълно, долепено на фуга към гробната камера (размер на тухлите 28 x 18 x 5 см). В него има тухлен праг, а подът е от жълта, глинеста пръст. Необичайна е дълбочината му и много ниско разположеното тухлено стъпало - не е ясно как се е достигало до него при влизане. Входът, водещ от преддверието към камерата е затиснат от голяма вертикално поставена варовикова плоча, без украса, вторично преупотребена (1,04 x 0,56 x 0,22 м).

Светлата височина на гробната камера е 1,50 м. Отвътре, върху стените, личат следи от обмазване. Подът ѝ е изграден от хоросанова замазка върху основа от трамбовани дребни камъни, споени с жълтеникава пръст. По цялата дължина е прокарана траншея (при предходно влизане в нея (?) - вероятно с цел търсене на ценни предмети. Гробницата е открита напълно празна, с изключение на няколкото фрагмента от плочи и един цял ранновизантийски кемферов капител без украса, с правоъгълна основа и изработен от варовик. Той може да се датира през първата половина на V в.

Гробница II се намира северно от първа-
та (обр. 3). Тя също се състои от преддве-
рие и камера с полуцилиндричен свод с
отстъп (3,36 м x 2,55 м) и, както и първата,
е ориентирана в посока изток-запад (със съ-
щото отклонение), но с вход от запад. Зас-
водяването ѝ обаче е по-необичайно - в из-
точната и западната част на камерата тух-
лите са поставени напречно, а в средата на
камерата - надлъжно. За разлика от първа-
та гробница, която е изцяло изградена от
тухли, източната стена на втората е от
камъни, а всички останали имат основа от
камък (56 см). Аналог на такъв градеж има
при гробница XXVII от некропола под бази-

лика „Св. София" (Филов 1913, 86).

Преддверието е правоъгълно, направено от тухли, частично разрушено. То също като гробната камера е засводено. Връзката между тях е разрушена. Входът към камерата е изместен в южна посока, а не е централно разположен.

Цялата гробна камера е обмазана отвътре с бежов хоросан (основа за мазилка) и е запълнена с пръст, примесена с разбъркани човешки и животински кости, парчета мазилка, хоросан и дребни керамични фрагменти, големи камъни, един фрагмент от капител и база за колона. В нея се откри и монета от втората половина на V в.

Непосредствено източно от гробница II се разкрита *гробница III* (обр. 4). Тя се състои само от гробна камера, аналогична на вече описаните (2,70 м х 2,40 м), с вход от запад, който е запушен при изграждането на гробница II. Възможно е преддверието и също да е разрушено тогава. Двете съоръжения не са в една ос, но имат еднакво отклонение. Входът е оформен с арка от тухли. Надлъжните стени са подсилени отвън с ред от големи необработени камъни (с дебелина 20 см). Горната част на свода се издига с 54 см над каменния пояс. Подобни укрепващи зидове са известни и при гробници от източния некропол на Сердика (Иванов 2007, 124). Разглежданата гробница е много грижливо градена, отвън тя е изцяло обмазана с хоросан.

Гробната камера е запълнена на около 40-50 см височина с пръст. Подът е застлан изцяло с неправилни редове от тухли, споени с хоросан. На двете надлъжни стени, на височина 0,68 м от пода, се намират по два отвора, симетрично разположени, които може да са остатък от строежа, или да са предназначени за вентилация. Подобни отвори са открити при гробница X под базилика „Св. София" (Филов 1913, 76) и са интерпретирани като дупки от дървеното скеле от градежа на свода. В камерата *in situ*, плътно долепен до южната ѝ стена, е намерен скелет с глава на запад (към оригиналния вход на камерата) и леко разместен във вертикална посока. Той е положен не върху тухления под, а върху подложка от жълта, песъклива пръст. Между костите му има пирони от ковчега. Най-вероятно става въпрос за вторично погребение. Фрагменти от втори скелет са разпръснати в средната част на гробницата, заедно с малки и по-големи пирони. Използването на дървени ковчези е документирано и в източния некропол на града (Филов 1913, 80; Иванов 2007, 125). В

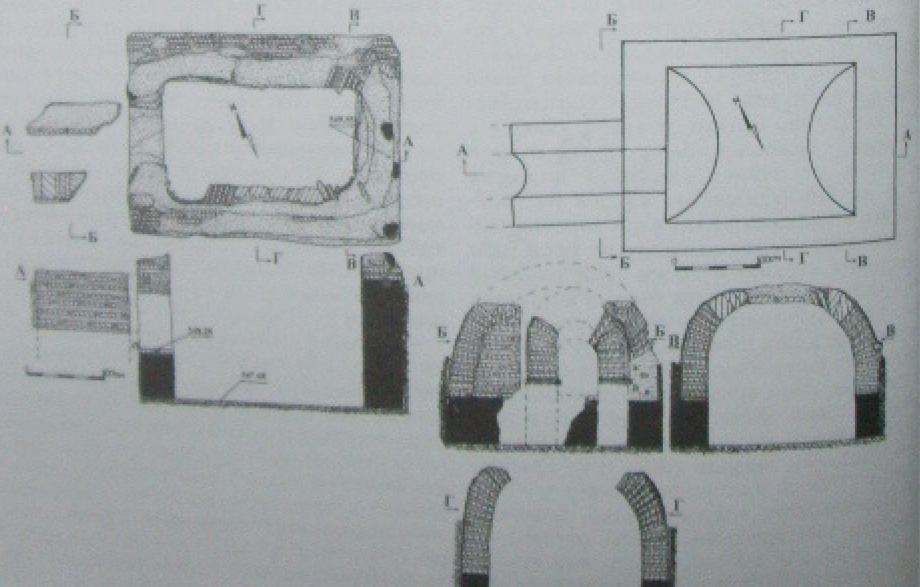

Обр. 3. Сердика. Гробница II - план и разрези
Fig. 3. Serdica. Tomb II. Plan and sections

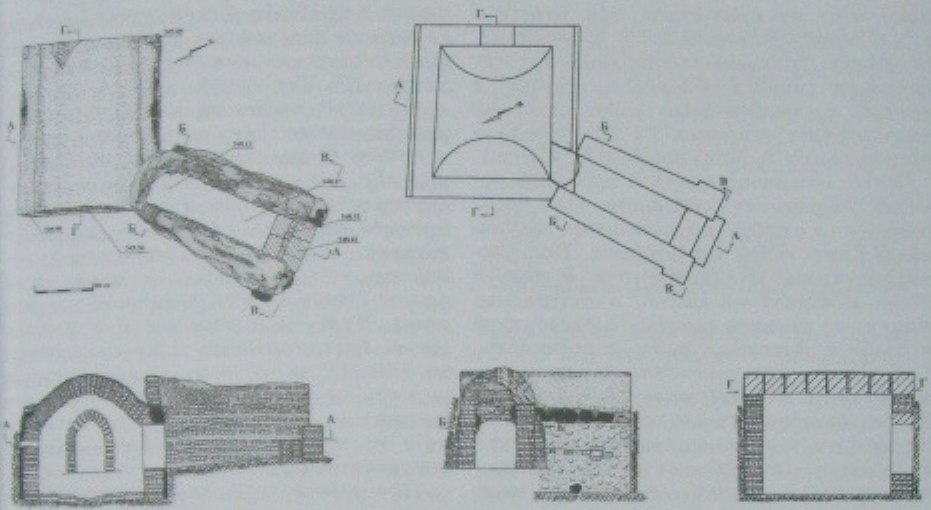

Обр. 4. Сердика. Гробница III - план и разрези
Fig. 4. Serdica. Tomb III. Plan and sections

запушения ѝ вход са поставени два фрагмента от късноантични съдове.

Северно от последното съоръжение е разкрита структура, която първоначално е интерпретирана като нова гробница. В хода на проучването се установи, че става въпрос за вторичен коридор към гробница III. Той е образуван от две успоредни стени, подпрени под ъгъл към нея, а входът е направен чрез пробиването на отвор в североизточния ъгъл. Фугата е запълнена с камъни. Коридорът има дължина 2,50 м, изграден е от тухли, с добре оформена фасада с праг и стъпало. Засводяването (сега почти напълно разрушено) е аналогично на това при гробница II - от надлъжно и напречно поставени тухли, а и хоросанът има същия характер. Отвън коридорът не е прецизно граден и е силно разрушен. Това показва, че той не е бил видим, а по време на използването, се е намирал под земята. Подът му е оформен от трамбована жълтеникава пръст и е наклонен в посока към камерата.

По някаква причина, след запушването на входа на гробницата от другата, е решено съоръжението да се преизползва. Единственият възможен достъп по онова време е от североизток. Коридорът е изграден, когато базиликата вече не функционира, тъй като той пресича северната ѝ стена и я разрушава. Той е изцяло запълнен с пръст, сред която са открити керамични фрагменти, метални предмети, две монети (едната от края на IV - началото на V в., а другата - от втората половина на V в.)[3], но човешки или животински кости липсват.

Източно от гробница III е разкопана четвъртата по ред и най-малката от всички проучени гробници (3,88 x 1,68 м). Тя има преддверие и гробна камера с полуцилиндричен свод (обр. 5). Ориентирана е в посока изток - запад със същото отклонение, както при останалите. Входът ѝ е от запад. Значителна част от свода ѝ е разрушен от съвременен телефонен кабел. Съоръжението е изцяло изградено от тухли, споени с хоросан.

Преддверието е правоъгълно, с едно стъпало. Подът му е от хоросанова замазка, с едри примеси на тухла и пясък. При спойката на тухлите са използвани два вида хоросан: за страниците - розов, с едри примеси тухла, камъчета и малко пясък, а за предната стена - бежово-бял, с примеси на тухла, камъчета и пясък. Същият е и хоросанът, използван при градежа на гробната камера. Входът към нея е затиснат с голяма каменна плоча. Поне до нивото на засводяването ѝ тя е обмазана отвътре с мазилка в два цвята - червенокафяво и сиво-черно. Запълнена е догоре с пръст, тухли, хоросан и човешки кости.

Всички проучени съоръжения са от характерния за периода IV-V в. тип с полусферичен свод на камерата. Такива са и голяма част от проучените под базилика „Св. София" (Филов 1913, 69, 72, 75-78, 80, 81, 83-88). Засводените гробници, изследвани през периода 1991-2002 г., попадат в третата хронологическа група, датирана през втората половина на III - третата четвърт на IV в. (Шалганов 2005, 471 сл.).

---

[3] *Благодаря на ст.н.с. д-р Б. Божкова за определянето на монетите.*

Всяка от новопроучените гробници показва специфични особености. При гробница I това е дебелият хоросанов пласт по надлъжните стени на камерата. При втората гробница необичайното е, че едната стена е изцяло от камък, а останалите имат само каменни основи. Преддверието й също е засводено, което е нетипично. При третата има укрепване на надлъжните страни с каменен пояс. Всички преддверия са правоъгълни, тухлени, долепени на фуга към камерата. Разглежданите съоръжения се отличават от тези в източния некропол, където обикновено няма преддверие, а само понякога се наблюдава ограждане на стълбището, водещо към гробната камера (Иванов 2007, 124). Единствено в гробница III е открита настилка от плътно подредени тухли. Подобни подове са известни и от гробниците под базилика „Св. София" (Филов 1913, 72).

Непосредствено южно от гробница I е разкрит правоъгълен зидан гроб с плоско покритие от два реда тухли (1,70 x 1,14 м) (обр. 6). Той е изграден изцяло от тухли, споени обилно с бежов хоросан, с едри примеси на тухла, пясък и камъчета. От вътрешната му страна личат следи от обмазване. Съоръжението е запълнено с пръст. Подът му е от трамбована, жълта глина. Върху него има следи от изтлели кости. Вероятно става въпрос за детско погребение, за което се съди по малките размери на гроба. Бе установено, че той е по-ранен от гробница I, тъй като последната го притиска и частично нарушава покритието му.

При предходните проучвания се споменава за четири гробници, като само в две от тях са намерени скелети (Герасимов 1940-1942, 258). Най-вероятно са визирани

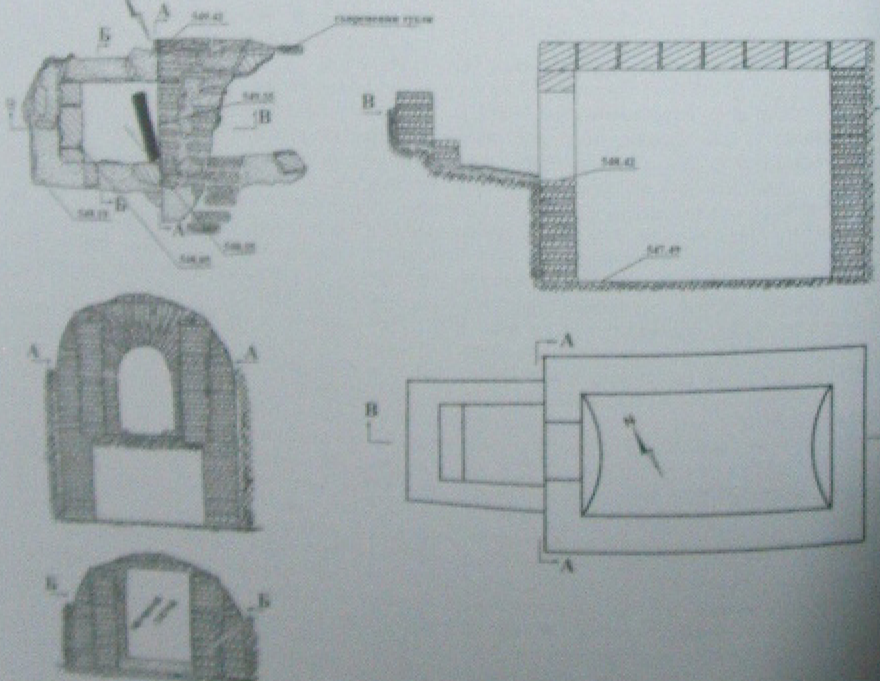

Обр. 5. Сердика: Гробница IV - план и разрези
Fig. 5. Serdica: Tomb IV. Plan and sections

гробници I и II. Третата изглежда е останала неразкопана, тъй като в нея се откри скелет *in situ*. Т. Герасимов споменава и друга, която е разрушила северната стена на базиликата, но очевидно става въпрос не за гробница, а за сега изследвания покъсен коридор към гробница III.

Базилика. При настоящите разкопки са установени и зидове от сграда. Разкрита е трикорабна базилика от елинистически тип с преддверие (19,70 х 35,80 м). Определянето на вида на постройката стана възможно благодарение на данните от предходните наблюдения, защото сега се разкри съвсем малка част от нея. Базиликата, разкопавана още през 1915 и 1937 г. и заснетата тогава от арх. Сава Бобчев, съвпада като размери и описание с новопроучената, но е неточно ситуирана на кадастъра и всъщност се намира малко пò на югозапад (обр. 7). Т. Герасимов споменава и две нейни преддверия, в чието пространство са намерени гробниците. При разкопките през 2006 г. данните за тях обаче не се потвърдиха. Може би второто преддверие остава западно от изследваната площ.

Базиликата има опростен план, стените ѝ са запазени само в субструкция и са иззидани от големи, речни камъни, споени с песъклив, жълтеникав хоросан (65-70 см). Най-вероятно във височина е изградена в *opus mixtum* или само от тухли. Гробница I и зиданият гроб попадат под нейното преддверие, което има ширина 4,50 м, а останалите три гробни съоръжения - под северния ѝ кораб (обр. 1). Ширината на страничния кораб е 3,70 м. На изток сградата продължава под неразкопаното улично платно и под сградата на Министерство на земеделието и горите. Като план намира аналогии с базилика от Бизоне (Чанева-Дечевска 1999, 170 сл.).

Находки. Находките, открити на обекта, са малобройни и предвид предходните проучвания, в разбъркан контекст. Освен четирите монети, намерени съответно при едно от погребенията върху гробница I (383-395 г.), в гробница II (втората половина на V в.) и две в коридора на гробница III (едната от края на IV - началото на V в., а другата от втората половина на V в.), други материали почти липсват. Монетата върху първата гробница, която е най-ранната открита на обекта, изглежда е попадиала случайно между костите от по-късните погребения. Могат да се отбележат също така две парчета от стъклени гривни от гробници II и IV, една сферична тежест за стан, както и керамични фрагменти от късноантични съдове в гробница III. Може да се допусне, че

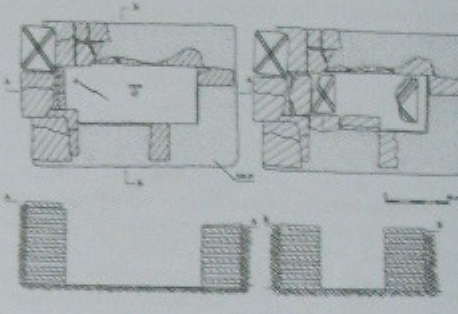

Обр. 6. Сердика. Зидан гроб № 1 - план и разрези
Fig. 6. Serdica. Brick burial No. 1. Plan and sections

базата за колона, хвърлена в гробница II, заедно с половината от трапецовиден капител, както и капителят от гробница I, принадлежат на архитектурната декорация на базиликата. Многобройните фрагменти от стенни мазилки, намерени в гробници II и IV вероятно също са от базиликата, а не от гробниците, поради факта, че са открити смесени с пръстта във вътрешността на гробните камери, а не покрай стените.

Хронология. Зиданият гроб е най-ранен, тъй като е засегнат от гробница I. Той е и най-ниско разположен. Впоследствие са изградени гробници I, III и IV, вкопани в стерилния терен. Засводените им аналози от източния некропол на Сердика са датирани, както бе споменато и по-горе през втората половина на III - третата четвърт на IV в. Проучените съоръжения от западния некропол също следва да се поставят в този период.

Построяването на базиликата е извършено впоследствие, а гробниците са останали под пода ѝ в предверието и северния кораб. Основите на последната стоят значително по-високо от гробните съоръжения и по този начин случайно не са засегнати при строежа ѝ. Съдейки по типичните белези - едноделен тесен нартекс и характерните пропорции на наосното пространство, базиликата може да се датира най-късно до средата на V в. (Чанева-Дечевска 1999, 171).

Не може да се каже кога точно е изградена гробница II. От една страна, тя е по-късна от гробница III, защото запушва оригиналния ѝ вход. От друга, входът на предверието на съоръжението се намира под тротоарното пространство и е силно разрушено. Това попречи да се установи в каква връзка се намира то спрямо стената на базиликата и дали е построено преди нея или след като тя престава да съществува. Трябва да се обърне внимание и на

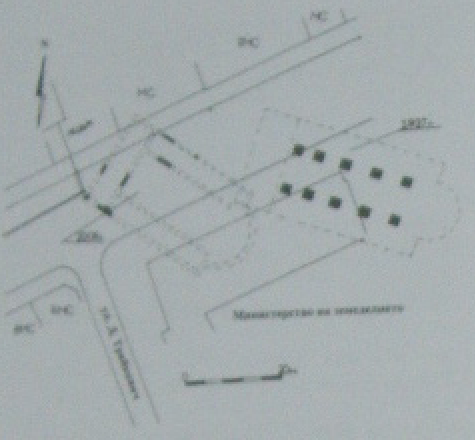

Обр. 7. Сердика. План на базиликата
Fig. 7. Serdica. Ground plan of the basilica

факта, че градежът му е сходен с този на допълнителния коридор към гробница III и се отличава от начина на направа, наблюдаван при останалите гробни съоръжения. Това означава, че гробница II и коридорът са изградени с малка разлика във времето, може би към края на V в., но след като базиликата престава да функционира. Съществуването на живот на това място и след този период се доказва не само от проучените гробове върху стените на базиликата и върху първата гробница, но и от откритите фрагменти от керамика със златиста ангоба, широко разпространена в периода XI-XII в. (Борисов 2002, 149-153). Златната ангоба е комбинирана с рисунки с червена боя. За съжаление форми не могат да се възстановят.

Извършено е и антропологично проучване на скелетите от гробниците и гробовете от обекта[1]. В материала са установиха костни останки от 10 индивида, а с единични кости са представени още поне два индивида. Не се откриват костни останки от деца и юноши, два от индивидите при настъпването на смъртта са на възраст около 20 години. Всички останали са над 20 години, като при определените от мъжки пол, трима са във възрастовата група на израсналите (*Adultus*), 20-40 години, двама във възрастовата група на зрелите (*Maturus*), 40-60 години и за двама не можа да се прецизира възраста. От индивидите, определени от женски пол, един е във възрастовата група на израсналите (*Adultus*), 20-40 години и за един възрастта не можа да се уточни.

От патологичните изменения по костите най-често срещани са зъбно-челюстните. Всички съзъбия показват натрупване на зъбен камък и различни степени на развитие на пародонтозен процес. При четири индивида се установи развитие на дегенеративно-дистрофични процеси - артрозни и спондилозни изменения. В един случай се установи травматично поражение на костта (гроб № 7). Травмата вероятно е причинена от режещо/сечащо оръжие, което е засегнало външните меки тъкани. Тя е преживяна без сериозни усложнения - няма следи от реакция на костта, вследствие на инфекциозен процес.

Проучените гробници и гробове, заедно с базиликата, дават много важни сведения за топографията на Сердика, тъй като те доказват съществуването на западен некропол, за който доскоро само се предполагаше. След проведените нови археологически разкопки тази хипотеза се потвърди със сигурност, още повече, че впоследствие гробници от същия тип и принадлежащи към същия некропол са открити от другата страна на бул. Хр. Ботев, недалеч от тези на ул. Д. Груев № 8.

Източният некропол на града, около базилика „Св. София", е добре проучен (Филов 1913; Бояджиев 1996; Шалганов 1989; Шалганов и др. 2003; Шалганов 2005; Иванов 2007). Той е най-големият и от първостепенно значение за Сердика. Западният некропол има същото разположение на издигнато място като източния. Вероятно поради малката площ на укрепения град, територията непосредствено извън крепостната стена е запазена за обществени и други сгради, а некрополите са изнесени по-далеч

Цитирана литература:

Бобчев 1943: С. Бобчев. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града. София, 1943.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII в. от територията на днешна Югоизточна България. „Марица-Изток". - Археологически проучвания, 6. Раднево, 2002.

Бояджиев 1996: С. Бояджиев. Раннохристиянски храм „Св. София". София, 1996.

Герасимов 1940-1942: Т. Герасимов. Новооткрити паметници в София. - Известия на българските исторически архиви, 14, 1940-1942, 256-262.

Иванов 2007: М. Иванов. Раннохристиянска

---

[1] *Антропологичното изследване е направено от д-р В. Русева, НИМАМ-БАН, резултатите от което ще бъдат публикувани в сп. Интердисциплинарни изследвания.*

гробница от източния некропол на Сердика. - Годишник на Националния археологически музей, 11, 2007, 123-143.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. Материали за историята на София, 4. София, 1913.

Филов 1915: Б. Филов. Новооткрити старини. - Известия на българското археологическо дружество, 5, 1915, 222-230.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Ранохристиянската архитектура в България IV-VI в. София, 1999.

Шалганов 1989: К. Шалганов. Стратиграфски наблюдения върху участък от сердикийския некропол. - Сердика, 2, 1989, 59-65.

Шалганов и др. 2003: К. Шалганов, М. Иванов, Н. Кирова, Г. Бояджиев. Археологическо допроучване на подподовото пространство на базилика „Св. София“ в София през 2002 г. - Археологически открития и разкопки за 2002 г. София, 2003, 98-99.

Шалганов 2005: К. Шалганов. Археологически проучвания под базиликата „Св. София“ в София през 1991-2002 г. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova, V. Turnovo, 2005, 469-479.

Tombs of the western cemetery of Serdica (Summary)

Nadezhda Kirova

At the end of 2006, four tombs, a brick walled burial, seven burials, and remains from a basilica were revealed in the course of rescue excavations over an area of 300 sq.m., at 8 D. Gruev St (fig. 1).

Earlier excavations have been carried out at the same site. In 1915, the eastern part of a three-naved basilica was found. In 1937, when the street was leveled, another part of the same basilica along with four tombs had been found. Another, completely empty tomb was found further down D. Gruev St. to the H. Botev Blvd.

The four brick tombs (numbers given in the order of their discovery) have burial chambers with semi-cylindrical vaults, and rectangular antechambers (missing at the third one) (figs. 2-5). The entrance to Tomb III was blocked by the construction of Tomb II. A brick corridor of later date was found north of Tomb III. All these features are common for the fourth and fifth century AD.

The excavation of four tombs has been mentioned in earlier reports; only two of them yielded skeletons, most probably Tombs I and II. Apparently, Tomb III has not previously been excavated since a skeleton in situ was found here. The reports mention still another tomb, which had destroyed the northern wall of the basilica; however, it was obviously not a tomb but rather the later corridor towards Tomb III.

During the 2006 excavations, walls of another structure have been recorded: the western part of a three-naved basilica of the Hellenistic type, with an antechamber (fig. 7). The plan of the basilica is simplified one and its walls, preserved in substructure, were made of large river stones joined with yellowish mortar mixed with sand. Tomb I and the brick burial were found beneath its antechamber, while the remaining three burials were beneath the northern nave.

Three construction phases have been established. The brick burial is the earliest, covered by one of the tombs. Tombs I, II, and IV are of later date. The basilica was built in the second phase, while the burials remained undisturbed below the floors of the antechamber, in the northern nave. The basilica survived the fifth century, and probably was destroyed towards its end when Tomb II was built, and the entrance to Tomb III blocked. This is the time when the corridor to Tomb III was added. The pit burials can be dated to a later period; they were dug in over the walls of the basilica, which no longer functioned, as well as over one of the tombs. The site is a part of the western cemetery of Serdica in Late Antiquity.

Human bones have been analyzed by Dr. Victoria Russeva. The remains of ten individuals were found: two women and eight men. The most frequent pathological changes on the bones of this series were dental-maxillary pathologies. Degenerative-dystrophic processes have been recorded with several individuals: arthritic and spondylosis changes. In Burial No. 7, a trauma has been recorded on the maxilla.

Тракийско ямно светилище от римската епоха край Снягово (Южна Добруджа)

Сергей Торбатов

През есента на 1999 г., при теренни обхождания в сервитутната зона на новопроектиран газопровод, на около 300 м от северните покрайнини на Снягово (община Генерал Тошево, Добричка област), беше открито неизвестно досега антично и средновековно селище. Тъй като трасето на газопровода пресича югоизточната периферия на обекта, през пролетта на 2000 г. засегнатият от предстоящия строеж участък беше подложен на спасително археологическо проучване. Работеше се сондажно - според теренните податки за наличие на археологически структури. Количеството на направените сондажи възлиза на 26. Неколкократно бяха извършвани и обхождания на територията на селището, намираща се извън сервитута на строежа. Целта беше да се събере подемен археологически материал, поддаващ се на добро класификационно определяне, който да спомогне за изясняване и уточняване хронологията на поселищния живот на това място (Торбатов 2001а, 92-93).

Установено беше, че обитаваната територия възлиза на повече от 500 дка. Тя има форма на елипса, ориентирана северозапад-югоизток, която от запад и юг е природно ограничена от плитко суходолие. Най-ранните открити следи от уседнал живот тук датират от римската епоха (обр. 1 *1*). Селището е възникнало вероятно през първата половина или най-късно към средата на II в. сл. Хр. Керамичният материал дава основание да се твърди, че населението се е състояло предимно от северни траки (гети), които, въпреки развитието на романизационните процеси, са успели да съхранят през един продължителен период от време в бита и духовната си култура редица специфични черти на своята етническа самобитност. Проучена

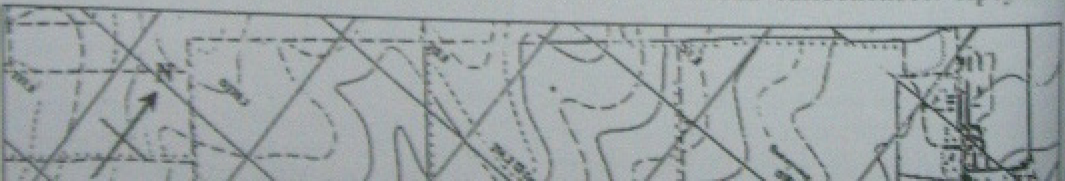

Обр. 1. Археологически обекти в околностите на Снягово: 1 селище от римската епоха; 2 ямно светилище; 3 средновековно селище
Fig. 1. Map showing the distribution of sites in the vicinity of Snyagovo: 1 a Roman period settlement; 2 pit sanctuary; 3 medieval settlement

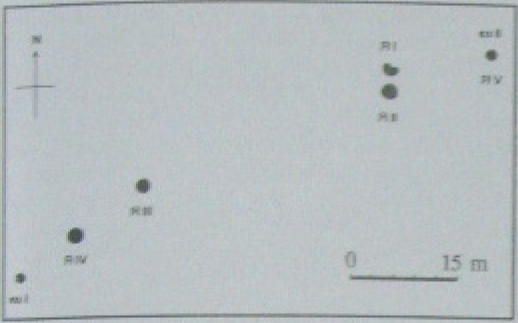

Обр. 2. Снягово. План на ямното светилище, II - началото на III в.
Fig. 2. Snyagovo. Sketch of the pit sanctuary. Second to early third century AD

беше част от антична сграда. Останките ѝ са силно обезличени и свидетелстват, че строителният материал е бил преднамерено извлечен в по-късно време, за да бъде преупотребен за градеж на друго място. В насипа над руините беше открит разнообразен археологически материал - фрагменти от битова керамика (работена на ръка и провинциална римска), две бронзови апликации, железен нож, връх от стрела, 3 бронзови и 1 сребърна римски монети. За съжаление, поради нарушената стратиграфия, не беше възможно да се прецизират хронологическите граници на обитаване на сградата. Най-късната монета датира от управлението на император Валенс (364-378 г.) и по всяка вероятност следва да се приеме като указание, че античното селище край Снягово, подобно на огромното мнозинство от неукрепените селища от тази епоха на територията на днешна Добруджа, е престанало да съществува по време на Втората готска война на този император (376-378 г.).

След продължителен хиатус, животът на това място се е възобновил чак през епохата на българското ранно средновековие. Вероятно към началото на IX в. тук е възникнало обширно селище, чиято територия почти двукратно надвишава тази на античния му предшественик (обр. 1 *3*). По трасето на новостроящия се газопровод по археологически път бяха регистрирани четири ранносредновековни жилища. Всички те са били наземни, поради което останките от тях са незначителни. След машинното отнемане на хумусния слой на дълбочина до 60-70 см от сегашния терен, две от жилищата бяха запазени във вид на струпвания от дребни ломени камъни, сред които се намираха фрагменти от битова керамика и животински кости. От третото жилище беше разкрита част от северозападния ъгъл и останките от принадлежащата му пещ с предпещната яма. Местоположението на четвъртото жилище беше определено предполагаемо въз основа на силно обезличената му пещ и един фрагмент от неговия зид. Частично беше разчистена и още една битова пещ, която може би е принадлежала на друго (пето?) ранносредновековно жилище. Според събрания керамичен материал, проучените ранносредновековни археологически структури датират от средата или втората половина на IX в. Тънкият културен пласт свидетелства, че българското ранносредновековно селище край Снягово не е просъществувало дълго и може би още към края на IX или в началото на X в. е било изоставено от обитателите си.

През османската епоха, в периода XVII-XIX в., на същото място се е развила една от трите махали на някогашното село Карадурмуш - прекият предшественик на сегашното Снягово. Освен откритията на терена керамичен материал, с това селище се свързват и две археологически находки: бронзова посребрена пафта и бронзов пръстен.

Най-големият успех на спасителните археологически разкопки край Снягово безспорно е откриването и проучването на част от ямно светилище, пряко свързано с религиозния живот на обитателите на селището от римската епоха. Комплексът се е намирал в югоизточната периферия на селището, върху терен с лек наклон на юг (обр. 1 2). Проучванията позволиха да се определят неговите североизточна и югозападна граници, отстоящи на около 75 м една от друга. Териториалният му обхват в другите посоки е неизвестен.

Проучени бяха общо пет обредни ями и две култови огнища (обр. 2). Ямите са би-

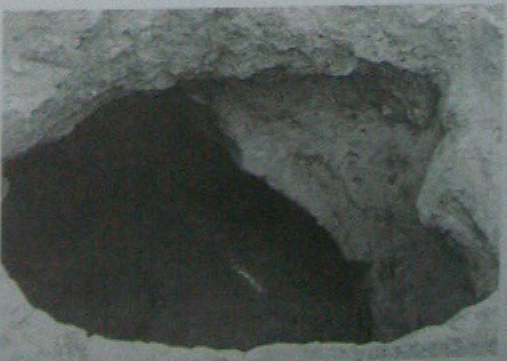

Обр. 3. Снягово. Яма I - общ изглед
Fig. 3. Snyagovo. General view to Pit I

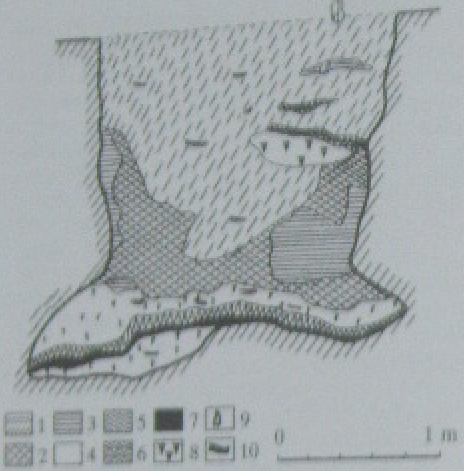

Обр. 4. Снягово. Яма I - вертикален разрез (запад-изток): 1 сива пръст; 2 жълто-кафява пръст; 3 жълта глинеста пръст; 4 кафява пръст; 5 пласт от отухлена до червено пръст; 6 жълто-червена пръст; 7 пепел; 8 въглени; 9 камъни; 10 керамични фрагменти

Fig. 4. Snyagovo. Vertical section (west-east) through Pit I: 1 grey soil; 2 yellow-brown soil; 3 yellow clayey soil; 4 brown soil; 5 layer of soil fired to red color; 6 yellow-red soil; 7 ashes; 8 charcoal; 9 stones; 10 ceramic sherds

ли практически изцяло вкопани в мощния льосов пласт, достигащ до материковата скала. Те започват от античното ниво, лежащо на дълбочина около 80 см от съвременния терен и едва на 10-20 см над льоса. Номерацията им в работната документация и в настоящото съобщение е според реда на тяхното откриване.

Яма I има бъбрековиден отвор с максимални размери 1,70 х 1,90 м (обр. 3). В горната си част тя е с приблизително цилиндрична форма, но на дълбочина от 0,80 до 1,50 м започва да се разширява неравномерно настрани във вид на подбой с форма на полукупол (обр. 4). Подбоят е най-дълбок на север и достига отклонение 90 см от вертикалата. Максималната дълбочина на ямата е 2,10 м. Диаметърът и при дъното варира от 2,45 до 3 м. Дъното не е равно. От стените навътре то плавно се спуска надолу, но в самия център отново се издига. В пода, в западната част на ямата, има вкопаване с неправилна овална форма, с диаметър до 1,00 м и дълбочина до 0,30 м. Въпросното вкопаване е запълнено с тъмнокафява пепелива пръст, съдържаща множество въглени, както и фрагментирана битова керамика и животински кости. Цялото дъно на ямата е неравномерно застлано с пласт от черна пепел, чиято дебелина в централната и западната част достига 9-10 см, но към юг постепенно изтънява до 0,5-1 см. Над пепелта, в средната част на ямата, от запад към изток се простира пласт от изпечена до червено пръст с дебелина до 10 см, изобилстващ от керамичен и остеологичен материал. От него произхождат и няколко фрагмента от горял и силно корозирал железен предмет, който не може да бъде ясно определен. Над него следва пласт с неравномерна дебелина, варираща от 10 до 35 см, напълно идентичен по вид и съдържание на запълнителя на вкопаването в дъното на ямата. По-голямата част от остеологичния материал от изброените досега пластове произхожда от овце (Нинов 2001, 121-122)[1]. Сигурно са идентифицирани два възрастни индивида и едно агне. Има също кости от говедо и кокошка. Намерен е фрагмент от морска мида и от черупка на костенурка. Част от костите са горели.

На нивото на античния терен ямата е била запечатана с пласт от дребни ломени камъни, които, изглежда, са представлявали и своеобразна повърхностна маркировка (обр. 5).

Яма II отстои на 1,80 м южно от яма I. Отворът ѝ е овален, с диаметър 2-2,10 м, а дълбочината ѝ достига 4 м от нивото на античния терен (обр. 6). В най-горните 0,50 м ямата има вид на пресечен конус, постепенно стесняващ се до диаметър 1,75-1,85 м (обр. 7). На дълбочина от 0,50 до 1,70 м следва приблизително цилиндрична част, след което започва равномерно конусовидно разширение, продължаващо чак до дъното. Дъното е равно и представлява то-

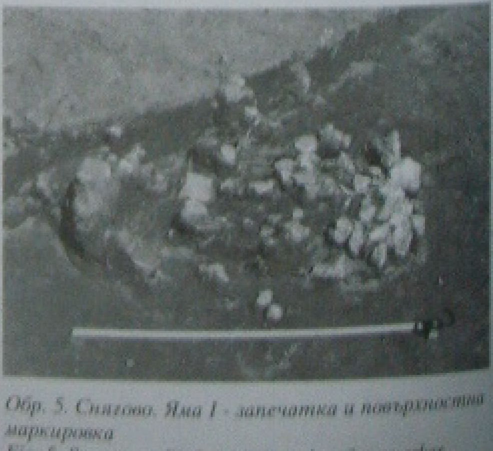

Обр. 5. Снягово. Яма I - запечатка и повърхностна маркировка

Fig. 5. Snyagovo. Pit I, sealing and surface marker

---

[1] *Остеологичният материал от ямното светилище край Снягово ще бъде предмет на отделна публикация от страна на ст.н.с. II ст. д-р Лазар Нинов (НАИМ БАН).*

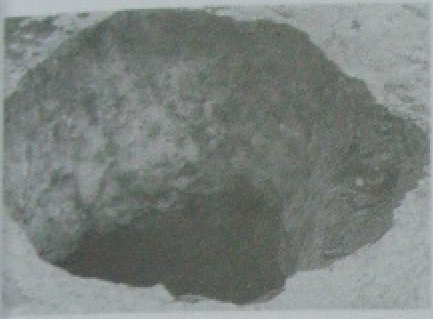

Обр. 6. Снягово. Яма II - общ изглед
Fig 6. Snaygovo. General view to Pit II

чен кръг с диаметър 2,50 м. Подобно на яма I, яма II също е маркирана на нивото на античния терен с пласт от дребни ломени камъни (обр. 8). Надолу обаче, на дълбочина до 0,50 м, следва плътен блокаж от големи и много здраво трамбовани камъни, сред които спорадично личат дребни фрагменти от римска битова и строителна керамика и животински кости. Под каменния блокаж запълнителят се състои вече само от пръст. На дълбочина от 0,50 до към 2,50 м в него бяха намерени само няколко керамични фрагмента и съвсем ограничено количество животински кости, произхождащи от говедо, кон и овца. В центъра на ямата, на дълбочина 2,40 м, беше открита каменна плоча с почти кръгла форма и диаметър до 0,75 м, поставена в хоризонтално положение. От запълнителя под плочата, на дълбочина от 2,70 до 3 м, бяха събрани огромно количество животински кости, включващи цял скелет на дребно куче (обр. 9), цял скелет на възрастен заек, цял скелет на млад заек, части от скелетите на още два млади заека, цял скелет на новородено прасе, отделни кости от говедо, дребни преживни животни и пти-

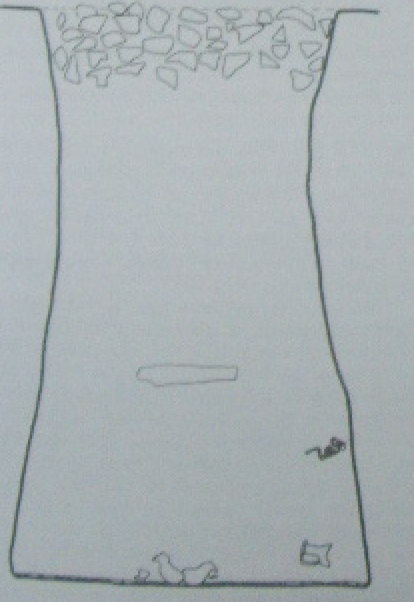

Обр. 7. Снягово. Яма II - вертикален разрез (север-юг)
Fig. 7. Snyagovo. Vertical section (north-south) through Pit II

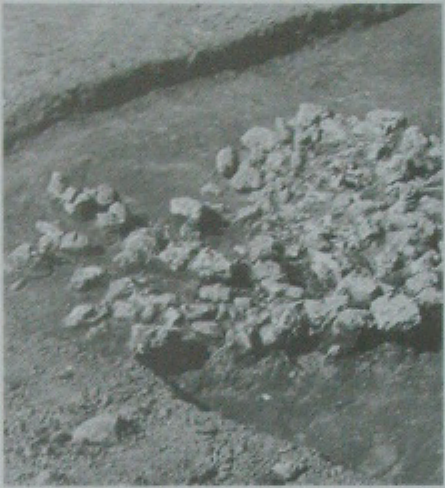

Обр. 8. Снягово. Яма II - повърхностна маркировка
Fig. 8. Snyagovo. Pit II, surface marker

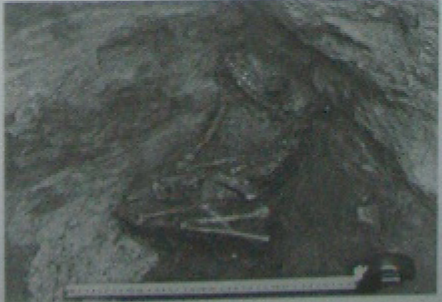

Обр. 9. Снягово. Яма II - скелет на куче
Fig. 9. Snyagovo. Pit II, skeleton of a dog

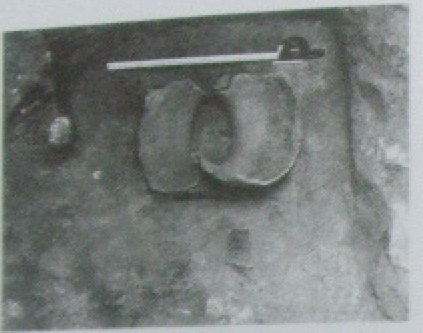

Обр. 10. Снягово. Яма II - урновиден съд
Fig. 10. Snyagovo. Pit II, pottery urn

ца, парче от черупка на морска мида и два зъба от възрастна свиня. По-надолу в ямата, на дълбочина 3,75 м, край южната й стена, беше намерена горна част на римска амфора. Върху самото дъно, по-близко до западната стена, беше разчистен един голям урновиден съд във фрагментиран вид (обр. 10). Той не е бил поставен, а хвърлен в ямата. Във вътрешността му бяха намерени животински кости, формиращи цял скелет на млад заек. Съдът е дебелостенен и формуван на ръка от непречистена шуплеста глина и се явява типичен представител на все още живите гетски традиции в керамичното производство по тези места през първите векове на римското владичество. Върху дъното на ямата е разстлан равномерно съвсем тънък (до 0,5 см) слой от пепел и дребни въгленчета. От пласта непосредствено над пепелта произхождат множество животински кости от заек, овца и птица.

Керамичният материал, произхождащ от яма II датира от втората половина на II - началото на III в.

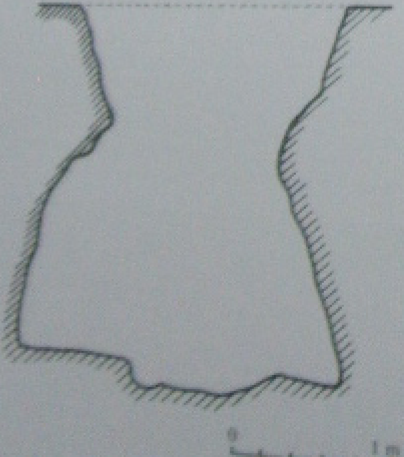

Обр. 11. Снягово. Яма III - вертикален разрез (юг-север)
Fig. 11. Snyagovo. Vertical section (south-north) through Pit III

Яма III отстои на 36 м югозападно от яма II. Отворът й е приблизително кръгъл, с диаметър 1,75-1,80 м. В горната си част ямата постепенно се стеснява фуниевидно надолу и на дълбочина 0,70-1,00 м диаметърът й достига минимална стойност от 1,10-1,20 м. От това стеснение надолу тя се разширява кошеровидно. Максималната й дълбочина достига 2,30 м, а диаметърът при дъното варира от 2,20 до 2,30 м. Самото дъно е сравнително равно, с лек наклон на северозапад (обр. 11).

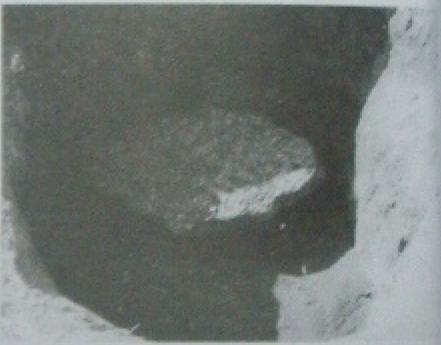

Обр. 12. Снягово. Яма III - голям плочест камък в запълнителя
Fig. 12. Snyagovo. Pit III, large slab in the backfill

Подобно на другите две, и тази яма е била запечатана и маркирана на терена с тънък пласт от дребни ломени камъни. На дълбочина до 0,50 м сред пръстта на запълнителя се срещаха сравнително често фрагменти от римска битова керамика, животински кости и въглени. Под това ниво, на дълбочина докъм 1,50 м, количеството на археологическите находки рязко намалява, но се увеличава това на остеологичния материал, съставен от единични кости от кон, говедо и овца. В централната част на ямата, на дълбочина от 1,38 до 1,73 м, беше разчистен голям плочест камък с неправилна форма (0,48 x 0,56 м), намиращ се в наклонено положение (обр. 12). Още по-надолу, на дълбочина 1,80 м, край северната стена на ямата беше намерена горна част от гърне с две дръжки

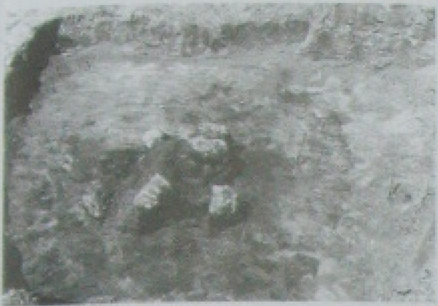

Обр. 13. Снягово. Яма IV - повърхностна маркировка
Fig. 13. Snyagovo. Pit IV, surface marker

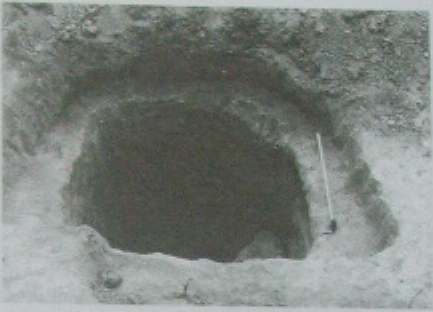

Обр. 14. Снягово. Яма IV - общ изглед
Fig. 14. Snyagovo. General view to Pit IV

(провинциална римска керамика от втората половина на II - първата половина на III в.). На дълбочина 2 м в южната половина на ямата се очерта пласт от плътно подредени ломени камъни, под който бяха намерени множество керамични фрагменти, които изглежда са били преднамерено равномерно разстлани. От пръстта, изпълваща ямата от нейното дъно до образувания от керамичните фрагменти слой, произхожда изобилен остеологичен материал, определен както следва: цял скелет от кокошка, цял скелет от новородено прасе, два скелета от наскоро родени прасета, единични кости от говеда (от няколко индивида) и един зъб от възрастна свиня. В дъното на ямата, в самия ѝ център, е направено вкопаване с неправилна кръгла форма и максимален диаметър 1 м, при дълбочина до 0,20 м. Вкопаването е запълнено с еднородна тъмнокафява пръст, без наличие в нея на никакви археологически материали или животински кости.

Яма IV е разположена на 11 м югозападно от яма III. Била е маркирана на нивото на античния терен с няколко дребни ломени камъка (обр. 13). Отворът ѝ е елипсовиден, с диаметър 1,83 х 1,97 м (обр. 14). Отгоре надолу ямата постепенно се стеснява във вид на пресечен конус (обр. 15). На дълбочина 1,30 м диаметърът ѝ намалява до 1,56-1,66 м. От това ниво надолу тя започва полека да се разширява, като при дъното диаметърът нараства до 1,56-1,75 м. Максималната ѝ дълбочина достига 1,55 м. В източната половина на дъното има вкопаване с неправилна форма (максимални размери 0,80-0,70 м) и дълбочина до 0,10 м. От най-горната част на запълнителя археологически материали липсват. На дълбочина 1 м, в централната и южната част на ямата се разкри голямо каменно струпване, което продължава и надолу. Един от камъните се отличава със значителни размери (0,58/0,47 м) и плочеста форма, което много наподобява ситуацията, установена вече в ями II и III. Между камъните и в запълнителя около тях бяха намерени фрагменти от римска битова керамика, рог от бик и два фрагмента от мраморна оброчна плочка, изобразяваща Тракийския конник в ход надясно[1] (обр. 16). Под каменното струпване и непосредствено над вкопаването в дъното на ямата е разчистен голям куп от животински кости. Само три от тях произхождат от говедо, а останалите представляват цял скелет на възрастна овца.

Датировката на яма IV не се различава от тази на описаните по-горе - втората половина на II - началото на III в.

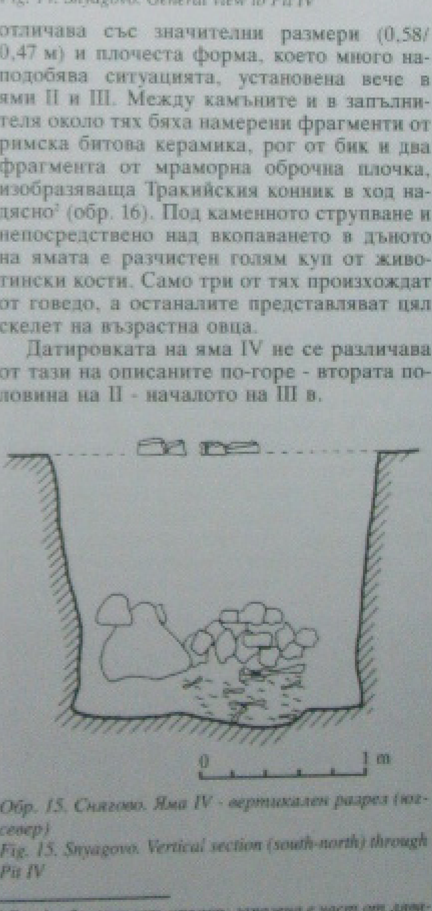

Обр. 15. Снягово. Яма IV - вертикален разрез (юг-север)
Fig. 15. Snyagovo. Vertical section (south-north) through Pit IV

---

[1] *Бял дребнозърнест мрамор; запазена е част от лявата половина на плочката, на която личи страничната рамка, задната част на кон в ход надясно и десния крак на конника; размери: дължина 10,5 см, ширина 9,5 см, дебелина 2,2 см.*

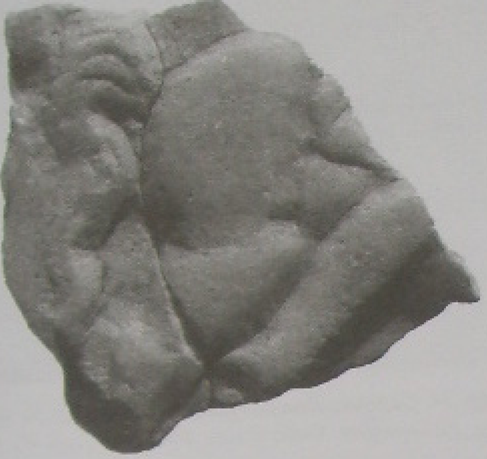

Обр. 16. Снягово. Яма IV - фрагменти от оброчна плочка на Тракийския конник
Fig. 16. Snyagovo. Pit IV, fragmentary votive tablets of the Thracian Horseman

На 9 м югозападно от яма IV бяха разчистени зле запазени останки от култово огнище (култово огнище I), представляващи пласт от изпечена на място пръст, примесена с фрагменти от римска битова и строителна керамика. То има елипсовидна форма, с диаметър 1,03 х 1,20 м.

На 14 м североизточно от яма I се попадна на култово огнище II, което е с кръгла форма и диаметър 0,98-1,02 м, при височината около 0,10 м (обр. 17). Съдържа изпечена на място пръст, въглени, пепел, а сред тях - фрагменти от битова керамика и животински кости от говедо и овце. Най-голям интерес представлява фрагмент от глинена лампа с черен цвят, формувана на ръка от непречистена шуплеста глина. Лампата има много близки аналогии сред известните от района образци на традиционната керамика от II - началото на III в. (Василчин 1983, 91; Василчин 1990, 37; Торбатов 1992, 94; Torbatov 1997, 511; Торбатов 2000, 37).

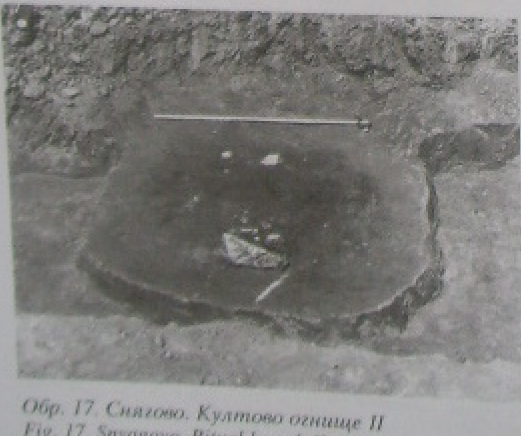

Обр. 17. Снягово. Култово огнище II
Fig. 17. Snyagovo. Ritual hearth II

Култово огнище II е изградено непосредствено върху яма V, веднага след запълването и запечатването ѝ с камъни на нивото на тогавашния терен. Отворът на тази яма е с кръгла форма и диаметър 1,35-1,37 м (обр. 18). До дълбочина 0,50-0,75 м устието ѝ се стеснява фуниевидно, като диаметърът намалява до 1,16/1,18 м. Оттам надолу ямата се разширява и придобива крушовидна форма (обр. 19). Дълбочината ѝ достига 2,50 м. Дъното е равно, а диаметърът му варира от 1,45 до 1,61 м. Ямата е най-широка на дълбочина 2 м, където диаметърът ѝ достига 2,20 м. На дълбочина 0,20 м беше регистрирано еднопластово каменно струпване. По-надолу, край западната стена на ямата и напречно на нея, се попадна на голям плочест камък (0,50 х 0,60 м), намиращ се във вертикално положение. Горният му край лежи на 0,80 м от отвора, а долният - на 1,40 м. На дълбочина 1,13 м се достигна до равномерно разстлан и строго хоризонтален тънък пласт от сива пепел, примесена с въгленчета и дребни керамични фрагменти, с дебелина 2,5-3 см. Още по-надолу, на дълбочина 1,58 м, отново беше регистриран пласт с идентична конфигурация и съдържание, но с малко по-голяма дебелина (3,5-4 см). На дълбочина около 2,25 м е разкрит пласт от дребни ломени камъни, който не обхваща само югозападния сектор на ямата. Между камъните и под тях се разкри богат остеологичен материал, сред който фигурират цял скелет на пиле (в центъра на ямата), кости от говедо и свиня, със следи от изгаряне, от кон, магаре и възрастни овце. Под животинските кости следва тънък неравномерен пласт от глина, чиято дебелина варира от 1,5 до 4 см, но в юго-

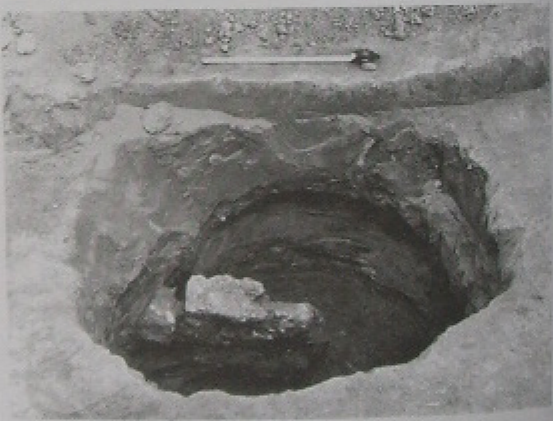

Обр. 18. Снягово. Яма V - общ изглед
Fig. 18. Snyagovo. General view to Pit V

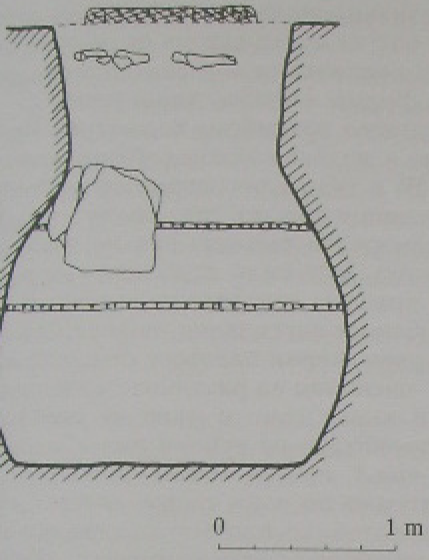

Обр. 19. Снягово. Яма V - вертикален разрез (запад-изток)
Fig. 19. Snyagovo. Vertical section (west-east) through Pit V

източната част на ямата продължава надолу чак до дъното. Запълнителят между глинения пласт и дъното се състои предимно от камъни в централния и в югозападния сектор, а в другите части на ямата - от еднородна черна пръст. От него произхождат два цели скелета на агнета и задна половина от скелета на трето агне.

По вид и хронология керамичният материал от яма V е идентичен с този от другите ями. Най-интересната находка тук е един фрагмент от тънкостенна керамична чаша[3] с надпис-графит на гръцки език, представящ тракийско лично име - ΒΕΙΘΥC (обр. 20 *1-2*). Чашите от този вид и тип (чаши с една дръжка, тип 2, според класификацията на Дж. Попилиан) са особено характерни за втората половина на II в., но се срещат и в контексти от първите десетилетия на III в. (Popilian 1976, 105).

През последните две десетилетия дълго неглижираният кръг от проблеми, свързан с обредните ями, се радва на подчертан интерес сред научната общественост (Балабанов 1986; Sîrbu 1989; Георгиева 1991; Domaradzki 1993; Бонев, Александров 1996; Burow 1996; Theodossiev 1998; Балабанов 1999; Tonkova, Savatinov 2001; Вълчева 2002; Vulcheva 2002; Николов 2003; Tonkova 2003; Тонкова 2006; Костова 2006, 32-40; Ников 2007; Тонкова, Миков 2007). Макар и характерни най-вече за желязната епоха; археологическите проучвания установиха, че ямните комплекси, като специфична форма на организиран религиозен живот и култова практика, съществуват още от края на неолита и се срещат както през халколита, така и през бронзовата епоха (Радунчева 1999; Бонев, Александров 1996, 40-41; Николов и др. 2007). Извънредно широкият ареал на тяхното разпространение дава основание произходът им да се търси още в духовността на индоевропейската древност (Sîrbu 1994, 56). Комплексите с открито разположение, включващи от няколко десетки до стотици обредни ями, правилно се разглеждат като светилища от по-особен вид, съществено различаващи се от традиционните скално-пещерни култови места и нарочно градени храмови постройки.

Досегашната историография не е дала еднозначен отговор на въпроса за религиозно-култовото предназначение на ямните светилища. Поставянето им в пряко отношение към орфическата доктрина, като проява на синкретизъм между соларния култ и култа към мъртвите, не е добре обосновано (Бонев, Александров 1996, 40). Сравнително малобройни са и привържениците на тяхното свързване с конкретно божество, например с Хеката (Балабанов 1985, 227-228), Дионис (Фол 1991, 29) или Великата богиня-майка (Theodossiev 1998, 19; Николов 2003, 145). Макар за някои автори почитането на хтонични култове да е лишено от решителни аргументи (Sîrbu 1994, 51), мнозинството изследователи като че ли се обединяват около идеята, че изпълняваните в ямните светилища обреди са целели именно осигуряването на плодородие (Георгиева 1991, 8; Вълчева 2002, 117; Vulcheva 2002, 117; Костова 2006, 36). Заслужава внимание още една хипотеза, според която свързаните с обредните ями ритуални действия са обслужвали различни поверия и са се отнасяли към различни аспекти от живота на древните народи

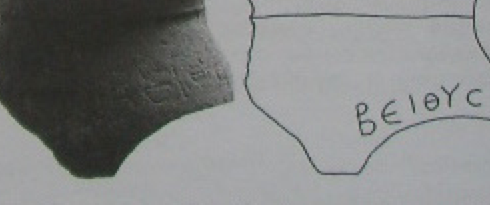

Обр. 20. Снягово. Яма V - фрагмент от чаша с надпис-графит: 1 снимка; 2 рисунка
Fig. 20. Snyagovo. Pit V, sherd of a cup with graffito inscription: 1 photo; 2 sketch

---

[3] *Изработена е от фино пречистена глина; светлокафяв цвят след изпичането; диаметър на устието 6 см.*

(Балабанов 1999, 74). Към подобно заключение навежда и намерената в една от ямите на светилището край Снягово оброчна плочка на Тракийския конник - синкретичния всебог от последните векове на езичеството сред траките.

Според досегашните проучвания, ямните светилища в древна Тракия получават най-голямо разпространение през късножелязната епоха. В тракийските земи на юг от Дунава, може би донякъде и поради напреднали процес на елинизация в културно-религиозната сфера, огромното мнозинство от тях престават да функционират още преди края на I хил. пр. Хр. Точно по същото време обаче се наблюдава мощен и трудно поддаващ се на обяснение бум на разпространението на ямните светилища в северните тракийски предели - в земите между Карпатите и Дунав. Проучваният от 2005 г. насам ямен комплекс в Русе, който е просъществувал до втората половина на I в. сл. Хр. (Varbanov, Dragoev 2006), и ямното поле от втората половина на I - началото на II в. сл. Хр., предшестващо изграждането на светилището на Херос Хефестос край Телериг в Южна Добруджа (Торбатов 2001б, 144; Торбатов 2005, 84-85), се явяват най-късните публикувани досега паметници от този вид на територията на България. Дейността на последните тракийски ямни светилища в съвременните граници на Румъния се проследява най-общо до II в. сл. Хр. (Sîrbu 1994, 41), като специално трябва да се отбележи, че подобни комплекси все още не са регистрирани в пределите на Северна Добруджа.

Представеното тук ямно светилище край Снягово, чиято датировка се отнася към втората половина на II - началото на III в. сл. Хр., е най-късният сред археологически засвидетелстваните засега култови паметници от този вид в тракийските земи. Въпреки безспорното сходство с примерите от предходните столетия по външен облик на съоръженията, последователност на запълване и характер на депонираните в тях материали, проучените пет обредни ями разкриват редица специфични черти, свидетелстващи за много усъвършенствана, очевидно детайлно разработена и стриктно следвана, вероятно институционализирана култова практика. На първо място следва да се отбележи, че мнозинството от ямите силно наподобяват по форма съдове, характерни за традиционното тракийско керамично производство и металопластика. В три от случаите (I, III и IV) са регистрирани нарочни вкопавания в дъното, запълнени в ями III и IV с еднороден тъмнокафяв запълнител - вероятно останки от положена там растителна храна и извършени възлияния. Друга особеност са тънките, повече или по-малко равномерни пластове от пепел и въглени, насипани на различна дълбочина в яма V и върху самото дъно на ями I и II. В запълнителя на всички ями с изключение на яма I, приблизително в средата, е констатиран по един голям плочест камък в хоризонтално или вертикално положение. Каменна запечатка на устието, явяваща се вероятно и теренна маркировка, отсъства единствено при яма IV. Особено инструктивно е, че, въпреки изобилието на пепел, въглени, парчета отухлена мазилка и горяла пръст в техните запълнители, в нито една от ямите не е бил пален огън, което е типична черта на обредните ями в тракийските земи на север от Дунав (Protase 1976, 73; Георгиева 1991, 6).

Преди години, на друго място и по друг повод, анализирайки археологическите реалности, достигнах до извода за драстична депопулация и миграция на автохтонното население от вътрешността на Добруджа в тракийската етническа територия на север от Дунав през късноелинистическата епоха. Небивалото развитие на селищната структура и изненадващият ренесанс на тракийската култура в пределите на Добруджа през първите векове на римското владичество обясних с писмено и археологически засвидетелстваните неколкократни депортации от втората половина на I в. сл. Хр. насетне на големи маси отвъддунавско тракийско население в пустеещите земи на юг от реката (Torbatov 1997, 512-514). Именно на тези нови заселници очевидно се дължи и реанимацията по тези места на свързаната с ямните светилища стародавна автохтонна култова традиция, съхранена и усъвършенствана сред свободните траки и достигнала своеобразен апогей в паметника от Снягово.

Цитирана литература:

Балабанов 1986: П. Балабанов. Фракийское святилище возле Дебелта. - Thracia Pontica, 3, 1986, 221-237.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология, 1999, 3-4, 62-76.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменомедна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996.

Василчин 1983: И. Василчин. Могилни погребения от Толбухински окръг. - Известия на Народния музей във Варна, 19 (34), 1983, 88-92.

Василчин 1990: И. Василчин. Могилни гробове при Великово, Добричко. - Известия на Народния музей във Варна, 26 (41), 1990, 33-49.

Вълчева 2002: Д. Вълчева. Ямно светилище. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен, 1. София, 2002, 103-123.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II-I хил. пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.

Костова 2006: К. Костова. Свещени места и ритуални структури от бронзовата епоха в Древна Тракия (III-II хил. пр. Хр.). Типология и проблеми на интерпретацията. София, 2006 (автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен „доктор").

Ников 2007: К. Ников. Спасителни археологически разкопки на обект Обредни ями от КЖЕ - Дана бунар 2 (КМ 92+200 - 92+400 по трасето на АМ Марица в землището на с. Георги Добрево, Община Любимец, Хасковска област). - В: Х. Попов, К. Ников, Т. Найденова (ред.). Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 183-185.

Николов 2003: В. Николов. Тракийски ямни светилища в района на Сунгурларе. - В: А. Фол (ред.). Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 145-155.

Николов и др. 2007: В. Николов, В. Петрова, Е. Анастасова, Н. Еленски, Д. Андреева, С. Игнатова, П. Лещаков, М. Доткова, Е. Найденова, М. Класнаков. Археологическо проучване на късонеолитно ямно светилище Любимец - Дана бунар 2. - В: Х. Попов, К. Ников, Т. Найденова (ред.). Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 44-47.

Нинов 2001: Л. Нинов. Остеологични анализи на материали от антични обекти през 2000 г. - В: С. Торбатов (ред.). Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 121-122.

Радунчева 1999: А Радунчева. Праисторически култови центрове в Тракийската низина. - Годишник на Археологическия музей в Пловдив, 9, 1999, 140-146.

Тонкова 2006: М. Тонкова. Тракийско ямно светилище от втората половина на V - началото на III в. пр. Хр. в м. Карабюлюк при с. Ябълково, Димитровградско. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. В. Търново, 2006, 205-233.

Тонкова, Миков 2007: М. Тонкова, Р. Миков. Археологическо проучване на обект Ямно светилище от V - началото на III в. пр. Хр. в м. Карабюлюк при с. Ябълково (обект 9, КМ 222.050 - 223.570 по ОВОС на ж.п. линията Пловдив - Свиленград) през 2006 г. - В: Х. Попов, К. Ников, Т. Найденова (ред.). Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 223-226.

Торбатов 1992: С. Торбатов. Могилен некропол от римската епоха край село Средина, Генералтошевско. - Добруджа, 9, 1992, 91-110.

Торбатов 2000: С. Торбатов. Нови открития в могилните некрополи край село Великово, Добричко. - Добруджа, 17-18, 2000, 32-60.

Торбатов 2001а: С. Торбатов. Спасителни археологически разкопки в землището на с. Снягово, Община Генерал Тошево, Добричка област, през 2000 г. - В: С. Торбатов (ред.). Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 92-93.

Торбатов 2001б: С. Торбатов. Античното култово средище край Телериг (предварително съобщение). - Научни съобщения на Съюза на учените в България - клон Добрич, 3, 2001, 141-147.

Торбатов 2005: С. Торбатов. (предварителни данни за античния култов център край Телериг, Южна Добруджа). - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. V. Tarnovo, 2005, 80-91.

Фол 1991: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. София, 1991.

Burow 1996: J. Burow. Durankulak. Vorbericht über die Kampagnen 1993 bis 1995. - Archäologisher Anzeiger, 1996, 3, 427-441.

Domaradzki 1993: M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du IIe - Ier mill. av. J.-C.). - Хелис, 3, 1993, 1, 69-108.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica romană din Oltenia. Bucureşti, 1976.

Protase 1971: D. Protase. Riturile funerare la daci şi daco-romani. Bucureşti, 1971.

Sîrbu 1989: V. Sîrbu. Despre semnificaţia unor gropi din aşezări şi complexe de cult geto-dacice. - Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 5-7, 1989, 65-67, 77.

Sîrbu 1994: V. Sîrbu. Incinte şi locuri sacre cu sacrificii şi depuneri de ofrande în lumea geto-dacilor. - Pontica, 27, 1994, 39-59.

Theodossiev 1998: N. Theodossiev. Sanctuaries and Cult Places in Northwestern Thrace during the 1st millennium BC. - Archaeologia Bulgarica, 1998, 2, 15-27.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit Sanctuaries in Thrace: The Contribution of the Studies at Gledacevo. - Thracia, 15, 2003, 478-504.

Tonkova, Savatinov 2001: M. Tonkova, S. Savatinov. Thracian Culture of the Late Iron Age. - Maritsa-Iztok. Archaeological Research, 5, 2001, 95-126.

Torbatov 1997: S. Torbatov. The Getae in Southern Dobroudja in the Period of Roman Domination: Archaeological Aspects. - In: Actes. 2e Symposium

international des etudes thraciennes „Thrace ancienne“, 2. Komotini, 1997, 507-514.

Varbanov, Dragoev 2006: V. Varbanov, D. Dragoev. A New Pit Sanctuary in Ruse (a preliminary report). - Istros, 13, 2006, 181-193.

Vulcheva 2002: D. Vulcheva. The Pit Sanctuary. - In: A. Bozkova, P. Delev (eds.). Koprivlen, 1. Sofia, 2002, 103-123.

Thracian pit sanctuary of Roman date at Snyagovo, south Dobruja (Summary)

Sergey Torbatov

In 2000, a pit sanctuary of Roman date was discovered in the course of rescue excavations at Snyagovo, General Toshevo municipality, Dobrich District, following trenching for a gas pipeline construction. The partially excavated site is located on a terrain slightly sloping to the south, ca. 300 m from the village of Snyagovo, at the southeastern periphery of a large settlement of Roman date. Its northeastern and southwestern limits could be recorded, at about 75 m distance from each other. Its area in the other directions remains unknown.

A total of five ritual pits and two cult fireplaces were excavated. Archaeological evidence suggests that the pits were simultaneous in spite of their variety in shape and depth. The pit sanctuary at Snyagovo dates from the latter half of the second to early third century AD and is the latest ritual complex of the kind in Thrace. Although it is undoubtedly similar to the parallels dating from earlier centuries regarding the pits' general shape, their backfilling sequence and the material that was deposited in them, the newly excavated five pits reveal a number of specific features pointing to a very sophisticated ritual practice, obviously developed in detail and strictly followed, and probably institutionalized. Above all it should be noted that most of the pits recall the shape of pots common for the traditional Thracian pottery wares and metal works. In three of the pits (Nos. I, III, and IV), a smaller pit had been deliberately dug into the bottom. In Pits III and IV this smaller pit had a homogenous fill of brown color, probably remnants of vegetable food and libations. Another specific feature is the sequence of thin, more or less regular layers of ash and charcoal, at various depths in Pit V, and on the very bottom of Pits I and II. In the backfill of the pits, except for Pit I, approximately in the middle, a large slab has been recorded, placed horizontally or vertically. The stone sealing of the pits' openings could also have been a surface marker; only Pit IV is lacking one. It is particularly instructive that in spite of the abundance of ash and charcoal as well as pieces of fired plaster and burnt soil in the backfill, no fire had been lit in any of the pits. This is a common feature of ritual pits in the Thracian lands to the north of the Danube.

Archaeological evidence suggests a drastic population decline and migration of the autochthonous population from Inner Dobruja to the Thracian ethnic territory to the north of the Danube in the Late Hellenistic period. It seems that the unprecedented development of settlement pattern and the surprising revival of the Thracian culture in Dobruja in the first centuries of the Roman conquest were the result of successive massive deportations of Thracians from across the Danube to the waste lands south of the river, in the latter half of first century AD. Written sources and archaeological evidence have confirmed these events. It was these new settlers who evidently gave new life to the ancient autochthonous tradition of the pit sanctuaries that had been preserved and further developed among the free Thracians; the site at Snyagovo could be considered a kind of a culmination of the same tradition.

Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово)

Георги Атанасов, Светлана Венелинова, Станимир Стойчев

През 2004 г. при изкопни работи в северния край на кв. Дивдядово в Шумен са разкрити човешки кости. По време на археологическите разкопки са проучени 17 гроба[1]. Повечето са засегнати от изкопите и зле запазени, поради разполагането им непосредствено под каменното легло на пътната настилка. Оформянето на гробните съоръжения, погребалният обред и гробният инвентар са основните черти, според които отнасяме гробовете към некрополи, възникнали през две различни епохи.

Четиринадесет от гробовете са разположени гъсто един до друг в югозападния край на изкопа. Предполагаме, че принадлежат към некропол, възникнал през османския период. При археологическите разкопки през 2005 г. в непосредствена близост са проучени нови седемнадесет гроба от същия некропол (Рашев, Дончева, Тихов 2006, 375).

Особен интерес представляват гробовете, локализирани в северната половина на изкопа, някои от които ще анализираме в детайли. Данните от проучването позволяват да предположим, че те са част от ранносредновековен некропол.

От общо десетте регистрирани ями само в три случая има данни за гробни съоръжения. Гроб 1 е силно нарушен. Относително запазени са ямите на гробове 3 и 6. Те са правоъгълни, със заоблени ъгли и към тях е оформена ниша, подобно на гробовете в некрополите при Бдинци, Ножарево, Девня-1, Нови пазар, както и при 1/5 от тези при Кюлевча (Ангелова 1995, табл. I).

Гробовете при Дивдядово са единични. За съжаление, гроб 1 е засегнат при изкопните работи и поради това не могат да се направят категорични изводи. При прокопаването на канала са унищожени черепа, част от гръдния кош, лявата ключица и раменната кост на погребания в гроб 3, както и костите на дясната ръка на индивида от гроб 6. В двата гроба погребаните са положени изгънати „по гръб", като в единия случай главата е ориентирана на запад и ръцете са скръстени върху таза (гроб 3), а в другия - главата е на юг, а крайниците следват оста на тялото (гроб 6). Според антропологическия анализ[2] масивните кости в гроб 3 са на около 40 годишен мъж, висок 1,75 м, по чийто гръбначен стълб се наблюдават множество ошипявания, а в гроб 6 вероятно е погребана жена на около 16 години, висока 1,72 м.

Сравнителната запазеност само на два гроба не ни позволява да определим каква е била основната ориентация, практикувана в некропола в Дивдядово. По информация на местните жители при строителството на близките къщи, са били разкопани и други гробове, в които погребаните са също ориентирани с глава на запад. Западната посока и скръстените ръце са особености, които през езическия период са практикувани рядко. Ориентацията на гробовете в некрополите през ранното средновековие е доста променлива и е показател за разнородния състав на прабългарите (Меламед 1995, 37).

Допускаме, че в погребалния обред на проучените при Дивдядово гробове са запазени следи от „обезвреждане" на мъртвия. Глезените на погребания в гроб 6 са разположени плътно един до друг и е възможно да са били завързани, а върху шийните прешлени и подбедрените кости са открити струпвания от дребни ломени камъни. Това е практика, която се среща в езическите некрополи при Кюлевча, Ножарево, Балчик, Девня-1 и 3 (Димитров 1971, 62; 1972, 50; Въжарова 1976, 106, 171; 1977, 37; Рашев, Станилов 1989, 214, 216; Стоянова 2007). Около долните крайници на скелетите в гробове 3 и 6 са намерени множество въглени. По протежение на скелета в гроб 3 и под гръдния кош се оформя ивица от дебел пласт въглени, пепел и дървесина, вероятно от поставена горяла дървена греда. Паралели намираме в некрополите при Бдинци, Топола, Кюлевча и Нови пазар (Станчев, Иванов 1957, 13, 28-30, 33; Въжарова 1976, 122, 124; 1977, 38;

---

[1] *Спасителните археологически разкопки са извършени от екип на РИМ - Шумен, с ръководител Георги Атанасов и членове д-р Светлана Венелинова и Станимир Стойчев.*

[2] *Антропологическият анализ на костите е направен от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова от ИЕМАМ - БАН.*

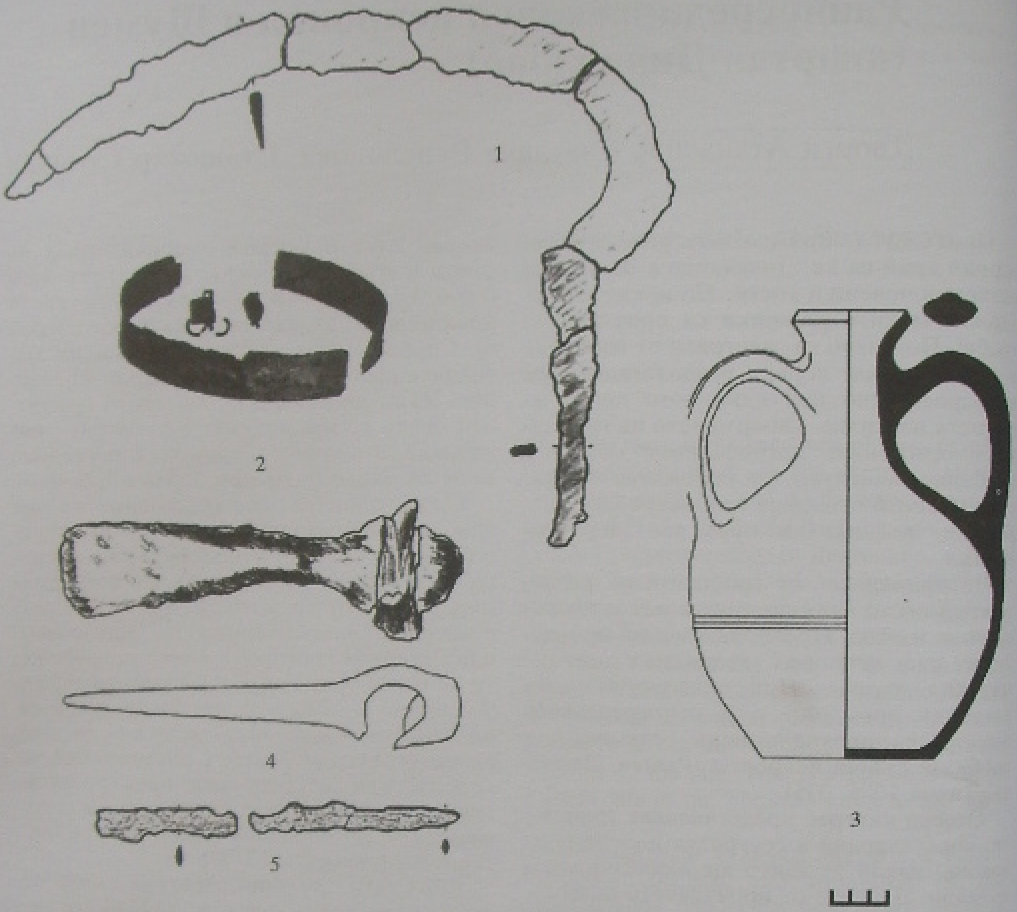

Обр. 1. Дивдядово. Предмети, свързани с бита, от гроб 3 на некропола: 1 железен сърп; 2 медни обкови от дървено ведро; 3 амфоровиден съд; 4 желязна бойна брадва; 5 железен кинжал
Fig. 1. Divdyadovo. Objects of every day life found in burial 3: 1 iron sickle; 2 copper casing of a wooden pail; 3 amphora; 4 iron battle axe; 5 iron dagger

Дончева-Петкова, Ангелова, Йотов 1989, 187-197). В нишата на гроба също има следи от огън - струпаните камъни са опалени, пръстта наоколо е отухлена, а над нея следва тънък пласт от пепел и въглени. Свидетелство за извършения поминален обред са откритите в нишата негорели кости от овца[1] и разхвърляните керамични фрагменти, на някои от които повърхността е опушена и деформирана, под въздействие на силния огън. Дребни животински кости и аналогични на гореописаните керамични фрагменти са открити и около скелета в гроб 6.

Друга обща особеност, с която се характеризират гробовете при Дивдядово е наличието на дарове в тях. Богатият и разнообразен гробен инвентар е от изключителна важност за уточняване на хронологичните граници на некропола. Според характера и предназначението им, тук ще разгледаме гробните дарове в няколко групи.

Сред предметите, свързани с бита, е намереното в гроб 1 шило с врязан орнамент върху костената дръжка (размери: дължина 91 мм; диаметър на дръжката 14 мм; на отвора 4 мм).

От насипа на гроб 3 произхожда друг битов предмет - каменен прешлен с биконична форма (размери: диаметър 35 мм, на отвора 10 мм).

Интерес предизвикват намерените върху тазовите кости и на 0,30 м покрай лявата бедрена кост фрагменти от силно корозирал и горял железен предмет със следи от дървесина. Вероятно това е сърп, с дължина на острието около 0,40 м, пречупен и положен върху погребания (размери: дължина на дръжката 110 мм, запазена дължина на дръжката с извивката 220 мм, запазена дължина на режещата част 280 мм (обр. 1 *1*). Негови паралели откриваме в гробове с трупоизгаряне от некрополите Хитово - 3 (Йотов 1991, 105) и в Разделна (Fiedler 2002, Taf. 65_{10}; 86_{15}). Наличието на земеделско оръдие в гроб на воин предизвиква интерес. Вероятно сърпът е използван като оръжие или за осигуряване на храна за коня (Хеннинг 1989, 95).

---

[1] *Остеологическият анализ е извършен от д-р Николай Спасов от Природонаучния музей при БАН - София.*

Практиката да се поставят съдове в гробните ями намира потвърждение в гроб 3. Върху подбедрените кости на мъртвия е поставена вероятно дървена чаша-ведро (размери: ширина на обкова - 24 мм, дебелина 1 мм, дължина на дръжката 101 мм, размери на сечението 5 x 2 мм - обр. 1 *2*). Запазени са фрагменти и от два бронзови обкова, чиито надлъжни страни са украсени със зрънчест орнамент, а дръжката - с „птиче око“. Посредством два нита към горния обков е прикрепена правоъгълна пластина, чийто долен край оформя „двойна кука“, а към горния е била прикачена дръжката на съда. Между пластините са запазени следи от дървесина. Паралелите показват, че макар и като единични находки, дървените ведра са поставяни в гробовете както през езическия, така и през християнския период като урни (Девня-1) или гробен дар, както е в гроб 3.

Непосредствено зад дървения съд, върху глезените на починалия, е положен изцяло запазен амфоровиден съд от добре пречистена глина, добила след изпичането охрово-червен цвят. Принадлежи към типа амфоровидни съдове със средно голям размер. Източен е на бавен грънчарски кръг. Тялото на съда е издуто, сферично, като максималният му диаметър е близо два пъти по-голям от диаметъра на дъното ($D_2:D_3=1,8:1$), а височината на тялото почти се доближава до неговата широчина ($H-h:D_2=0,9:1$). Най-широката част на съда се намира малко над средата на търбуха ($H-h:H_1=2,1:1$). Раменете преминават плавно в тясна, висока, цилиндрична шия, която се разширява в горния край и завършва с фуниевидно устие. В средата на шийката и върху раменете са залепени две срещуположни, дъговидно извити плоски дръжки с елипсовидно сечение и надлъжен жлеб. Непосредствено под най-широката част на съда са вдълбани две хоризонтални успоредни линии. Дъното е плоско. Съдът е с размери: височина 225 мм, диаметър на устието 52 мм, на тялото 225 мм, на дъното 87 мм (обр. 1 *3*).

Амфоровидният съд от гроб 3 няма пряк аналог. Според начина на формуване и пропорциите му откриваме голяма близост с каните със сферично тяло от III тип и по-малка - с амфоровидните съдове тип I по класификацията на Л. Дончева-Петкова (Станчев 1948, 230, обр. 2_{10}; 1957, 48, 67, обр. 9 1; табл. XVI_2, $XVII_{1, 2, 4}$, $XVIII_{10-12, 14, 15}$; Георгиева 1955, 26, обр. 21; Чангова 1959, 249, обр. 4_1; Димитров 1971, 67, обр. 11; Дончева-Петкова 1977, 72, 174-175,178, кат. № 221 - 224, 226, 227, 249, табл. $XV_{223, 226}$, XIX_{249}; 1981,165). Можем да допуснем, че съдът от гроб 3 е по-ранен вариант на амфоровидните съдове от I тип и е потвърждение за генеалогичната им връзка с каните със сферично тяло (Дончева- Петкова 1981, 167). Това ни дава основание да разглеждаме амфоровидния съд от Дивдядово като свързващ между двата типа съдове и да датираме неговата употреба не по-късно от VIII век.

В друга група гробни дарове се включва личното въоръжение, с което е положен погребаният в гроб 3. Върху дясната лакътна кост е поставена лека бойна брадва, силно корозирала. Размерите ѝ са: дължина 190 мм, ширина на острието 44 мм, диаметър на втулката 21 мм (обр. 1 *4*). Според класификацията на В. Йотов, брадвата принадлежи към тип 1, вариант „А“ (Йотов 2004, 88). Тилната ѝ част е къса с квадратно сечение, острието е трапецовидно оформено. Отворът на брадвата е елипсовиден и със закръглени „уши“. В него са запазени следи от дървесината на дръжката. Подобни брадви, но с по-малък размер са открити в некрополите при Красен и Ножарево (Йотов 2002, 126-132; Йотов 2004, кат. № 548; 549). Датират се през VIII-IX век.

Върху дясната бедрена кост и непосредствено под таза на мъртвия е поставен железен нож-кинжал, силно корозирал и разслоен (размери: дължина 210 мм, ширина на острието 15 мм, дебелина 6 мм (обр. 1 *5*). Острието му е дълго и тясно, с ромбовидно сечение и следи от дървесина, вероятно от кания. Дължината, формата и сечението на острието характеризират кинжала по-скоро като прободно, отколкото като режещо оръжие. Близък негов паралел представлява ножче в гроб 252 от некропола при Истрия, поставено до дясната бедрена кост на погребания (Fiedler 2002, Taf. 33,7,9).

Третата група гробни дарове е съставена от личните вещи на погребаните в гро-

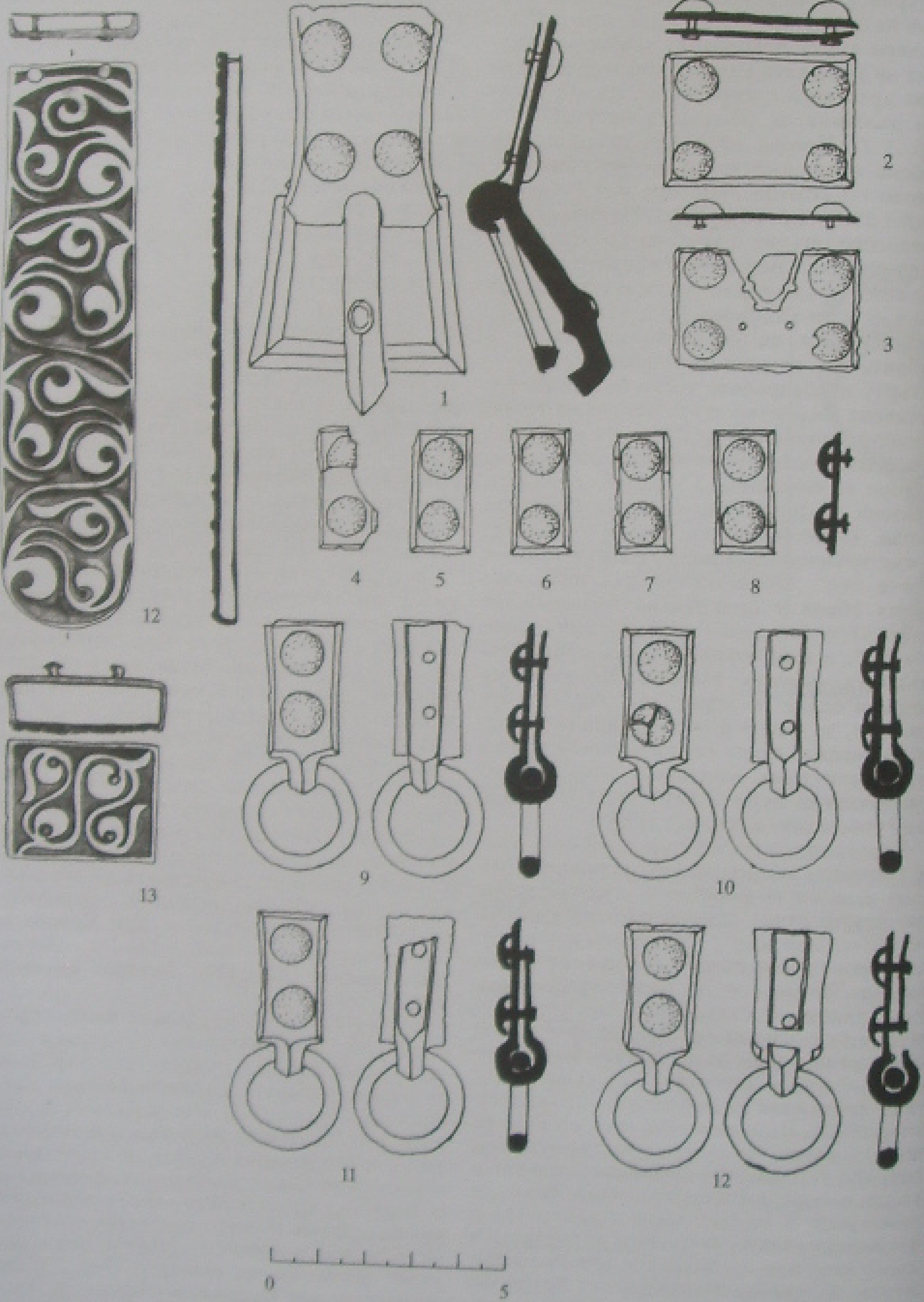
12
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
13
11
12
0
5

Обр. 2. Дивдядово. Сребърна коланна гарнитура от гроб 3
Fig. 2. Divdyadovo. Silver belt set from burial 3

бове 3 и 6, върху които ще се спрем поотделно. Намерената в гроб 3 късноантична монета - 1/2 фолис, е отсечена в Константинопол в периода 507-512 г. по времето на Анастасий I и вероятно е използвана като амулет[4] (диаметър 19-20 мм, тегло 4,74 г).

Сред предметите в гроб 3 е и апликация (?) с форма на розета, с отвор в средата (размери: диаметър 11,5 мм, дебелина на листа 0,5 мм, височина 5,5 мм - обр. 3 *5*). Апликацията е намерена в непосредствена близост до кинжала, вдясно от погребания. Изработена е от медна сплав чрез щамповане. Във вдлъбнатините, между листата на розетата има следи от нанесено покритие от бял метал. Едно от листата е перфорирано. Апликацията намира паралел с описаните като щамповани бронзови копчета находки от гробове 8, 9, 15, 25 и 49 в некропола с трупоизгаряне Гарван - 1 (Въжарова 1976, 15-21, обр. 5_7, 7_3, 9_9,14_2).

Около тазовите кости на погребания в гроб 3 и основно под тях са открити 13 апликации, 2 токи и коланен накрайник с гайка. Между фрагментите от обкова на ведрото е намерен още един коланен накрайник. Принадлежат към две коланни гарнитури, които се различават по състава си и метала. Едната е изработена от сребърна, а другата - от медна сплав (обр. 2, 3).

Двете токи имат еднакви структурноморфологични особености. Рамките им са отлети и са с трапецовидна форма. Плочките са правоъгълни, с конкавно извити дълги страни. Закрепвани са към кожения ремък чрез четири нита с полусферични главички. Ръбовете на лицевите плочки са скосени.

Едната тока е от сребърна сплав с лицева плочка, с размери: 41,5 х 26 мм, и задна: 40 х 25 мм, рамата е 33 х 39,5 мм, дължина на езика е 42 мм, а диаметър на нитовете - 9 мм (обр. 2 *1*).

Втората тока е от медна сплав, с размери на плочката: 41 х 25 мм, на рамата 28 х 37.5 мм, дължина на езика - 35 мм, диаметър на нитовете - 8,5 мм (обр. 3 *1*).

Апликациите са прикрепвани към кожения ремък чрез нитове с полусферични главички. Три от апликациите - две сребърни и една от медна сплав, представляват правоъгълни двойни плочки с четири нита. Лицевите плочки са със скосени краища. При една от апликациите е запазена само лицевата пластина в средата, върху която са оформени срещуположно четири кръгли отвора и още един между тях с неопределена форма. Първата апликация е от сребърна сплав с дължина 36 мм, широчина 25,5 мм, диаметър на нитовете 7,5 мм (обр. 2 *2*). Втората е също от сребърна сплав с дължина 32,5 мм, широчина 24 мм, диаметър на нитовете 8,2 мм (обр. 2 *3*). Третата е от медна сплав с дължина 26 мм, широчина 24 мм, диаметър на нитовете 7,5 мм (обр. 3 *3*).

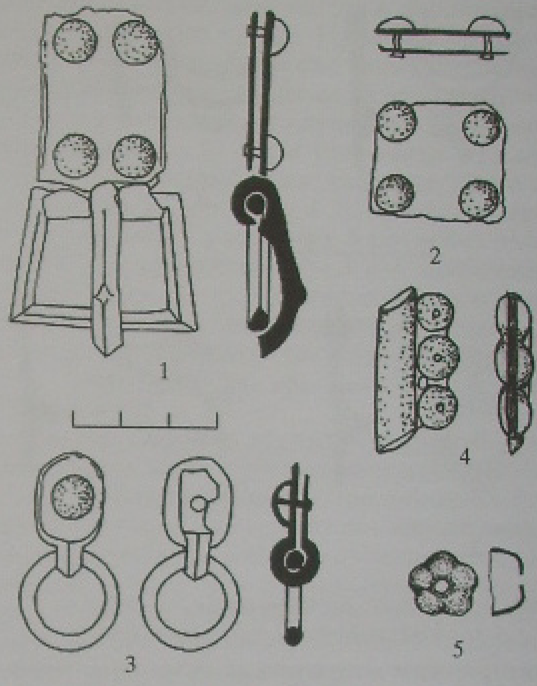

Обр. 3. Дивдядово. Медна коланна гарнитура от гроб 3
Fig. 3. Divdyadovo. Copper belt set from burial 3

Пет апликации от сребърната коланна гарнитура представляват тесни правоъгълни плочки със скосени краища и захващане чрез два нита (обр. 2, *4-8*). Те са напълно еднакви и имат минимални разлики в размерите: при четирите дължината е 25 мм и широчина - 12 мм (обр. 2 *4-5;7-8*); а при петата - съответно 25,5 мм и 12,5 мм (обр. 2 *6*). Полусферичните нитове са идентични и са с диаметър 8 мм.

Други четири сребърни апликации имат аналогична на предходните правоъгълна плочка с два нита, към която е прикрепена халка със следи от износване. Плочките са със скосени ръбове и конкавно извити страни. Задната част е с издължена трапецовидна форма. Апликациите са с дължина на плочката 26-27 мм, широчина 14 мм, диаметър на халката 23-23,5 мм, дебелина 4 мм, диаметър на нитовете 8,5-9 мм (обр. 2 *9-12*).

За разлика от сребърната коланна гар-

---

[4] Монетата е определена от д-р Женя Жекова от РИМ - Шумен.

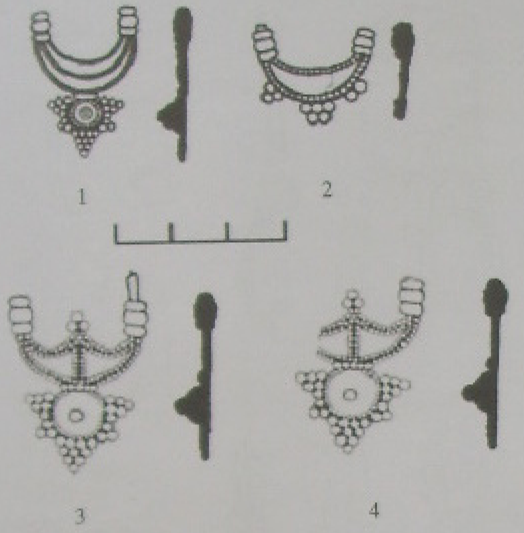

Обр. 4. Дивдядово. Бронзови обеци от гроб 6
Fig. 4. Divdyadovo. Bronze earrings from burial 6

нитура, към медната има само една пластинчата апликация с халка, чиято плочка е елипсовидна, със слабо скосени страни и един нит. Задната част на пластината има трапецовидна форма с конвексни катети и е фрагментирана. Размерите ѝ са: дължина на плочката 17 мм, широчина 14,5 мм, диаметър на халката 21 мм, дебелина 3,2 мм, диаметър на нитовете 7 мм (обр. 3 *3*).

Накрайникът на колана от медна сплав има форма на успоредник с елипсовидно сечение с долепени три сфери. Съставен е от две отделно излети части, скрепени с три нита, между които личат следи от кожения ремък. Накрайникът няма пряк аналог. Размери: дължина 33 мм, ширина 17 мм, дебелина 6,5 мм (обр. 3 *4*).

Особено внимание заслужават вторият коланен накрайник и гайката. Отлети са от сребърна сплав, а орнаментът им е с позлата. Накрайникът има езиковидна форма. Лицевата страна, заедно с високите стени, оформя „П"-образен напречен профил. Към нея е припоена тънка пластина, което придава на накрайника форма на касета. В така оформеното легло е влизал целият ремък, широк 28 мм. Закрепването му е ставало чрез два нита с малки главички, разположени при основата на обковата, чийто край е фрагментиран. При отливането на накрайника върху лицевата му страна е нанесен орнамент в плосък релеф, дооформен впоследствие с резец и свредел. Тесен релефен бордюр оформя рамка. Вътре са развити четири еднакви кръгови растителни композиции - тънко стъбло, от което излизат две двулистни полупалмети с широки листа, едното завито в кръг, а второто с остър връх и трето, завито като волута листо. Накрайникът е с размери: дължина 121 мм, широчина 27,5 мм, дебелина 5,2 мм (обр. 2 *12*).

Гайката на накрайника е с правоъгълна форма и правоъгълен отвор. Закрепването към ремъка е ставало с четири нита, монтирани на задната плочка. Върху лицевата ѝ страна е врязан орнамент, подобен на този върху накрайника. Изображението представлява растителен повлек в рефлексно-симетрична композиция - от общо стъбло се развиват срещуположно една на друга две двулистни полупалмети, които са еднакви две по две в диагонал. Има размери: дължина 32 мм, широчина 26.5 мм, височина 11.5 мм и дебелина на горната плочка 2 мм (обр. 2 *13*).

Коланните гарнитури от гроб 3 се характеризират с еднакви стилови особености. Различават се единствено по материала, от който са изработени. Имат приблизително еднакви размери, с разлика от няколко милиметра. Въз основа на структурния анализ и на факта, че са намерени заедно допускаме, че са били направени в едно и също ателие. По ръбовете на токите и по халките на апликациите има следи от износване. Една от апликациите с халки е била повредена и ремонтирана. По тилната страна на големия коланен накрайник се забелязват надрасквания. Вероятно двата колана са били използвани продължително време. Тази особеност, както и местонамирането им - *in situ* около тазовите кости, а не на куп в гробната яма показва, че погребаният е техният притежател. Това наблюдение ни помага да конкретизираме хронологичната граница на употреба на коланната гарнитура. Тя вероятно е била направена две - три десетилетия по-рано.

Токите и пластинчатите апликации с халки имат паралел със сребърния обков, намерен в гроб 1 от Сомешени (Макря 1958, рис. 7,8,10; Werner 1986, 31, 33, Abb. 4). Подобни токи са открити в гробове 29 и 58 от некропола при Разделна (Димитров, 1978; Fiedler 1992, Taf. 65_{13}) и гроб 31 при Бдинци (Въжарова 1976). Посочените апликации с халка и правоъгълните с четири нита са близки до апликациите от съкровищата при Врап (Werner 1986, Taf. 13, $24_{29\text{-}33}$) и Ерсеке (Avar Treasure 1981, 10 - 29). Върху апликация от Врап, също както при Дивдядово, в средата на плочката са пробити четири срещуположни малки отвора. Врязаният върху накрайника и гайката орнамент принадлежи към типа „Врап-Ерсеке", изпълнен в стила „грифони - ластари“. Той намира пряк аналог с паметници от Среден и Долен Дунав, датиращи от края на VII-VIII век. Растителният орнамент върху накрайника, показва стилово единство с коланните накрайници от Врап (Werner 1986, Taf. 25), Ерсеке (Avar Treasure 1981, 13, 15; Werner 1986, Taf. 27_1; 29_1), Лукач и токата от Златаре (Werner 1986, Taf. 29_5; Инкова 2004, 169, обр. $6_{1,2}$). Изображението върху гайката намира близък паралел с тока от Врап (Werner 1986, Taf. 25_{16a}), апликация от частна колекция (Инкова 2004, 177, обр. 14_1) и накрайниците от Велино и Каменово (Станилов, Атанасов 1993, 45, обр. 2; Инкова 2004, 173, обр. 10,1). Изключителна стилова близост откриваме с две апликации от Врап и други пет от Лукач, с които най-съществената разлика е ромбовидно оформеното в средата поле.

Темата за произхода и етнокултурната принадлежност на коланните обкови тип „Врап-Ерсеке“ е широко дискутирана в научната литература (Макря 1958, 351-370; Werner 1986; Stadler 1988/99, 193-217; Станилов, Атанасов 1993, 43-53; Kiss 1995, 99-122; Garam 1997, 23-33; Fiedler 1996, 248-264; Daim 2000, 156, 158; Станилов 2000; 2006, 90-157; Инкова 2004, 150-152).

В структурно отношение коланните гарнитури са били съставени само от основен ремък. Липсват накрайници за вертикални ремъци, каквито е имал коланът от Лукач. Благородният метал, от който е изработена една от гарнитурите и масивните размери на накрайника подсказват за представителния им характер. В същия аспект е наблюдението ни за прецизната изработка и изключителната симетрия между отделните елементи на орнамента. Стиловото единство с паметниците от Велино, Кабиюк (Рашев, Атанасов, Стойчев, Йоргов 2006, 374, 375), Златаре, Камено, Гледачево (Тонкова, Георгиева 2006, 165) подкрепя тезата за разпространената в епохата на долнодунавското ханство „дворцова мода“ да се носят колани с гарнитури в стил „грифони - ластари“. Неголемият брой находки е свидетелство за техния елитарен характер. Същевременно разнообразието в мотивите и направата на обковите, както от сребърна, така и от медна сплав, е неоспоримо доказателство за наличието на развито местно производство през VIII век (Станилов 2006, 142).

Доказателство за местното производство на луксозни вещи откриваме и сред личните вещи на погребания индивид в гроб 6. От двете страни на черепа са били поставени четири обеци. Две от тях са намерени с кръжилото, но фрагментирани, а другите две са само висулки. Обеците са отлети от медна сплав. Принадлежат към типа луновидни обеци със звездовидна висулка и богат орнамент от псевдогранули. Едната е с дължина на луницата 15 мм, обща дължина - 27 мм и широчина - 19 мм (обр. 4 *1*). Втората има дължина 18 мм и широчина 20 мм (обр. 4 *2*). Третата обеца е с кръжило, а размерите ѝ са: обща дължина (без кръжилото) 30,5 мм, широчина 24 мм (обр. 4, *3*). Четвъртата също има кръжило и е с дължина на луницата 17 мм, обща дължина (без кръжилото) 33 мм, широчина 24 мм (фрагментирана) (обр. 4 *4*).

Долната част на обеците е оформена като луница, като кръжилото е прикрепено посредством маншони от три долепени една до друга сферички. Върху две от запазените висулки дъгите на луницата са кантирани с един ред псевдогранули. Такъв ред минава и надлъжно през една от тях. При другите две обеци луницата е обрамчена с два реда псевдогранули, каквито минават напречно през средата ѝ и я разполовяват симетрично. При същите обеци горната дъга на луницата оформя рогче, завършващо с три гроздовидно долепени псевдогранули. Средата на звездовидната висулка е заета от полусфера с псевдогранула на върха, подчертана в един от случаите посредством перваз. Полусферата е заобиколена от един ред гранули, а от петте ѝ страни равномерно излизат гроздовидно оформени лъчи. Те са съставени от три, шест и десет гранули. При една от обеците към долната дъга на луницата са прилепени три гроздовидни висулки.

Обеците намират най-близък паралел с чифт сребърни обеци от некропола при Гърлица (Fiedler, 1992 177, Abb. 39, 14 - 15), с обеца с неизвестно местонахождение, която се съхранява в НИМ (Инкова 2007, 228-229, обр. 32), с бронзови обеци, намерени в некрополите при Разделна, Девня-3 и Търговище-1 (Димитров 1972, 52; Димитров 1978, табл. 15, 20; Fiedler 1992, 177, 178, 483, 502, Abb. 39,13, Taf. 89, 11, Taf. 102, 17). Две от обеците намират пълен аналог със сребърна обеца от Шуменско, която се съхранява във фонда на РИМ - Шумен[1] (Тихов 2007). Находките от гроб 6 принадлежат към един и същ тип с двете златни обеци, намерени през 90-те години на XX в. в гроб от южния край на кв. Дивдядово (Балабанов, Атанасов 2007, 143-145, обр. 3, 4).

---

[1] *Авторите благодарят на ст.н.с. I ст. д.и.н. Р. Рашев, ст.н.с. I ст. д.и.н. Станислав Станилов, ст.н.с. II ст. Милена Тонкова, Боян Иванов, Тихомир Тихов и на всички колеги за оказаната помощ и предоставената информация за непубликувани материали.*

Тези обеци, известни и като „пастирски“, са отнесени към тип II/С по класификацията на З. Чилинска (Čilinská 1975, 71, 72), тип I според А. Айбабин (Айбабин 1973, 69, 71) и като пети тип, втори вид, втора разновидност по Ж. Въжарова (Въжарова 1976, 361). През периода VII-VIII в. те са широко разпространени в Панония, Северна Югославия, Трансилвания, Южна Словакия, Южна Украйна и Долен Дунав.

Под черепа на погребаната в гроб 6 са открити и тринадесет стъклени маниста, оцветени в различни нюанси на синьо, зелено и жълто. Размерите им са: диаметър на сферичните 5-6 мм, диаметър на приплеснатите 11-12 мм, дължина 15-18 мм.

Пет от манистата са със сферична форма, а едно - с цилиндрична. Останалите седем са приплеснати, с отвор по надлъжната ос, с капковидна и елипсовидна форма. Има фрагменти от най-малко още две сферични стъклени маниста, както и от едно бронзово многосъставно и от сребърно зърно. Този тип маниста, в някои случаи придружени с кухи кръгли бронзови зърна, са открити в некрополите при Кюлевча, Бдинци и Нови пазар (Въжарова 1976, 137, 369).

Оформените с ниши гробни ями, следите от обезвреждане на духа и големият брой дарове определят некропола в северната част на кв. Дивдядово като езически. По начина на оформянето на ямите, ориентацията на гробовете и особеностите на погребалния обред, некрополът при Дивдядово намира най-близки паралели с двуобредните некрополи при Кюлевча, Ножарево, Топола, Девня-2 и 3; Нови пазар, Бдинци, както също при Хитово, Черна, Девня-1 и Варна-1 и 2. Той отговаря на особеностите, които са характерни за двуобредните езически некрополи от Шуменската група - богат гробен инвентар, поставяне на въоръжение и погребване на коне (Въжарова 1976, 84). Типологичните особености на амфоровидния съд, желязната брадва, луновидни обеци със звездовидна висулка и коланния накрайник с орнамент тип „Врап-Ерсеке“ са от особено значение за конкретизиране на датировката на некропола при Дивдядово. Допускаме, че проучените в северния край на кв. Дивдядово гробове принадлежат към ранносредновековен езически некропол, съществувал през първите десетилетия на VIII в. Вероятно в гроб 3 е погребан мъж, който приживе е заемал високо обществено положение. Свидетелство за това са личните вещи, конструкцията на гробното съоръжение и следите от извършен ритуал. Паралелите, които обеците и коланните обкови намират, са доказателство за съществуването на местни ателиета, където са изработвани луксозни накити за нуждите на българската аристокрация.

Цитирана литература:

Айбабин 1973: А. И. Айбабин. К вопросу о происхождении сержек пастырского типа. - Советская археология, 1973, 3, 62-72.

Ангелова 1995: Е. Ангелова. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. - Археология, 1995, 2, 5-17.

Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двуобредният ранносредновековен некропол край с. Топола, Каварненска община. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 141-154.

Балабанов, Атанасов 2007: Т. Балабанов, Г. Атанасов. Ранносредновековен некропол в кв. Дивдядово, гр. Шумен. - В: Изследвания по прабългарска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 138-153.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. По данни на некрополите от VI-XI век на територията на България. София, 1976.

Въжарова 1977: Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически източник на етническата същност на българската народност. - Археология, 1977, 2, 30-49.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI век. - Плиска - Преслав, 3, 1981, 16-61.

Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили №№ XXXIII и XXXII - Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 11-42.

Димитров 1971: Д. Димитров. Новооткрит ранобългарски некропол при Девня. - Известия на Народния музей Варна, 22, 1971, 57- 74.

Димитров 1972: Д. Димитров. Ранобългарски некропол № 3 при Девня. - Известия на Народния музей Варна, 23, 1972, 42-72.

Димитров 1978: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. - Известия на Народния музей Варна, 29, 1978, 120-152.

Димитров 1981: Д. Димитров. Състояние и задачи на археологическите проучвания на прабългарите по Долния Дунав. - Плиска - Преслав, 2, 1981, 160-169.

Дончева - Петкова 1977: Л. Дончева - Петкова. Българска битова керамика през Ранното Средновековие (втора половина на VI-края на X век). София, 1977.

Дончева - Петкова 1981: Л. Дончева - Петкова. Прабългарска керамика на територията на днешните български земи. - Плиска - Преслав, 2, 1981, 160-169.

Дончева - Петкова, Ангелова, Йотов 1989: Л. Дончева - Петкова, С. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 221-230.

Инкова 2004: М. Инкова. Коланите на групата „Врап“ в България. - Известия на Националния Исторически музей, 14, 2004, 150-182.

Инкова 2007: М. Инкова. Ранносредновековни накити от НИМ. - В: Изследвания по прабългарска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 224-239.

Йотов 1989: В. Йотов. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 221-230.

Йотов 2002: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от ранното българско средновековие, въпроси на традициите и влиянията. - В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV век. Варна, 2002, 123-136.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и кнаряжението от българското Средновековие (VII-XI век). Велико Търново, 2004.

Макря 1958: М. Макря. Славянский могильник в Сомешени. - Dacia. 2, 1958, (NS), 351-370.

Миков 1934: В. Миков. Последни могилни находки. - Мадара, 1, 1934, 429-438.

Меламед 1995: К. Меламед. Характеристики на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие. - Археология, 1995, 1, 33-40.

Рашев, Станилов 1989: Р. Рашев, С. Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 214 - 220.

Рашев, Атанасов, Стойчев, Йоргов 2006: Р. Рашев, Г. Атанасов, С. Стойчев, Ю. Йоргов. Ранносредновековен могилен комплекс при Кабиюк, община Шумен. - В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 2006, 374-375.

Рашев, Дончева, Тихов 2006: Р. Рашев, С. Дончева, Т. Тихов. Спасителни разкопки на некропол в гр. Шумен, квартал Дивдядово. - В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 2006, 375.

Станилов 1975: С. Станилов. Ранносредновековен некропол в гр. Търговище. - Векове, 1975, 5, 73-77.

Станилов, Атанасов 1993: С. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. - Археология, 1, 1993, 43-53.

Станилов 2006: С. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 век). София, 2006.

Станчев 1948: С. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска (предварително съобщение). (Разкопки и проучвания, 3). София, 1948, 243-262.

Станчев, Иванов 1957: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът при Нови пазар. София, 1957.

Стоянова 2007: Х. Стоянова. Обредът „обезвреждане на мъртвите“ в езическите некрополи (по данни от района на Плиска и Варна). - В: Изследвания по прабългарска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 154- 166.

Тихов 2007: Т. Тихов. Ранносредновековни обеци от Плиска. - Научна конференция „Плиска и християнските центрове на Европа“, Шумен, май 2007 г. (под печат).

Тонкова, Георгиева 2006: М. Тонкова, В. Георгиева. Ямно светилище от късножелязната епоха и ранносредновековен езически колективен гроб в центъра на с. Гледачево, обект „двора“, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 2006, 164-166.

Флёров 1989: В. С. Флёров. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 177-186.

Хеннинг 1989: Й. Хеннинг. Восточное по происхождению оружие и снаряжение всадников в кладах сельскохозяйственных железных изделии в Юго-Восточной Европе (VIII-X вв.). - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 87-104.

Чангова 1959: Й. Чангова. Средновековни амфори в България. - Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 243-262.

Avar Treasure 1981: Avar Treasure. Catalogue of the Avar Treasure. Sotheby Parke Bernet & Co., London. London - Bradford, 1981.

Daim 2000: F. Daim. „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. - In: Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Innsbruck, 2000.

Garam 1997: É. Garam. Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). - Acta Archaeologica, 49, 1997, 23-33.

Kiss 1995: G. Kiss. A késöi avar aranyozott óvdiszek. - Somogyi múzeumok közleményei, 1995, 11, 99-122.

Stadler 1988/99: P. Stadler. Argumente für die Echtheit des „Avar Tresure“. - Mitteilungen der Antropologishen Gesellschaft in Wien, 118/119, 1988/99, 193-217.

Werner 1986: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1986.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern

des 6. Bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Fiedler 1996: U. Fiedler. Die Spätawarenzeitlichen Gürtelbestadteile von Vrap-Erseke aus Velino (Bez Varna. Bulgarien). - Germania, 74, 1996, 248-264.

Čilinská 1975: Z. Čilinská. Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. - Slovenská Archeológia, 1975, 23 - 1, 63-96.

Early medieval cemetery in Shumen, Divdyadovo quarter (Summary)

Georgi Atanassov, **Svetlana Venelinova, Stanimir Stoychev**

In 2004, workmen digging trenches for drain pipes in the northern part of the Divdyadovo quarter of Shumen came on human bones. Rescue excavations were carried out by a team of the Shumen Regional Museum of History. Seventeen burials were excavated. The shape of burial pits, burial ritual, and grave goods were the basic indicators to refer the burials to cemeteries of two different periods.

Fourteen of the burials date from the Ottoman period. The rest of the burials were excavated in the northern half of the ditch. Since the latter are of special interest, they have been discussed in detail. Archaeological evidence suggests that they belong to a cemetery of early medieval date. Burial pits have rectangular shape and have an adjoining niche. All graves contained single burials.

The abundance of various grave goods has been especially instructive of fixing the time frame for the Divdyadovo cemetery. According to their type and purpose, they have been considered in the following groups: objects of everyday life; arms; belt sets and personal ornaments. Small wooden pail was found on the lower leg bones of the skeleton in burial 3, as well as a complete amphora. It can be assumed that the latter is an earlier version of the type I amphoras, which confirms their generic relationship to the spherical jugs. This gives us grounds for considering the pot from burial 3 as a link between both vessel types and for dating it as early as the eight century AD.

Another category of grave goods consists of personal arms found with burial 3. A light battle axe of type 1, variant A (after Valeri Yotov), was revealed on the right ulna of the skeleton. An iron dagger was found on the right femur, next to the pelvis.

Common stylistic features characterize the belt sets from burial 3. Although made of different metals, they differ only slightly in size. The ornament incised on the strap end and on the loop belongs to the *Vrap-Erseke* type and share a common style with the strap ends from Vrap, Erseke, Lukach, Kabiuk, Gledachevo, Velino and Kamenovo, and with the buckle from Zlatare. The precious metal of which one of the belt sets was made and the large size of the strap end suggest their representative character.

Evidence of this is found in burial 6, too. Four earrings made of copper alloy were revealed on either side of the skull. They belong to the crescent type of earrings with star-shaped pendants and rich ornamentation of the so called pastoral pseudo-granules.

Thirteen glass beads of various shapes and colors - spherical, cylindrical, flattened, drop-shaped, and oval, tinted in blue, green, and yellow - as well as a bronze bead and fragments of a silver bead lay under the skull in burial 6.

Archaeological evidence suggests that the three burials excavated in the northern part of Divdyadovo quarter are part of an early mediaeval pagan cemetery dating from the first decades of the eight century AD. The large number of grave goods with burial 3 (a total of twenty-six artifacts), the type of the burial pit, and the traces of burial ritual seem to demonstrate that burial 3 belonged to a high status male individual.

Пластинка с изображение на грифон и надпис. За т. нар. единични печатчета

Павел Георгиев

През есента на 2007 г. г-н Росен Попов от Жилино, община Нови пазар, ми показа намерена от него в землището на село Войвода, м. Торбалията (дн. Сухия язовир), бронзова пластинка с гравирано изображение на грифон и изписан около него надпис (обр. 1). Принадлежността на находката и особено информацията, която образът и гръцкият надпис дават за т. нар. единични печатчета, ме подтикнаха да публикувам находката и да се спра на тези често срещани на територията на днешна Североизточна България ранносредновековни паметници.

Пластинката е с кръгла форма, диаметър 16 мм и дебелина 1 мм. Опаката ѝ страна е гладка и със следи от припой с бял метал, вероятно сплав на калаена основа. Припоят е само по периферията и с ширина от 2 до 4 мм и показва, че плочката е била основа на кухо, конично по форма печатче от т. нар. единични печатчета, намерени най-напред в Преслав, но и в други ранносредновековни центрове в българските земи и в страните от византийския културен кръг (Тотев 1968, 173 и сл.; Бонев 1992, 153 и сл.; Тотев 1997, 370 и сл.).

Изображението в средата на печатчето е на грифон, представен в профил и ход надясно (обр. 1, 2). Фигурата е изрязана с вещина от уверена ръка, с достатъчно изчистен контур и детайли. Грифонът е орлоглав, с наострени нагоре уши, добре очертано крило с подвит напред връх. Опашката е грациозно вдигната и върхът ѝ е зад крилото към лъвското тяло. Повдигнатият преден крак, опашката и ушите показват митичния хищник в заплашителна поза, изразяваща неговия агресивен нрав. По стилистични белези орлоглавият грифон от печатчето е сходен с едно изображение върху ажурна апликация от крепостта „Крумово кале“ край Търговище (Овчаров 1973, 230 и сл., обр. 9). Липсва само второто крило пред тялото (срв. Дончева-Петкова 1996, 13 и сл.). Грифоните са добре известен образ върху едностранните печатчета (Тотев 1997, 371, кат. №№ 32, 49, 50 и 51). Особено близък в стилистично и техническо отношение до разглежданият тук, е образът на грифон върху печатче, намерено в околностите на Преслав (обр. 3) (Атанасов 1993, 174-175, обр. 1а, 2а). Популярността на грифона при подпечатващите средства е лесно обяснима. Той обединява качествата на лъва и орела и се явява най-често в ролята на пазител, емблема на победител и апотропей от зли сили и опасности (Дончева-Петкова 1996, 73-74 и сл.). В християнското изкуство е зооморфен символ на Богочовека Иисус Христос и във Византия и други християнски страни се е приемал за покровител и защитник на воините, а в хералдиката - за символ на военната аристокрация, в частност на кесарската власт (Даркевич 1975, 192 и сл.; Марков 2006, 43-48). Обстоятел-

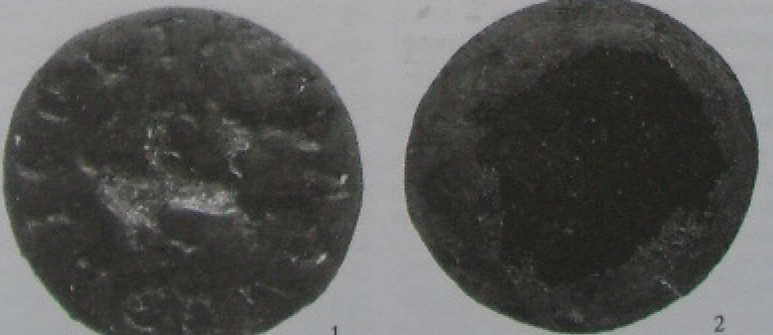

Обр. 1. Войвода, Новопазарско. Снимка на бронзовата пластинка с изображение на грифон и гръцки надпис: 1 лицева страна; 2 опако. Мащаб 3:1

Fig. 1. Voyvoda, near Novi Pazar. Photo of the bronze platelet with a Greek inscription and a griffin image: 1 obverse; 2 reverse. Scale 3:1

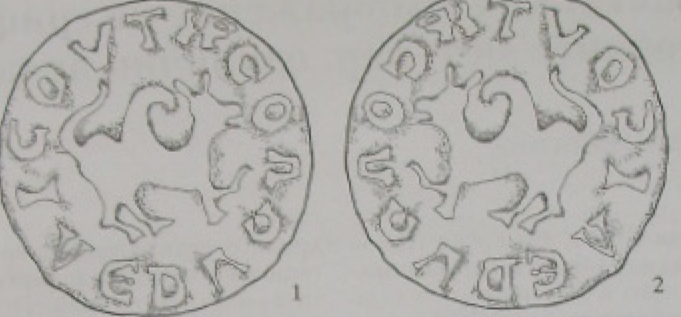

Обр. 2. Рисунка на пластината: 1 матрицата; 2 огледален образ. Мащаб 3:1
Fig. 2. Line drawing of the plate: 1 matrix; 2 imprint. Scale 3:1

ството, че грифонът е сред предпочитаните образи върху единичните печатчета показва, че в тези случаи той е показан като митически пазител на всичко, което е подпечатвано с тях. Изображението на грифон върху самите матрици за восъчни и други отпечатъци биха могли да се приемат и като своеобразен „телохранител" на притежателя им. В тази връзка държа да приведа текст, според който секироносната гвардия от телохранители на византийските императори, т. нар. варангарии, са били наричани на простонароден гръцки език „грифони" (*griffonum vulgo Graecis nominatum*) (Reiskii 1830, 476; Даркевич 1975, 193). За съжаление, както посочва и коментаторът, не може да се каже нищо повече за тях по въпроса. Смятам, че е съвсем възможно, споменаването на думата γρύψ, т.е. грифон в първобългарския надпис от Малък Преславец да се отнася не за хан Крум, а за гвардията на император Никифор I Геник при негово пребиваване във военния лагер Маркели (Бешевлиев 1979, № 3а, 115 и сл.).[1] Тези данни поставят въпроса дали публикуваното тук печатче не е вещ, свързана с личност от военното съсловие[2] и дори от императорската гвардия.

Повече информация за печатчето, както и за неговия притежател, предоставя надписът. Той е кръгов и се състои от 15 или 16 букви, гравирани по периферията, без отграничаване откъм изображението, откъдето се четат. Буквите са добре оформени и равномерно разпределени. Имат унциален облик и обикновено са със серифи в края на хастите. Гравирани са така, че да дадат, както и грифонът, релефен отпечатък. Надписът е гръкоезичен, макар и да не се забелязват специфично гръцки букви. Всъщност, една от тях е изглежда „омега". Това е буквата пред лапите на грифона, но за нея ще стане дума по-долу. Има и още една особеност. Навсякъде буквите са раздалечени една от друга, но буквеният символ между ушите и крилото на грифона е лигатура между „ета", „ро" (НР) и евентуално още „омикрон". Дванадесет от буквите са гравирани в позитив, така че се четат отляво надясно от самата матрица, а отпечатъкът им е огледален. Трите букви под грифона, са врязани в посока отдясно наляво и при отпечатване се четат в обратна посока. Първата буква е с плитко запазени хасти и прилича на „делта", но при отпечатване се вижда, че е „ламбда". Следват „епсилон" и „омикрон" с подчертано ъглести очертания. Такъв е обликът на т. нар. χαρακτῆρες върху папируси или предмети с магически текстове (Bonner 1950, 13). В конкретния случай, особено при отпечатъците, „омикронът" прилича на латинско D. Така се изписва „омега" при т. нар. рунически надписи от съкровището при Надь сент Миклош (Георгиев 2004, 289 и сл.; 2004а, 425 sqq., fig. 3, 4). Разчитането ѝ като дълго „о" се доказва от нейното място в текста. Благодарение на тази идентификация, позитивният отпечатък на трите букви под грифона се разчита като ΛΕΩ. Очевидно става дума за съществителното λέων, οντος, т.е. „лъв". Характерът на находката, както и съдържанието на надписа показват, че то трябва да се осмисли като собствено име: Λέω(ν). Това трябва да е името на притежателя на печатчето. То е гравирано в негатив, за да се чете безпроблемно върху отпечатъците, но не и върху самото печатче.

---

[1] *Към това може да се добави любопитното сравнение на Жофроа дьо Вилардуен относно гръцките съюзници на цар Калоян през 1205 г. като Griffons. (Божилов 1985, 14, бел. 32). Вж. още примера от „Дигенис Акрит, където арабските воини са сравнени с грифони: „...нападнаха ме те като грифоне" (Даркевич 1975, 193).*

[2] *За предпочитания към образа на грифона в тези среди свидетелстват често токи и апликации от воинския колан. Вж. за това Инкова 1997, 256-264 и цит. там литература.*

В останалата си част надписът се чете от печатчето[3]. Отляво надясно на него е изписано: ΙΣΟΥΤΗΡ(Ο)ΣΟΛΩΥ. Съчетанието има три части. Първата от тях е ἴσος, „равен, еднакъв (по сила, мощ)“, с окончание -ου. Въпросът, който възниква е: кому е равен (подобен) притежателят на печатчето Лъв? Вместо очакваното съществително име виждаме три букви, които биха могли да се приемат за форма на определителния член τῆς. Средната буква „Н“ обаче е с петлица отдясно, така че се чете и като „Р“. Това, и най-вече потребността от съществително име тук, ме кара да смятам, че в дадената група букви предава думата τηρός вместо θὴρ (ὁ). Тя може да се възстанови като θηρός, което означава „диво животно, граблив звяр“ и се използва обикновено за лъв[4]. В нашия случай тя е омоним на собственика на печатчето, но се отнася за грифона (γρύψ), който има природата на лъв и орел едновременно. Във византийските и балканските си паметници грифонът изпъква като „покровителстващо човека чудовище“ (Даркевич 1975, 192). Причините за това общо назоваване на грифона от печатчето могат да се търсят в следните посоки: 1. За да се спести място. Това ще да е причината и за лаконизма на текста, в който предлозите са спестени; 2. За да се криптографира заявената в надписа връзка на собственика с грифона; 3. За да се прокарат идеи, характерни за гностицизма, когато зад думи с обичаен смисъл и звучене се представят имена и понятия от неговата доктрина[5]. Последната дума е съставена от четири букви. Третата от тях прилича на незатворен отдолу „омикрон“. Всъщност, ако се съди от мястото ѝ в думата, тя е опростено начертание на класическата „омега“ (без страничните чертички в основата на

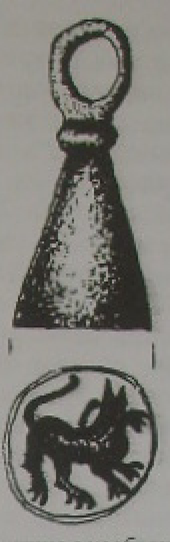

Обр. 3. Конично печатче с изображение на грифон от околностите на Велики Преслав (по Г. Атанасов) Мащаб 1:1,6
Fig. 3. The vicinity of Veliki Preslav. Conical seal with a griffin image (after G. Atanassov) Scale 1:1,6

извисената ѝ дъга). С това тя наподобява една „руноподобна“ графема на мястото на „йота“ в известната триграма IYI (Георгиев 1978, 30 и сл.), където може също да се озвучи като „омега“. При това положение върху печатчето е врязана думата ὅλως, но отново с окончание -(ο)υ. Това подсказва, че думата е може би в субстантивираното си значение и изразява „цялото, главното, същността, светът, вселената“. Още по-вероятно е да представя наречието ὅλως. Надписът съдържа специфики, които биха могли да се схващат и като неправилности. Подобни отклонения се забелязват и при други надписи върху печатчета (Залеская 1980, 50-51). Обяснението им предоставяме на специалистите по гръцки език, но следва да се има предвид, че при предметите, ползвани за амулети, писмените знаци са схващани и за съзнателни същества от т. нар. стоахейа на Космоса и начертанията и съчетанията им се криптографират (Bonner 1950, 12-13).

В такъв случай, лаконичният текст може да се осмисли така: Λέω(=ο)(ντος) ἴσου τηρὸς ὅλω(=ο)υ и да се преведе: **„(Печат) на Лъв, равен (по сила) на чудовище (=грифон), изцяло!“** или: **„На Лъв подобен на грифон, напълно!“**.

В този смисъл собственикът на печатчето е уподобен с грифон. Образът на последния именно разкрива това и така се явява метафоричен образ и символ на Лъв. В основата на тази представа е значението на неговото име: „лъв“, като част от природата на грифона (γρυπολέονος).

С тази си „рекомендация“ Лъв трябва да е принадлежал към военното съсловие

---

[3] За окончателното и коректно разчитане на надписа съм задължен на своя рецензент, колегата Методи Манов от секцията по Нумизматика и епиграфика при НАИМ. Мой приятен дълг е да му изкажа благодарност за квалифицираната намеса.

[4] За използване на сравнението , т.е. „звероименен“ в т. нар. stoaheia за „лъва по име“ император Лъв III Конон (717-741) в апокрифното видение на пророк Даниил от 716/7 г. (Mango 1984, 311, n. 69). „Звероименит“ е наречен Лъв III и от Константин Манасий, XII в., който заради иконоборчеството му, го описва така: „със душа и име, със нрав бе зверовиден“. Срв. български превод от XIV в. в: Хрониката 1992, 151. „Звероообразен лъв и в злото именит“ Константин Манаси нарича Лъв V Арменец (813-820), Срв. Пак там, 163.

[5] Характерна в тази насока е гностическата представа у валентинианите за богът Ialdabaoth като „приличащ на лъв“ (λεοντοειδής). Срв. Bonner 1950, 135. Можем тогава да се запитаме дали първата буква от надписа върху матрицата не наподобява съзнателно „делта“ и думата да се „чете“ и като ΛΕΩ. „На Бога“? Срв. Ibidem, 184.

и вероятно е имал звание и длъжност във византийската армия (Даркевич 1975, 194, 242). Едва ли низови чинове, дори и с „лъвско име“, са могли да се самоизтъкват като „лъвоподобни“. Един пример, взет от хронографията на Теофан Изповедник, показва, че като λέοοντες е бил прославян посмъртно от свои привърженици-иконоборци Константин V (741-775) (ГИБИ 1960, 288).

Интересното при печатчето от Войвода е, че формулата, с която неговия притежател е оприличен с грифон е на практика трудно четима анаграма, чието съдържание е било известно изключително на неговия собственик. Този тип криптографиране ми е познато от известната седмолъчева бронзова розетка-печат от Плиска (Vaklinov 1978, 245 sqq.; Georgiev 1995, 547 sqq.). При нея подпечатващата страна носи триграмата на Всевишния Бог (IYI) и е оставяла отпечатък при използване на т. нар. Седмопечатие, докато страната, откъм дръжката, със седемте чифта руноподобни знаци се явява еквивалент на знака IYI и е била известна само на посветените. Тази принципна прилика ми позволява да допусна, че надписът върху печатчето на Лъв е бил създаден под влияние на гностическата криптография, застъпена в центровете на българската държава през IX и особено през X век. В тази връзка искам да изтъкна, че криптографската форма на името на притежателя напомня за една от формулите в т. нар. речник на гностическите съкращения, а именно ΛΕΟΝΤΑ. Там тя е със стойност на *Nomen Decani alicujus, vel epitheton dei Iao, qui quandoque* Λεοντόμορφος est (Leclercq 1907, 142, вж. още бел. 3 тук). Според специалистите, „лъвообразният“ Декан-Създател има египетска природа и се използва от гностиците (Spier 1993, 39, n. 85).

При печатите-моливдовули рангът и длъжността са задължителен елемент от т. нар. cursus honorum на техния притежател. Върху печатчето-матрица за восъчни или други отпечатъци на Лъв те не са посочени. Тази съпоставка подсеща, че легендата от публикуваното печатче, а и изобщо при тази категория вещи, няма официален характер и не е задължителна, или не съдържа указания за мястото на неговия собственик в обществената и държавна йерархия. В този смисъл единичните, а и двойните, печатчета имат изявено частен характер, в сравнение с моливдовулите (Залесская 2004, 13). Подпечатаните с тях документи или вещи са били „адресирани“ от техния притежател за тесен кръг от хора около него. Това изтъква на преден план техният частноправен характер. Това прави обяснимо апотропейно-магическо значение на техните изображения, символи и текстове.

Няколко думи за датата на находката. Въпреки липсата на данни за нейната стратиграфска среда, съм склонен да я отнеса към края на X или в началните десетилетия на XI в., откогато датират и повечето единични печатчета от Североизточна България (вж. за това по-долу). Наличието на следи от т. нар. руноподобно писмо и криптографски елементи, характерни за писмената култура там през IX и особено през X век (Георгиев 2007, 125 и сл.), дават основание да считам, че става въпрос за местна творба на металопластиката с дата до към края на X век. Изглежда че печатчето от Войвода е било изработено в местен производствен център по поръчка на военно лице или магистрат през първите години от византийската власт над българските градове и крепости на Долен Дунав.

На въпроса кой е бил „грифоноподобният“ Лъв е, разбира се, невъзможно да се каже нещо сигурно. Все пак, искам да напомня, че в първите години на устройване на византийската администрация в и около столиците Плиска и Велики Преслав е живял и действал известният от своите многобройни моливдовули императорски протоспатарий Лъв Саракинопул (Йорданов 1993, №№ 168-174, 215-216, 259-277, 239-244). От неговия *cursus honorum* е известно, че той е заемал различни длъжности, включително и стратег на Преслав (Йоанопол) и на Дръстър (Доростол). Лъв Саракинопул пристигнал в българските предели през 971 г. като доместик на иканатите на Запада, т. е. командир на корпус от императорската гвардия, която е придружавала Йоан Цимисхий. Този корпус и длъжност са учредени от Никифор I Геник през 809 г. за охрана на неговия син Ставракий. Много е вероятно споменатият по-горе надпис от времето на хан Крум за „грифон“ да се отнася за командира на корпуса, рекрутиран от младата византийска аристокрация начело с императорския син Ставракий. Той, изглежда, е навлязъл в България през пограничната крепост Маркели „(като) грифон“ (Бешевлиев 1979, 115 и сл.). „Грифони“, както се изтъкна, са били наричани гвардейците-варангарии, наемани традиционно от Англия и Дания, и е много вероятно през 971 г. те да са били под командването на протоспатария и доместик на иканатите Лъв

Саракинопул. Така че изглежда примамливо Лъв от печатчето от Войвода да е бил от северните наемници в императорската гвардия от 971 г., оставили и други следи от своето пребиваване в крепости в днешна Новопазарска община (Георгиев 1986, 19 и сл.; Йотов 2003, 132 и сл.)[6].

Но дори и да се приеме, че посочените данни нямат отношение към публикуваното печатче, те очертават културно-историческа рамка, която спомага за по-убедителната му интерпретация сред сродни паметници от дн. Североизточна България.

* * *

Единичните печатчета влязоха в научно обръщение чрез публикациите на Н. Мавродинов (1959, 227) и особено на Т. Тотев (Тотев 1968,176 и сл., обр. 5, 6, 8-10; 1974, 321-325 и др.). Нарасналият им брой и различните становища по тяхната интерпретация даде основание на К. Тотев да пристъпи към обобщения (Тотев 1997, 367-397 и цит. там автори). В неговата работа са включени близо 60 находки, които могат, според автора, да бъдат датирани „най-общо в границите на X в.". По форма те са класифицирани като конусовидни, полусферични и пирамидални. Конусовидните, а също и полусферичните, имат кръгла подпечатваща повърхност, докато пирамидалните са с квадратна или правоъглна.

Печатчетата с конусовидна форма са отлети най-често от бронз, понякога с позлатена или посребрена повърхност и много рядко изцяло от благородни метали. Паралелно с тях са произвеждани и конични печати с кухи тела, най-често от мед, снабдени със задължителна кръгла бронзова плочка с гравирано изображение или сцена. Както и в разгледания по-горе случай, често от тях е достигнала само подпечатващата плочка (Тотев 1997, 370-371, табл. I, 39-43 и 46-48). Репертоарът от гравирани изображения върху работната повърхност се припокрива при отделните видове конусовидни печатчета. Най-често това са различни изображения на птици (водолюбиви или хищни), животни: елени, зайци, кон, но също така лъв, грифон, същинска християнска символика и образност и др. Едни от най-често срещаните плочки за конусовидни печатчета са тези с конник, държащ ловна птица и съпроводен от куче. Тази композиция има византийски произход и копира със скромни изразни средства известните златни медальони с емайлови изображения на ловуващ император от Пала д`Оро в „Св. Марко" във Венеция (Грабар 1983, 57; Даркевич 1975, 240, ил. 335). Напомня също и за композицията конник, убиващ женски демон или лъв, която има значение на амулет против болести, грях и смърт (Bonner 1950, 302 sqq., pl. XIV-XVI; Залесская 1988, 24-25; Каковкин 1988, 52; Spier 1993, 33, 60).

Произходът на печатчета е общо взето установен. Като техни далечни предшественици се сочат конусовидни печати от Сасанидска Персия, но непосредственият източник е Византия, където, независимо от неголемия брой познати находки, употребата им изглежда е била значителна. Вероятно оттам произлиза практиката работната повърхност да носи изображения с християнски характер. Впрочем, в птичите или животинските изображения е вложено също християнско значение (Залесская 1988, 20; Каковкин 1988, 20 и сл.). Напълно обоснован е изводът, че репертоарът върху печатчетата (единични и двойни) е зает от византийското приложно изкуство (Йотов 1991, 75-76; Тотев 1997, 380) и, независимо от това дали има профанен или сакрален характер, носи белега на „имитацията", която е важен фактор за мултипликация на „знакови" теми, сюжети или персонажи от аристократичното и официално изуство. Определено предпочитание има към образите от античната средиземноморска или близкоизточна демонология. Смятам, че именно такъв е далечният прототип на разгледаното по-горе печатче, което напомня донякъде за амулет, върху чийто реверс е представен лъв с околовръстен надпис на гръцки език: λέον ἰμί (=εἰμι), λέοντα φορῶ, Διός ἰμι οἰκητήριον („Аз съм лъв (Лъв?-П. Г.), нося лъв, аз съм домът на Зевс" (Bonner 1950, 246, Nr. 378). По този повод К. Бонър задава въпросът какво означава „говорящият лъв като „аз "? Според мен тук става въпрос за амулета, който „е" и „носи" лъв и е „дом" на божеството, но заедно с това е и едноименният му притежател. С други думи налице е отъждествяване между амулета и неговия собственик, чието име е разкрито чрез едноименен звяр и символ.

През късната античност и средновековието подобни идеи се преплитат с християнски канонични и неканонични представи, или се влияят от тях. Важен източник за тази многопластова образност върху единичните печатчета са т. нар. двойни (двучерупчести) (Залеская 1980, 48 и сл.; Рашев 1988, 57 и сл.; Димитров 1996, 39 и сл.). Близък техен аналог са и пръстените-печати и други средства за подпечатване, познати главно от византийския културен кръг (Тотев 1997, 369 и сл.).

---

[6] *По-късно, за заселване на англо-саксонци на Долен Дунав съобщава ръкопис от времето Алекси I Комнин (1081-1118) (Тъпкова-Заимова 1976, 132-133, бел. 60). По-важно е тук да се посочи, че според Никита Хониат към 1215/6 г. един византийски аколут, командир на гвардията от варангарии, е притежавал т. нар. Книга на Соломон, която е сред най-популярните магически текстове (Spier 1993, 50, п. 145. За аколута като командир на гвардията от чужди наемници след XI в. вж. Йорданов 1993, 107, бел. 4 и цит. литература).*

През последното десетилетие броят на единичните печатчета нарасна (Плетньов 2000, 229 и сл.; Витлянов 2004, фиг. 16; Стоянова 2005, 75 и сл.; Плетньов 2007, 266-275 и цит. там автори; Вичков 2007, под печат). Те разширяват списъка от изображения, но не го променят съществено. Новото са установените върху някои от печатчетата, постъпили във Варненския музей, имена на техните притежатели (Плетньов 2007, 267-268, обр. 1, 7-9). В кръстовидния монограм на едно от тях цитираният автор разчита именната форма ΣΕΡΓΙΟΥ. Той е склонен да го отнесе към периода V-VII в. Кръстовидно, или същинско „монограматично", разполагане на буквите от едно име обаче се използва и в средно- и особено през късновизантийско време. Такива са случаите с печата на Рафаил от Панагюрище (Герасимова-Томова 1994, 43 и сл.), пръстена на Никифор от Акве Калиде (Ваклинова 1980, 142 и сл.), сребърната плочка от рудник „Звездел", Момчилградско (Овчаров 1992, 275 и сл. и други). Върху многостенен пирамидален печат В. Плетньов разчита името ZOT[H]KO, а върху друг, с изцяло пирамидална форма, е врязано в негатив надпис: +KEBOHΘIEYΔOKIM, т. е. „Господи помагай на Евдоким". Тези примери затвърждават впечатлението, че византийската практика на изписване на името на притежателя върху единични печатчета важи и за находките от X-XI в. в България.

Цитираната работа на В. Плетньов обобщи новоизлезлия материал. На тази основа той подкрепи и задълбочи изводите на К. Тотев от 90-те години. Напълно приемливо е личните имена върху различните видове печатчета у нас, както и в съседна Византия, да са на техния притежател. Инвокативната формула „Господи (Богородице или Свети ...) помагай", изписана на правилен или неправилен гръцки език, издава ясно характера на този вид вещи. Подобно на моливдовулите, те са преди всичко подпечатващи средства, осигуряващи неприкосновеността на скрепеното с техния отпечатък, но заедно с това са и „молитва" за закрила към висша сила. В духа на християнската доктрина това е преди всичко самият Бог, неговата майка, или светци - обикновено едноименни лични покровители. През последните години станаха известни печатчета, които носят не само имената на техните притежатели, но и такива на византийски манастири или на техни игумени (Die Welt 2004, 344, Nrs. 737, 738). Интересен случай поднасят две свързани, посредством токичка за книга бронзови печатчета - конично и пирамидално, носещи съответно гравираните изображения на птица и бюстов образ на светец (?) (Die Welt 2004, Nr. 734). Те очевидно са били притежание на един субект[7].

Надписите върху единичните печатчета от Североизточна България, както обикновено извън самата Византия, са сравнително рядко срещани. Най-често те носят изображения на птици и различни животни, които са в ролята на олицетворения на християнски добродетели и символи, както и върху пръстените (Манева 1992, 82), а понякога и върху моливдовули и други подпечатващи средства. Ако се позовем отново на публикуваната тук находка, изображението на грифона може да се тълкува и като метафоричен образ на Богочовека-пазител (Réau 1955, 88; Дончева-Петкова 1996, 14). Грифонът там е обаче единственото, което може да се приеме за християнско в този издигащ в култ „воински" добродетели паметник, чиито прототипи трябва да се търсят в източносредиземноморските културни традиции във Византия.

Относно предназначението на печатчета са изказани няколко становища: 1. Като подпечатващи средства за лично ползване; 2. Като амулети и 3. Като печати-амулети, при което се акцентира върху апотропейното значение на самия печат и оставения от него отпечатък. В по-старата литература е наложено мнението, че печатчетата са свързани с (пра)българската култура и изображенията от тях носят езическа символика. Изследванията на В. Йотов, К. Тотев, В. Плетньов и други автори от по-ново време, с основание отхвърлят подобни интерпретации (Рашев 2003, 166). В тях се изтъква утилитарното значение на тези предмети, свързано с потребността от подпечатване на имущество, стоки, личен багаж или писмени документи на физически лица или колективни субекти във финансово-юридическите отношения на едно градско общество.

---

[7] *Възможно е едното от тях да е личен печат, докато второто да е „служебен", както е и в ново време. Ср. например: Атанасова, Мартинова. Лични и фирмени печати на търновеца Евстати Мартинов. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Велико Търново, 2003, 321-325.*

Притежателите на печатчета са проявявали предпочитания към едно или друго изображение-символ, водени от лични съображения. При аналфабетните паметници те са били единствената възможност за идентифициране на собственика на подпечатания предмет (документ, кесия и др.). По тази причина ми се струва нелишено от основания търсенето на връзка между притежателя на печата с изображението (символа). Сред възможните линии на нейното проследяване са името, прозвището, рода, професията, както и верската ориентация (Залесская 2004, 13), а може би и някакво друго предпочитание на притежателя. Печатчето-матрица от Войвода илюстрира само една от възможните взаимовръзки между изображение и име на притежателя.

На практика, различните видове печати отразяват най-пълно от всички други археологически материали личните контакти в обществото. Магическо-апотропейното значение при единичните печатчета е на заден план, в сравнение с двойните, които се схващат с по-голямо основание за „печати-амулети“ (Рашев 1988, 59-60), но едва ли трябва да се отхвърля. Амулети, според К. Бонър, са всякакви предмети, „които имат контакт или близост с човека или до неговото имущество“ и имат способността да събират положителна енергия или да отпъждат злите или враждебни сили от него и неговото имущество (Bonner 1950, 2 sqq.). Тази вяра, макар и отричана от Църквата, запазва позиции и в ортодоксални християнски среди. Доказателство за това, че дори и най-християнския от всички символи - кръстът е бил считан за надарен с магическа сила са думите на византийския образован богослов и философ от XI в. Йоан Итал. За накит-филактерий, той заявява, че неговата „неизразимата сила“ се дължи не само на това, че върху него е „издълбан кръст“, когото нарича „победоносното оръжие“, но „и на самия предмет“. „Тази сила, пише Итал, „не е последица от някакво магическо изкуство, както при предметите, които халдейските и асирийските магове произвеждат в голямо количество, но тя се дължи на чудодейната мощ, излъчвана от сечивата, с които е била кована, и онзи, който я носи остава неуязвим от чумата“ (Грабар 1983б, 21-22). Предметът, за който говори авторът е обкована в накита златна монета на Константин Велики и носещият я върху гърдите си „няма да има(ш) повече нужда (от лекове) от очистителни средства, от смяна на въздуха или от каквото и да е друго предписание от този род“. Всичко това философът-богослов адресира до Константинополски лекар, „декан на медицинския факултет“ там. Друг текст - от Чудесата на Св. Димитър - илюстрира вярата, както и строго християнския скептицизъм, в целебната сила на изписани върху кожа „някакви букви, звездички, полукръгчета и някои други изображения с еврейско писмо“ (ГИБИ 1960, 94). За силата на непонятните символи прислугата на префекта на Солун например заявява: „Наистина, защо е нужно да се разберат значението на написаните неща и изображенията (τὴν δύναμιν καὶ τὰ σχήματα)?“.

Все пак, личният избор и предпочитание към образите от единичните печати е по-подчертано и може би поради това при тях се срещат по-често и имената на техните притежатели. Върху двойни (черупчести) печатчета от ранното средновековие те са познати в отделни случаи (Die Welt 2004, 346, Nrs. 746, 747). По-често, надписите върху тях са с изявено магическо значение. Такъв е случаят с многократно цитирания текст от двойното печатче „преславски тип“ от Ермитажа. Разчетен от В. Залеская, той може да се схваща като „ключ към добре затворената (обезпечена) вътрешност“ и очевидно се отнася преди всичко към самия печат, а след това и към оставените от него отпечатъци от восък или друг пластичен материал. Морфологията на двойните печатчета сочи, че изображенията при тях са „затворени“ и това подкрепя техния характер на амулети. Заедно с това, от утилитарна гледна точка, е може би основателно те да бъдат разглеждани като *Miniaturbulloteria* (Die Welt 2004, 346). Това са били единични матрици за восъчно подпечатване преди всичко на затворени документи или вещи, тъй като са от типа на „висящите“. За разлика от т. нар. були обаче, те не носят задължително името на този, който ги скрепя и изпраща. Това подсеща, че восъчните или глинени отпечатъци от тях са имали облика на своеобразни „пломби“.

Единичните печатчета очевидно стоят по-близо до личните пръстени-печати и през ранното средновековие изглежда са тяхна по-популярна алтернатива, а не само „най-близък сродник“ (Тотев 1997, 376). Характерът им на пандантив, носен скрито, е очевиден и това подчертава тяхното значение на магическа, а не само на утилитарна вещ. Те отразяват потребностите на една друга епоха, в която деловите отношения са станали по-прикрити, в сравнение с времето на предпочитание към пръстен-печатите, които впрочем са носели от най-дълбока древност апотропейни символи, надписи и др., и са били считани за едни от трайните магически вещи (Bonner 1950, 3 sqq.; Spier 1993, 31, 40). Според мене, те могат да се разглеждат донякъде като реплика с частен характер на издаваните от централната власт знаци-печати (т. нар. сфрагидии, тесери) (Георгиев 1988, 21 и сл.). В този смисъл са важни свидетелствата за използване не само на оловни, но и на восъчни печати като знаци на владетеля (Reiskii 1830, 329-330). Това са знаци за легитимации, носени на пояса в кожени „патронташи", каквито са имали и високи военни чинове, за да се запечатва тяхното лично оръжие и снаряжение.

През зрялото българско средновековие пръстените-печати възвръщат своите позиции и приоритетно значение на подпечатващи средства с апотропейна сила (Тотев, Чокоев 1993, 385-398), завоювани през античната и късноантична епоха (Георгиев 2007, 304 и сл.; Залесская 1994, 89 и сл.; Думанов 2003, 125 и сл.; Марков 2007, 1 и сл.). Единичните печатчета постепенно отстъпват своето място. След края на XII в., през епохата на Второто българско царство, са ни познати единични екземпляри от тях (Тотев 2002-2003, 311 и сл.). По това време пръстените-печати навлизат отново в период на активна употреба (Тотев 2005, 269 и сл.; Николов 2005, 273 и сл.; Seibt 1995, 709 sqq.; Mihajlovski 2005, 187 sqq.). Той продължава и през последните столетия на късното средновековие и началото на новото време (Кузев 1961, 81 и сл.; Залесская 1994, 81 и сл.). Едностранно подпечатващите, главно върху восък или друга мека материя, матрици продължават да се използват. Срещат се единични и двойни печати (Йорданов 2001, 113, 134 и сл., №№ 158, 170-174). Прави впечатление, че както и върху пръстен-печатите, и те съдържат лични имена, длъжности и хералдично оформени символи на власт. Някои от тях, като бронзовата матрица на цар Мичо Асен, е същинско владетелско пособие. Подобни матрици, но за тънки метални пластини - „футляри" за „печати", пълнени с восък и имитиращи булите (главно хризовули и аргировули), са притежавали изглежда още първите Асеневци (Георгиев 2003, 161 и сл.). В тази връзка, заслужава да се цитира отново текста от Георги Торник по повод на осигуреното от Исаак II Ангел (1185-1195) „наместничество" на Петър над Мизия през лятото на 1186 г. Авторът сравнява твърдостта на императора с ἐγγλυμμάττων ἐκτυπώσεις, т. е. с „гравиран първообраз" (матрица) на един печат, а Петровата „отстъпчивост" с излязъл от матрицата „восъчен отпечатък с отпечатани образи" (κήρινον ἐκμαγεῖον πρὸς ἐγγλυμμάτων ἐκτυπώσεις).

Датировката на печатчетата от средновековни находища в България подкрепя извода за техния византийски произход. Напоследък, покрай големия брой находки, извадени от археологическия им контекст с металотърсачи, бяха намерени и такива, които позволяват разпространението им да се постави не само „в зрелия X век", но и през първите десетилетия на XI в. или по-късно (Йотов 1991, 75). Добър пример в това отношение са откритите при редовни разкопки и непубликувани все още печатчета (единични или двойни) от Вътрешния град на Плиска. Само при нашите проучвания през 2006 г. там бяха открити 2 единични печатчета (Вичков 2007, под печат). Навсякъде в Плиска те произлизат от пластове и съоръжения от втората половина или дори от последната четвърт на X и първите десетилетия на X в., когато животът във Вътрешния град става изключително интензивен и с характер на византийски провинциален град (Георгиев, Василев 2007, 446 и сл.). Част от тях естествено са могли да се появят на българския пазар и преди или около средата на X в. По това време изглежда е било заложено и тяхното производство в местни занаятчийски центрове от рода на този при Надарево, Търговищко (Тотев 1997, 370-371; Конаклиев 2000, 235 и сл.) или при Новосел, Шуменско (Бонев, Дончева 2007, 433 и сл). Прави впечатление, че сред обилните други находки, печатчетата в споменатите производствени средища край българската столица Велики Преслав са сравнително по-редки. Изглежда, че широкото им използване в българска среда се налага през първите петдесетина години след включването на североизточните български земи в рамките на Империята. Към този извод ме навеждат резултатите от проучванията във Вътрешния град на Плиска, както и разпространението на тези находки в отдалечени от градските центрове крепости и селища. Едно пирамидално печатче с инталия от кафяво-червен яспис и гравирано изображение на жерав или щъркел е намерено в богат гроб от началото на XII в. в некропола на Констанция (дн. Симеоновград)

(Капелкова 1985, 73, табл. XI,б). По своите особености то стои близо до намираните изключително на територията на самата Византия находки от този тип и с местонахождението си очертава и посоката на тяхното разпространение в българските земи.

Печатчетата от българска територия, датиращи преди, или след средата на X век, са реплика на съживеното през X-XII в. във Византия амулетно производство (Zalesskaja 1976, 247; Spier 1993, 31-33, 50), в това число и под формата на единични или двойни печатчета. Те свидетелстват за активиране на частната инициатива в стопанския и обществения живот на Империята и принадлежащите към нейния културен кръг страни. В тази среда печатчетата, както и вещи с характер на амулети са извор за виталността на източните традиции във Византия (Zalesskaja 1976, 247), а от там и в България. Някои явления в културния живот на българските центрове от края на X и началото на XI в. очертават по-категорично възможността и за директни близкоизточни или малоазийски влияния в тях. Широкото навлизане на практиката на използване на подпечатващи средства в българското общество по това време е един от регистраторите на процесите на неговата интеграция в по-широк икономически и културен ареал.

Настоящите бележки нямат претенции за изчерпателност и, в още по-малка степен, за задълбочен анализ на печатчетата от територията на средновековна България. Те имат за цел формулирането на някои предварителни изводи за характера на едностранните печатчета. Интерес, провокиран от важна за решаването на тези въпроси находка, като публикуваната тук. Ето защо, вместо заключение, ще припомня предложението на Ж. Бланкоф: „да се направи „корпус“ на печатите и амулетите, намерени на територията на древна България, защото само една систематична, синтезираща и сравнителна публикация ще позволи да се отделят печатите, личните знаци, княжески или семейни, пандантивите и амулетите...“ (Blankoff 1983, 83). Напредъкът след тази преценка е очевиден, но задачата, формулирана от Жан Бланкоф, остава.

Цитирана литература:

Атанасов 1993: Г. Атанасов. Три единични печата-амулети от околностите на старобългарските столици. - Преслав, 4, 1993, 174-179.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985.

Бонев 1992: С. Бонев. Метални печатчета с изображения на конник. - Мадара, 3, 1992, 153-158.

Бонев, Дончева 2007: С. Бонев, С. Дончева. Археологически проучвания на производствения център за металопластика при Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 433-436.

Ваклинова 1980: М. Ваклинова. Пръстенът на Никифор (XI в.). - В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на проф. Иван Дуйчев. София, 1980, 142-146.

Витлянов 2004: С. Витлянов. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав. София, 2004.

Вичков 2008: В. Вичков. Две новооткрити печатчета от Плиска през 2006 г. - В: Сборник в чест на Ив. Акрабова-Жандова. София, 2008, под печат.

Георгиев 1978: П. Георгиев. Глинен съд с изображение на орли и знак. - Археология, 1978, 3, 30-39.

Георгиев 1986: П. Георгиев. Находка от „викингско“ време. - Музеи и паметници на културата, 1986, 3, 19-23.

Георгиев 1988: П. Георгиев. Дипломатическите и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни. - В: ГСУ Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 82 (2), 1988, 21-32.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII-XIV в. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 161-170.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Новое направление в чтении рунических текстов клада из Надь-сент-Миклоша. - Byzantinoslavica, 62, 2004, 289-298.

Георгиев, Василев 2007: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление на Вътрешния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 446-449.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Криптограмата от Плиска и писмените практики в България през IX-X в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, част 2 (=Studia in honorem I. Iurukova). София, 2007, 125-140, табл. XIII-XIV.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Изображения върху антични бронзови пръстени в колекцията на Археологическия музей-Варна. - В: Античните цивилизации и морето. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Михаил Лазаров (Acta Musei Varnaensis, V). Варна, 2007, 304-320.

Герасимова-Томова 1994: В. Герасимова-Томова. Печатът на българския велможа Рафаил.- Археология, 1994, 1, 43-46.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960.

Грабар 1983: А. Грабар. Разцвет на източното изкуство във византийския двор по реме на Македонската династия.- В: Избрани съчинения, 2. София, 1983, 38-67.

Грабар 1983б: А. Грабар. Златният медальон от Мерсина в Киликия. - В: Избрани съчинения, 2. София, 1983, 18-37.

Даркевич 1975: В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. Москва, 1975.

Димитров 1996: Я. Димитров. Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей. - Археология, 1996, 1, 39-45.

Дончева-Петкова 1996: Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996.

Думанов 2003: Б. Думанов. Късноантични пръстени с гръцки и латински надписи от Тракия и Дакия.- In: Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 125-134.

Залеская 1980: В. Н. Залеская. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. - Археология, 1980, 1, 48-51.

Залесская 1988: В. Н. Залесская. Символика античных образов в ранневизантийском искусстве. - В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XVI вв. Ленинград, 1988, 20-36.

Залесская 1994: В. Н. Залесская. Коллекция византийских и поствизантийских перстней. - В: Византия и Ближний Восток. Санкт Петербург, 1994, 89-101.

Залесская 2004: В. Н. Залесская. Ранневизантийская глиптика в собрании Эрмитажа.- В: Сфрагистика и история культуры. Сборник научных трудов посвященный юбилею В. С. Шандровской. Санкт Петербург, 2004, 13-22.

Инкова 1997: М. Инкова. Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 256-264.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йотов 1991: В. Йотов. Ранносредновековни печатчета-амулети с изображения на птици. - Известия на Народния музей-Варна, 27 (42), 1991, 72-76.

Йотов 2003: В. Йотов. Накрайници от групата „германски четириног звяр" в животинския стил на Балтийско море. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 132-135.

Каковкин 1988: А. Я. Каковкин. Изображения на коптских тканьях: украшения или символы? - В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XVI вв. Ленинград, 1988, 37-66.

Капелкова 1985: К. Капелкова. Средновековен некропол край Симеоновград, Хасковски окръг.- В: Констанция. Втора отчетна конференция на археологическите проучвания в Симеоновград. Хасково, [1985], 69-86.

Конаклиев 2000: А. Конаклиев. Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 235-238.

Кузев 1961: А. Кузев. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей.- Известия на Варненското археологическо дружество, 12, 1961, 81-89.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, I. София, 1959.

Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.

Марков 2006: Н. Марков. Християнската символика. София, 2006.

Марков 2007: Н. Марков. Три бронзови пръстена-печати от късната античност. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3 (2) 2007, 1-5.

Николов 2005: Н. Николов. Новооткрити средновековни пръстени-печати от североизточна България (XII-XIVв.). - В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на проф. Ал. Кузев (Acta Musei Varnaensis, III,2). Варна, 2005, 273-276.

Плетньов 2000: В. Плетньов. Ранносредновековни конични и пирамидални печатчета във Варненския музей. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 229-234.

Плетньов 2007: В. Плетньов. Единични и двойни печатчета от североизточна България. - В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 266-275.

Овчаров 1973: Д. Овчаров. Преславски паралели в крепостта Крумово кале при Търговище. - Известия на Народния музей-Шумен, 6, 1973.

Овчаров 1992: Д. Овчаров. Пръстен с монограм от рудник „Звездел". Момчилградско. - Годишник на Народния археологически музей, 8, 1992, 275-281.

Рашев 1988: Р. Рашев. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. - Археология, 1988, 2, 57-61.

Рашев 2003: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. - In: Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 1983, 158-174.

Стоянова 2005: Х. Стоянова. Средновековни бронзови печати-амулети от североизточна България. - В: Културните текстове на миналото. Инсигнии, символи, идеи. Сборник в чест на проф. К. Попконстантинов. София, 2005, 75-80.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, И. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. - Известия на историческия музей в Кюстендил, 5 (2) 1993, 385-398.

Тотев 1997: К. Тотев. Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 37-397.

Тотев 2002-2003: К. Тотев. Бронзово печатче с лъвско изображение от Търново. - Известия на историческия музей във Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 311-320.

Тотев 2005: К. Тотев. Златен пръстен-печат от Кранево.- В: Българските земи през средновековието (VII-XIV в.). Международна конференция в чест на проф. Ал. Кузев (AMV, III, 2). - Варна, 2005, 269-272.

Тотев 1968: Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. - Преслав, 1, 1968, 173-183.

Тотев 1974: Т. Тотев. Ловна сцена върху три печатчета от Преслав. - Известия на Народния музей-Варна, 10 (25), 1974, 321-325.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав - гранична зона на византийския Запад. София, 1976.

Хрониката 1992: Хрониката на Константин Манаси. Зората на българската епика. Предговор, превод и коментар Ив. Буюклиев. Ист. бележки Ив. Божилов. София, 1992.

Blankoff 1983: J. Blankoff. A propos d`objets trouvés à Preslav: sceaux ou amulettes? - Първи конгрес по българистика: Културата на средновековна България, 1, 1983, 80-83.

Bonner 1950: C. Bonner. Studies in Magical Amulets. Chiefly Graeco-Egyptian. An Arbor, Oxford, 1950.

Die Welt 2004: Die Welt von Byzanz. Europas östliches Erbe: Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. Hrsg. von Ludwig Wamser. München, 2004.

Georgiev 1995: P. Georgiev. The Bronze Rozette from Pliska. On decoding the Runic inscriptions in Bulgaria. - In: Stephanos. Studia byzantina ac slavica Vl. Vavrinek (Byzantinoslavica, 56), 1995, 245-555.

Georgiev 2004: P. Georgiev. L`écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter. - In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Braila, 2004, 425-436.

Leclercq 1907: H. Leclercq. Abrasax. - In: F. Cabrol. Dictionnaire d`Archéologie Chrétienne et de Liturgie, I. Paris, 1907, 127-155.

Mango 1984: C. Mango. Byzantium and Its Image. Variorum reprints. London, 1984.

Mihajlovski 2005: R. Michailovski. The Votive Ring of Radoslav Hlapen, a Feudal Ruler of Voden and Beroia. - Byzantinoslavica, 63, 2005, 187-194.

Raiskii 1830: I. I. Reiskii. Commentarii ad Constantinum Porphyrogenetum De cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1830.

Réau 1955: L. Réau. Iconographie de l`art chrétienne, I. Paris, 1955.

Seibt 1995: W. Seibt. Der spätbyzantinische goldene Siegelring des Andronikos Muzalodukas im Britisch Museum.- In: Stephanos. Studia byzantina ac slavica Vl. Vavríneka (Byzantinoslavica, 56), 1995, 709-712.

Spier 1993: J. Spier. Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition. - Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. V-VI. London, 1993, 25-62.

Totev 1970: T. Totev. Sur un groupe d`objets découverts à Preslav avec représantations et marques. - Byzantinobulgarica, 3, 1970, 133-153.

Vaklinov 1978: St. Vaklinov. Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas. - In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 245-254.

Zalesskaja 1976: V. N. Zalesskaja. Ammulettes byzantines magiques et leurs liens avec la littérature apocryphe. - In: Actes du XIVe Congrès International des Etudes byzantines, 3. Bucharest, 1976, 243-247.

Inscribed platelet with a griffin image. On the so called single seals (Summary)

Pavel Georgiev

The paper considers a newly found plate, which was a part of the working end of a small, possibly cone-shaped single seal, with an engraved image of a griffin enclosed in a Greek inscription (figs. 1 and 2). This has raised some questions on the character and purpose of this artifact type, frequently found at tenth and eleventh century sites, mainly in northeast Bulgaria.

The seal discussed in the text has a carefully engraved image of a griffin and a Greek inscription, which allows a more precise interpretation for the object. The mythical beast with its characteristic features is similar to another one from the vicinity of Preslav (fig. 3). The lettering of the inscription is precisely incised in order to leave a relief imprint. Three of the letters - the ones below the griffin image - are mirror images, yet the imprint shows the combina-

tion ΛΕΩ, which has been deciphered as a form of the given name Λέω(ν). The remaining letters are incised and are read from left to right on the matrix, literally appearing as follows: ΙΣΟΥΤΗΡ(Ο)ΣΟΛΩΥ ἴσου τηρ(ό)ς ὅλω(=ο)υ. What is specific here is the ligature of *c*'s descending tail to з. This allows the reading of the word τηρ(ό)ς instead of θηρός which means a wild animal, beast of prey. Generally, this denotes the lion. In this case, however, the animal is the griffin (γρύψ) depicted exactly below the word in question. The name Leo, i.e. a lion, is written under the leonine griffin's body; this was in fact the name of the seal's owner.

The above analysis suggests an interpretation of the inscription as follows: [this is the seal] of Leo, equal (similar) to the griffin, entirely.

The griffin image has a metaphoric significance and was obviously a personal symbol of Leo the seal's owner. The inscription's diagnostics allow the author to consider its partial encryption. The name of the seal's owner can be read directly only on imprints while the comparison of Leo to a griffin can be read directly on the seal itself, i.e. exclusively by its owner. This element, together with the specific writing of certain letters give the author reason to link this interesting piece of medieval sigillography and epigraphy to a cryptographic script used in the second half of the ninth and particularly in the tenth century in the centers of the Bulgarian state. The author tends to accept a last quarter of the tenth century dating for the seal. Judging from the fact that the Varangian bodyguards of the Byzantine emperor were called *griffins* in common Greek, P. Georgiev assumes the seal might have belonged to a member of the imperial guard, at the time of Ioannis Tsimiskis, under the command of the protospatarius Leo Sarakenopoulos, the Domestic of the Icanates.

The interpretation of the image and its relation to the seal's owner are the starting point for the review of studies on single seals from the tenth and eleventh centuries in northeast Bulgaria. When compared with other seals, one can highlight their connection with the seal rings, to which they were an alternative. They are linked with the double seals above all by the images of birds, animals etc., drawn from Mediterranean or Near Eastern magic imagery, yet given a meaning as Christian symbols and metaphors. Given names appear more often on single seals. Inscriptions with double seals are less frequent and appear to have most often emphasized the magical significance of the seal's owner as well as of the sealed object.

The variety of small seals, together with medallions and rings, beside their utilitarian function, also served as amulets. Their images, symbols or inscriptions had an apotropaic value for their owner, inherited from their distant originals, yet filtered through a Christian worldview.

Small seals are related to the Byzantine urban culture that influenced the old seats of the First Bulgarian Empire; the latter process was particularly intensive towards the end of the ninth and the beginning of the eleventh century. In this sense, the small seals are indicative of the deep social, economic and cultural changes affecting society after it had been integrated within the cosmopolitan Byzantine culture.

Used within certain time frame for different purposes and having a variety of imagery and semantics, early medieval single and other small seals are an important archaeological source material, which requires generalizing studies. With regard to the latter, the author reminds of J. Blankoff's idea to publish a Corpus of all seal types from Bulgaria. Their systematic study would contribute to a more detailed consideration of the typical features of culture of northeast Bulgaria in the early Middle Ages. The empirical material accumulated over the last decades, even when its provenance is not always clear, is a major source for the study of various processes going on in the Bulgarian centers in the region.

Средновековни бронзови огнива от България

Валери Григоров

Проблемът за средновековните бронзови огнива от България е сравнително послабо разработен. Причината за това не е липсата на интерес сред българските изследователи, а в малкия брой на известните паметници. До 80-те години на XX в. информацията за тях се ограничаваше до една единствена случайна находка от Якимово (Станилов 1984, 103-108) и друга - намерена при археологически разкопки в района на Шуменската крепост, но погрешно определена като коланна украса. Едва през 90-те години, вследствие на целенасочени издирвания на отделни археолози, бяха открити или откупени нови паметници. Достъпни за археологическата наука станаха и някои находки, притежание на частни колекции. Целта на настоящата статия е да бъдат представени известните досега бронзови огнива, намерени на територията на България. Увеличеният им брой днес позволява да се направи и опит за тяхната систематизация и културно-исторически коментар.

За реализацията на изследването получих изключителното съдействие от С. Станилов[1], който от дълги години се занимава с проблема за средновековните огнива (бронзови и железни). Негов принос са не само голяма част от публикуваните досега паметници, но и фактът, че той успява да издири и събере много паметници, които поставят в нова светлина настоящото изследване. Индивидуалните усилия на отделни наши археолози също имат важно значение за разработването на проблема. Тук специално искам да посоча издирвателската работа на П. Иванов[2] - бивш уредник в Регионален исторически музей-Враца, който предостави три нови паметника. Едно огниво беше предоставено от Г. Атанасов[3] - главен уредник в Регионален исторически музей-Силистра. Най-многобройната частна колекцията на бронзови огнива от България принадлежи на М. Марков[4] от Берковица, който предостави десет паметника. За съжаление те са откупки от частни лица и информацията за тях е твърде бедна и несигурна. Някои от предметите обаче показват близки морфологични белези с вече добре известни в археологическата наука огнива, което позволява те да бъдат използвани не само като паралели, но и за изграждане на подробна типология на бронзовите огнива от България. За да се очертае в пълнота класификационната картина, включих също и трите публикувани находки от Якимово, от Шуменската крепост и от Плиска, както и един непубликуван паметник от Велико Търново. Така общият брой на бронзовите огнива от България става осемнадесет. За съжаление, само три екземпляра произхождат от археологически обекти с ясна стратиграфска информация. Всички останали са случайни находки от обекти с недостатъчно изяснена културна характеристика и датировка.

Първото огниво, предоставено от П. Иванов, произхожда от района на Врачанско, липсват по-сигурни данни за точното му местонамиране и археологическия кон-

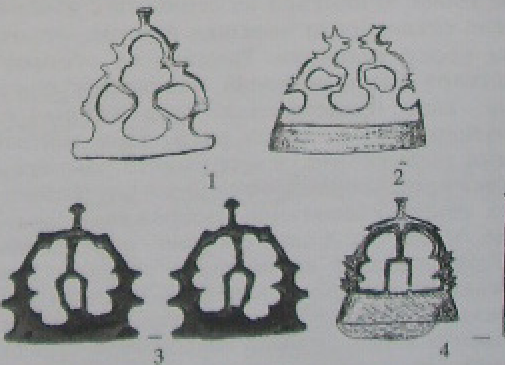

Обр. 1. Огнива (тип I): 1 случайна находка от Врачанско; 2 от колекцията на М. Марков; 3 от района на Шуменска крепост (по Ст. Дончева) 4 Плиска (по Р. Василев)

Fig. 1. Fire starters of type I: 1 Vratsa region, a stray find; 2 Marian Markov's collection; 3 Shumen fortress (after St. Doncheva); 4 Pliska (after R. Vasilev)

текст. Огнивото е с размери: височина - 5 см, ширина - 4,8 см и дебелина - 0,3 см (обр. 1 *1*). Арковидно извитата рамка на дръжката е оформена с пластична украса. Въпреки че е силно стилизирана, ясно се различават силуетите на две биещи се козлета, обърнати едно към друго, приклекнали със задните крака и в момент на скок с предните. Предните крака са дълги, свити назад и свързани със задните. Гърбът на двете животни е извит и подсказва готовност за скок. Главите им са предадени схематично, с леко отворени къси муцуни и извити нагоре с формата на полумесец рога. Опашките на двете животни са къси, маркирани с три резки. В горната част огнивото завършва с профилирано шипче (петлик) за окачане или привързване.

---

[1] *Изказвам специалната си благодарност на Станислав Станилов за предоставените ми от него паметници от колекцията, събрана от Пламен Иванов и рисунките на огнива от частната колекция на Мариан Марков.*

[2] *Изказвам благодарността си на Пламен Иванов за предоставените паметници.*

[3] *Изказвам благодарността си на Георги Атанасов за предоставения паметник.*

[4] *Изказвам благодарността си на Мариан Марков за предоставените рисунки на паметници.*

Близък паралел на огнивото от Врачанско е известен от частната колекция на М. Марков (обр. 1 *2*). Основен елемент от украсата му е представената идентична сцена на две биещи се козлета. Тук обаче животните са по-реалистично оформени и липсва рамката и профилираното шипче за окачане на огнивото.

Типологична близост, свързана най-вече с оформянето на рамката и шипа за окачане, се открива при едно бронзово огниво, което е намерено при редовни археологически разкопки през 1979 г., в гроб в района на Шуменската крепост[5] (обр. 1 *3*) (Дончева 2003, 36-39, обр. 1 и 2). Поради необичайната си форма то погрешно е било определено от разкопвача като украса на колан. В центъра на огнивото е изобразена стилизирана човешка фигура, стъпила върху ударника. Рамката на огнивото затваря композиционно човешката фигура, като представлява продължение на разперените в страни ръце. При лактите има удебеляване, а под ръцете рамката е така профилирана, че създава впечатление за твърде схематично изображение, което не може да бъде сигурно определено. Ударната част на огнивото представлява желязна пластина, вградена в бронзовата основа. За по-доброто закрепване на пластината в единия край на основата има отвор. По всяка вероятност огнивото е лято в каменен калъп, съставен от две части, като едната форма е с по-качествена обработка (Дончева 2003, 36). Въз основа на керамичния материал С. Дончева датира находката през втората половина на X в.

Напълно идентично на огнивото от района на Шуменската крепост е намерено при теренни обхождания през 1998 г. в Плиска (Василев 2007, 348-361). Огнивото е с масивна основа, а в долния му край е вткната желязна пластина, служеща за ударник. Дръжката на огнивото представлява дъговидно извита рамка с пластична украса (обр. 1 *4*). В средата на дръжката е представена стилизирана човешка фигура. Горната част на огнивото завършва с профилиран шип (петлик). Р. Василев тълкува украсата на рамката като ловна сцена, представяща две двойки кучета с глави, обърнати в противоположни посоки, преследващи сърна (Василев 2007, 351).

Търсейки паралели от други културни зони, Р. Василев прави опит за съпоставката на огнивото от Плиска с паметници от басейна на Кама. Първоначално той се насочва към огнивата от II група (по класификацията на Л. Голубева), но липсата на по-сигурни съответствия не му дава възможност да причисли огнивото от Плиска към тях и поставя въпроса дали не е по-правилно то да обособи нова типологична група (Василев 2007, 352). Приемайки изводите на Л. Голубева, че при по-късните огнива се засилва схематичността на изображенията, находката от Плиска е датирана в края на X - първата половина на XI в. Основание за тази датировка е и стратиграфската позиция на откриване на огнивото на повърхността - т.е. през последната фаза на обитаване на Плиска. Коментирайки причините за появата на огнивото в България, Радослав Василев обръща внимание на засилените търговски контакти, както и на голямото движение на човешки маси от източноевропейските степи към Балканите и Средна Европа в края на IX-първата половина на XI в. Като възможен посредник на разпространението на бронзови огнива той разглежда Киевска Рус, която развива динамични търговски връзки с Волжка България (Василев 2007, 354). Според него попадането на отделни предмети в Дунавска България е могло да стане по време на военния поход на княз Светослав (968-971 г.), или по-вероятно с настаняването на печенеги в Плиска в първата половина на XI в.

Типологичната близост на огнивата от Плиска и Шуменска крепост с тези от Врачанско и от колекцията на М. Марков предполага, че те принадлежат към общ културен кръг и се разпространяват в Северна България вероятно в края на X - средата на XI в. Характерно профилираният шип в горната част на три от огнивата указва, че те вероятно са носени окачени на колана.

---

[5] *Огнивото е заведено в РИМ Шумен с инв. № 18407.*

Следващото огниво, предоставено от П. Иванов, произхожда от района на Борован (Врачанско). То е с размери: височина - 4,8 см, ширина - 4,5 см и дебелина - 0,4 см (обр. 2 *1*). Дръжката му е оформена от три слети във формата на триъгълник пръстена, долните два са с по-голям диаметър, а третият - с по-малък. Горният пръстен завършва с малко ухо за окачане. Като близък аналог на находката от Борован може да се посочи едно огниво от колекцията на М. Марков (обр. 2 *2*). То е с размери: височина - 5,6 см и ширина - 4,3 см. Огнивото е с правоъгълна основа, в чийто долен край е втъкната желязна пластина, служеща за ударник. Дръжката му е съставена от два пръстена, съединени отгоре със скоба с формата на дръжка за дървено ведро.

От Врачанско произхожда още едно огниво с близки на предходните два паметника типологични характеристики (обр. 2 *3*). Особеното при него е, че е изковано изцяло от желязо. Включването му в изследването е наложено от факта, че като форма то много напомня на огнивата, отлети от бронз и се явява пряк техен дериват. Огнивото е с размери: височина - 2,5 см, ширина - 4,4 см, дебелина - 0,5 см. Основата му е с ладиевидна форма, с леко завити нагоре краища. Дръжката се състои от два симетрично разположени пръстена. Между тях се издига слабо профилиран и разширяващ се израстък, който е украсен със снопче плитко врязани линии. Изображението може да се определи като стилизирано дърво с корени в основата, които се развиват в дълбочина под маркирана с напречни линии повърхност. Във височина снопът се разклонява ветрилообразно във формата „клонка“, на върха с тичинки. Освен декоративна функция, в изображението може да се разпознае един от популярните през средновековието мотиви - „дървото на живота“. Украса от щриховка или увиващи се ластари е имало и на основата на огнивото, но корозията на метала прави определянето на мотива твърде несигурно.

Типологично близко до трите паметника, но с много по-висока художествена стойност е публикуваното от С. Станилов огниво от Якимово (Станилов 1984, 103-109) (обр. 2 *4*). То е с масивна основа и дръжка, оформена от два слети пръстена, моделирани със стилизирани животински глави на коне (или грифони), обърнати навън (в противоположни посоки). Плитко гравирана украса личи и по страничните полета на основата на огнивото, но тя е била силно повредена. В горната част дръжката завършва с лировидна халка за окачане. Въпреки липсата на сигурна информация за археологическия контекст, паметникът е разпознат като принадлежащ към една голяма група лети бронзови огнива, които се произвеждат в басейна на Горна Кама от края на IX в. до началото на XI в. В типологично отношение огнивото от Якимово намира най-близки аналогии с две находки: едната е открита в гроб 22 в некропола Кепрерия (Молдова) (Хынку 1973, обр. 8, 1), а втората произхожда от Дубовския некропол (Голубева, Варенов 1993, 102, рис. 4, 9). Огнивото от Дубровския некропол е датирано в X в., докато това от Кепрерия - в началото на XI в. Според типологията на Л. Голубева и А. Варенов трите паметника са поставени в V група (Голубева, Варенов 1993, 104-105). От морфологична гледна точка тази група огнива показват близки белези с огнивата от група II типове 5 и 6, които се разпространяват във Волжко-Камския район основно през първата половина на X в. Възможно е огнивата от група V да са едно по-късно развитие (около средата на X в.) върху основата на двата по-ранни типа. Друга група паметници, която без съмнение е повлияла при формирането на типа, са изработваните в края на IX-X в. висулки с изобразени двойка коне (конски глави), обърнати навън в противоположни посоки. Те са използвани за украса на плитките на косата и се откриват в староунгарските некрополи в Прикамието - в некрополите Большие Тигани (Chalikova, Chalikov

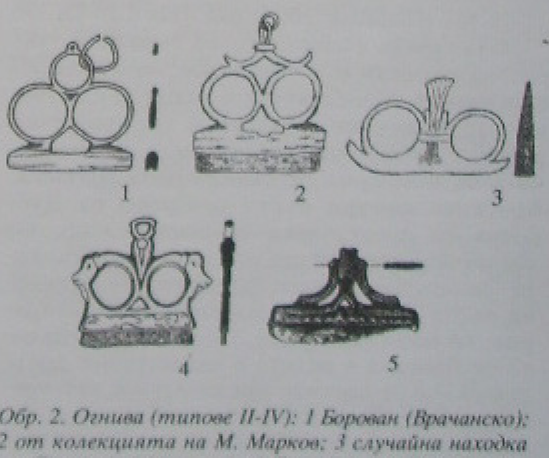

Обр. 2. Огнива (типове II-IV): 1 Борован (Врачанско); 2 от колекцията на М. Марков; 3 случайна находка от Врачанско (желязо); 4 Якимово (по Ст. Станилов); 5 Окорш (по Г. Атанасов)

Fig. 2. Fire starters of types II to IV: 1 Borovan, near Vratsa; 2 M. Markov's collection; 3 Vratsa region, a stray find (iron); 4 Yakimovo (after S. Stanilov); 5 Okorsh (after G. Atanassov)

1981, Abb. 24; 104, Taf. VI-29; 115, Taf. XVII-12), Бородовски, Веселовски (Розенфельдт 1972, 354, рис. 1) и Неволино (Erdélyi, Ojtozi, Gening 1969, Taf. X-10; Taf. XXX-1). Чифт висулки с изобразени конски глави, подобни на огнивото от Дубовския некропол, са известни също от подмогилен гроб при Заозерье до Старая Ладога (Старая Ладога 2003, 112, по 384-385). Изобщо мотивът „двуглаво животно", чиито шии или тела излизат от обща основа, е сред особено популярните в средновековното изкуство (L'antiquité classique le Haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny 1985, 127). Той преповтаря широко разпространени вегетативни схеми на палметни изображения или на изображения на дървото на живота, като разклоняващите се навън клонки или листа са заменени със зооморфни изображения - глави на коне, дракони, лъвове или птици (Kunst und Kultur der Karolingerzeit 1999, 81, II.42). Следвайки тази схема в края на VI-VIII в. широко разпространение получават коланни апликации, токи и висулки, украсени с фигури на двойки животни, или раздвоени животински глави (Kiss 1998, 478-486; Garam 2001, 269, 328-329; Kiss 2002, 242-243; Juhász 2004, Taf. LXI-4). В стилистично отношение представените животински фигури върху огнивата от Якимово и от Кепрерия се доближават до едно изображение на двуглав дракон върху костена пластина от фонда на музея в Клюни (L'antiquité classique le Haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny 1985, 126, DD), както и до един медальон-луница от Великоморавския некропол Михал над Житовоу (гроб 36) (Hanuliak 2004, 336 Tab. LIV-2).

Детайлната съпоставка на огнивата, украсени с конски глави, показва, че освен общия сюжет, съществуват и някои съществени морфологични, стилови и технологични разлики, които отделят огнивата от Якимово и от Кепрерия от огнивото от Дубовка. Конските фигури върху огнивото от Дубовка са представени по-реалистично, по тях личат подробности от гривата и муцуната. За разлика от него фигурите, представени върху огнивата от Якимово и от Кепрерия, са по-стилизирани. Освен това огнивото от Дубовка е отлято в едностранен восъчен калъп, а другите две са лети в двустранен калъп. Така че въпреки близостта на сюжета, огнивата от Якимово и от Кепрерия следва да бъдат разглеждани като отделен вариант. Откриването на двата паметника в района на Долен Дунав предполага, че формирането на варианта е станало именно тук. Няма съмнение, че идейната концепция е силно повлияна и вероятно е заимствана от огнивата, произвеждани във Волжко-Камския район. Тя обаче е получила развитие в различна етнокултурна среда далеч от обичайните центрове на производство на бронзови огнива. Появата на подобни предмети на Долен Дунав към края на X-XI в. вероятно е станало във връзка с миграцията на печенежките племена. Знае се, че в началото на X в. те обитават зони, граничещи с територията на Волжка България, от където сравнително лесно са могли да проникнат различни предмети, включително и бронзови огнива. При преселението на югозапад в района на Долен Дунав и Причерноморието е била загубена обратната връзка, в следствие на което паметниците получават самостоятелно развитие, придобивайки специфични белези.

Следващото огниво, което ще разгледам тук, е открито в ранносредновековната крепост при Окорш, община Дулово[5] (обр. 2 5). То произхожда от най-горните културни пластове, които маркират нивото на опожаряване на крепостта във втората третина на X в. През първата половина на XI в. крепостта не е била възстановена, но има слаби следи на обитаване. Следователно, огнивото може да се датира във времевите граници между втора половина на X и първа половина на XI в. То има масивна правоъгълна основа, в чиято долната част е вткната желязна пластина. Дръжката на огнивото представлява фигура на орел в хералдическа поза, главата на птицата липсва. Размерите на огнивото са: височина - 3,6 см, ширина - 5,5 см, дебелина на основата - 0,4 см, дебелина на птицата - 0,2 см. Засега не е известен точен негов аналог. Пластичното изобразяване на орел при украса на дръжката го доближава до група III по типологията на Л. Голубева (Голубева 1964, 127, рис. 6). Огнива от тази група се откриват основно в района на Горна Кама, в комплекси, датирани във втората половина на X в. За тях е характерна сцена, представяща двойка орли, които носят с клюновете си човек. Символно този сюжет напомня на „свещената птица Гаруда, носеща човек" (Голубева 1964, 129), както и на популярния през X-XI в. мотив „възнесението на Александър Македонски", понесен от двойка птици или грифони (Grabar 1971, 13-14; Даркевич 1975, 241). В семантично и в стилистично отношение обаче огнивото от Окорш не кореспондира пряко с паметниците от Прикамието. В разглеждания тук паметник позата на птицата има по-различна трактовка. Представянето на орел в хералдична поза е сред основните сюжети във византийската елитарна емблематика, която символизира императорската власт. През X-XI в. мотивът навлиза масово в ювелирното производство в България и е сред най-предпочитаните при украсата на пръстени (Григоров 2007, 55, обр. 63). В този културно-исторически контекст образът на орела върху огнивото от Окорш може да се приеме по-скоро за местно решение, без пряка връзка със сюжети и паметници от района на река Кама.

---

[5] *Огнивото е намерено 8 години преди започването на редовни археологически проучвания в крепостта.*

Специален интерес в колекцията на М. Марков представляват две огнива, които намират близки паралели с паметници от Прикамието. Върху дръжката на първото огниво реалистично е моделирано изображение на куче в бяг и завита нагоре къса опашка (обр. 3 *1*). Напълно идентично огниво е известно от разкопките на Тиверск в Карелия (Кочкуркина 1982, рис. 23, *5*), което Л. Голубева датира края на IX-X в., поставяйки го в I група, тип 6 (Голубева, Варенов 1993, 97). Подобна фигурка на бягащо мъжко куче, с оформена на гърба халка за окачане, се съхранява в Националния археологически музей в София (инв. № 2872) (Мавродинов 1959, 226-227, обр. 265). Паметникът произхожда от района на Луковит, Плевенска област. Функцията му не е достатъчно изяснена - възможно е да е използвано за медальон-амулет, както го интерпретира Н. Мавродинов или за огниво, но не личи в основата на фигурката да е имало жлеб за поставяне на желязна пластина.

Второто огниво е с изображение на грифон в динамична поза (обр. 3 2). Главата на животното е силно извита и обърната назад. Без да са напълно идентични, твърде близък сюжет имат някои огнива от I група, типове 2, 3 и 4 (Голубева, Варенов 1993, 96-97, рис. 3, 10-13), датирани в края на IX-X в. Двата посочени паметника са важни, защото показват, че в България може да са попаднали и паметници, тясно свързани с основния център на производство на бронзови огнива в Прикамието.

Към колекцията на М. Марков принадлежи и огниво, украсено с две конски фигури, стъпили върху пластина с ладиевидна форма, с леко завити нагоре краища (обр. 3 *3*). Животните са представени в профил, обърнати едно към друго, със съединени поводи и леко повдигнати в основата и подвити надолу опашки. На гърба на конете добре личи горната дъга от седлото. Телата на двете животни са украсени с кръгчета и вписани в тях точки, по същия начин са маркирани и очите. Две големи групи огнива, украсени с конски (единични или по двойки) фигурки, са известни от Прикамието, Приладожието и Финландия. Сред тях обаче липсват примери, които да послужат за пряк аналог на находката от България. Стилово огнивата от Прикамието са по-стилизирани, като дръжката им обикновено е украсена само с една конска фигура. Общото е наличието на поводи, които висят дъговидно под шията на животното, но липсва седло. Особеното при огнивата с двойка коне, откривани във Финландия и Приладожието в гробове от края на X-началото на XI в., е, че те са представени с гръб един към друг, фигурите са силно стилизирани, като на някои от тях личат очертанията на ездачи (Голубева 1965, рис. 2, 14-15; Голубева, Варенов 1993, рис. 4, 11-12). Подобно огниво е намерено също и в Южна Унгария в некропол I при Карош-Еперейсцьог, датиран във времето на унгарското заселване в X в. (Révész 2003, 273, Abb. 3). В стилистично отношение най-близко до огнивото от колекцията на М. Марков стои един паметник, интерпретиран като амулет, който се съхранява в Националния археологически музей в София (инв. № 2973) (Мавродинов 1959, 226-227, обр. 265). Няма информация за точното му местонамиране. Той представлява реалистична фигура на кон, стъпил върху масивна пластина. Общ е начинът на представяне на животното, в спокоен ход, с провиснал под шията повод и седло на гърба. Засега липсват достатъчно данни, които да позволят едно по-сигурно датиране на украсеното с конски фигури огниво. То не намира добри аналогии сред огнивата от Прика-

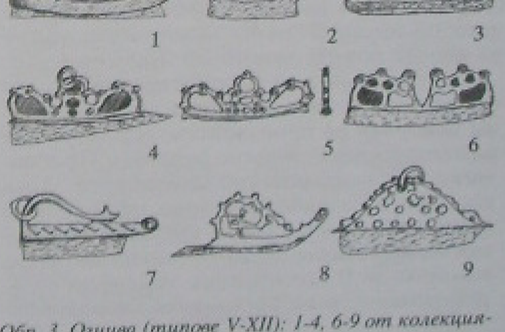

Обр. 3. Огнива (типове V-XII): 1-4, 6-9 от колекцията на М. Марков; 5 Велико Търново
Fig. 3. Fire starters of types V to XII: 1-4 and 6-9 M. Markov's collection; 5 Veliko Turnovo

мието, Финландия и Унгария и вероятно трябва да се отнесе към един по-късен период, чието уточняване може да стане едва след откриването на нови паметници.

Следващото огниво от колекцията е с дръжка, оформена като две елипсовидни уши, между които излиза къс профилиран израстък с палметно извити ъгли и халка за окачане отгоре (обр. 3 *4*). От двете страни огнивото е украсено с релефни топчевца. Подобен паметник е намерен във Велико Търново при Лобната скала, което насочва за възможна датировка в XII-XIV в. (обр. 3 *5*)[7]. Вероятно към същото време трябва да бъде отнесено и още едно огниво (обр. 3 *6*), със сходна форма и украса и показващо близки типо-технологични белези.

Следващото огниво от колекцията на М. Марков (обр. 3 *7*) се доближава по форма до групата на железните пластинчати огнива с една ръкохватка. Такива са познати както от България (Врачанско, Смирненски, Скала), така и от Източна Европа, където са използвани между VII и X в. (Голубева 1965, 258-259, рис. 1 5,7). Бронзовото огниво с една ръкохватка засега е единствено. Възможно е то да е произведено по железен прототип, но липсата на информация за произхода и средата на намиране изискват по-голяма предпазливост както по отношение определянето на неговия генезис, така и относно датировката му.

В колекцията на Мариан Марков има едно огниво (обр. 3 *8*), донякъде напомнящо железните огнива с формата на старобългарската буква „а" (азъ), които се разпространяват след XII-XIII в. Последното огниво от колекцията (обр. 3 *9*) не намира сигурни аналогии и на този етап неговата интерпретация и датировка остават неизяснени. Включването му в научен оборот има за цел да провокира издирването на други подобни паметници, които да внесат повече яснота по проблема.

Досега темата за разпространението на бронзовите огнива на запад от основните им центрове на производство и употреба е разглеждан приоритетно в посока Прибалтието и Скандинавския полуостров. Този проблем е разработен първо от Н. Клеве (Cleve 1929, 51-60), който предлага типология на известните до 20-те години на XX в. паметници. В последствие темата за разпространението на бронзовите огнива е доразвита от Л. Голубева с включването на десетки нови паметници, класифицирани в групи, типове и варианти (Голубева 1964, 115-132). Три десетилетия по-късно Л. Голубева и А. Варенов разширяват класификацията на бронзовите огнива с нови типове и варианти, като в изследването са включени общо 193 паметника (Голубева, Варенов 1993, 94-109). Статистическият анализ показва най-висока концентрация в района на Горна Кама, от където произхождат около 80% от находките, като най-многобройни са те в Загарския, Мало-Аниковския и Рождественския некрополи (Голубева 1964, 132). Появата на бронзови огнива в края на IX в. става почти едновременно с формирането на поломската и родановската култури и несъмнено е свързана с подема на местното металургично производство и бронзолеене (Голубева 1964, 118). Използваните форми и мотиви намират близки паралели с образци на изкуството в пермския и западносибирския зверилен стил (Голубева 1964, 118). Един от изводите на Л. Голубева е културното обвързване на бронзовите огнива с територии, обитавани от угро-финско население. Според авторката, Прикамието се явява основен център на най-ранното им производство и разпространение в Източна Европа (Голубева 1964, 115-132). Типологическият и стилистичен анализ показват, че откриваните в ранни археологически комплекси огнива, датирани в края на IX-първата половина на X в., се характеризират с по-реалистични черти на животните, докато при късните (втората половина на X-началото на XI в.) се засилва тенденцията за стилизация (Голубева 1964, 118). Около средата и втората половина на X в. върху основата на вече създадените образци и техни деривати се наблюдава процес на стандартизация и масовизиране на продукцията. Именно по това време бронзови огнива се разпространяват на запад - основно в Прибалтика (в зоната на Ладожското езеро) и в Южна Финландия и Швеция (Cleve 1929, 51-60). Там се откриват предимно огнива от II група, тип 5, вариант 2 и IV група (Голубева 1964, 119, рис. 1; Голубева, Варенов 1993, 103). Топографията на находките съвпада с трасето на големия Волжко-Балтийски търговски път (Голубева, Варенов 1993, 101), което предполага, че разпространението им е ставало основно чрез търговия. Откриването в Прикамските некрополи и селища на голямо количество западни денари и византийски монети от X-първата половина на XI в. говори за активно участие на населението в търговията със Запада (Голубева 1964, 132). Концентрацията на бронзови огнива в няколко зони ясно маркира интензивността на трансграничните връзки, способствали за попадането на подобни паметници далеч от първоначалните им центрове на производство и обичайната етническа среда на използване. Много от находките, намерени в района на Ладожкото езеро, Новгород, Финландия и Швеция, произхождат от гробове, датирани във втората половина на X-началото на XI в., в които са били погребани войници или търговци (Голубева 1964, 126, 128; Голубева, Варенов 1993, 101). Значителният брой на паметниците означава, че след средата на X в. бронзови огнива (основно от IV група) са произвеждани на запад. Освен от Прикамието и Прибалтика отделни паметници са известни също от Украйна (Ляпушкин 1958, рис. 21) и Молдова (Хынку 1973, обр. 8, 1). Откриването на подобни паметници и в България поставя в нова светлина проблема за тяхното разпространение по югозападния диагонал - през източноевропейските степи до Долен Дунав. Л. Голубева и А. Варенов разглеждат този процес в най-общата рамка на връзки между балкано-дунавската култура и Волжка България (Голубева, Варенов 1993, 105). Между впрочем в досегашните изследвания липсват убедителни примери за съществуването на специални търговски, културни или политически контакти между двете Българии. Откриваните подобни предмети засега са голяма рядкост и могат да се свържат по-скоро с посредническата роля на преселващи се от изток на запад общности. Р. Василев смята, че попадането на отделни находки в България е могло да стане чрез търговските връзки на България с Киев, по време на военния поход на княз Светослав или при преселението на печенегите (Василев 2007, 354). Последната възможност е доразвита с констатацията, че тези огнива са предназначени за номади (Василев 2007, 355).

---

[7] *Огнивото е намерено на 28.07.1976 г. на обект "Царевец 13", кв. V/11, на дълб. 0,80 м и е записано с полеви инв. № 58.*

Въпреки че събирането и идентификацията на бронзовите огнива от България е още в начален етап, вече има достатъчно данни да се говори за тях като за обособена група, с общи технологични особености и различни варианти на оформяне и украса. Нарасналият им брой позволява те да бъдат класифицирани по определени белези и да формират типологични редици (обр. 4).

В първи тип са поставени огнивата с арковидна пластично украсена рамка. Обикновено в горната част огнивото завършва с профилирано шипче (петлик) за окачане. При два от вариантите основен декоративен мотив е двойка биещи се козлета. При огнивата от вариант 3 в центъра е изобразена стилизирана човешка фигура.

Към втори тип спадат няколко огнива, всяко от които представлява самостоятелен вариант. Това, което ги обединява, е идентичното оформяне на дръжката посредством два пръстена, служещи за държачи.

Следващите два типа (III и IV) са генетично свързани с предходния, но имат по-висока художествена стойност. Към трети тип е причислено огнивото от Якимово. Двата пръстена, служещи за държачи, са оформени пластично като конски глави. В четвърти тип е поставено огнивото от Окорш, на което е изобразена фигура на орел. Възможно е спуснатите надолу и завити навън крила на орела да са затваряли двойка пръстени, подобно на предходните огнива.

Огнивата от типове V-XII са представени от по един екземпляр от колекцията на М. Марков и една находка от Търново. Само за някои от тях може да се предполага възможна директна или индиректна

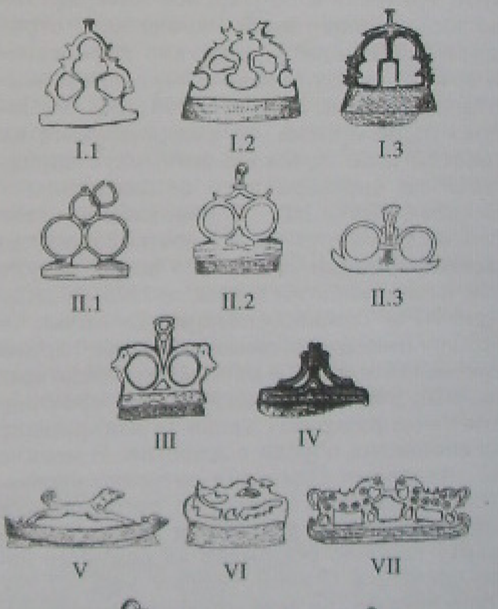

Обр. 4. Типология на бронзовите огнива от България
Fig. 4. Typology of the bronze fire starters in Bulgaria

връзка с подобни паметници от Волжко-Камския район или с намерени в България предмети. Засега част от огнивата от колекцията на М. Марков не намират сигурни аналогии и точното им датиране е твърде проблематично.

Предложената тук типология на бронзовите огнива от България е само една начална класификация на тази рядка и много специфична група паметници. Стремежът е в нея да се включат всички известни до момента паметници. С появата на нови находки класификацията може да бъде допълнена и разширена с нови типове и варианти, а датировката и разпространението им - допълнително прецизирани.

Един от важните аспекти при изследването на бронзовите огнива е тяхната не само функционална, но и художествена стойност. Използването на бронзови сплави е позволило на майсторите да приложат по-висока пластичност. Прави впечатление, че зооморфните изображения са определящи в репертоара. Този факт е получил различни обяснения в литературата. Л. Голубева и А. Варенов интерпретират зооморфните изображения като отражение на тотемните представи за родствени връзки между човека и определено животно (Голубева, Варенов 1993, 106). Р. Василев също приема, че изображенията на животни имат връзка с тотемните вярвания и ги определя като символи-онгони (Василев 2007, 358). В основата си тези мнения се опират върху достигналата до нас информация за особена почит и култ към някои животни (Грибова 1975, 70, 85). През XI в. Теофилакт Охридски пише, че между българите имало такива, които принасяли жертви и на кучетата (Златарски 1970, 568). Археологическите проучвания също разкриват данни за извършване на специални обреди с животни. В могила 22, западно от Плиска, в ритуално изкопана 12 м дълбока шахта, са регистрирани „погребения“ на два коня и на два кучета върху нарочно оформени на различни нива площадки (Rashev, Stanilov 1998, 67-72). Това показва, че през ранното средновековие са практикувани различни обреди на животински жертвоприношения, свързани вероятно с определени магически практики за плодородие, закрила, предсказания или специално почитане на определени животни-защитници (гаранти). Доколко обаче тези вярвания са повлияли върху формирането на художествения стил на украса на огнивата, е твърде дискусионно. В случая далеч по-логично е предпочитанието към конкретни персонажи да се определя от непосредствените наблюдения на майстора върху заобикалящия го животински свят или от използването на популярни фолклорни мотиви. За огнивата от Волжко-Камския регион основни са изображенията на мечки, зайци, коне, кучета, орли, а сред паметниците от България се срещат изображения на козлета, орел, коне, куче. Украсата на дръжките на огнивата с екзотични или митологични животни като барс и грифон освен естетически функции, вероятно отразява и определени митологични представи. Образите на две животни са особено предпочитани в средноазиатското и византийското изкуство (Vida 2000, 305-320).

Високата художествена стойност и представителният характер на някои от бронзовите огнива дава основание те да бъдат разглеждани и като социален знак за притежателите им. Важна насока в това отношение е наблюдението, че паметниците, открити в некрополи в Прикамието и Прибалтика, произхождат от гробове на вóйни или търговци с висок социален статус (Голубева 1964, 126-128). Неголемият им брой също показва, че това са сравнително скъпи (престижни) предмети, които не са били широко достъпни за всички социални категории.

Един от проблемите за по-детайлното изясняване на значението на бронзовите огнива на Долен Дунав е липсата на находки от гробове. Инцидентният характер на откриваните паметници, често без необходимата информация за археологическата среда, затруднява тяхната по-сигурна интерпретация. Все пак няма сериозни основания да се смята, че те са имали по-различен смисъл от намираните в други региони. Това се потвърждава и от данните за използването на железни огнива, които имаме за некрополите на Долен Дунав. Наблюденията на У. Фидлер показват, че такива огнива се откриват само в мъжки погребения, от което той прави извода, че паленето на огън е било мъжка задача (Fiedler 1992, 208). Откриването на огнивата предимно в областта на таза (Миков 1934, 433, обр. 291; Въжарова 1976, 128; Станојев 1989, 32-34) означава, че те са носени на колана - окачани направо на него или са поставяни в торбички, прикрепени към колана. Специалното оформяне на петлик или халка за окачане при някои от бронзовите огнива също насочва, че са носени на колана.

Картографирането на известните досега у нас находки позволява да се обособят два основни региона на разпространението им (обр. 5): днешна Североизточна България (Плиска, Шуменска крепост и Окорш) и Северозападна България (Врачанско, Якимово, Борован). Липсата на по-широко количествено и териториално присъствие на бронзовите огнива на Долен Дунав може да означава, че тази мода вероятно е донесена отвън от чуждо (не българско) население. Преките и общи аналогии на типове I-VI насочват преди всичко към зоните на наймасовото производство на бронзови огнива във Волжко-Камския регион и разпространението на подобни изделия в източноевропейските степни зони. По въпроса за възможно местно (на Долен Дунав) производство на бронзови огнива косвени данни дава изработеното от желязо, по бронзов прототип, огниво от Врачанско. Освен това специфичното художествено оформяне на паметниците от България и появата и на нови мотиви също говори за възможността бронзовите огнива да са изработвани основно тук. От технологична гледна точка огнивата от Прикамието и Прибалтика са лети в едностранни восъчни калъпи, докато огнивата от България са лети в двустранни калъпи. Неголемият брой паметници, както и липсата на напълно еднакви предмети означава, че производството на бронзови огнива на Долен Дунав е имало сравнително ограничен и кратковременен характер без да достигне до организиране на стандартизирана многосерийна продукция. От една страна, причината вероятно се крие във факта, че използването на бронзови огнива се запазва в едни сравнително тесни социални рамки. От друга страна, масовото производство на железни огнива през X-XIV в., които са били широко достъпни за всички социални групи допълнително ограничава възможностите за развитие на бронзовите огнива.

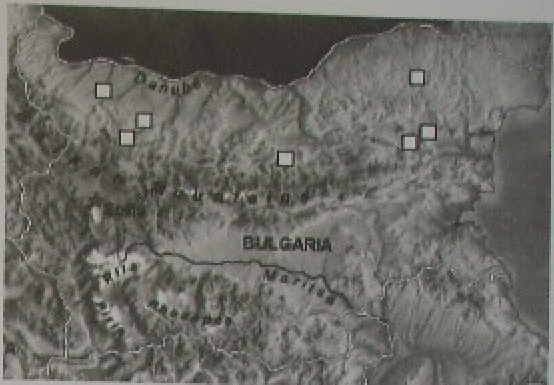

Обр. 5. Разпространение на бронзовите огнива в България
Fig. 5. Map of Bulgaria showing the bronze fire starters' distribution area

Определянето на етнокултурните носители на тази интересна група паметници в България крие известен риск. Географското им разпространение, както и хронологичният контекст, в който са открити част от огнивата (типове I-VI), насочват преди всичко към заселилите се в първата половина и средата на XI в. между Дунав и Стара планина печенеги. Откритите паметници в Украйна, Молдова и България по всяка вероятност маркират именно тези миграционни процеси. Концентрацията на бронзови огнива в две обособени области в Северна България се покрива с информацията за заселили се тук печенежки племенни общности. За хронологично по-късните огнива (типове VII-XII) също може да се предполага, че са използвани предимно от номади (вероятно кумани). Разбира се, тази предварителна оценка може да бъде потвърдена, или коригирана с откриването на нови паметници.

Цитирана литература:

Василев 2007: Р. Василев. Огниво с бронзова дръжка от Плиска. - В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, 2007, 348-361.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.

Голубева 1964: Л. Голубева. Огнива с бронзовыми рукоятями. - Советская археология, 1964, 3, 115-132.

Голубева 1965: Л. Голубева. К истории пластинчатых огнив Восточной Европы. - Материалы по истории и археологии, 130, 1965, 257-260.

Голубева, Варенов 1993: Л. Голубева, А. Варенов. Новое об огнивах с бронзовыми рукоятями. - Росийская археология, 4, 1993, 94-109.

Грибова 1975: Л. Грибова. Пермский звериный стиль. Москва, 1975.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII-XI в.). - Дисертации, 1, София, 2007.

Даркевич 1975: В. Даркевич. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII века. Москва, 1975.

Дончева 2003: С. Дончева. Бронзово огниво от района на Шуменската крепост. - В: Сборник есенни четения Сборяново. На ползу роду, 1, 2003, 36-39.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I. София, 1970.

Кочкуркина 1982: С. Кочкуркина. Древняя Корела. Ленинград, 1982.

Ляпушкин 1958: И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. - Материалы и исследования по археологии СССР, 62. Труды Волго-Донской археологической экспедиции, 1, 1958, 85-150.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Миков 1934: В. Миков. Последни могилни находки. - Мадара, 1, 1934, 430-434.

Розенфельдт 1972: Р. Розенфельдт. О происхождении двуконьковътревых шумящих подвесок прикамья. - Советская археология, 1972, 3, 353-354.

Станилов 1984: С. Станилов. Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. - Археология, 1984, 2-3, 103-109.

Станојев 1989: Н. Станојев. Некрополе X-XV века у Војводини. Нови Сад, 1989.

Старая Ладога 2003: Старая Ладога. Древняя столица Руси. Санкт-Петербург, 2003.

Хынку 1973: И. Хынку. Кэпрэрия - памятник культуры X-XII вв. Киев, 1973.

Chalikova, Chalikov 1981: E. Chalikova, A. Chalikov. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). Magyar Nemzeti Muzeum, 1981.

Cleve 1929: N. Cleve. Finlänska fornsaker. 2. Eldstål med bronsfäste. - Finskt Museum, 36, 1929, 51-60.

Erdélyi, Ojtozi, Gening 1969: I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening. Das Gräberfeld von Newolino. Budapest, 1969.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Grabar 1971: A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. London, 1971.

Garam 2001: E. Garam. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. - Monumenta avarorum archaeologica, 5, Budapest, 2001.

Hanuliak 2004: M. Hanuliak. Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storoči na území Slovenska. Nitra, 2004.

Juhász 2004: I. Juhász. Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár. FO, 68, 2004.

Kiss 1998: G. Kiss. A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek. - Studia archaeologica, 4, 1998, 461-495.

Kiss 2002: G. Kiss. Die frühmittelalterlichen christlichen Gürtelschnalen und die spätawarische Metallkunst. - Zalai museum, 11, 2002, 229-245.

Kunst und Kultur der Karolingerzeit 1999: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Katalog der Ausstellung. Paderborn, 1999.

L'antiquité classique le Haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny 1985: L'antiquité classique le Haut moyen âge et Byzance au musée de Cluny. Paris, 1985.

Rashev, Stanilov 1998: R. Rashev, S. Stanilov. Kenotaph für einem Herrscher bei der ersten bulgarischen Haupstadt Pliska. - Das Altertum, 44, 1998, 67-72.

Révész 2003: L. Révész. Újabb adatok a Koros-Ererjesszög I honfoglalás kori temető értékeléséhez. - Studia archaologica 9, 2003, 259-276.

Vida 2000: T. Vida. Der Messingbeschlag aus Gic, Westungarn Betrachtungen zu den mediterranen Beziehungen der spätawarenzeitlichen Kunst im Karpatenbecken. - In: Die Awaren am Rand der bizantinischen Welt, Innsbruck, 2000, 305-326.

Medieval bronze fire starters from Bulgaria (Summary)

Valeri Grigorov

The medieval bronze fire starters from Bulgaria have not been studied in depth because of the small number of known examples. Up to the 1980s, only one stray find from Yakimovo has been known; another one has been excavated in the area of the Shumen fortress but had erroneously been identified as a belt ornament. It was only in the 1990s when certain archaeologists have purposefully discovered or bought more artifacts of this type. Several bronze fire starters belonging to private collectors became accessible to the experts, as well. This paper considers the bronze fire starters found in Bulgaria; furthermore, the author attempts to systematize them and discusses their cultural and historical background. Unfortunately, only three of a total of eighteen known artifacts come from well stratified sites, the rest of them being stray finds lacking obvious cultural diagnostics and dating.

The increased number of bronze fire starters recently found allowed a classification according to certain features as well as a typological seriation (fig. 4). Type I includes fire starters having

an arch-shaped plastically ornamented frame. Usually, their upper ends have been shaped into a spike or tab that serves to attach the artifact. Two of the variants yield a main decorative pattern of a pair of kids fighting. Within variant 3, a stylized human figure appears in the center. The examples found in Pliska and at the Shumen fortress suggest dating for this fire starter type between the late tenth and the mid-eleventh century AD. Type II includes several artifacts, each representing a variant of their own. However, their handles have similarly been shaped through two holding rings.

The next two types III and IV are genetically linked to the previous one, being, however, of a higher artistic value. Yakimovo fire starter falls into type III. Both holding rings have plastically been shaped as horse heads. The latter artifact finds close parallel to the one from Keperiya that dates to the early eleventh century AD. The fire starter from Okorsh yielding the figure of an eagle has been attributed to type 4.

Fire starter types V to XII include single artifacts each coming from Marian Markov's collection; another find comes from Veliko Tarnovo. Only some of them could be directly or indirectly related to similar finds from the Volga-Kama region or Bulgaria. Most of the fire starters in Marian Markov's collection have thus far no obvious parallels and their precise dating is thus unreliable.

The suggested typology of bronze fire starters from Bulgaria is only an initial classification attempt for this rare and very specific artifact group. The discovery of new examples would allow to expand it and to add new types and variants as well as to specify their chronology and distribution areas.

The high artistic value and the representative nature of some bronze fire starters also suggest that they could be considered as markers of social status. Their small number demonstrates that they have been relatively expensive (prestigious) objects, inaccessible to all social categories of people.

One of the problems hampering the detailed examination of the significance of bronze fire starters in the Lower Danube is the absence of finds from burials. The rare discovery of these artifacts, often lacking relevant information about their archaeological contexts, makes their interpretation difficult. The mapping of finds in Bulgaria allows the outlining of two main distribution areas (fig. 5): northeast Bulgaria (Pliska, the Shumen fortress and Okorsh) and northwest Bulgaria (Vratsa region, Yakimovo, Borovan). The absence of larger numbers of finds and their limited distribution might well indicate that this was a fashionable product imported by a non-Bulgarian population. All direct and general parallels of types I to IV point above all to the area of the greatest production of bronze fire starters in the Volga-Kama region and their distribution in the steppes of Eastern Europe. An iron fire starter from Vratsa region made after a bronze original could be considered as circumstantial evidence in answering the question whether local production of bronze fire starters existed in the Lower Danube. Moreover, the specific artistic design of the Bulgarian examples yielding new patterns points to the possibility that the bronze fire starters have been mainly produced locally. From a technological point of view, fire starters in the Kama and Baltic regions have been cast in wax one-sided molds, while for the ones in Bulgaria two-sided molds have been used. The small number of finds as well as the absence of identical objects comes to show that the production of bronze fire starters in the Lower Danube has been relatively limited in time and space not developing to a stage of large standardized series. This was probably due to the fact that, on the one hand, the use of bronze fire starters stayed within a narrow social circle, and on the other hand, mass production of iron fire starters from the tenth to fourteenth century made them widely accessible to all social groups, which additionally narrowed the possibilities for development of the bronze artifacts.

It could be a risky endeavor to try identifying the possible ethno-cultural bearers of this interesting group of artifacts in Bulgaria. The space and time distribution of some of the types (I to IV) points above all to the Pechenegs that settled in the first half and mid-eleventh century between the Danube and the Balkan Mountains Range. It is these migration processes that are most probably related to the finds from the Ukraine, Moldova, and Bulgaria. The concentration of bronze fire starters within two areas of Bulgaria corresponds to the evidence on Pecheneg tribal communities that had settled there. One could also suggest that later fire starters (types VII to XII) have been largely used by nomads (possibly Cumans). Of course, this hypothesis could be confirmed or rejected when more bronze fire starters are found.

Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX в.

Рашо Рашев

Състоянието на Северна Македония (днешна Република Македония), от края на VII в. до присъединяването ѝ към България в средата на IX в. и първите две-три десетилетия след това, е слабо осветлен въпрос. Към липсата на достатъчно материални останки се прибавя и пълното отсъствие на писмени източници. В българската историография традиционно се приема, че през този период областта е плътно заселена със славяни и прабългари. Посочват се постоянните връзки на македонските и дунавски прабългари и стремежът им към взаимодействие, предполага се радушно посрещане на хан Пресиан, при когато става включването на тази област в границите на българската държава. Тези схващания са отразени и в последния публикуван труд върху историята на Македония през средновековието (Димитров 2001, 42-44, 48-55).

Би било полезно съпоставянето на тази картина с данните на археологията. Пръв такъв опит е направен в статията на Л. Дончева-Петкова, която констатира малобройни и не много сигурни паметници от периода, но по принцип приема славянско присъствие там до средата на IX в. (Дончева-Петкова 1995, 105). Встрани от нейното внимание обаче, са останали някои паметници и находки, чиято принадлежност към този период е вероятна или може да се дискутира. Добър повод за връщане към проблема е и публикуваната неотдавна книга на И. Микулчич, посветена на средновековните крепости в Република Македония (Микулчиќ 1996). В нея, макар и мимоходом и само с констатации, се засяга въпросът за състоянието на региона през посочения период.

В обобщените данни за славянското проникване в южните части на Балканския полуостров през VI-VII в., събрани от В. Попович преди двадесет и пет години, не са посочени археологически свидетелства за славянско заселване в Северна Македония (Popović 1978). Ако за онзи период на изследвания причината за този пропуск би могла да бъде техния недостатъчен обхват, трябва да се предполага, че информацията в следващите обобщения ще бъде по-пълна и по-различна. Книгата на И. Микулчич не предлага нещо по-ново и това е основанието авторът ѝ да твърди, че на територията на днешна Република Македония до настоящия момент не са известни славянски археологически паметници от периода - края на VII-IX в. (Микулчиќ 1996, 27). Както самият той посочва, тази картина контрастира на онова, което е известно за славянското присъствие в земите на днешна Гърция - Южна Македония, Тесалия и Пелопонес - от писмени, топонимични и археологически данни (Микулчиќ 1996, 27-28, сл. 2, 3). Според него дори традиционното становище за отъждествяването на славянското племе верзити (берзити) с етнографската група бърсяци в Северна Македония, посочено отдавна (Иванов 1986, 10, 62) и локализирането на Верзития в Охридското и Битолското полета, където тя традиционно се поставя (История, 2, 44-45), е недоказуемо. Авторът смята, че е по-вероятно те да са били заселени в Тесалия, която той нарича Верзития. Допуска, че славяните само са минали през тези опустошени и „неатрактивни“ места при движението си на юг към морето и към по-благоприятните в климатично отношение области на днешна Гърция (Микулчиќ 1996, 27). В крайна сметка, според него, сред регистрираните досега в Република Македония около 3 600 археологически паметници „раннословенски наоди нема“.

Според други автори все пак съществуват материални следи от славянско присъствие през този период. Като раннославянска керамика се определя едно гърне от Стар Караорман, фрагменти от дъно на гърне от Казанджийска махала в Щип и керамични фрагменти от яма в двора на манастира „Свети архангел Михаил“ при Берово (Белдедовски 1985-1986, 225-226, сл. 1; Белдедовски 1990, сл. 33, 35; Белдедовски 1993-1995, 178, 180-181, сл. 6). Според автора фрагментите произхождат от съдове, направени на ръка, принадлежат на типа Прага-Корчак и се датират в VII-VIII в. Към не съвсем точно определената дата на тази култура ще добавя, че приложените фотографии не са достатъчни да се прецени тази констатация. За гърнето от Стар Караорман може да се каже, че е изработено на грънчарско колело и не принадлежи към раннославянската керамика, както това вече е забелязано (Дончева-Петкова 1995, 92). Трите примера не предлагат възможност за безусловна аналогия с раннославянската керамика, позната от ранновизантийските крепости между Дунав и Стара планина, от селищата и некрополите на раннославянската култура Попина-Джеджови лозя I - Гарван и от раннославянския некропол при Олимпия (Възарова 1965, 92-96, 115-120; Ангелова 1997, 486-489, 495 сл., табл. XXIII, XXIV; Ангелова, Колева 2000; Врионис 1997, 113 сл). Несигурна е и принадлежността на фрагментите от сондаж при параклиса на църквата „Св. Георги" при Крупище към раннославянската керамика, както е несигурно и предположението, че те произхождат от славянска землянка от VII-VIII в. (Белдедовски 1993-1995, 177, табл. I). В гроб № 67 на некропола при църквата в Баргала вместо скелет, както е във всички останали гробове, са намерени горели човешки кости, а наоколо - фрагменти от керамични съдове, изработени на ръка или на неусъвършенствано грънчарско колело (Белдедовски 1993-1995, 178). Лаконичното описание не позволява да се прецени дали тези фрагменти са положени в гробната яма с ритуална цел и дали гробът е преживелица на езически погребален обред в християнски некропол или принадлежи на предхристиянски славянски некропол. Данните са твърде фрагментарни и не могат да служат за сигурни заключения.

Археологическите източници за трайно присъствие на други, неславянски етнически групи от VI-VII в. на територията на Македония и изобщо в западната част на Балканския полуостров, са също оскъдни. В. Попович определя като „кутригурски или прабългарски" един бронзов коланен накрайник, намерен в днешна Сърбия, в Царичин град (Popović 1978, fig. 16). Тези накрайници са познати от обширната територия между Кримския полуостров и Италия. Свързват се с германските племена от периода на Великото преселение и с населението, с което те контактуват (Uenze 1966). Във връзка с присъствието на прабългари в този регион отдавна е поставен въпросът за евентуалните материални следи от Куберовите българи и техните потомци. Й. Вернер свързва известното съкровище от Врап с настаняването на Кубер в тази част на полуострова (Werner 1986). Становището му обаче не беше прието еднозначно. Бяха изказани мнения за интерпретацията му като продукт на балканската византийска металопластика с вероятен център в Дирахиум - Драч (Fiedler 1996). Към това трябва да се прибавят и несъответстващата на събитията датировка на съкровището, което, сравнено с добре разработената хронологична скала на аварските обкови за колани, съдържа предмети от прехода между средноаварския и късноаварския период и от началото на късноаварския, т. е. от първата третина на VIII в. (Stadler 1966, 433-436; Daim 2000, 94 sq., Abb. 112). В некропола Млака до крепостта при Дебреще, Прилеп, са открити гробове с частична или пълна кремация, датирани към VII-VIII в. Според И. Микулчич те не са нито местни („ромейски"), нито славянски. Определят се най-вероятно като кутригурски и се свързват с присъствието на Кубер (Микулчиќ 1996, 32). Не разполагаме със сигурни данни за практикуване на трупоизгаряне у кутригурите. В Северното Черноморие, където писмените източници определят основната им територия през VI-VII в., погребалният обред е само трупополагане в по-стари надгробни могили. На Балканския полуостров тяхната култура на практика не е позната, с изключение на един сигурен и три вероятни гроба (Рашев 2000, 16-37; 71-75). Два некропола в района на Охрид съдържат нехристиянски гробове и предмети от местната култура Комани - Круя от VII-VIII в. Най-вероятно те имат връзка с миграционните процеси от това време, но етническата им принадлежност е трудно определима (Дончева-Петкова 1995, 94). За точното локализиране на Куберовия лагер в Керамисийското поле засега също няма конкретни паметници. Лагерът и крепостта Керамие не са се намирали при Битоля, както обикновено се твърди в българската историческа литература (Златарски 1994, 149). Там е локализирана римо-византийската крепост Хераклея Линкестис (Микулчиќ 1996, 139-140). Останките на Керамие и полето около нея се поставят при Прилеп в местността Варош - Маркови кули (Микулчиќ 1996, 249-250; Микулчиќ 1999, 86-89), както са смятали някои историци преди повече от столетие (Златарски 1994, 149, бел. 2; Иванов 1986, 115-116). Други автори привеждат двете възможности без да вземат страна по въпроса (Бешевлиев 1984, 50;

Димитров 2001, 39), или го локализират по-неопределено северно от Солун (Божилов, Гюзелев 1999, 94, бел. 30). Нито в Прилепското, нито в Битолското поле досега са намерени сигурни материални останки от пребиваването на Кубер. Това трябва да се обясни с краткотрайното му пребиваване там в условията на военно-полеви бит, когато дори за прехраната си той трябвало да разчита на съседното славянско племе драгувити. Според текста на „Чудесата на св. Димитър Солунски“ сермисианите (доведените от Кубер бивши пленници-ромеи) влизат в колибите на славяните, и като узнават от тях, че Солун се намирал наблизо, бързат да потърсят там убежище (ГИБИ, 1961, 160). От двете възможности за определянето на територията на драгувитите - Битолско-Прилепското поле или района южно от него между Солун и Бер (История, 2, 45; Димитров 2001, 40) засега изглежда по-приемливо да се предпочете втората възможност, преди всичко поради отсъствието на материални следи от раннославянско население в първата област през VII в. Вероятно именно поради неговата безлюдност Кубер е могъл да се настани в полето при Керамие. За следи от потомците на Кубер в Северна Македония се приемат рунообразните знаци, глаголическите и кирилските букви от поречието на Брегалница. Те са надраскани върху каменни блокове или преупотребени мраморни детайли и върху един къс от статуя. Произхождат от църкви, които се датират във втората половина на IX-X в. (Алексова 1989, 73 сл., особ. 105-118, табл. 86-93, 97, 106-108, 115, 121). Сравнението им със знаци от Североизточна България от IX-X в. е повод да се допусне, че са късно изявен белег от културата на Куберовите българи (Бешевлиев 1992а; Beševliev 1992). Тази хипотеза предполага наличие на по-ранни подобни паметници, каквито в Северна Македония поне засега не са известни. Това се отнася до известна степен и за рисунките от района на Солун. Свързването им с прабългарите на Кубер (Овчаров 1983в; Овчаров 1994, 100) само въз основа на общата им прилика с рисунките от Плиска и Преслав, според мен не е достатъчно, както впрочем и датирането им в периода преди покръстването. Сюжетът лов на елен, който се среща там, е известен например в Североизточна България не само в езическо, но и в християнско време (Рашев 1996, 201).

Културата на завареното местно население от разглеждания период е представена слабо. Това са отделни обеци, фибули и коланни токи от типа (културата) Комани-Круя, отнасяща се към VII-VIII в. (Грозданова 1985-1986, 106, сл. 4; Манева 1992, т. 1-7). Според И. Микулчич известните досега паметници илюстрират краткотрайно присъствие на местно население, появило се след прекратяването на аваро-славянските нападения, и са свидетелство за временно възобновяване на местната (византийска) власт (Микулчиќ 1996, 32, сл. 5).

Данните за най-ранните паметници, които могат да бъдат свързани с присъединяването на Северна Македония към България и да се обяснят като влияние на материалната култура от центровете на българската държава в североизточната част на полуострова, са твърде несигурни. И. Микулчич възприема погрешната теза на Д. Крънджалов - С. Михайлов, че Плиска е била създадена в рамките на заварен късноантичен каструм със значителни, наследени от него, градежи в центъра. Погрешно е и твърдението му, че Симеон изградил Преслав в една възстановена късноантична крепост. Той търси аналогични случаи и в Северна Македония, като определя такива крепости като аули. Така е определена крепостта при Крупище, община Щип, от V-VI в., чието обитаване било възобновено през IX-X в. Тук авторът локализира град Равен от Солунската легенда. Единственият аргумент за определянето на това място като аул не е твърде сериозен - мочурливите околности на крепостта, предлагащи изобилна трева за конете на прабългарите. Въз основа на подобни мотиви се допуска съществуването на аули при Дебреще, община Прилеп, при Девол и Преспа (Микулчиќ 1996, 70-71). И в тези случаи липсват необходимите данни от археологически характер - постройки, керамика, жилища, предмети. Съобщава се за две проучени землянки от VIII-IX в. при Дебреще, но сведенията са окачествени като „непотвърдени“ (Микулчиќ 1996, 255). Други сведения за „славянски“ жилища се сочат по устни съобщения (Дончева-Петкова 1995, 91 и бел. 14, 15, 17).

Известни са някои по-конкретни данни за Охрид. Средновековната крепост, чиито стени се издигат днес на хълма над езерото, обикновено е наричана в литературата „Самуилова крепост“, но в сегашния си вид като градеж тя е крепост от XIV в., създадена чрез надзиждане на заварените останки на разрушената през 1018 г. от Василий II Самуилова крепост (Микулчиќ 1996, 240 сл.). Съставена от цитадела и външна стена, по своя план тя е нехарактерна за римските и ранновизантийски крепости на Балканския полуостров и напомня за концентричната планировка на двойните укрепителни линии в Плиска, Преслав и Хан Крум. В един сондаж покрай вътрешното лице на основата при портата на цитаделата И. Венедиков е видял градеж от големи, правилно издялани каменни блокове, подобни на тези от столичните центрове в Североизточна България. Той смята, че някога цитаделата е била изградена по подобен начин догоре, поради което приема, че схемата от две укрепени линии, образуващи и тук „външен“ и „вътрешен град“, е реализирана по подобие на столицата Плиска, след присъединяването на тези земи към България (Венедиков 1995, 195-197). Този начин на градеж може да се види и при северната порта на външната крепостна стена, наричана днес Горна порта (Микулчиќ 1996, сл. 94, фот. 15). От двете ѝ страни личи по-старата крепостна стена, изградена от големи правилно оформени блокове с широки фуги. Запазена е на височина до петия ред. Над тях следва по-късният градеж от дребни ломени камъни. По-ранният градеж наистина напомня крепостните стени в Плиска и Преслав и би могъл да се разглежда като следа от превръщането на Охрид в български укрепен център, освен ако това не са останки от стената на античния Лихнидос.

Що се отнася до наличието на некрополи с езически или християнски обряд от периода преди средата на IX в., до настоящия момент такива не са известни на територията на Република Македония. При разкопките на епископската базилика в Баргала е установено, че над разрушенията, причинени на ранновизантийски град от аварите през 585 г., по-късно са изградени леки жилища на селско население. В тях са намерени фрагменти от керамика с врязана украса от прави и вълнообразни линии, която се сравнява с аналогична керамика от България, Сърбия и Румъния (Алексова 1989, 68, обр. 71-75). Доколкото може да се съди от илюстрациите тази керамика едва ли датира по-рано от средата на IX в. Тя отбелязва появата на ранносредновековно селище върху руините на късноантичната крепост и епископския център. Тази ситуация е позната от редица паметници в България и румънска Добруджа, където появата на ранносредновековни селища в рамките на ранновизантийски крепости се поставя най-рано след покръстването. За обнародвания наскоро паметник от тази група - ранносредновековното селище над руините на ранновизантийската крепост при Одърци - се приема, че първите две фази от съществуването му могат да се отнесат по-рано, още в периода от края на VIII до средата на IX в. (Дончева-Петкова 2000, 137-138). Това селище обаче трябва да се приеме като изключение по отношение на по-ранната си поява, тъй като в преобладаващия брой случаи, ранносредновековните селища върху такива крепости се появяват най-рано през втората половина на IX в. (Ваклинов 1974, 178-180; Ваклинов 1977, 47-49). Сходна е и стратиграфията на Царичин град в Сърбия, посочен от Б. Алексова като най-близък пример от Македония. Изобщо за заселването на заварените ранновизантийски крепости на север от Стара планина е характерно, че след изоставянето им в началото на VII в., по-голямата част от тях остават пусти докъм края на IX в. Раннославянските селища от VI-VII в., както и създадените през VIII - средата на IX в. славянски и прабългарски селища, се разполагат не в техните рамки, а встрани, върху необитаеми терени или върху терени, където следите от по-ранни селища - тракийски от I хил. пр. Хр. или тракоримски от II-IV в. вече не са личали на повърхността на терена. На такива терени са издигнати крепостите от аулен тип - в Плиска, Преслав, Хан Крум, както и по-голямата част от землените укрепления в днешна Североизточна България. Изключение от това правило е средновековният Дръстър, чиято ранновизантийска крепост (Доростол) е била преизползвана след съответните поправки в началото на IX в. При повторното заселване на ранновизантийските крепости новото население е използвало високозапазените по-стари стени, а там, където това не е било възможно, в рамките на по-старата крепост, е била изграждана нова каменна стена, която не е съобразена с трасето на по-старите стени (Капидава) или ги използва частично (Абритус). Може да се предполага, че усвояването на ранновизантийските крепости в Северна Македония, между които е и средновековната Баргала, е следвало аналогична схема и е станало по същото време, както на север от Стара планина.

Останки от ранносредновековно укрепено (?) селище са фиксирани в м. Кале при Битоля. Това са фрагменти от керамични съдове, най-ранните от които, без да са представени с илюстрации, са датирани в IX в., а останалите - между X-XIV в. (Филиповска, Србиновски 1980, 117). Само един фрагмент, изглежда от сив съд, с излъскана украса, би могъл да се отнесе към IX в., останалите наистина не могат да се поставят по-рано от X в. Относително ранни изглеждат три керамични фрагмента от остров Голям град в Преспанското езеро. Те са обявени за римски, но доколкото може да се съди от обнародваните фотографии, могат да бъдат от VIII-IX в., заради украсата от вълнообразни линии по вътрешната страна на устието (Грозданова 1985-1986, сл. 45, 49).

Няколко изображения и предмети, репродуцирани в книгата на И. Микулчич, от когото заимствам по-характерните (обр. 1), имат сходство с находки от езически некрополи или принадлежат към паметници, определяни като езически (Микулчиќ 1996, сл. 6, 15, 57, 108, 175). Единственият сигурно датиран предмет в периода, е късноаварски бронзов накрайник от края на VIII в. (обр. 1 *1*). Той произхожда от крепостта при Црешка, община Щип, където е имало „средновековно градче“, разположено върху ранновизантийска крепост (Белдедовски 1990, 49, сл. 36; Белдеровски 1993-1995, 180-181, сл. 7). Ранната датировка на накрайника все още не означава локализиране на средновековно селище от същото време там. На територията на България са известни случаи

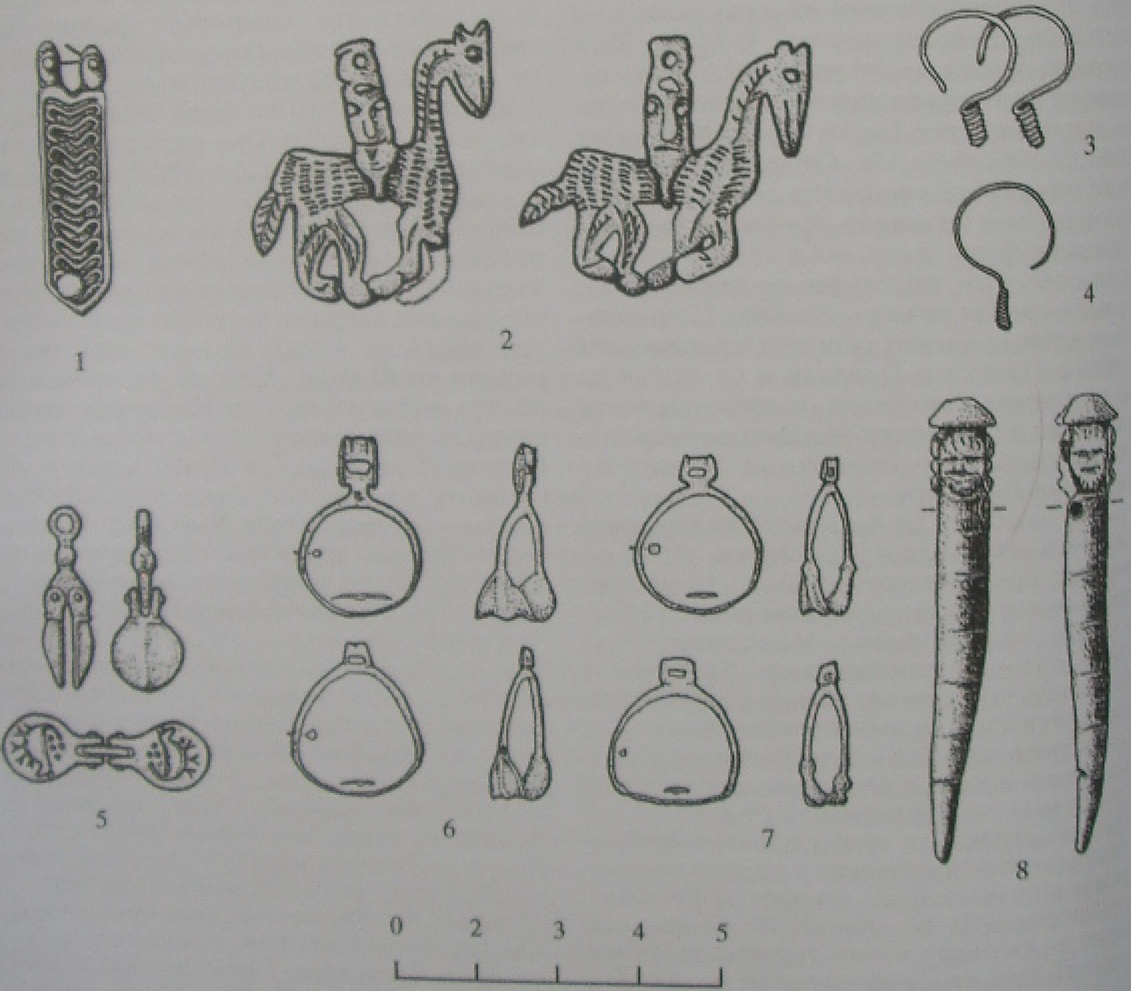

Обр. 1. Ранносредновековни паметници от Република Македония (по И. Микулчиќ, 1996): 1 крепост Црешка, община Щип - късноаварски бронзов наскайник от края на VIII в.; 2 амулети-кончета с мъжка глава; 3 обеци с цилиндрична форма; 4 обеци с конусовидна форма; 5 двойно печатче-амулет от Йегуновце, община Тетово; 6-7 стремена от ранновизантийската крепост при Стрежево, община Битоля; 8 костено рогче от Чучер, община Скопие

Fig. 1. Early medieval artifacts from the Republic of Macedonia (after И. Микулчиќ 1996): 1 Tsreshka fortress, near Štip - late Avar bronze belt tab, late eight century AD; 2 horse amulets with male heads; 3 cylindrical earrings; 4 conical earrings; 5 Yegyunovtse, near Tetovo - Double amulet seal; 6-7, Strezhevo, near Bitola - stirrup from the Early Byzantine fortress; 8 Chucher, near Skopje - small horn

на преупотреба на късноаварски коланни украси в гробове от IX в., а в крепостта при Окорш една подобна украса е открита в среда, която според керамиката не може да се постави по-рано от втората половина на IX в. Останалите предмети (обр. 1 *2-7*) са датирани правилно в X в. или в IX-X в. Към библиографската справка на И. Микулчич за амулетите-кончета с мъжка глава (обр. 1 *2*) ще добавя, че тези оригинални паметници отдавна се определят в България, а напоследък и в Македония, като персонаж от прабългарската митология и религия. Това становище се споделя от някои автори и в настоящия момент (Аладжов 1999а, обр. 29, 30). В този дух са интерпретирани още при публикуването им двата амулета от Македония (Цидрова 1989; Аладжов 1999b). С натрупването на нови находки и картирането на почти всички известни досега екземпляри обаче (Меламед 1991; Стоянова 2001, 339-341, обр. 1, 1-3), тази увереност намалява. Като се изключат петте амулета от музеите във Варна и Шумен (всичките с неизвестно точно местонахождение), останалите произхождат от днешна Западна и Южна България, Македония, Сърбия и Унгария, т. е. от райони, отдалечени от същинските прабългарски територии в североизточната част на полуострова. Подобни амулети не са намирани в некрополите и селищата от езическо време в днешна Североизточна България и Добруджа. Те не са познати в обитаваните от прабългарите земи в Източна Европа до разселването на Кубратовите синове, както и сред паметниците на включените в Хазарския каганат българи. Единственият амулет от тази група, намерен *in situ*, е този от Чириковец в околностите на Браничево (Иванишеви. 1991). Открит е в цистов гроб с християнска ориентация и може да се датира не по-рано от втората половина на IX в. Любопитно е, че върху издатината на гърба на коня вместо обичайното мъжко брадато лице, е изрязан кръст. При тези налични данни трябва да се приеме, че амулетите най-вероятно датират от периода след покръстването. Извеждането им от нелокализираната, предполагаема прабългарска прародина в Азия или от аланите в Северен Кавказ, както са склонни да смятат някои автори, не се подкрепя с преки аналогии. Произходът им изглежда трябва да се търси на Балканския полуостров. Не може да се изключва връзката им със запазената в християнска Византия (и от там сред нейните съседи) езическа практика да се носят предмети с апотропеен характер с нехристиянски сюжети и образи (Залесская 1980, 50). Такива изображения и предмети са могли да намерят радушен прием сред доскорошното езическо население на България.

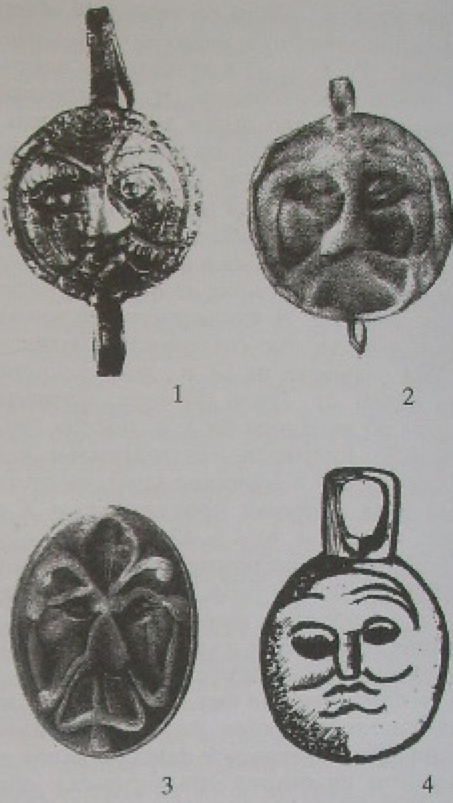

Обр. 2. Лицеви мъжки изображения от Баргала и региона (по З. Белдедовски, 1993-1995): 1 бронзова матрица-амулет от некропола при църквата „Св. Георги"; 2 амулет с неясно местонамиране; 3 апликация (брошка), неясно местонамиране; 4 апликация с игла за прикрепване, неясно местонамиране

Fig. 2 Male face images from Bargala and vicinity (after Белдедовски 1993-1995): 1 cemetery of St George Church - bronze matrix amulet; 2 amulet, unknown provenance; 3 applique (brooch), unknown provenance; 4 applique with a catch pin, unknown provenance

Обеците с монолитна спираловидна висулка принадлежат към типа с цилиндрична (обр. 1 *3*) или конусовидна форма (обр. 1 *4*). От откритите в езическите некрополи по Долен Дунав подобни обеци, тези с конусовидни висулки, чийто връх е обърнат надолу, се смятат за относително по-ранни (Fiedler 1992, 173). Те имат широко разпространение и продължителна употреба. В областта на Среден Дунав са известни от късноаварско време чак до XI в. В българските земи се появяват през VIII - началото на IX в. и продължават да се срещат до средата на X в., както се вижда от обеците в некропола при Дуранкулак (Меламед, 1989, табл. IV 5, 6). И в Македония част от тези обеци произхождат от християнски некрополи, в които други типове обеци и пръстени не могат да се датират по-рано от X в., макар някои от тях да са поставени в твърде широкия времеви диапазон „IX-X в." (Манева 1992, кат. № 16/2; 36/1; 67/1а,б; 72/10). Подобна е датировката и на някои пръстени от тънка ламарина с незатворени краища. В езическите некрополи от България те със сигурност се отнасят към VIII - средата на IX в., но в некрополи на север от Дунав (Извору, Султана) достигат до началото на X в. (Fiedler 1992, 181, N. 408). Екземплярите от Прилеп, както и една обеца с есовиден край, са от този тип и са отнесени правилно към X в. (Бабиќ, 1986, обр. 61/4,6; 63/7; 64/6).

Двойното печатче-амулет от Йегуновце, община Тетово (обр. 1 *5*) принадлежи към група подобни амулети, намерени в България, свързвани първоначално с вярванията на прабългарите. При обнародването на един подобен амулет от Ермитажа с гръцки заклинателен надпис, В. Залеская приведе споменатите по-горе данни за битуването на стария гръко-римски обичай във Византия за носене на апотропейни образи и заклинателни текстове, свързани с гностически вярвания и поддържани от популярната сред народа апокрифна литература (Залеская 1980, 48-50). Един нов екземпляр от Плиска бе повод да се посочи възможността в България тези предмети да са проникнали като проява на засиленото византийско влияние след покръстването (Рашев 1988, 60). В последните публикации на нови находки тези паметници са разгледани от подобна гледна точка (Йотов 1995). Точна аналогия на македонската находка по отношение на формата и изображенията е двойно печатче-амулет от Плиска с две птици върху плочките, открито в комплекс от X в. (Джингов 1992, обр. 22 г).

Някои от стремената, открити като част от колективна находка в ранновизантийската крепост при Стрежево, община Битоля, с характерната си кръгла или овална рамка и високо издаден нагоре петлик за ремъка (обр. 1 *6, 7*), са много близки по форма до ранноаварските стремена. В тази връзка, укриването на предметите е свързано с аварските походи на Балканския полуостров през VII в. (Јанакиевски 1980, 109). Същевременно, техните широки стъпалници са детайл, характерен за стремената от по-късно време и вероятно поради това са датирани в X-XI в. (Микулчиќ 1996, 92-93, сл. 15). И в двата случая те се изключват от разглеждания тук период.

Особен интерес предизвиква костено рогче от Чучер, община Скопие (обр. 1 *8*), намерено в селище над останките на късноантична крепост и датирано в IX-X в. (Микулчиќ 1996, 310, сл. 7; Манева 2001, 41-55). Четирите мъжки лица, скулптирани в горния му край, го свързват с аналогично костено рогче от Преслав, открито в сграда с материали от първата половина на X в. (Георгиев, 1984). Сходните черти на паметника го отнасят безспорно към културата на славянския свят и го свързват с почитаното там четирилико мъжко божество, чийто най-известен паметник е Збручкият идол. Но както на Балканския полуостров, така и в Полша, тези изображения са сравнително късна материализация на славянската религия и не могат да се поставят по-рано от края на IX в. (Станилов 1997, 377). Тези съображения позволяват и рогчето от Македония да се отнесе най-общо в края на IX-X в., независимо от очевидната езическа символика на изображенията върху него. Поставеният въпрос за възможната симбиоза на прабългарски и славянски езически традиции в скулптираните рогчета (Станилов 2001) се нуждае от специално сравнително проучване на всички известни паметници от този род.

От крепостта Баргала и нейната околност произхождат четири лицеви антропоморфни изображения, които при публикацията са свързани с езически религиозни вярвания и са датирани според аналогии в VIII-IX в. Първият е бронзова матрица-амулет (обр. 2 *1*), намерена в гроб от некропола около църквата „Св. Георги", в който най-ранните гробове се датират към края на IX-X в. Точната ситуация на намиране не е много ясна (Белдедовски 1985-1986, 226, бел. 4, сл. 2; Белдедовски 1990, 45, сл. 34; Белдедовски 1993-1995, сл. 1). Като аналогия на образа се сочи едно ранноаварско изображение от Бискупия Плисков при Книн. Вторият амулет (обр. 2 *2*) е с неизвестно точно местонахождение. Сравнява се с изображение от Войводина от VIII-IX в. (Белдедовски 1996, 175, сл. 2). Не е съобщено точното местонахождение на една висулка и на една апликация с игла за прикрепване с подобни изображения (обр. 2 *3, 4*), свързани с езически славянски вярвания (Белдедовски 1996, 175-177, сл. 3,4). Четирите изображения са близки с група паметници със схематични и реалистично представени черти, обособени като „езически лицев образ“ (Рашев 1984, обр. 1, 2, 3). Тезата беше подкрепена с добавка на нови масковидни изображения върху коланни апликации (Станилов 1997, обр. 2 1-7, 9-24). Към този тип принадлежи и апликацията от Арангел при Кичево, изображението върху която неясно защо е означено като „тамга“ (Микулчиќ 1996, сл. 6-3). Моето предположение беше, че представените мъжки лица от паметниците в България са шамански прабългарски маски или образи на неизвестни божества, и че в такъв случай коланните апликации са били схващани като амулети-апотропеи на собственика на колана в периода след покръстването. Те могат да бъдат обяснени като преживелица от езическо време, когато подобни образи вероятно са изобразявали божества и духове, аналогични на известните от религията на централноазиатските тюрки и уйгури (Рашев 1984, 135). Това е възможна интерпретация при условие, че са известни подобни коланни украси и мъжки лицеви образи от периода преди покръстването. Съвременните данни за българския колан през VIII - средата на IX в., обаче не предлагат, поне засега, подобни примери. Трябва да се смята, че маските върху коланни апликации и изображенията върху кръгли медальони (Преслав) са израз на предпочитания към нехристиянски образи като израз на едно възраждане на езическо светоусещане през X в. (Рашев, 2002). В случая е по-важно, че те датират от X в. и че техният нехристиянски характер не е основание да се свържат непременно с периода до покръстването. Такъв изглежда е и случаят с четирите македонски изображения, които най-вероятно също трябва да се отнесат към това време, както впрочем показва и откриването на първото изображение в християнски гроб. Колко рисковано е датирането в езическо време на подобни предмети с неустановена среда на намиране, показва една елипсовидна апликация - случайна находка от Преслав. Още при включването й към групата на „езическия лицев образ“, бе посочено, че по данни на информатор такава апликация била забелязана върху врата на възрожденска къща в Търговище (Рашев 1984, 133, бел. 41, обр. 3 г). По-късно се установи, че аналогични апликации украсяват долната част на дръжки на руски и английски кремъчни пищови от XVIII-XIX в., които се пазят в съкровищницата на Шуменския исторически музей. Апликацията (брошката?) от Баргала (обр. 2 *3*) е извънредно близка до преславската по отношение на стиловите похвати при предаване на образа и особено по елипсовидния израстък над носа, който заедно с веждите образува подобие на трилистна палмета.

С известни резерви трябва да се възприема езическата прабългарска символика на изображенията върху токи с фигури на лъвове, крилати коне или на сцената „терзание“, познати от различни места в България. Някои автори (Аладжов 1999, 24-25, обр. 64, 65) приемат подобна символика за вероятна, но за тези токи, които датират също от X в., както правилно е отнесена и токата от Дреново в Македония (Микулчиќ, 1996, сл. 6-6), може да се каже същото, което посочихме за масковидните апликации и медальони: те най-вероятно изразяват предпочитание към нехристиянска образност, което обаче не ги прави паметници на езическото религиозно изкуство, а на светското изкуство от християнско време. Широкото им разпространение - от Коринт до Киев - изключва собствено прабългарска или славянска езическа символика на изображенията върху тях.

Прегледът на археологическата ситуация в днешна Република Македония за периода от края на VII в. до средата на IX в. позволява да се направят следните констатации:

1. Не са документирани сигурни следи от славянски и прабългарски селища и некрополи.
2. Най-ранните предмети от разкопки или случайни находки, архитектурни паметници (църкви) и гробове се датират около средата - края на IX в.

Това позволява да се формулира следният извод: ако липсата на паметници от посочения период не е резултат от недостатъчно мащабните теренни археологически проучвания, извършени към настоящия момент, а е реален археологически факт, трябва да приемем, че Северна Македония, обезлюдена в резултат на нашествията през VI-VII в., е продължила да бъде необитаема до присъединяването й към България в средата на IX в.

Направеният извод е твърде неочакван. Той противоречи на традиционната представа за състоянието на региона през този период, както и на данните за интензивен живот тук след покръстването. Изводът не може да се приема като сигурен нов факт, а по-скоро в настоящия момент отразява една даденост, която трябва да се има предвид при разглеждане на проблема. Ако действителната картина е такава, каквато се представя от наличните археологически данни, може да се допусне, че територията на днешна Република Македония е била безлюдна или слабо населена от славяни, чиято примитивна материална култура още не е регистрирана с методите на археологията. В такъв случай масовата славянизация на Северна Македония е могла да се извърши по-късно, отколкото обикновено се приема, като е останала недокументирана от писмените източници. Към подобен подход за обяснение на събитията е склонен И. Микулчич. Въз основа на аварския коланен накрайник - доста слаб аргумент - той предполага преселване на славянско население от Средна Европа, като се позовава на активизирането на контактите между Византия и тази част на континента във връзка с мисията на Константин-Кирил и Методи́й в Моравия (Микулчик 1996, 35-36). Ако трябва да се допуска подобно заселване, по-естествено изглежда то да се е извършило от по-близки райони - Южна Македония или Струмско-Родопската област. Съвпадението между овладяването на Северна Македония от България в средата на IX в. и появата на сигурни археологически паметници едва след тази дата може да означава, че този процес е могъл да бъде предизвикан, ръководен и контролиран от българската власт. Не е ли в такъв случай това предоставяне на земя за заселване срещу задължение за пазене на една безлюдна или слабо заселена, ничия гранична област на околни славянски племена, които трудно понасят статута си на византийски поданици? Не отстъпва ли Византия именно поради това така лесно, без да направи опит да си върне контрола или номиналното владение на тази област? Не се ли повтаря в противоположния край на полуострова ситуацията от края на VII в., когато Аспарух спечелва на своя страна славяните в Мизия, като им предоставя земя, правна и културна автономия срещу пазене на границите? Погледната от такава гледна точка, предполагаемата демографска промяна в Северна Македония намира известна връзка със събитията, за които се говори в надписа на хан Маламир от Василика и на хан Пресиан от Филипи (Бешевлиев, 1992b, №№ 14, 14 bis). Изглежда, че въстанието на славянските племена в Халкидика наистина е предизвикало похода на българската войска или тя се възползвала от него, за да сложи ръка върху Македония. Контактите на командващия войската кавхан Исбул със смоляните също могат да имат пряко отношение към предполагаемата по-късна славянска колонизация на днешна Македония. Особената ситуация там може да е била една от причините за специалните грижи на българската власт към този регион, намерили израз в изключителното внимание на княз Борис чрез изпращането на Климент именно в тази зона.

Във всеки случай, археологическите данни в настоящия момент не решават, а само поставят този проблем. Поради това и занапред новите резултати от проучването на ранносредновековни паметници на територията на Република Македотия трябва да бъдат внимателно следени и проверявани, с оглед на това дали допринасят за неговото изясняване.

Цитирана литература:

Аладжов 1999а: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Аладжов 1999b: Ж. Аладжов. Прабългарски тип амулети от Македония и Сърбия. - Старини, 1999, 1.

Алексова 1989: Б. Алексова. Епископијата на Брегалница. Прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија. Прилеп, 1989.

Ангелова 1997: С. Ангелова. Славянска култура. - Във: В. Ангелов, В. Кунчев, Д. Овчаров, А. Попов, С. Ангелова. Древни култури. Благоевград, 1997.

Ангелова, Колева 2000: С. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. - Годишник на Софийския университет, Исторически факултет - Специалност Археология, 2, 2000.

Бабиќ 1986: Б. Бабиќ. Материалната култура на македонските словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп. Прилеп, 1986.

Белдедовски 1985-1986: З. Белдедовски. Ранословенски наоди от Штип и неговата најблиска околина. - Macedoniae acta archaeologica, 10, 1985-1986.

Белдедовски 1990: З. Белдедовски. Брегалнишкиот басен во римскиот и раниот средновековен период. Штип, 1990.

Белдедовски 1993-1995: З. Белдедовски. Словенски материални елементи от Брегалничкиот басен. - Macedoniae acta archaeologica, 14, 1993-1995.

Бешевлиев 1984: В. Бешевлиев. Първобългари. История. София, 1984.

Бешевлиев 1992а: В. Бешевлиев. Прабългари в Брегалнишко. - Македонски преглед, 1992, 1.

Бешевлиев 1992b: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи (второ прераб. и доп. изд.). София, 1992.

Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България, VII -XIV век. София, 1999.

Ваклинов 1974: С. Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. - Известия на Българското историческо дружество, 29, 1974.

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, VI-XI в. София, 1977.

Венедиков 1995: И. Венедиков. Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1995.

Врионис 1999: С. Врионис. Славянското общество на Балканите (VI-VII в.). София, 1999.

Възарова 1965: Ж. Възарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI-XI век. София, 1965.

Георгиев 1984: П. Георгиев. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. - Археология, 1984, 1.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, 3, София, 1961.

Грозданова 1989: Б. Грозданова. Ископавањата на Голем град от 1981-1986 година. - Macedoniae acta archaeologica, 10, 1989.

Джингов 1992: Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992.

Димитров 2001: Х. Димитров. История на Македония през средновековието. София, 2001.

Дончева-Петкова 1995: Л. Дончева-Петкова. Проблеми на ранносредновековната култура в Македония. - Македонски преглед, 1995, 2.

Дончева-Петкова 2000: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство. София, 2000.

Залесская 1980: В. Залесская. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. - Археология, 1980, 1.

Златарски 1994: В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, 1. София, 1994.

Иванишевић 1991: В. Иванишевић. Амулети у облику коња из околине Браничева. - Viminacium, 6, 1991.

Иванов 1917: Й. Иванов. Българите в Македония. София, 1917 (фототип. изд. София, 1986).

История 2: История на България. 2. Първа българска държава. София.

Јанакиевски 1980: Т. Јанакиевски. Кале, с. Стрежево - Битолско (извештај от заштитно археолошко истражување). - Macedoniae acta archaeologica, 6.

Йотов 1995: В. Йотов. Четири новопостъпили ранносредновековни печатчета. - В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995.

Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.

Манева 2001: Е. Манева. Словенски погански амулет от Девина. - Македонско наследство, 15, 2001.

Меламед 1989: К. Меламед. Средновековните некрополи. - В: Дуранкулак. 1, София, 1989.

Меламед 1991: К. Меламед. Амулети-коне, яздени от мъжка глава. - Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991.

Микулчиќ 1996: И. Микулчиќ. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.

Микулчиќ 1999: И. Микулчиќ. Антички градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1999.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. Нови данни за ранното присъствие на българите в Източна Македония (VII - X в.). - Родопски сборник, 5, 1983.

Овчаров 1994: Д. Овчаров. Прабългарите в Източна Македония през VII - X в. (по данни на рисунките-графити). - Годишник на Департамент Археология - Нов Български Университет, 1, 1994.

Рашев 1984: Р. Рашев. За езическия лицев образ (по повод някои коланни апликации). - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984.

Рашев 1988: Р. Рашев. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. - Археология, 1988, 2.

Рашев 1996: Р. Рашев. Еленът като символ в средновековна България. - Епископ-Константинови четения, 2, 1996.

Рашев 2002: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. - В: Сборник в чест на 100-годишнината от рождението на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2002.

Станилов 1997: С. Станилов. Изображения от IX-X в. в България и проблемът със славянските божества. - В: Проблемы славянской археологии, 1 (Труды VI Международного конгреса славянской археологии). Москва, 1997.

Станилов 2001: С. Станилов. Четирите лица на бога и едната истина. - Нова зора, 48 /25.12.2001.

Стоянова 2001: Х. Стоянова. Новооткрити ранносредновековни бронзови амулети-кончета. - В: България, българите и техните съседи през вековете. Велико Търново, 2001.

Филиповска, Србиновски 1980: Г. Филиповска, П. Србиновски. Резултати от истражувањата на локалитетот „Кале"-Битола во 1978 година. - Macedoniae acta archaeologica, 6, 1980.

Цидрова 1989: Л. Цидрова. Толкување на еден специфичен тип амулети од средниот век на Балканот. - Macedoniae acta archaeologica, 10, 1989.

Beševliev 1992: V. Beševliev. Protobulgaren an der Bregalnića (Makedonien). - Jahrbuch des Österrei-

chischen Byzantinistick, 42, 1992.

Daim 2000: F. Daim. „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. - In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Hrsg. F. Daim. Insbruck, 2000.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhundert an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Fiedler 1996: U. Fiedler. Die spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). - Germania, 74, 1996.

Popović 1978: V. Popović. La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avares vers la mer Egée: le témoinage de l'archéologie. - Académie des inscription & belles-lettres. Comptes rendus, juillet-octobre. Paris, 1978.

Stadler 1996: P. Stadler. Der Schatz von Vrap, Albanien. - In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Begleitbuch und Katalog. Eisenstadt, 1996.

Uenze 1966: S. Uenze. Die Schnallen mit Riemenschlaufen aus 6. und 7. Jahrh. - Bayerische Vorgeschichtsblätter, 31, Heft 1/2, 1996.

Werner 1986: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap aus Albanien. Wien, 1986.

Contribution to the question of material culture in the territory of the Republic of Macedonia, 7th-9th century AD (Summary)

Rasho Rashev

In the traditional concepts, Northern Macedonia from the late seventh century to the mid-eleventh century AD was an area densely occupied by Slavonic tribes. However, up till now we don't have sufficiently reliable archaeological evidence from that time to confirm such ideas. To this fact, we should add the total absence of relevant written sources. The absence of finds from this period is also emphasized in the recently published monograph by I. Mikulchich (Микулчиќ 1996). It appears that there are no reliable remains of Slavic or Bulgar pagan cemeteries and their respective settlements. The excavations of the bishopric basilica at Bargala, Macedonia, revealed the flimsy dwellings of a peasant population built over the ruins of the Early Byzantine town destroyed during the Avar raids in 585 AD. Pottery sherds with straight and wavy incised lines have been found having parallels in Bulgaria, Serbia, and Romania. However, the consideration of the new finds demonstrates that they date from the mid-ninth century at the earliest.

A series of objects (Figs. 1, 2) having an obvious pagan religious symbolism or diagnostics which date them before the mid-ninth century, turn out to be monuments that most probably should be attributed to the time between the late ninth and the early tenth century AD. The only reliably dated object for the period is a late Avar bronze belt tab from the late eight century. It comes from the Tsreshka fortress, near .tip, where a "small medieval town" existed on the site of an Early Byzantine fortress. The early dating of the belt tab does not yet mean that this was the place of a medieval settlement from the same period. Reused late Avar belt ornaments from ninth-century burials are known also from Bulgaria, and a similar set from the Okorsh fortress was found in a context where the pottery cannot be dated earlier than the latter half of the ninth century. Several quite interesting horse amulets with a male head have also been examined. They probably date from the period after the Conversion and are connected with the common pagan custom that was also popular in the Byzantine Empire, of carrying apotropaic objects with non-Christian images and motifs. A double amulet seal from Yegyunovtse, near Tetovo, has parallels in Bulgaria and its shape and decoration have the most precise analogy to a similar double amulet seal from Pliska, with two birds on both surfaces, found in a tenth-century context. A small horn from Chucher, near Skopje, is of special interest. Four male heads are carved at its top end, an element which links it with a similar small horn from Preslav. The diagnostics of this artifact relate it to the Slavic world and to the cult of a four-faced male deity, best represented by the Zbruch idol. These considerations and the complex analysis suggest that the small horn from Macedonia should be generally dated to the late ninth or early tenth century, in spite of its pagan symbolism.

Four anthropomorphic face images also come from the Bargala fortress; they are close to the group of objects with schematic or realistic features that has been labeled "pagan face image". Most probably, they date from the tenth century, which is suggested by the fact of the discovery of the first image in a Christian burial from that period.

A review of the archaeological situation in the territory of the Republic of Macedonia for the period from the late seventh to the mid-ninth century allows the following observations. If this situation is not due to the initial stage of archaeological research on the period but rather is an archaeological fact, there is reason to suggest that the region was depopulated as an outcome of the sixth- and seventh-century invasions, up to its annexation by Bulgaria in the mid-ninth century, and that it remained uninhabited or very sparsely occupied. Its colonization by Slavic tribes was the work of the Khans Malamir, Presian and Moris of Bulgaria who left stone inscriptions (at Vasilka, Philippi and Balshi) in this part of the Balkan Peninsula.

Неолитно селище в Берсин, Кюстендилско: разкопки през 2007 г.

Веселина Вандова

Неолитното селище в централната част на Берсин е третият археологически обект от новокаменната епоха, локализиран в Кюстендилската котловина в периода 2002-2006 г. (Вандова, Спасов 2003, 19; Вандова, Спасов 2007, 596-597). Ситуира се в горната част на долината на Берсинска река, десен приток на Струма, недалеч от мястото, където началото ѝ поставят (сливайки се) два потока - Търсински и Лелински (Захариев 1963, 257).

Селището е разположено върху сравнително висока тераса на десния бряг на реката, в местността Стублата. Регистрирано е при теренни обхождания, проведени през 2006 г. от екип на Регионален исторически музей Кюстендил[1] (Вандова, Спасов 2007, 596-597).

Началото на археологическите разкопки на обекта е поставено през есента на 2007 г. Направени са четири сондажа с обща площ около 26 кв. м (обр. 1). Сондаж № 1 (размери 1,50 х 7,00 м) е разположен в близост до съвременния бряг на Берсинска река, в основата на надзаливната тераса. Другите три сондажа се ситуират югоизточно от него, в близост до нейния ръб. Поради факта, че неолитното селище попада в плътно застроен район, сондажи №№ 2 и 3 (размери 1,20 х 5,50 и 1,00 х 3,00 м) са направени в зоната на уличната регулация, а № 4 (1,00 х 6,00 м) - източно от тях, в двора на църквата.

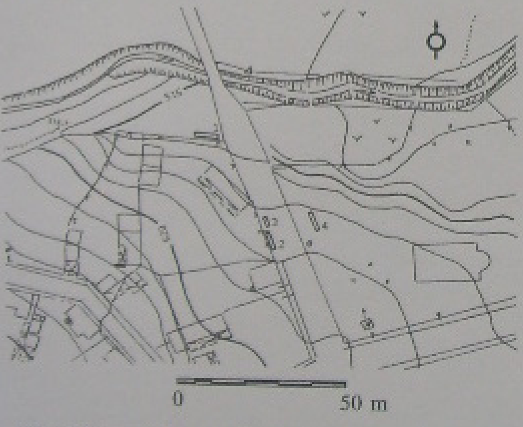

Обр. 1. Берсин. Ситуационен план на сондажите
Fig. 1. Map of Bersin showing the location of the trenches

Стратиграфия

Дебелината на културния пласт в сондажи №№ 2 и 3 е от 1,20 до 1,40-1,55 м. В сондажи №№ 1 и 4 не е достигната стерилна основа. Цялата проучена част от културните напластявания (до 1,50 м) в тези два сондажа, както и на дълбочина до 0,40-0,60 м в № 2 и № 3, съдържа смесени материали от различни периоди - фрагменти от керамични съдове от ранния и късния неолит, ранната и късната бронзова епоха, късната античност, ранното средновековие и възрожденската епоха. Следващият в дълбочина пласт в сондажи №№ 2 и 3 съдържа предимно ранонеолитни материали и е с дебелина от 0,70 до 0,95-1,00 м. Тъй като сондаж № 3 се намира в непосредствена близост до ръба на терасата, а също и поради факта, че в източната му част се попадна на съвременен канал, който значително стеснява изследваната площ, стратиграфските данни от проучването му не могат да бъдат сигурни. Неолитните материали от него, както и от сондажи № 1 и № 4, където са намерени в аморфни пластове заедно с фрагменти от керамични съдове от по-късни епохи, нямат стратиграфски контекст. По-сигурни данни за стратиграфската ситуация произхождат от сондаж № 2.

В *сондаж № 2* под хумусния слой (I)[2] следва пласт с кафяв цвят (II) и дебелина 0,34-0,45 м, съдържащ смесени материали от споменатите по-горе епохи (обр. 2). Пръстта в долната му част има по-светъл нюанс и в нея се увеличава количеството на фрагментите от неолитни керамични съдове - от ранния (рисувани предимно с бяла, по-рядко с тъмна боя) и от късния неолит - със сиво-черна до черна излъскана повърхност. В следващите два слоя (III и IV) преобладават фрагментите от съдове с бяла орнаментация. В единични случаи е представена украса с виненочервена, кафява или черна боя. Горният слой (дебелина 0,20-0,30 м) съдържа светлокафява рохкава пръст, дребни речни камъчета и късчета мазилки с керемиденочервен цвят. Долният (IV) се състои от сива до сиво-кафява пръст и е наситен с неголеми фрагменти от мазилки с керемиденочервен или сиво-белезникав цвят, дребни въгленчета и пепел. Той не се проследява върху цялата площ на сондажа. Максималната му запазена дебелина е около 0,30 м. В дълбочина следват деструкции от опожарено жилище (V) с дебелина 0,15-0,20 м. Те са изключително плътни. Някои от мазилките в тях са вторично изпечени и деформирани вследствие на висока температура. Съдържат ограничено количество фрагменти от керамични съдове.

---

[1] *Изказвам искрени благодарности на колегите от Регионален исторически музей Кюстендил - н.с. Румен Спасов и Росита Стоянова, които участваха в теренните обхождания и оказаха ценно съдействие при провеждането на сондажните разкопки.*

[2] *Номерацията на стратиграфските единици е условна - въведена е за яснота при изложението и вероятно ще претърпи корекции при по-нататъшните проучвания.*

След проучването на деструкциите, изследването продължи върху по-малка по размери площ (2,90 х 0,90 м) в централната част на сондажа. Следващият в дълбочина пласт (VI) съдържа сиво-кафява до тъмносива пръст, наситена с дребни камъчета и късчета опалена глина. Дебелината му е 0,30-0,40 м. Фрагментите от фини керамични съдове в този слой, както и в деструкциите на жилището, са орнаментирани с бяла боя. Под него следва кафява (със сиво-зеленикав оттенък) сбита пръст (VII), съдържаща дребни камъчета и като изключение единични фрагменти от съдове.

Структури

В сондажи № 2 и 3 са фиксирани няколко ями, големи части от които остават извън границите на изследваната площ. Жилището, частично проучено в сондаж № 2, е нарушено от две от тях и от траншея с посока югоизток-северозапад. Проучен е участък от нея с дължина 2,55 м. На северозапад траншеята продължава извън рамките на сондажа. Ширината ѝ е от 12 до 18 см.

Жилище № 1

Въз основа на попадащата в границите на сондаж № 2 част от него не може да се съди за размерите и ориентацията му.

Запазени са фрагменти от две опалени глинени замазки на пода. Под тях е установен слой с жълтеникав цвят и дебелина около 1-2 см. Проследява се върху цялата площ, включително под отоплителното съоръжение на жилището. По-ранната подова замазка е представена с малки фрагменти в източната част на сондажа. Има дебелина 1,5-2 см, а заедно с жълтеникавия слой достига 3-4 см. Фрагмент от по-късна замазка (с максимални размери 0,59 х 0,22 м и дебелина от 4,5 до 6-7 см), е разчистен пред централната

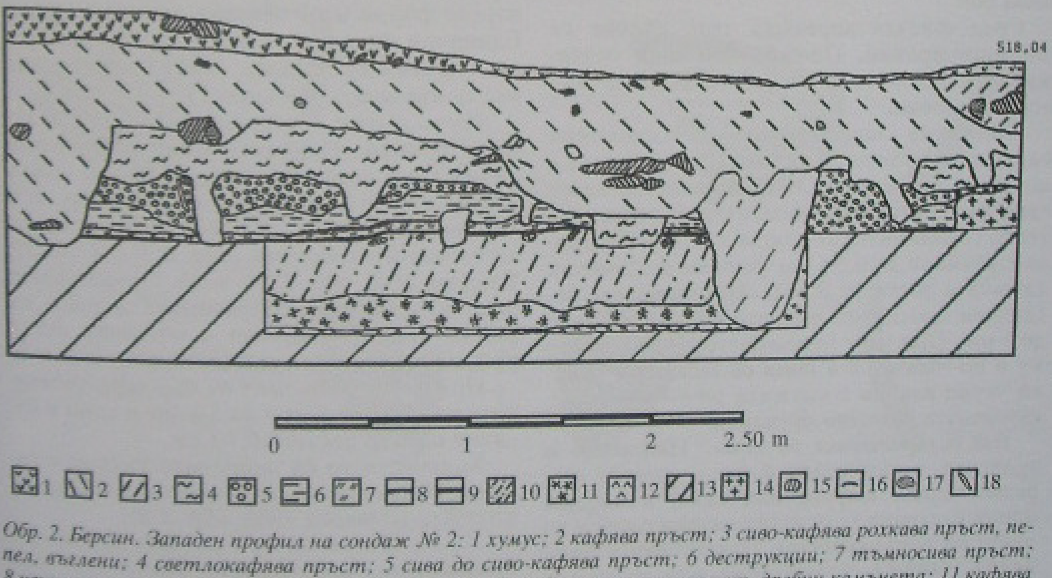

Обр. 2. Берсин. Западен профил на сондаж № 2: 1 хумус; 2 кафява пръст; 3 сиво-кафява рохкава пръст, пепел, въглени; 4 светлокафява пръст; 5 сива до сиво-кафява пръст; 6 деструкции; 7 тъмносива пръст; 8 ивица опалена глина; 9 жълта глина; 10 сиво-кафява до тъмносива пръст, дребни камъчета; 11 кафява (със сиво-зеленикав оттенък) пръст; 12 светлокафява стерилна пръст; 13 непроучена площ; 14 мазилки от купол на пещ; 15 камък; 16 керамика; 17 мазилка; 18 кост

Fig. 2. Bersin. Trench No. 2, west profile: 1 humus; 2 brown soil; 3 gray-brown loose soil, ash and charcoal; 4 light brown soil; 5 gray to gray-brown soil; 6 crumbled plaster; 7 dark gray soil; 8 fired clay strip; 9 yellow clay; 10 gray-brown to dark grey soil, pebbles; 11 brown soil with a grayish green shade; 12 light brown virgin soil; 13 unexcavated area; 14 pieces of the dome of an oven; 15 stone; 16 ceramic sherds; 17 pieces of plastering; 18 animal bone

част на източния профил. Горното ѝ ниво има сиво-черен цвят с керемидено-червени петна и добре загладена повърхност.

Пещта на жилището е установена в северната част на сондажа, но не е цялостно изследвана, тъй като в източна и северна посока продължава извън границите на проучваната площ (обр. 3). Максималните размери на разкритата част от основата на структурата са 0,85 х 0,87 м. Отворът на пещта е от юг, ширината му не може да се определи поради нарушенията в югоизточния сектор на съоръжението. Максималната запазена височина на стената на купола спрямо подовата замазка на основата е 10-15 см.

Основата на пещта е изградена без каменна подложка. Оформена е с трамбована глина, с дебелина от 6 до 15 см. Установени са три последователни подови замазки на основата, с обща дебелина 3-4 см.

Керамични съдове от селището

Тъй като голяма част от намерените при проучванията керамични фрагменти нямат сигурни стратиграфски данни, тук ще представя само тези, които могат да бъдат отнесени към някой от етапите на неолита. Това се отнася най-вече за съдовете, принадлежащи към групата на фината керамика. От тези със загладена или грубо загладена повърхност ще спомена само отделни форми[3].

Ангобирани съдове, орнаментирани с бяла боя

Сред фината керамика тези съдове са най-многобройни. Представени са в сондажи №№ 1-3, като в № 2 са застъпени във всички слоеве.

Състав на глиненото тесто. Изработени са от сравнително фина глина, съдържаща в повечето случаи неголямо количество неорганичен и органичен опоснител. В глиненото тесто се констатират слюда и кварцови зърна с размери до 0,5-1 мм (понякога единични камъчета достигат 2 мм). Използваният органичен опоснител има най-често големина до 1 мм. При част от съдовете количеството му е по-голямо, а в лома се забелязват тънки черни ивички с дължина до 3-4 мм от неизгорялата напълно органика.

Вид и оцветяване на лома. Най-често е триделен, с тъмносива лента в средата (порядко черна, кафява или сива) и кафяви ивици отстрани (в отделни случаи близки до цвета на повърхността). Представен е еднообразен - кафяв (тъмнокафяв или тъмносив при съдове с тъмен цвят), а в единични случаи двуделен лом.

Повърхност. Покрита е с червена или кафява ангоба, която има различни нюанси - виненочервен/тъмночервен, червено-кафяв, тъмнокафяв и пр. В някои случаи разликата между нюансите е много слаба. Констатират се различни оттенъци върху двете повърхностти на един и същ съд, а понякога и в отделни участъци на външната повърхност. Преобладаващата част от съдовете са с отворена форма и ангобирани от двете страни. Единични фрагменти, вероятно от затворени гърневидни съдове, имат ангоба само върху външната повърхност.

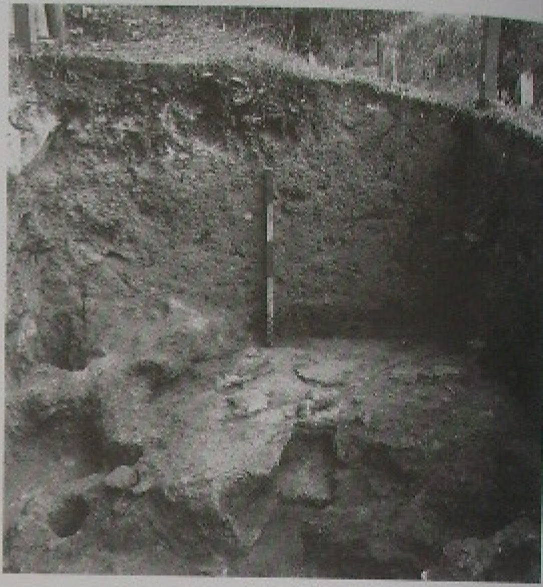

Обр. 3. Берсин. Разкритата част от пещта на жилището в сондаж № 2
Fig. 3. Bersin. Trench No. 2, the excavated area of the oven in the house.

Форми съдове. Представени са основно купи и паници. Паниците имат обърнатоконична (със слабо дъговидно извити навън стени) или полусферична форма (обр. 4 *3*; Вандова 2008, обр. 2 7). Фрагментите от купи са най-многобройни (обр. 4 *1- 2, 4, 7-8, 10*; Вандова 2008, обр. 2 1-5, 9-10). Преобладават биконичните съдове. Преломите са добре изразени, в някои случаи с оформен остър ръб, но предимно неудебелени (обр. 4 *2, 4, 7*).

При значителна част от съдовете дебелината на стените е от 3 до 5-6 мм и само в отделни случаи достига 0,7-1 см.

Количеството на запазените дъна не е голямо. Представени са единични разчленени столчета (Вандова 2008, обр. 2 8).

Украса. Рисувана е с бяла боя, понякога с жълтеникав, светлоохров, бежов или сив нюанс (обр. 4 *1-10;* Вандова 2008, обр. 2 1-10). При някои съдове е нанесена в плътен слой. В отделни случаи на места е полуизтрита, а мотивите се възстановяват частично по останалите неизлъскани следи. Това се констатира най-вече, когато украсата покрива по-големи части от повърхността - при

---

[3] *За съдействието при обработката на материалите изказвам благодарност на И. Вайсов (НАИМ-БАН).*

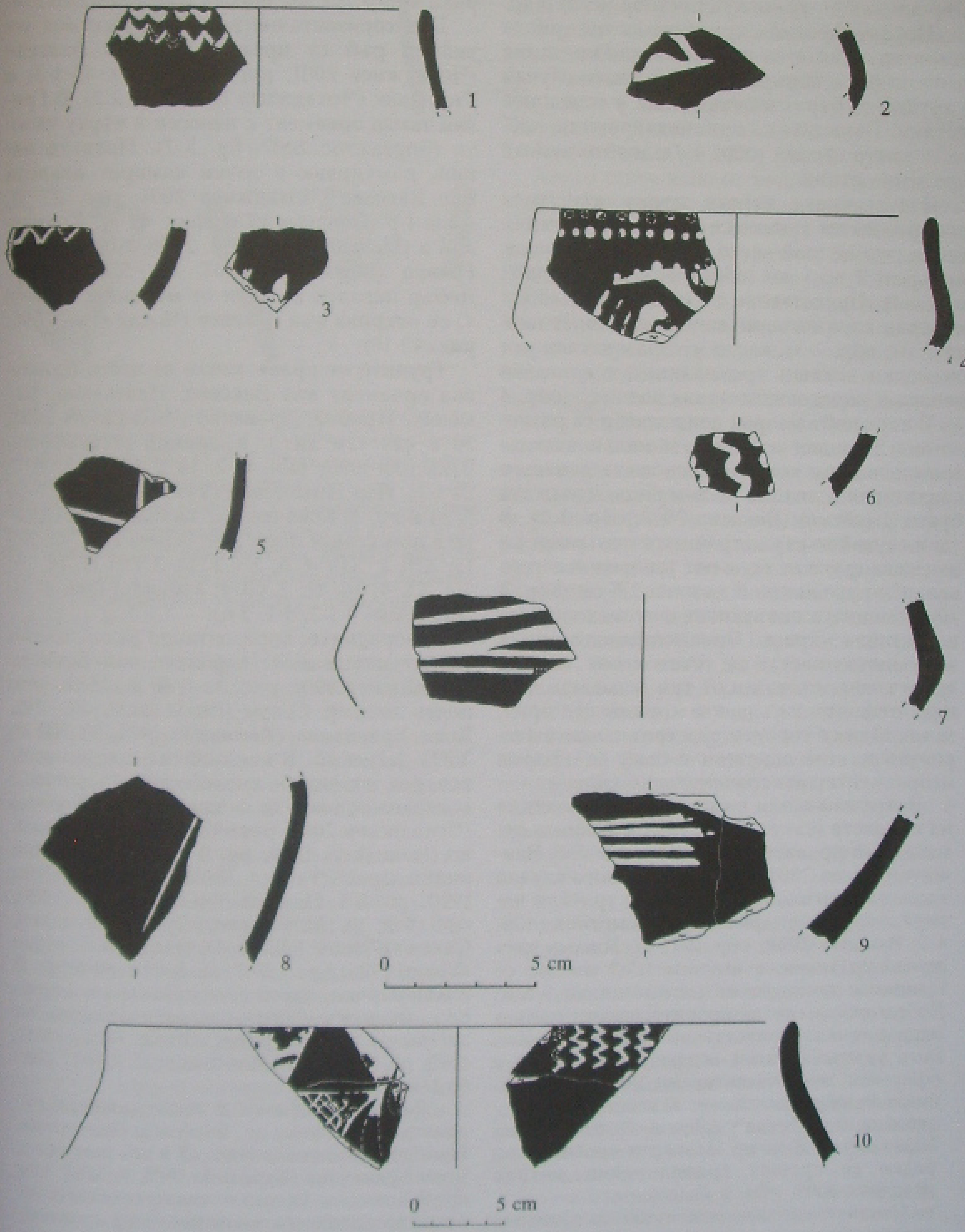

Обр. 4. Берсин. Фрагменти от керамични съдове, рисувани с бяла боя: 1 - върху виненочервена ангоба; 2-4, 6, 9 - върху червено-кафява ангоба; 5, 7-8, 10 - върху кафява ангоба (8 - отвътре виненочервена) (1-2, 4, 7-10 - сондаж № 2, пластове II и III; 5 - сондаж № 1; 3, 6 - сондаж № 3)

Fig. 4. Bersin. White painted ceramic sherds: 1 red slipped; 2-4, 6-9 red-brown slipped; 5, 7-8, 10 brown slipped (8 wine-red slipped inner surface) (1-2, 4, 7-10 Trench № 2, layers II and IV; 5 Trench № 1; 3-6 Trench No. 3)

широки линии, триъгълници (обр. 4 *10*) и др.

Поради фрагментарността на материала реконструкцията на цялостни орнаментални композиции е невъзможна, а в много случаи е трудно да бъдат възстановени и отделните мотиви. Паниците са орнаментирани по-често от двете страни (обр. 4 *3*), докато купите предимно отвън.

Подустийната украса върху външната повърхност на купите се състои от хоризонтални редове (най-често два) от точки с диаметър от 2 до 5 мм (обр. 4 *4*; Вандова 2008, обр. *2 1*). Представени са също така две успоредни хоризонтални зиг-заг линии (Вандова 2008, обр. 2 3), както и хоризонтален ред от малки висящи триъгълници с конкавна основа и зигзаговидна линия под него (обр. 4 *1*). В хоризонтален ред под устието са разполагани S-овидни елементи и малки висящи триъгълници с конкавна основа, а понякога стилизирани знаци, напомнящи гръцката буква Σ (сигма) (Вандова 2008, обр. 2 2). В един случай върху вътрешната повърхност е нанесена група от поне пет успоредни вертикални зиг-заг линии с дъжина 2,5 см (обр. 4 *10*). Външната повърхност на този съд няма подустийна украса. Орнаментацията му (в запазената част) се състои от висящ триъгълник, съставен от три по-малки, долният от които запълнен с мрежовиден орнамент. Между горните два триъгълника (вероятно плътно оцветени с боя[*]) се оформя неорнаментирано трапецовидно поле.

Често използван в основната композиция на съдовете (както купи, така и паници) орнамент са правите линии (обр. 4 *5, 7, 8;* Вандова, Спасов 2007, обр. 3 2). В много случаи те са разположени на групи от три или четири и са комбинирани с други мотиви (обр. 4 *9*; Вандова 2008, обр. 2 1, 5). Голяма част от тях са тесни, с ширина 1,5-3 мм, но се срещат и по-широки, достигащи до 9 мм. Добре застъпени са правите линии, рамкирани с точки. Представени са и триъгълници с удължени ъгли, в средата на които е оформено неорнаментирано поле, успоредни вълнообразни линии, а в един случай - „двойна стълбичка" (обр. 4 2, *6;* Вандова 2008, обр. 2 6) и пр. Макар и сравнително рядко се срещат криволинейни мотиви (Вандова 2008, обр. 2 *4*).

Столчета на съдовете също са орнаментирани. Върху едно от тях е нанесена украса от успоредни хоризонтални линии (Вандова 2008, обр. 2 *8*).

Използваните мотиви имат многобройни, но понякога не съвсем точни аналогии, поради което тук ще посоча само по-близките.

Два хоризонтални реда от точки под устийния ръб са представени във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 42 2, 8, 9; 45 1-3) и Гълъбник (Чохаджиев 1990, обр. 2 2). В Гривац такъв орнамент е нанесен и върху тялото (Bogdanović 2007, fig. 5 7). Правите линии, рамкирани с точки намират аналози във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 27 3), Анза I b (Gimbutas 1976, фиг. 49 4), Ковачево I a (Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 11 1, 6), Гривац (Bogdanović 2007, fig. 5 21) и пр. Добър паралел на един от мотивите (обр. 4 *4)* се открива във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 42 10).

Групите от прави линии са често използван орнамент във Ваксево, Невестино, Каменик, Прибой, Дренково (Чохаджиев 2001, 56 и цит там лит.), Крайници (Tchohadjiev, Bakamska 1990, Tabl. 13 2; 18 2, 10; 23 2, 5, 7; 24 1-3), Неа Никомедия (Yiouni 1996, fig. 5-50 7, 9) и др. В Ковачево са застъпени предимно в по-късните фази (Pernitcheva 1990, pl. XII 15; XIII 2; XIV 4, 6; XV 1, 11; XVIII 11, 14, 16, 20; XX 4, 10, 11; XXII 4; Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 4 1-2; 5 1, 3-6).

Успоредните, хоризонтално разположени зиг-заг линии имат паралели във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 36 4; 40 4), Международен панаир Солун (Pappa 2007, fig. 29), Доня Браневина (Karmanski 1979, T. XII 8; XXIV 1-2) и др. В комбинация с хоризонтален ред от малки висящи триъгълници с конкавна основа, те се срещат във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 32 1; 40 2) и Ковачево (Pernitcheva 1990, fig. 9 1). Вълнообразни линии присъстват в Ковачево (Pernitcheva 1990, pl. XII 21; Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 5 3; 10 12), Велушка Тумба (Симоска, Санев 1975, T. XVII 4), Неа Никомедия (Yiouni 1996, fig. 5-39 7, 11; 5-40 6, 9) и др. В някои случаи, както се констатира и в Берсин, не е възможно разграничаването на зиг-заг и вълнообразни линии (Pernitcheva 1990, pl. XI *5;* Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 10 14 и др.).

„Двойна стълбичка" е използвана при украсата на съдове от Ваксево, Невестино, Прибой (Чохаджиев 2001, 57 и цит там лит.), Доня Браневина (Karmanski 1979, T. XXV 5) и др. В Ковачево Ib този мотив присъства в усложнени (понякога меандровидни) композиции (Lichardus-Itten at al. 2002, Pl. 15). Една от тях (Lichardus-Itten at al. 2002, Pl. 15 *7*) има много добър паралел в Крайници - III хоризонт (Tchohadjiev, Bakamska 1990, Tabl. 21 3). Селищата в Крайници и Прибой са отнесени към по-късната фаза от развитието на ранонеолитната култура с бялорисувана украса (Чохаджиев 2001, 59).

---

[*] Бялата боя е полуизтрита и орнаментът не може да бъде изцяло възстановен.

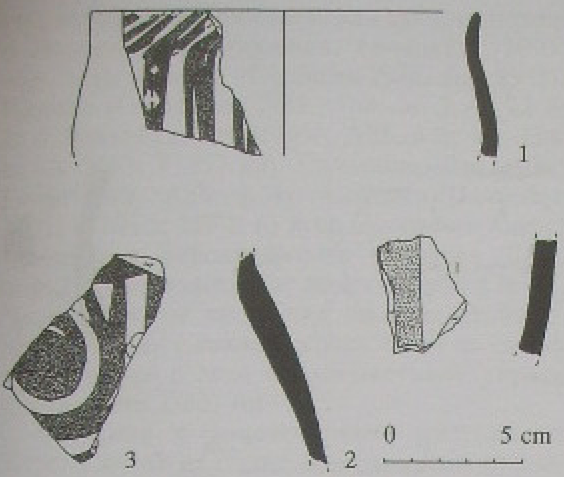

Обр. 5. Берсин. Фрагменти от керамични съдове, орнаментирани с тъмна боя: 1 - с черна боя върху червена ангоба (сондаж № 3); 2 - с тъмнокафява/черна (?) боя (съдът е вторично изпечен) (сондаж №1 - от повърхността на терена); 3 - виненочервена боя върху светлочервена ангоба (сондаж № 1)

Fig. 5. Bersin. Dark painted ceramic sherds: 1 black on red (trench No. 3); 2 dark brown/black painted, secondarily fired pot (surface find, trench № 1); 3 wine-red on pale red, trench № 1

Хоризонтален ред от S-овидни елементи под устийния ръб са представени във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 33 2). Стилизираните знаци, напомнящи гръцката буква Σ имат аналози в Породин (Grbić et al. 1960, Tab. XLI 7). Във Ваксево, както и в някои други селища знакът е обърнат (Чохаджиев 2001, 57 и цит. там лит.)

Триъгълникът с удължени ъгли е застъпен във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 39 6; 43 7; 44 6), Гълъбник (Чохаджиев 1990, обр. 2 2, 6; 3 1) Анза Ib (Gimbutas 1976, fig. 50 7), Ковачево I b (Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 7 6).

Известно сходство в украсата върху външната страна на един от съдовете (обр. 4 *10*) се открива в Ковачево (Lichardus-Itten at al. 2002, pl. 15, 2) и Гълъбник (Чохаджиев 1990, обр. 2 4). Една от основните разлики е формата на неорнаментираното поле между триъгълниците. В Ковачево този мотив е представен във фаза I b, а в Гълъбник - във втората фаза с бялорисувана орнаментация (Чохаджиев 1990, 7). Паралелите позволяват да го свържем с по-късна фаза на бялорисувания етап на ранния неолит. Очевидно е, че това се отнася и за украсата върху вътрешната повърхност на съда от Берсин, която се състои от къси, вертикално разположени зиг-заг линии. Подобна орнаментация е представена в Ковачево (Lichardus-Itten at al. 2002, Pl. 17 *1*). По-далечно сходство може да се открие в Невестино (Čochadžiev, Genadieva 1998, fig. 1 7), Анза II-III (Gimbutas 1976, fig. 57 1) и Терми (Pappa 2007, fig. 22).

Украсата върху столчето намира аналогии във Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 46 7-9), Прибой (Чохаджиев 1978, обр. 7 о), Гълъбник (Pavúk, Čochadžiev 1984, Abb. 6 2), Ковачево (Pernitcheva 1990, pl. XV 19; Lichardus-Itten at al. 2000, Abb. 2 5) и пр.

Както става ясно от казаното дотук, разглежданите съдове имат най-точни паралели в I и II хоризонт на Ваксево, отнесени към ранната фаза на културата с бялорисувана керамика в долината на Струма (Чохаджиев 2001, 58-59). Прегледът на представената в неолитното селище в Берсин украса показва, че се срещат сравнително опростени мотиви - успоредни редове от точки, зиг-заг/вълнообразни или групи от успоредни прави линии; хоризонтален ред от S-овидни елементи, малки висящи триъгълници с конкавна основа или стилизирани знаци, напомнящи гръцката буква Σ, които са характерни за ранните фази на селищата с бялорисувана орнаментация. Налице са обаче и мотиви, типични за по-късните хоризонти в Гълъбник, Крайници, Ковачево и др. Характеристиката на орнамента, както и паралелите предполагат, че в Берсин са застъпени мотиви, които могат да бъдат отнесени към началото на група Гълъбник, както и такива, представени в нейната развита фаза. Доколко някои от тях присъстват в началото на следващия етап с тъмнорисувана украса ще покажат бъдещите проучвания.

Ангобирани съдове, орнаментирани с тъмна боя

Количеството на съдовете е сравнително ограничено. Намерени са във всички сондажи (в № 4 - единични фрагменти). В сондаж № 2 се откриват предимно в горната част на културния слой - в пластове I - IV.

Състав на глиненото тесто. Изработени са от глина, съдържаща неголямо количество неорганичен и органичен опоснител. В глиненото тесто се констатират кварцови зърна с размери до 1-2 мм, слюда, а като изключение единични късчета шамот (до 1 мм). Използваният органичен опоснител има най-често големина до 1 мм. Понякога в лома се забелязват черни петънца от неизгоряла напълно органика.

Вид и оцветяване на лома. Преобладава триделният лом - тъмна (черна, сиво-черна или тъмнокафява) ивица в средата, отстрани с кафяви или с цвета на повърхността прослойки. В единични случаи ломът е едноделен - светлокафяв.

Повърхност. Покрита е с червена ангоба, с по-светъл нюанс в сравнение с тази на предходната група. Цветът варира от светлочервен (понякога с розов оттенък) до ке-

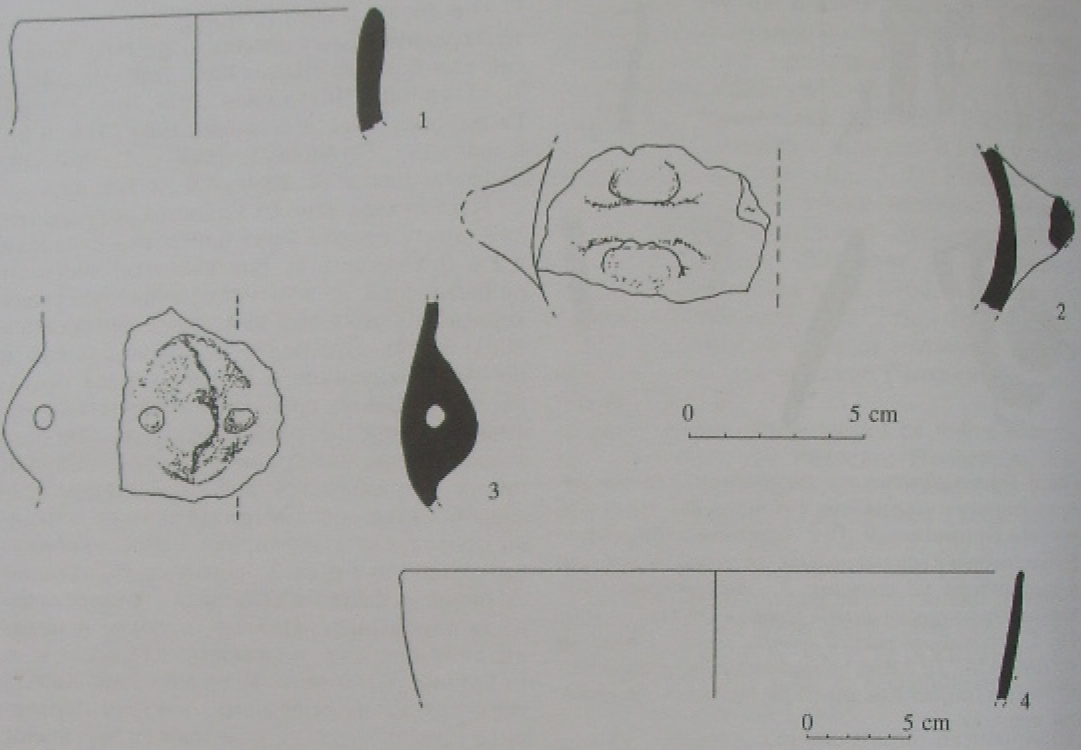

Обр. 6. Берсин. Фрагменти от керамични съдове: 1-2 - кафява загладена, до много добре загладена повърхност (1 - сондаж № 2; 2 - от повърхността на терена); 3-4 - червена ангобирана повърхност (3 - сондаж № 2; 4 - сондаж № 1)

Fig. 6. Bersin. Ceramic sherds: 1-2 brown smoothed to very well smoothed surface (1 trench No. 2; 2 surface find; 3-4 red slipped (3 trench № 2; 4 trench № 1)

ремиденочервен или оранжев. В единични случаи ангобата е светлокафява. Съдовете са ангобирани от двете страни, много рядко - само отвън.

Форми съдове. Сред наличните фрагменти преобладават купите. При орнаментираните с виненочервена боя доминираща е биконичната форма (Вандова 2008, обр. 2 11, 12). Един от съдовете има добре изразен и удебелен прелом (Вандова 2008, обр. 2 11). Някои купи, орнаментирани с черна или кафява боя се характеризират със заоблено тяло и ниска шия (обр. 5 *1*). Много рядко са представени затворени гърневидни съдове (обр. 5 2).

Степента на запазеност на фрагментите невинаги позволява да бъде реконструирана формата на съда. Върху най-широката част на един екземпляр със заоблено тяло е запазена вертикално пробита въжеста дръжка (Вандова 2008, обр. 2 *13*). Вероятно се касае за затворен гърневиден съд, но тъй като е ангобирана както външната, така и вътрешната повърхност, това не може да се твърди със сигурност.

Украса. Съдовете са орнаментирани с виненочервена (предимно) (обр. 5 *3;* Вандова 2008, обр. 2 *11-12*), черна или кафява боя (обр. 5 *1-2*; Вандова 2008, обр. 2 13). В много случаи виненочервената боя е полуизтрита и възстановяването на мотивите - невъзможно. За това допринася и фрагментарността на керамичния материал. Доколкото могат да се правят изводи на базата на наличните фрагменти, основната композиция започва от устийния ръб. Застъпени са успоредни наклонени линии - тесни, с ширина 2 мм, или по-широки (около и над 5 мм) (Вандова 2008, обр. 2 11).

Сред мотивите, нанесени с черна боя, са представени вертикални или наклонени успоредни прави линии, понякога разположени в групи по три или четири (обр. 5 *1;* Вандова 2008, обр. 2 13). Както при виненочервената орнаментация, ширината им е различна - от 2 до 8 мм. Черната боя е плътна, но не е нанесена на дебел слой, както бялата и не изпъква релефно на повърхността.

В единични случаи е застъпена кафява рисунка.

Някои фрагменти от съдове са вторично изпечени, поради което цветът на боята (тъмнокафява или черна) и на ангобата не могат да бъдат определени (обр. 5 2).

Рисуваната с виненочервено керамика

има паралели по форма и/или орнаментация в Невестино (Чохаджиев, Генадиева 2003, обр. 5 8), Анза II (Gimbutas 1976, fig. 29 3), Перник (Čochadžiev 1983, Abb. 20 7, 9; 22 8; 25 4; Bakamska, Pavúk 1995, Abb. 3 2; 4 3; Николов 2002, Т. 177 20), Гълъбник (Bakamska, Pavúk 1995, Abb. 1 4), Слатина (Николов 2002, t. 209 5; 217 1, 6) и пр. Някои от представените в Берсин форми (Вандова 2008, обр. 2 11) потвърждават констатацията на М. Чохаджиев, че профилът на част от биконичните купи с такава украса става по-остър в сравнение с тези с бялорисувана украса (Чохаджиев 1990, 10).

Съдовете с виненочервена рисунка от Берсин могат да бъдат отнесени към първата половина на тъмнорисувания етап на ранния неолит.

Орнаментираните с кафява или черна боя съдове имат паралели (понякога по-скоро стилови, отколкото точни) в Сапарева баня (Georgiev et al. 1986, Abb. 12), Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 52 2; 53 2; 54 1), Пиперков чифлик (Vandova 2004, Abb. 2 2), Невестино (Чохаджиев, Генадиева 2003, обр. 5 14), Анза II (Gimbutas 1976, fig. 59 8), Перник (Čochadžiev 1983, Abb. 29 2), Гълъбник (Pavúk, Čochadžiev 1984, Abb. 11 1, 2, 9) и пр. Орнаментът на някои екземпляри с черна рисунка, състоящ се от групи от успоредни тесни вертикални или наклонени линии (Вандова 2008, обр. 2 13) е сходен с този, изпълнен с виненочервено или бяло (Čochadžiev 1983, Abb. 30 4; Чохаджиев, Генадиева 2003, обр. 5 11, 13; Чохаджиев 2001, рис. 41 4 и пр.). Някои мотиви, нанесени с кафява боя имат добри аналогии при червенорисувани съдове. Формата на купите със заоблено тяло и ниска шия, орнаментирани в Берсин с черен или кафяв цвят (обр. 5 *1*), е често срещана през тъмнорисувания етап на ранния неолит.

Съдове с ангобирана повърхност, без рисувана украса

Неголям брой фрагменти от съдове с ангобирана повърхност са без следи от рисувана украса (обр. 6 *3-4;* Вандова, Спасов 2007, обр. 3 1). Единият от тях вероятно произхожда от затворен гърневиден съд, върху чиято шия са разположени (две?) хоризонтално пробити въжести дръжки (обр. 6 *3*). Ангоба се констатира върху двете повърхности - отвън е доста изтрита, а отвътре - виненочервена. По-голям устиен фрагмент принадлежи на паница с обърнатоконична форма и слабо извити навън стени (обр. 6 *4*). Съдът има светлочервен цвят.

Имайки предвид цвета на ангобата, върху която са нанесени бялата и тъмната орнаментация, допускам, че съдът с въжестите дръжки (обр. 6 *3*) се отнася към бялорисувания, а вторият - вероятно към тъмнорисувания етап на ранния неолит.

Съдове със сиво-черна до черна излъскана повърхност

Фрагменти от такива съдове се откриват във всички сондажи. Пласт от късния неолит обаче не е регистриран в нито един от тях. Съдовете произхождат от тези части на културния слой, където освен неолитни, има и материали от по-късни епохи. Единични фрагменти са намерени в раннонеолитния пласт на сондаж № 2.

Състав на глиненото тесто. Изработени са от глина, съдържаща различно, в повечето случаи неголямо количество неорганичен и органичен опоснител. В глиненото тесто се забелязват кварцови зърна с размери до 0,5-1 мм (някои единични камъчета са по-големи) и слюда. Органичният опоснител е най-често до 1 мм.

Вид и оцветяване на лома. Ломът е еднođелен (сиво-черен, черен, кафяв) или триделен - най-често по-светла (кафява, сиво-кафява) лента в средата и тъмни (сиво-черни, черни) прослойки отстрани. В единични случаи се констатират две, четири или пет ивици с различен цвят.

Цвят и обработка на повърхността. Повърхността им е сиво-черна до черна, излъскана. Отвътре цветът е сходен или с малко по-светъл нюанс. Понякога по двете страни се забелязват следи от обработката - плътно нанесени тесни успоредни (най-често хоризонтални) ивици, както и неравности. Външната повърхност на някои съдове има подобен цвят и обработка само в една лента, разположена непосредствено под устийния ръб. В долната им част са нанесени хоризонтални или дъговидни провлачвания с пръсти.

Форми съдове. Представени са паници, купи, затворени гърневидни съдове и в единични случаи други форми. Паниците са предимно обърнатоконични, с прави или слабо дъговидно извити навън стени (обр. 7 *1-4*). Устийният ръб е неудебелен или слабо изтънен, заоблен, а понякога равно отрязан. В един случай е слабо удебелен от вътрешната страна (обр. 7 *3*). Купите се характеризират със заоблена биконична (обр. 7 *6*; Вандова 2008, обр. 3 4) или цилиндрично-конична форма (Вандова 2008, обр. 3 1). Понякога стените в горната част на тялото са слабо конкавни (Вандова 2008, обр. 3 4). Преломите не са удебелени (обр. 7 *6-7*). Много често са заоблени, по-рядко - добре изразени. Единични фрагменти принадлежат на затворени съдове с обърнатоконична шия (обр. 7 *5*).

Дъната са неудебелени, често с конкавна долна повърхност (обр. 7 *8-9*). Запазен е

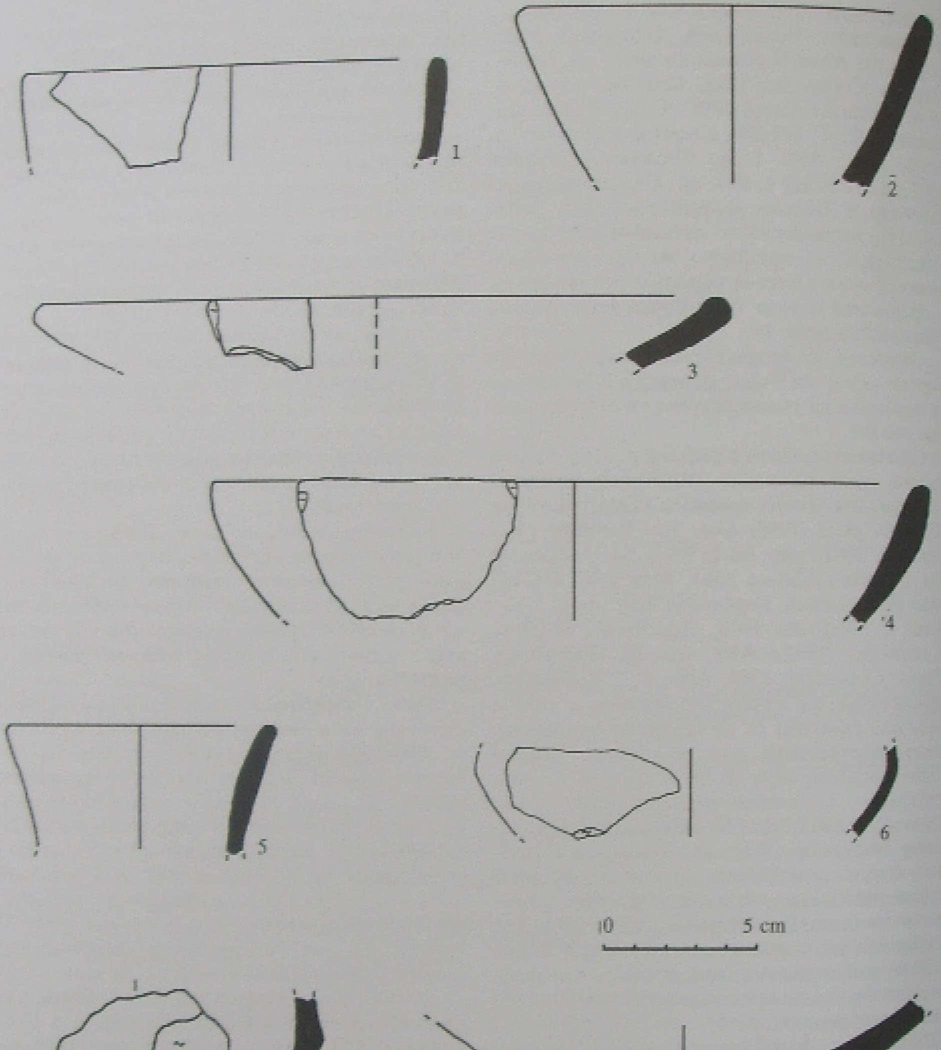

Обр. 7. Берсин. Фрагменти от керамични съдове със сиво-черна излъскана повърхност: 1-3, 5, 8 - сондаж № 1; 6, 9 - сондаж № 2; 4, 10 - сондаж № 4; 7 - от повърхността на терена
Fig. 7. Bersin. Gray-black burnished ceramic sherds: 1-3, 5, 8 trench No. 1; 6, 9 trench No. 2; 4, 10 trench No. 4; 7 surface find

малък фрагмент от дъно, вероятно произхождащ от цилиндрична чаша (обр. 7 *10*).

Украса. Преобладаващата част от съдовете не са орнаментирани. Понякога върху външната им повърхност са нанесени хоризонтални, наклонени или вертикални провлачвания от пръсти (обр. 7 *9*; Вандова 2008, обр. 3 3, 5). Те започват на известно разстояние от устийния ръб, където е оформена излъскана ивица. В един случай е представен вертикален релефен елемент (Вандова 2008, обр. 3 2).

Съдовете със слабо биконична или цилиндрично-конична форма намират сравнително добри паралели във Ваксево - IV хоризонт (Чохаджиев 2001, рис. 57 3-4, 6, 10; 58 4), Сапарева баня - IV хоризонт (Николов 1999, обр. 4 7; Вандова 2000, обр. 4 *7*, *10*, *13*, *19*), Българчево I и донякъде II (Perničeva 2002, Taf. 2 3, 8-10, 15; 7 9, 17), Марчин (Перничева 2002, т. 1 2, 17) и пр. В част от тези комплекси са представени и екземпляри, при които под устийния ръб е оформена излъскана ивица, а в долната част на съда - провлачвания от пръсти (Чохаджиев 2001, рис. 56 15-21; Вандова 2000, обр. 2 1, 9; 3 2; Perničeva 2002, Taf. 6 6, 10). Паницата със слабо удебелен устиен ръб и украсата, представена от вертикален релефен елемент се срещат в керамичния комплекс на IV хоризонт в Сапарева баня (Николов 1999, обр. 4 2; Вандова 2000, обр. 2 15, 16; 6 2).

Съдовете със сиво-черна излъскана повърхност най-вероятно произхождат от нарушен къснонеолитен пласт. Някои особености, сред които слабо изразената биконична форма, заоблените и неудебелени преломи, както и ограниченото присъствие на канелюрна украса (намерен е само един такъв фрагмент), предполагат датировка в първата половина на късния неолит. Не е изключено обаче поне част от съдовете да са свързани с хоризонт с тъмнорисувана керамика. Малката проучена площ и липсата на стратиграфски данни в момента не дават възможност за изводи относно хронологическата принадлежност на тази група керамика.

Неангобирани съдове със загладена повърхност

Глината, от която са изработени съдовете съдържа едновременно неорганичен и органичен опоснител, като в някои случаи количеството на органичния е много голямо (дължината на порите, останали след неговото изгаряне достига до 5-7 мм) (обр. 6 *2*; Вандова, Спасов 2007, обр. 3 3-4, 7). Те имат кафяв цвят и загладена, при някои екземпляри - много добре загладена, с гланцови проблясъци повърхност. Представени са купи, паници и затворени гърневидни съдове. Един от тях (при него количеството на органичния опоснител не е голямо, а порите в лома са с големина до 1-1,5 мм) има цилиндрична шия и заоблен устиен ръб (обр. 6 *1*). Застъпени са въжести дръжки, произхождащи вероятно от съдове със заоблено тяло. В единични случаи се срещат малки хоризонтални дръжки в зоната на максималния диаметър (обр. 6 *2*). Съдове с хоризонтални дръжки са публикувани от Ваксево (Чохаджиев 2001, рис. 60 9), Сапарева баня - IV хоризонт (Вандова 2000, обр. 5 14), както и от други селища предимно от тъмнорисувания етап на ранния неолит. Най-точен паралел по форма и като технологични характеристики съдът има в Пиперков чифлик (Вандова 2003, обр. 3 1).

Украсата на съдовете е предимно релефна и се състои от релефни ленти или налепи с ямички от пръсти върху тях, организирана и неорганизирана барботина и др.

Поради консервативността на формата и украсата при съдовете от тази група, най-общо те могат да бъдат отнесени към ранния неолит.

Находки

По-голямата част от намерените при проучванията находки нямат сигурни стратиграфски данни. Представени са керамични модели на зърно, фрагмент от керамична антропоморфна фигура, цели и фрагментирани керамични дискове (Вандова 2008, обр. 3 6-8) и др.

Заключение

Резултатите от проучванията не дават възможност да се установи площта на селището през различните периоди на неолита. Прави впечатление, че в сондажи №№ 1-3 присъстват съдове от всички представени по-горе групи. В сондаж № 4 са добре застъпени фрагментите със сиво-черна излъскана повърхност, докато рисуваната керамика е в ограничено количество. Тези данни позволяват да се допусне, че направените сондажи попадат в източната периферия на селищата от ранния неолит. Най-вероятно къснонеолитното селище е имало по-големи размери или е било слабо изместено на изток, поради което източната му граница не съвпада с тази на ранонеолитните.

Част от рисуваните с бяла боя съдове могат да бъдат отнесени към началото на група Гълъбник. Представени са и мотиви, характерни за един по-късен етап. Като цяло обаче отсъства типичната за епонимното селище украса с широко приложение на мрежовидния и спираловидния орнамент, която М. Чохаджиев определя като „абстрактно-фантастичен бял стил" (Чохаджиев 1990, 7), въпреки наличието на някои от съставните елементи. Не са застъпени и високи конусовидни столчета. Засега, тъй като количеството на материалите със сигурни стратиграфски данни не е достатъчно, не е възможно да се набележат тенденции в развитието на бялорисуваната украса. Част от мотивите имат паралели в Протостарчево I и II (по H. Schubert) (Schubert 1999, Taf. 71, Taf. 72).

Присъствието на съдове с виненочервена орнаментация дава основание да се заключи, че теренът е бил обитаван през първата половина на тъмнорисувания етап на ранния неолит. Данните от проучването показват, че е възможно част от съдовете с бял орнамент да бъдат свързани с този период. Отделни находки (някои фрагменти с кафява или черна украса, съдът с хоризонтална дръжка върху най-широката част на тялото и пр.) позволяват да се предположи съществуването на унищожен при по-късните заселвания хоризонт от втората половина на този етап.

Откриването на материали от един сравнително дълъг хронологически период - от почти всички етапи на ранния, както и от късния неолит, свидетелстват за дълготрайна селищна традиция. Това се дължи на изключително благоприятните природни условия - закътана в полите на Осогово долина, разположена недалеч от централната водна артерия - река Струма (разстоянието от нея до неолитното селище е около 3-4 км), наличие на минерален извор в непосредствена близост и др. Тези природни дадености са били оценени и през по-късните епохи, за което свидетелстват находките от ранната и късната бронзова епоха, античността, ранното средновековие и възраждането.

Раннонеолитните селища при Невестино (Иванов 1910, 192-193) и Шишковци (Венедиков 1960, 8) са отдавна известни в литературата. Берсин е поредният обект от този период - след Пиперков чифлик и Невестино, м. Селище - регистриран през последните години при теренни обхождания в Кюстендилската котловина (Вандова, Спасов 2003, 19; Вандова, Спасов 2007, 596-597). Находки от новокаменната епоха са намерени напоследък и при спасителни разкопки в централната част на Кюстендил (Спасов 2008, обр. 3), но точното локализиране на селището предстои. Тъй като количеството на публикуваните до момента неолитни материали от района не е голямо, представянето на керамичния инвентар от селището в Берсин ще бъде полезно за изследването на неолитната култура в Кюстендилската котловина.

Цитирана литература:

Вандова 2000: В. Вандова. Керамичният комплекс на IV строителен хоризонт в неолитното селище Кременик край Сапарева баня. - Известия на Исторически музей Кюстендил - Приложение 1, 2000, 36-50.

Вандова 2003: В. Вандова. Праисторическо селище в с. Пиперков чифлик, община Кюстендил. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 9, 2003, 169-175.

Вандова 2008: В. Вандова. Сондажни археологически проучвания на неолитното селище в с. Берсин, община Кюстендил. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 42-46.

Вандова, Спасов 2003: В. Вандова, Р. Спасов. Теренни обхождания в община Кюстендил през 2002 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 18-19.

Вандова, Спасов 2007: В. Вандова, Р. Спасов. Теренни обхождания в Кюстендилската котловина през 2006 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 594-597.

Венедиков 1960: И. Венедиков. Тракийската колесница. София, 1960.

Захариев 1963: Й. Захариев. Кюстендилската котловина (географско-етнографско изследване). София, 1963.

Иванов 1910: Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост (Кюстендилско). - Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 163-201.

Николов 1999: В. Николов. Варианти на преход от ранния към късния неолит в Тракия и долината на Струма. - Старини, 1999, 1, 5-16.

Николов 2002: В. Николов. Раннонеолитна рисувана орнаментация. София, 2002.

Перничева 2002: Л. Перничева. За прехода от ранния към късния неолит в Югозападна България. - Годишник на Археологически музей Пловдив, 9/1, 2002, 36-51.

Симоска, Санев 1975: Д. Симоска, В. Санев. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. - Macedoniae acta archaeologica, 1, 1975, 25-88.

Спасов 2008: Р. Спасов. НААР „Пауталия-Велбъжд-Кюстендил“: спасителни археологически разкопки на ул. „Хан Крум“ № 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 369-371.

Чохаджиев 1978: М. Чохаджиев. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. - Thracia antiqua, 3, 1978, 29-44.

Чохаджиев 1990: М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 2, 1990, 5-22.

Чохаджиев 2001: С. Чохаджиев. Ваксево - пра-

исторически селища. Велико Търново, 2001.

Чохаджиев, Генадиева 2003: С. Чохаджиев, В. Генадиева. Към проучванията на неолитното селище в Невестино, Кюстендилско. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 9, 2003, 21-30.

Bakamska, Pavúk 1995: A. Bakamska, J. Pavúk. Die rotbemalte Keramik und der Anfang der Starčevo-Kultur. - Acta Musei Napocensis, 32, 1995, 29-45.

Bogdanović 2007: M. Bogdanović. Proto-Starčevo Culture and Early Neolithic in the Struma Valley. - In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Struma/Strimon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Sympozium Strimon Praehistoricus. In the Steps of James Harvey Gaul, Vol. 2. Sofia, 2007, 201-208.

Čochadžiev 1983: M. Čochadžiev. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. - Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 52, 1983, 29-68.

Čochadžiev, Genadieva 1998: S. Čochadžiev, V. Genadieva. Contribution to the Study of the Early Neolithic in the Struma River Basin. - In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Haupmann (eds.). James Harvey Gaul. In Memoriam. In the Steps of James Harvey Gaul, Vol. 1. Sofia, 1998, 79-89.

Georgiev et al. 1986: G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čochadžiev. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. - Studia praehistorica, 8, 1986, 108-151.

Gimbutas 1976: M. Gimbutas (ed.). Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia (Monumenta Arhaeologica, 1). Los Angeles, 1976.

Grbić et al. 1960: M. Grbić, P. Mačkić, Š. Nađ, D. Simoska, B. Stalio. Porodin. Kasno-neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. Bitolja, 1960.

Karmanski 1979: S. Karmanski. Donja Branjevina. Odžaci, 1979.

Lichardus-Itten at al. 2000: M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. Zur bemalten Keramik aus der frühneolithischen Siedlung von Kovačevo (SW-Bulgarien). - In: S. Hiller u. V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 27-50.

Lichardus-Itten at al. 2002: M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. The site of Kovačevo and the Beginnings of the Neolithic Period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarien excavations 1986-2000. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 99-158.

Pappa 2007: M. Pappa. Neolithic Societies: Recent Evidence from Northern Greece. - In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Struma/Strimon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Sympozium Strimon Praehistoricus. In the Steps of James Harvey Gaul. Vol. 2. Sofia, 2007, 257-272.

Pavúk, Čochadžiev 1984: J. Pavúk, M. Čochadžiev. Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien (Grabungsbericht der Jahre 1980-1982). - Slovenská archeológia, 32, 1984, 1, 195-228.

Pernitcheva 1990: L. Pernitcheva. Le site de Kovatchevo, néolithique ansien, dans le départment de Blagoevgrad. - Studia praehistorica, 10, 1990, 142-196.

Perničeva 2002: L. Perničeva. Die prähistorische Siedlung Bălgarčevo, Kreis Blagoevgrad. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 271-324.

Schubert 1999: H. Schubert. Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien (Internationale Archäologie, 47). Rahden/Westf., 1999.

Tchohadjiev, Bakamska 1990: S. Tchohadjiev, A. Bakamska. Etude du site néolithique ansien de Kraïnitsi dans le départment de Kustendil. - Studia praehistorica, 10, 1990, 51-76.

Vandova 2004: V. Vandova. Neue Angaben über das frühe Neolithikum in dem Talkessel von Kjustendil (Vorläufiger Bericht). - In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 25-32.

Yiouni 1996: P. Yiouni. The early Neolithic Pottery: Typology. - In: K. A. Wardle (ed.). Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964. The British School at Athens, suppl. vol. no. 25, 1996, 81-179.

A Neolithic site at Bersin, near Kyustendil: the 2007 season (Summary)

Vesselina Vandova

The Neolithic site in the central part of the village of Bersin is located on a river terrace, on the right bank of Bersin river, a right tributary of the Struma river. The site was found in 2006, in the course of a survey. In the autumn of 2007, four trenches were excavated (Nos. 1-4) over a total area of ca. 26 sq. m. The thickness of the cultural deposits in trenches Nos. 2 and 3 ranges between 1.20 and 1.40/1.55 m. Virgin soil has not been reached in trenches Nos. 1 and 4. The cultural deposits excavated thus far (up to a depth of 1.50 m) in the latter two trenches as well as up to a depth of 0.40-0.60 m in trenches Nos. 2 and 3 contain mixed material from various periods: early and late Neolithic, early and late Bronze Age, Late Antiquity, early Middle Ages and Revival period. The next layer (depth of 0.70 to 0.95-1.00 m) in trenches Nos. 2 and 3 contains early Neolithic material. Part of a house has been excavated in trench No. 2. The excavated area of its fire installation within the trench measures 0.85 X 0.87 m.

Since many of the ceramic sherds found haven't come from stratified contexts, this presentation includes only those which could be attributed to some of the Neolithic periods, mainly fine ware. White painted slipped ware predominates. Red or brown slip occurs in various shades. Dishes and bowls are the main shapes, carinated bowls being more numerous. Decoration on the outer surface below the bowls' mouth rims consist of horizontal dotted rows; parallel horizontal zig-zag lines; a horizontal line of small inverted triangles with a concave base and a zig-zag line below it; horizontal line of S-shaped elements and small inverted triangles or stylized signs, resembling a Greek sigma (Σ). A common element in the main pattern is the parallel line, in groups or in a combination with other motifs. Lines flanked by dots are common, with wavy or double-ladder variants.

Bersin pottery finds its closest parallels at Vaksevo, Horizons I and II. Some of the ceramics could be attributed to the beginning of the Galabnik group. Patterns that were common in a later Neolithic phase could be seen as well. However, net and spiral patterns that were the most diagnostic decoration at Galabnik, could not be found at Bersin, neither could high conic pedestals. Some of the patterns have their parallels in Proto-Starcevo I and II (after H. Schubert).

There are a relatively small number of dark painted pots. In trench No. 2, they have been found mainly in the upper deposits. Slips vary from light red to brick-red or orange. Bowls prevail among the shapes. Carinated bowls predominate among wine-red painted ware. Some black or brown painted bowls have a rounded body and a low neck.

The presence of wine-red painted ware suggests that the site was occupied in the first half of dark painted pottery phase of the early Neolithic. The excavation evidence demonstrates that some of the white painted ware could possibly be related to that period. Certain single finds as brown or black painted ceramic sherds, a pot featuring horizontal lug on the widest body part, etc. also seem to demonstrate that an occupation horizon of the latter half of the same phase existed that had been disturbed by later settlements.

All trenches have yielded grey-black or black burnished ceramic sherds. However, no late Neolithic layer has been registered. Dishes, bowls, closed pots, and other single shapes are represented. Inverted conical dishes predominate, with straight or slightly everted sidewalls. In one case, the mouth rim is slightly thickened on the inside. Rounded carinated or cylindrical-conic bowls are common. The carinations are not thickened on the inside.

This ware has relatively close parallels at Vaksevo (Horizon IV), Sapareva banya (Horizon IV), Balgarchevo I, etc. It seems to have come from a disturbed late Neolithic layer.

Надгробна могила при Продановци, Самоковско

Алена Тенчова, Веселин Хаджиангелов

През лятото на 2007 г. се проведе теренно археологическо проучване на надгробна могила в Продановци, Самоковско (обр. 1)[1]. Могилата се намира на около 300 м западно от центъра на селото. Тя има сравнително правилна конусовидна форма, с височина около 12 м. Най-издигната ѝ част е на 937,11 м надморска височина. Диаметърът в основата ѝ е около 56 м. Общата ѝ площ е около 3400 кв. м (обр. 2). Около цялата периферия на могилния насип е изграден асфалтов път, поради ко-

---

[1] *Проучването на могилата се извърши през периода от края на м. юни до средата на м. август 2007г., от екип под ръководството на ст. н. с. Анелия Божкова (НАИМ - БАН) и Веселин Хаджиангелов (ИМ - Самоков). През този период могилата бе проучена частично. Общината на Самоков предвижда да отпусне средства за нейното допроучване. В теренната работа взеха участие още д-р В. Станев, докторантът Ж. Узунов и магистър А. Тенчова. Авторите изказват специална благодарност на ст. н. с. Анелия Божкова за предоставената възможност и материал за публикация.*

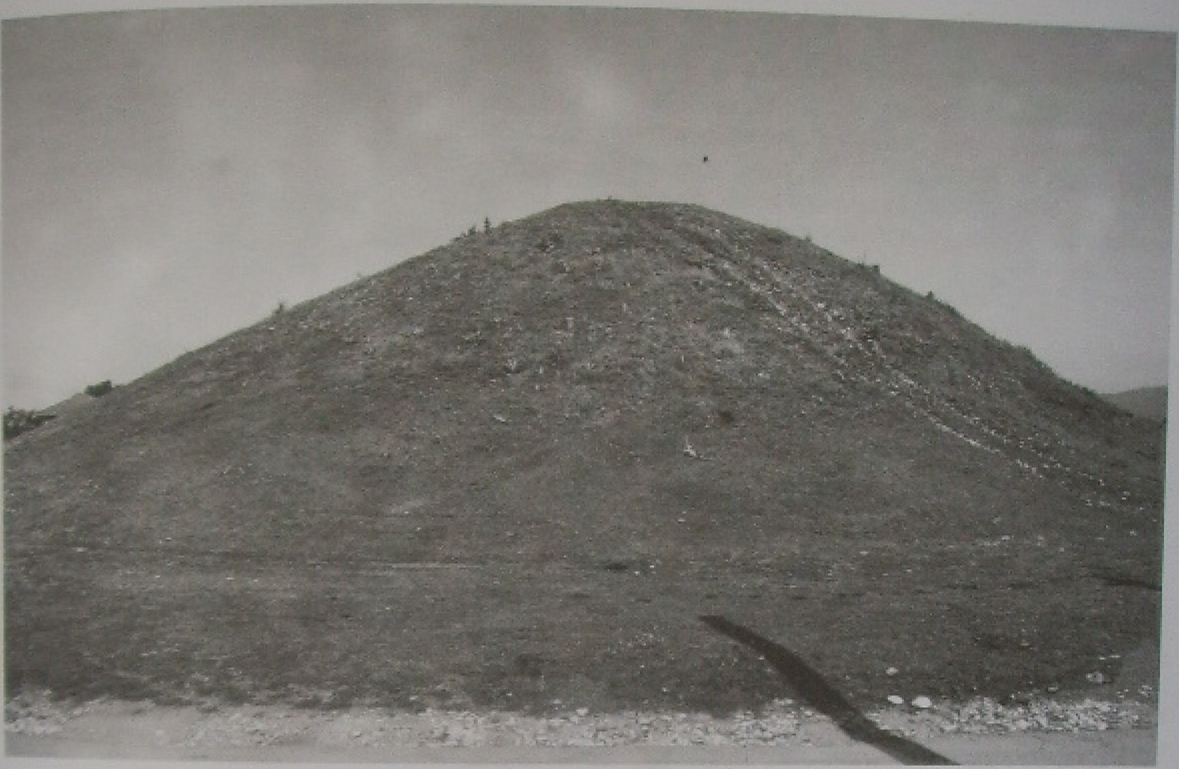

Обр. 1. Продановци, Самоковско. Изглед към югоизточната част на могилата
Fig. 1. Prodanovtsi, near Samokov. View to the southeastern part of the tumulus

ето околомогилното пространство остана непроучено. Преди началото на разкопките, по повърхността на могилата са регистрирани няколко съвременни изкопа с различни размери и дълбочини[2].

Могилата е част от некропол, разположен в землището на Продановци[3]. Още Б. Геров споменава за намерени в района останки от антично селище и некропол (Геров 1969, 177). От него произхождат монети от времето на император Каракала до Юстиниан[4]. През 1981 г. Д. Джонова публикува информация за два саркофага, намерени в югоизточната периферия на могилата (Mitova-Džonova 1981, 152). Пред Историческия музей - Самоков е изложен силно повреденият капак от единия саркофаг и сравнително добре запазеният втори саркофаг. И двете вторични гробни съоръжения се отнасят към римската епоха.

Стратиграфия на могилата

Насипът на могилата е съставен от баластна по характер пръст. Наблюдават се различни напластявания, като се различават три вида пръст: сиво-черна, примесена със средни (10-30 см) и големи по размер (30-50 см) речни камъни; пясъчен пласт, наситен с едри речни камъни и кафява пръст, с висока концентрация на камъни. В близост до геометричния център на могилата може да се обособи насип от тъмночерна пръст, примесена с дребни речни камъни. Той оформя своеобразна малка могила, с приблизителна височина 2,50 м (обр. 3). Именно в основата ѝ е разположен централният гроб.

Структури в могилата и съпътстващите ги обредни действия

Първата структура, разкрита в процеса на проучване, е каменната крепида. Изградена е от необработени камъни. В началото на разкопките тя не се разпознаваше на терена, тъй като бе покрита от пласт пръст, свлечен от върха на могилата. В югозападната част на могилата,

---

[2] *Преди началото на археологическите разкопки се извърши геофизично проучване от инж. Н. Тонков, за което му изказваме благодарност. Целта му бе да провери за наличието на гробница или друго съоръжение. Резултатите очертаха една аномална зона в югозападната периферия на могилата. Именно тя стана приоритетна през първия етап на проучването. Там могилният насип бе изкопан до нивото на древния терен, като не се откриха археологически структури и материали.*

[3] *Некрополът се състои от дузина могилки с различна, най-често скромни размери, и се намира на юг от селото, в ляво от съвременния път Самоков - Дупница. Една от тези могилки е проучена през 1992 г. от ст. н. с. Анелия Божкова и Веселин Хаджиангелов. По сведения на местни хора, при строежите на редица къщи, или при обработване на дворовете, се попада на останки от плоски гробове, покрити с тегули.*

[4] *На територията на Продановци е намерена и военна диплома от римските императори Максимин и Максим от 7 януари 237г. (Водач на Народния музей в София 1923, 154-155).*

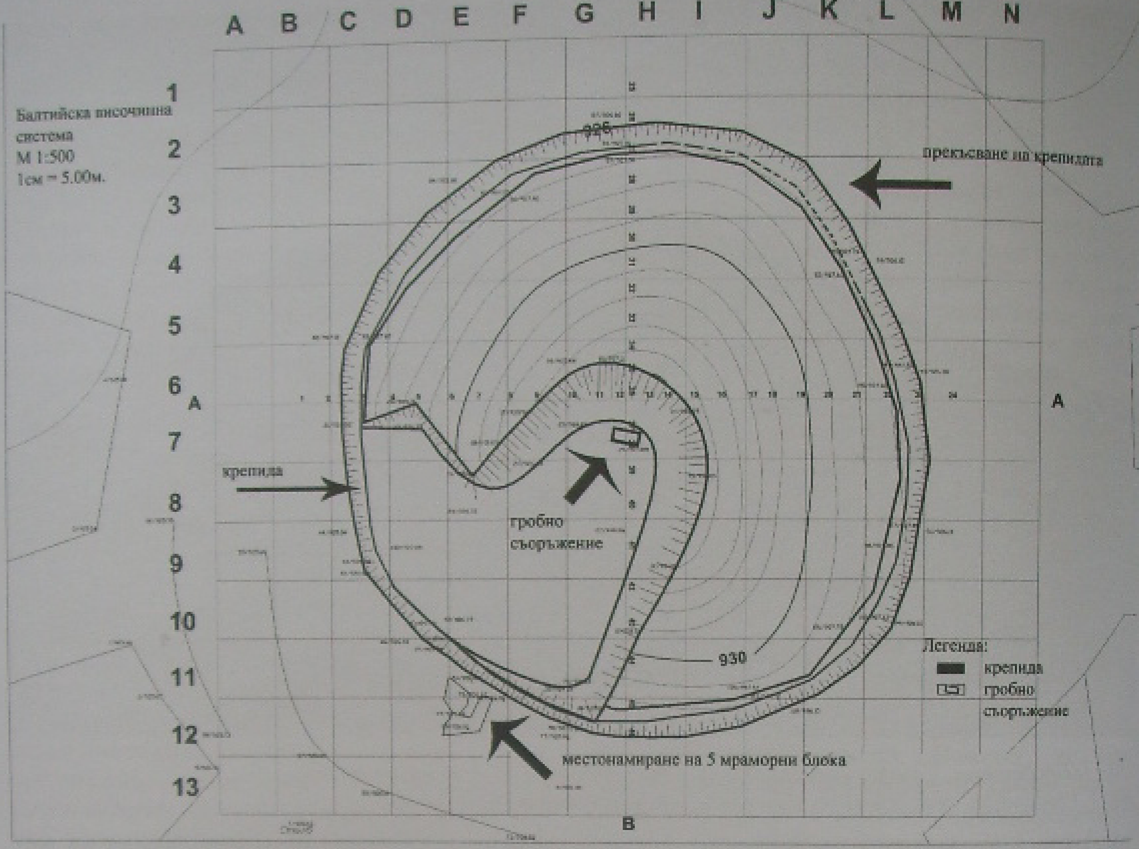

Обр. 2. Продановци, Самоковско. План на могилата
Fig. 2. Prodanovtsi, near Samokov. Sketch of the tumulus

между 20° и 30° от южната ос, крепидата е прекъсната от каменно струпване, образувано от речни камъни (обр. 4). Става въпрос за структура с приблизителни размери: дължина 3,80 м и височина 1,40 м. В близост до нея са открити пет мраморни блока, които вероятно са част от разрушено вторично гробно съоръжение. Откриват се и множество фрагменти от римска строителна керамика.

В северната част на могилата крепидата става значително по-ниска и е съставена от единични камъни. В североизточната ѝ част тя прекъсва. На това място са намерени и единични фрагменти от римска строителна керамика и съвременни материали. Вероятно крепидата е била разрушена в по-ново време. В периферията на могилата не се откриха други структури.

В процеса на проучване на могилата бяха открити малко на брой артефакти, които могат да се свържат с първичния гроб и съпътстващите го обредни действия. Индикация за извършените обреди е амфората, намерена на 3,00 м под върха на могилата и на около 8,50 м над централното погребение. Съдът е положен с устието нагоре, в пласт от черна, рохка пръст, която силно напомня на тази, използвана при натрупването на малката могила. В подобен аспект следва да се разгледат и множеството фрагменти от керамични съдове, намирани на различни места в насипа на могилата, на границата между черната първична могилка и пълнежа от баластра. Всички те са изработени на колело, като в преобладаващата си част са нехарактерни.

Първичният гроб е разкрит в югозападния сектор на могилата, в близост до идеалния ѝ център (обр. 5 и 6). До двата ъгъла на късата източна страна на гроба, са намерени фрагменти от поне два стъклени балсамария. Гробът е ориентиран изток-запад. По дългите и къси стени са положени квадратни тухли с размери: 33 х 33 х 4,5 см, с отклонения понякога до 1 см. Същите тухли покриват и дъното на гробното съоръжение. Отгоре гробът е бил покрит с четири бипедални тухли с украса, съответно с размери: дължина - 76 см, ширина - 60 см и дебелина - 8 см. Една от тях беше намерена *in situ*, а останалите - натрошени по самия гроб и нападали в него. Гробното съоръжение е вкопано и има приблизителни размери: дължина - 3.00 м, ширина - 1.43 м, дълбочина - 0.50 м.

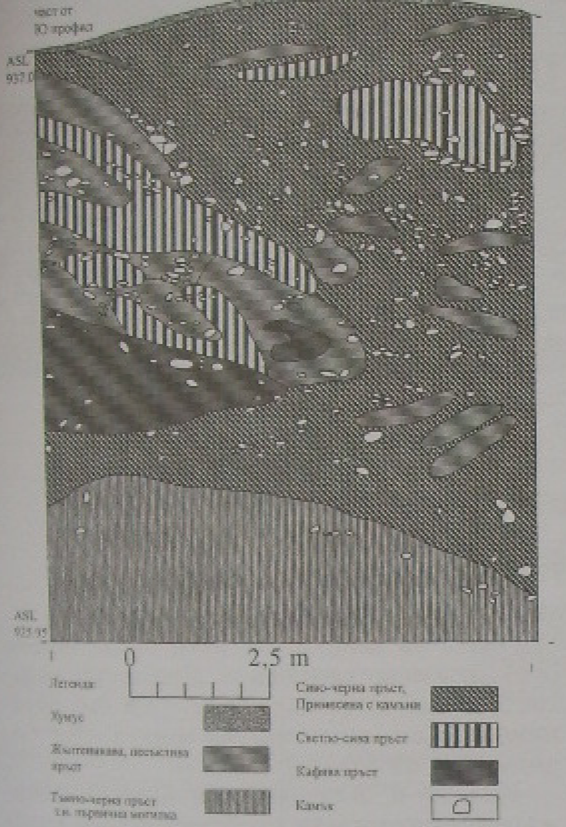
част от
Ю профил
ASL
937.0
ASL
935.95
0
2,5 m
Легенда
Хумус
Жълтеникава, песъчлива пръст
Тъмно-черна пръст т.н. първична могилка
Сиво-черна пръст, Примесена с камъни
Светло-сива пръст
Кафява пръст
Камък

Обр. 3. Продановци, Самоковско. Част от южния профил на могилата
Fig. 3. Prodanovtsi, near Samokov. Sector of the tumulus' south section

Погребението е извършено чрез кремация на място. Проучванията дадоха възможност да се възстановят етапите на градежа на гробното съоръжение и извършването на погребалния ритуал. Трупоизгарянето е извършено върху скара, разположена върху гроба, с размери по-големи от гробното съоръжение, поради което останки от кремацията се намират и извън зиданата конструкция. В североизточната и югозападната част на гроба бяха намерени два силно корозирали пирона от погребалната скара. Върху дъното на гробното съоръжение е разкрит пласт с останки от кремацията с дебелина между 4 и 8 см, върху който са положени гробните дарове. Те са групирани в източната част на гроба. В самия пепелив пласт се откриват спорадично цели орехи, семена от пиниеви шишарки, железни гвоздеи, цинтове за обувки. Сред находките се открояват: три изцяло запазени стъклени балсамария (обр. 7) и комплект железни стригили със стригилодържател (обр. 9), поставени около кратеровиден керамичен съд, с барботино украса (обр. 8). В него е положена стъклена полусферична чаша. На база депонирания инвентар може да се предположи, че става въпрос за трупоизгаряне на мъж[5].

Извън гроба, на 30 см североизточно от зиданата конструкция, е намерен керамичен съд (инв. № 9) - с врязана украса, на високо кухо столче. Изработен е на колело. Повърхността му е добре загладена. Глината е светлокафява с единични кварцови примеси. Има диаметър на устието 21 см и височина - 17,6 см.

След извършване на обреда на кремацията и полагане на дарове за покойника, зиданият гроб е затворен с бипедални тухли. След това върху съоръжението е натрупана малката могила от тъмночерна пръст. В периферията ѝ са извършени обредни действия, съпътствани с полагане на ритуално натрошени съдове. Изграждането на могилата е продължило с натрупване на пластове, съставени от различна по характер пръст. В процеса на работа са извършени нови обредни действия, довели до полагането на амфората от римската епоха, изработена на колело. След което насипването на могилата е продължило до окончателното ѝ изграждане.

Находки от централния гроб

Инв. № 1. Балсамарий - конусовиден, изцяло запазен. Изработен е от прозрачно стъкло със синкав оттенък. В основата си шийката е леко прищипната. Дъното в основата е леко заоблено, а към центъра - вдлъбнато. Диаметърът на устието в най-широката част е 4,5 см, височина - 16,5 см, височина на шията - 9,5 см, диаметър на дъното - 8,5 см.

Инв. № 2. Балсамарий - конусовиден, изцяло запазен. Изработен е от прозрачно стъкло с бял оттенък. В основата си шийката е леко прищипната. Дъното е леко вдлъбнато. Диаметър на устието в най-широката част - 5,2 см, височина - 14,5 см, височина на шията - 9 см, диаметър на дъното - 10 см.

Инв. № 3. Кратеровиден керамичен съд - изработен на колело, с две дръжки и кухо, сравнително високо (5,3 см) столче. В горната част на съда е разположена барботино украса. Тя се състои от релефни изображения на редуващи се спираловидни кръгове със стрели, с насочен надолу връх. От устието до средата на тялото съдът е покрит

---

[5] *В своя труд Л. Вагалински доказва, че наличието на стригила сред гробния инвентар не носи еднозначна информация за пола на починалия (Вагалински 1993, 22). Същевременно големината на стригилите, липсата на каквато и да била декорация върху тях, както и останалият гробен инвентар, определят погребението по-скоро като мъжко.*

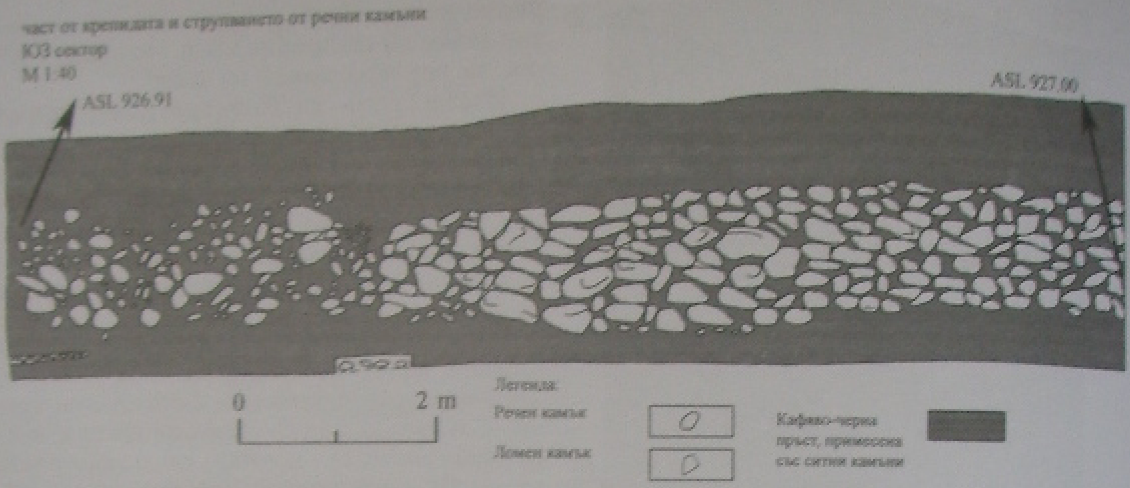
част от крепидата и струпването от речни камъни
ЮЗ сектор
М 1:40
ASL 926.91
ASL 927.00
0
2 m
Легенда:
Речен камък
Ломен камък
Кафяво-черна пръст, примесена със ситни камъни

Обр. 4. Продановци, Самоковско. Част от крепидата, югозападен сектор на могилата
Fig. 4. Prodanovtsi, near Samokov. Part of the retaining wall in the southwestern sector of the tumulus

с червен лак. В долната му част е запазен основният цвят на глината - светлокафяв. Самата глина е фина, добре пречистена, без примеси. Диаметър на устието - 29 см, височина - 21 см.

Инв. № 4. Стъклена чаша - полусферична, с украса от шлифовани ивици. Изработена е от тънко, прозрачно стъкло. Диаметър на устието - 10 см. За съжаление е силно фрагментирана.

Инв. № 5. Балсамарий - конусовиден, изцяло запазен. Изработен е от прозрачно стъкло с лек зеленикаво-син оттенък. В основата си шийката е леко прищипната. Дъното е леко вдлъбнато. Диаметър на устието в най-широката част - 4,8 см, височина - 16 см, височина на шията - 9,5 см, диаметър на дъното - 9,8 см.

Инв. № 6. Железен ринг (стригилодържател) от комплект стригили, силно корозирал. Вътрешен диаметър - 11 см, дебелина - 0,5 см, ширина - 1 см.

Инв. № 7. Стригила - изработена е от желязо, на места е силно корозирала. Без украса. Работна част - извита, с размери от върха до извивката - 13.5 см. Дръжката е куха, с „релсовидно“ напречно сечение. Дължината ѝ е 10,5 см, а ширината - 1,5 см.

Инв. № 8. Стригила - изработена от желязо. Без украса. Работната ѝ част е извита, с размери от върха до извивката - 13,5 см. Дръжката е куха, с „релсовидно" напречно сечение. Дължината ѝ е 10,5 см, ширината - 1.5 см.

Всеки от положените дарове има определена функция в бита. Интересна е смисловата им натовареност като гробен дар. Многобройни са примерите на гробни комплекси от I-IV в., съдържащи сред инвентара си керамични и стъклени съдове, както и стригили. В Мизия и Тракия са известни разнообразни типове балсамарии и повечето от тях са от добре датирани комплекси (Чолакова 2006, 230). Откритите тоалетни съдове в погребения от римската епоха, показват, че те са неделима част от инвентара на гробовете както на мъже, така и на жени (Дремсизова-Нелчинова/Балкански 1973, 67). Балсамариите от могилата в Продановци (инв. №№ 1, 2, 5) се отнасят към тип IV B по Чернева-Тилкиян, с датировка през I-II в. (Чернева-Тилкиян 1997,

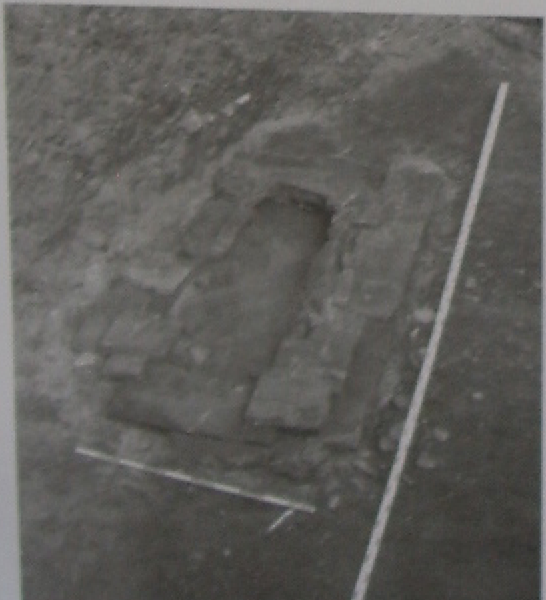

Обр. 5. Продановци, Самоковско. Първичният гроб
Fig. 5. Prodanovtsi, near Samokov. Primary burial

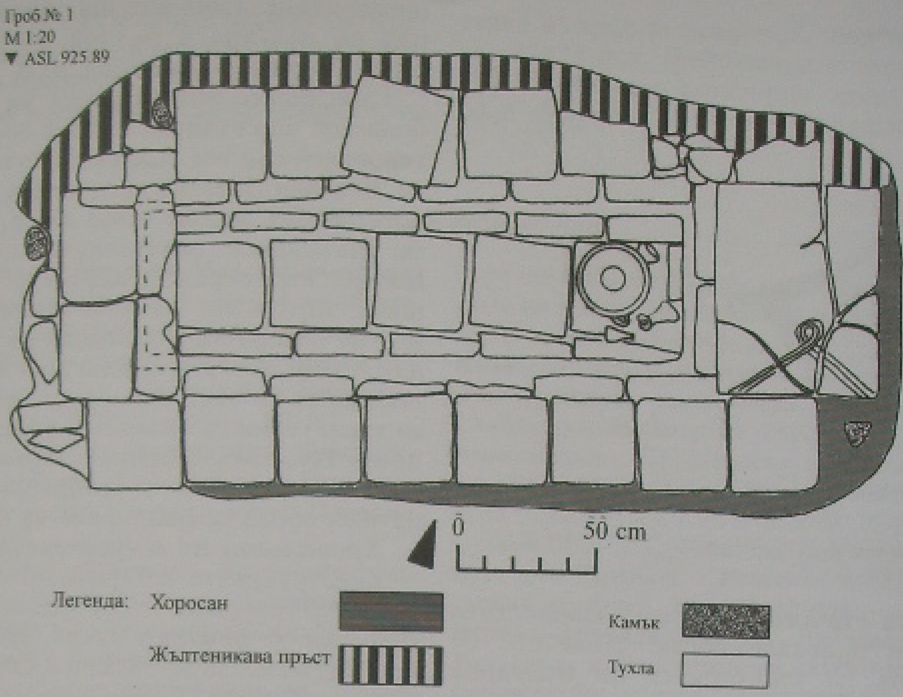

Обр. 6. Продановци, Самоковско. Първичният гроб
Fig. 6. Prodanovtsi, near Samokov. Primary burial

45). Въпросните съдове намират близък паралел и с тези, положени като гробен дар в саркофаг в Северната могила, Брезово (Ботушарова 1950, 14, обр. 12 с, d). Датират се към края на I - началото на II в. (Belivanova 1999, 45; Ботушарова 1950, 16; Чернева-Тилкиян 1997, 21). Същата връзка може да се направи и със съдове №№ 146, 147 от могила № 4 от района на Чаталка (Буюклиев 1986, 20, табло 13). Специално съдът с инв. № 5 е съпоставим с намерения в гроб № 4 от римската епоха в м. Зад чифлика, Гиген и отнесен към първата половина на II в. (Ковачева 1968, 70). Чолакова определя балсамариите от тези комплекси към форма *Isings 82 A1*[6], като смята, че те са „по-характери за източните райони на империята и находките от Европа се разглеждат като импорт от Мала Азия, Сирия или Александрия" (Чолакова 2006, 232, 235).

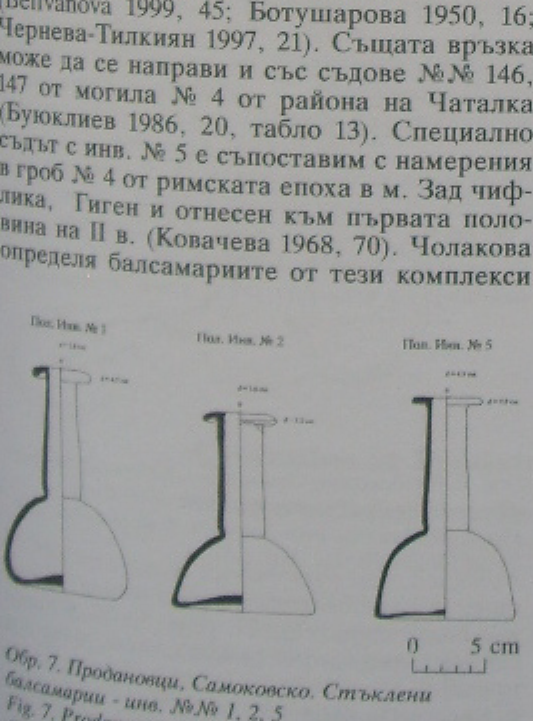

Обр. 7. Продановци, Самоковско. Стъклени балсамарии - инв. №№ 1, 2, 5
Fig. 7. Prodanovtsi, near Samokov. Glass unguentaria (Inv. Nos. 1, 2, 5)

До голяма степен керамичният съд (инв. № 3) запазва формата на класическия камбановиден кратер. Формата му намира близък паралел с един от съдовете от Чаталка (Буюклиев 1986, табл. 1.11, 31, 430, 34. 501; Игнатов 2005, 201). Според В. Игнатов първите датирани съдове на тази форма са от периода I в. пр. Хр. и се срещат до началото на II в. Фрагмент от подобен съд е намерен при археологическите разкопки в източния сектор на Нове (Димитров 1974, 167, обр. 35). За съжаление последният не произлиза от затворен комплекс.

Интерес предизвиква и керамичният съд - инв. № 9. Местонамирането му, в непосредствена близост до гробното съоръжение, помага за неговата интерпретация. Съдът би могъл да бъде отнесен към глинените кадилници, използвани при погребения - втора група по Султов (Султов 1972, 177, 181; Soultov 1976, 104). Заради високото си столче, трябва да се отнесе към по-ранния период на производство - началото на II в.[7].

---

[6] *Вж. у: Belivanova 1999, 45 и за други паралели от земите на днешна България на тип Isings 82 A1.*

[7] *За датировката на съда се консултирахме с н. с. Павлина Владкова, на която изказваме специални благодарности.*

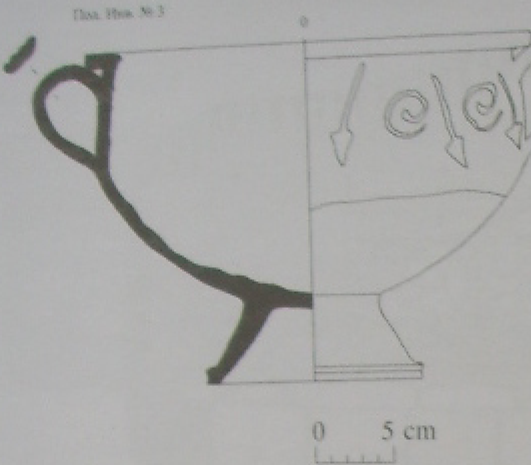

Обр. 8. Продановци, Самоковско. Кратеровиден керамичен съд - инв. № 3
Fig. 8. Prodanovtsi, near Samokov. Pottery vase of the krater type (Inv. No. 3)

В бита стригилите са използвани като хигиенни принадлежности. Повечето от откритите на територията на България произхождат от гробни комплекси (Вагалински 1993, 22, 31; Vagalinski 1995, 435). Тези от Продановци (инв. №№ 6, 7) са без украса и без обозначение за производителя или собственика. Намерени са в комплект, заедно с принадлежащия им стригилодържател (инв. № 6). Могат да се отнесат към тип I по Вагалински (Вагалински 1993, 23, табл. V, VI)[8]. Комплектът е изработен от желязо, който е по-рядко срещания материал за римската епоха. Въпреки, че „не е задължително собственикът им да бъде определен като атлет, наличието им е белег за развит градски живот" (Вагалински 1993, 30, 31). За стригилите е възможна една по-обща датировка I-III в., като по-често се срещат докъм II в. (Vagalinski 1995, 442). Сравнително точен паралел се открива при две стригили от района на античната Пауталия, датирани в третата четвърт на II в. (Стайкова-Александрова 2002, 209, обр. 8).

Елементи на погребалния обред

Някои аспекти от погребалния обред, като натрупването над гроба на могила от черна/сива пръст и поставянето на стъклена чаша в друг глинен съд, са засвидетелствани и при редица други могилни погребения. Според Анелия Божкова изграждането на първоначална малка могилка е свидетелство за практиката да се разграничава сакралното пространство на гроба от останалата част на насипа чрез знаково обозначение. Една и съща обредна концепция се повтаря в редица погребения от различни епохи (Божкова 2008, 139).

Смисловата натовареност на обичая на полагане на стъклена чаша в по-голям кратеровиден съд все още не е напълно изяснена. Веселин Игнатов предполага, че въпросните гробни дарове може да са използвани за: извършване на възлияние по време на погребалния обред; измиване на присъстващите; изразяване на почит, или за да служат на покойника в отвъдния му живот (Игнатов 1996, 60). Интересно е, че случаите на поставяне на един съд в друг териториално се характерни за Югоизточна България (Игнатов 1996, 61). С погребението от Продановци, Самоковско територалният обхват на този обред се разширява на югозапад.

Хронология на погребението

Конструкцията на гробното съоръжение е засвидетелствана и при редица други погребения от римската епоха. Негов близък паралел може да се намери с един от гробовете, разкрит от Лидия Стайкова при археологическо проучване на крайградския некропол на античната Пауталия (Стайкова-Александрова 2002, 208, обр. 5) или с гробница № 1 край Гледка (Дремсизова-Нелчинова, Балкански 1973, 63, обр. 6). И в двата случая става въпрос за комплекси, датирани през II в. На тази база, както и въз основа на приведените паралели на гробния инвентар, погребението може да се датира през II в., по-вероятно през първата половина на века.

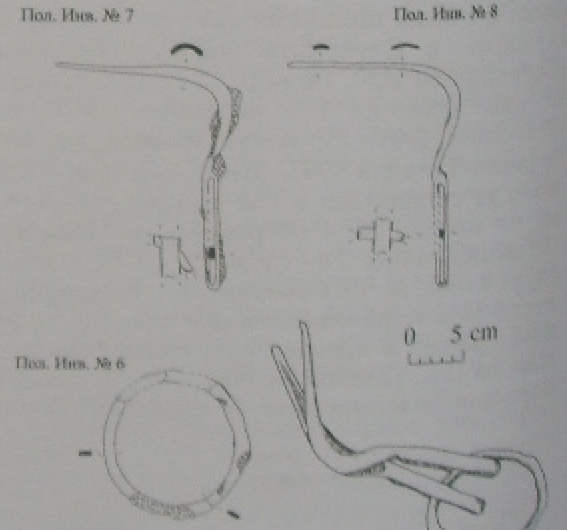

Обр. 9. Продановци, Самоковско. Комплект стригили със стригилодържател - инв. №№ 6 - 8
Fig. 9. Prodanovtsi, near Samokov. A set of strigils with a ring for strigils (Inv. Nos. 6-8)

---

[8] *Вж. по-подробно у: Вагалински 1993, 23; Vagalinski 1995, 437, 441 и за други паралели на стригили и стригилодържатели от земите на днешна България.*

Характерът на гробните дарове определя погребания мъж в могилата от Продановци като принадлежащ към тракийския имуществен елит. Може да се допусне, че става въпрос за некропол, част от вероятна *villa rustica*. Най-близкият градски център, към чиято територия, може да се отнесе въпросната вила, е Сердика[1].

Цитирана литература:

Божкова 2008: А. Божкова. Надгробни могили при Симеоновград. Характеристика на обекта, устройство на могилите, инвентар на находките, обред. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на ж.п. линията Пловдив - Свиленград през 2005 г., София, 131-154.

Ботушарова 1950: Л. Ботушарова. Тракийско могилно погребение с колесница. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 2, 1950, 101-135.

Буюклиев 1986: Х. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг (Разкопки и проучвания, 16). София 1986.

Вагалински 1993: Л. Вагалински. Стригили от римската епоха от територията на днешна България. - Археология, 1993, 2, 22-35.

Геров 1969: Б. Геров. Проучвания върху западно - тракийските земи през римско време. Част III. - Годишник на Софийския университет, факултет Западни филологии 62, 1969 за 1968, 2, 121-247.

Димитров 1974: Д. Димитров и колектив. Археологически разкопки в източния сектор на Нове през 1967-1969г. - Известия на Археологическия институт, 34, 1974, 138-176

Дремсизова-Нелчинова, Балкански 1973: Ц. Дремсизова-Нелчинова, И. Балкански. Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг. - Археология, 1973, 3, 58-69

Игнатов 1996: В. Игнатов. За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I- IV в. - Археология, 1996, 2-3, 59-63.

Игнатов 2005: В. Игнатов. Местни съдове за сервиране на вино от територията на средното поречие на реките Марица и Тунджа. - В: Земите на България. Люлка на тракийската култура, 2, 2005, 198-204.

Ковачева 1968: Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус. - Археология, 1968, 4, 67-71.

Стайкова-Александрова 2002: Л. Стайкова-Александрова. Крайградски некропол от римската епоха в гр. Кюстендил. - Известия на Историческия музей Кюстендил, 8, 2002, 199-212.

Султов 1972: Б. Султов. Глинени кадилници от Бутово и Хотница. - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 177-182

Чернева-Тилкиян 1997: С. Чернева-Тилкиян. Типология и хронология на стъклените балсамарии от Филипопол. - Годишник на Археологически музей - Пловдив, 8, 1997, 42-57.

Чолакова 2006: А. Чолакова. Римските стъклени съдове от България (I-III в.). - В: Археология на българските земи. 2, София, 2006, 209-244.

Belivanova 1999: A. Belivanova. Early Roman Glass from Bulgaria (1st - the First Half of the 2nd Century). - Archaeologia Bulgarica, 1999, 1, 35-49.

Mitova-Džonova 1981: D. Mitova-D onova. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus der Provinz Thrakien. - In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 A. Sofia, 1981, 143-166.

Soultov 1976: B. Soultov. Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior. Sofia, 1976.

Vagalinski 1995: L. Vagalinski. Roman Bronz Strigils and Rings for them from Thrace (1st - 3rd century AD). - Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes Nijmegen 1992. Nijmegen, 1995, 435-443.

A tumulus at Prodanovtsi, near Samokov (Summary)

Alena Tenchova, Vesselin Hadzhiangelov

The tumulus at Prodanovtsi, near Samokov, was excavated in the summer of 2007. It is situated near the centre of the village. The tumulus, 12 m high and ca. 56 m in diameter when excavated was situated not far from the center of the village (fig. 2). Its fill consisted of layers of different color (fig. 3), and was, except for its northern part, enclosed by a stone retaining wall at its periphery (fig. 4). Several single artifacts have been discovered at different locations in the tumulus as well as two secondary burials, which had previously been published. Remains of another secondary burial have been revealed in its southeastern part. The primary burial has been excavated in the southwestern quarter of the tumulus, near its center. The funerary pyre for this cremation burial was constructed above the grave and the remains had later been collected in the grave pit (fig. 6). Three glass unguentarias (form Isings 82 A1), a glass container, a pottery vase and two strigils with a ring for strigils have been revealed among the ashes (figs. 7-9). Each of the deposited objects had a certain function in everyday life; what is most important here is their usage as grave goods. In cemeteries dating from the 1st to 4th century AD, there are many instances of ceramic and glass containers, as well as of strigils used as grave goods.

---

[1] *За принадлежността на района към територията на Сердика през римската епоха - вж: Геров 1969, 176-177 и др.*

Two burial practices have been discussed in the paper, the first being the practice to insert a glass container into a pottery vase. The evidence of the Prodanovtsi tumulus extends the known area of this burial practice further to the west. The second one is the practice of building a small mound of different color above the grave. Its existence suggests that the sacred space of the grave had been distinguished from the rest of the tumulus through the use of special marks. The same ritual has been observed in a number of burials from various times.

The available evidence points to a male burial of a person of the indigenous ruling class dating to the first half of the second century AD. The secondary burials also date to the Roman period. The authors consider the Prodanovtsi tumulus as a part of a cemetery in the area of Serdica belonging to a *villa rustica* not yet found.

Коринтски капители от епископската базилика в Сандански

Светла Петрова

По повод 75-годишнината на моя учител -
проф. Александра Димитрова-Милчева

Изграждането на базилика № 4, т.нар. епископска, е свързано с признаването на християнството за равноправна религия в Римската империя през 313 г. и със създаването на християнска община в античния град. От археологическото проучване е видно, че градът е бил не само административен, но и голям религиозен център на християнските общини по поречието на Средна Струма (обр. 1). Епископската базилика е един от най-значимите паметници на ранохристиянската архитектура, открити досега в Сандански (обр. 2). Разположена е северозападно и в непосредствена близост до базилики №№ 1 и 2 и улицата с колонада, т. нар. „*via sacra*". По план тя принадлежи към елинистическия тип базилики - трикорабен наос с издигнат среден кораб. Към нея има емпорий, стълбището за който се намира на вътрешната страна на северната стена на нартекса, нартекс, както и атрий с колонада, изграден на южната външна стена на базиликата. Апсидата е вписана в плътен правоъгълник, чиито прототипове се срещат в Близкия Изток - Месопотамия, Сирия, Кавказ (Чанева-Дечевска 1999, 70 и цит. там лит.). По надлъжните стени на презвитерия са били иззидани три реда седалки за сядане на свещениците (Димитрова-Милчева 2000, 281). Проучени са няколко строителни фази, като първата е от края на IV - началото на V в. През различните строителни фази е променяна големината и формата на презвитерия, подовете на различни части от наоса и от притвора са украсявани с мозаечни пана, полагани са стенописи (Pillinger 2006, 66-67, Abb. 13). Откритите фрагменти от богата архитектурна и вътрешна декорация на базиликата, множеството мозаечни подови пана, бази, цели и фрагменти от капители в римско-коринтски стил (обр. 3), както и архитектурните елементи от проучените досега няколко базилики в Сандански, указват каменоделството като един от най-разпространените занаяти за района през античността.

Преупотребените по предназначение бази, колони и капители в римско-корин-

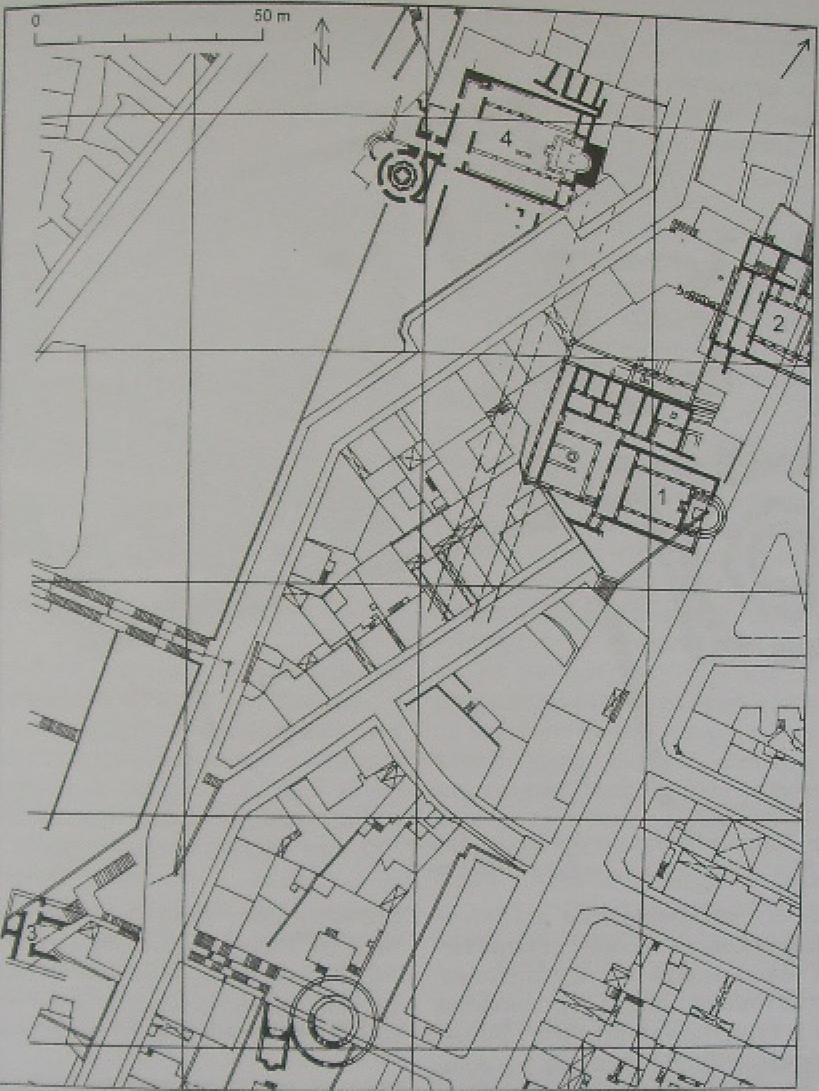

Обр. 1. Сандански. Ситуационен план на античния град през IV-VI в. (по арх. Ю. Фърков и В. Петков, допълнен от Р. Пилингер и М. Хофбауер)
Fig. 1. Sandanski. General map of the fourth to sixth century ancient town (after J. Farkov and V. Petkov, revised by R. Pillinger and M. Hofbauer)

тски ред, изработени предимно от сивобял среднозърнест мрамор, оформят пространството на трите кораба. Стилобатът е изграден от големи мраморни дебели плочи. Върху него са монтирани базите, атически тип, с различни размери, височини и диаметри за колони, чието изравняване е постигнато на места с помощта на тухлена подложка и хидрофобен хоросан. Различната височина на колоните е компенсирана от нееднаквата височина на преупотребените мраморни капители, която варира между 43 и 56 см. Долните диаметри на капителите, чиято основа ляга върху колоните са от 36 до 48 см. Височината на абака на капителите е между 7,5 и 10 см. Стройността на капителите, т.е. съотношението на височината към диаметъра на колоната, е сравнително еднаква: 1,1 - 1,2.

Двете редици на колонадата имат по седем колонни и по един антов капител (вж. приложения план, обр. 2). В наоса на базиликата са намерени *in situ* двата реда мраморни бази, 7 броя капители в римско-коринтски стил, както и множество различни по големина фрагменти от капители в същия стил. Шест от откритите капители са колонни (обр. 4-9), а един е антов (обр. 10). Съдейки по стиловия им анализ, те са принадлежали на украсата на сгради, строени през последните десетилетия на I - II до средата на III в. Изследването на капителите дава възможност да се проследи развитието и принадлежността им към определени типове, както и влия-

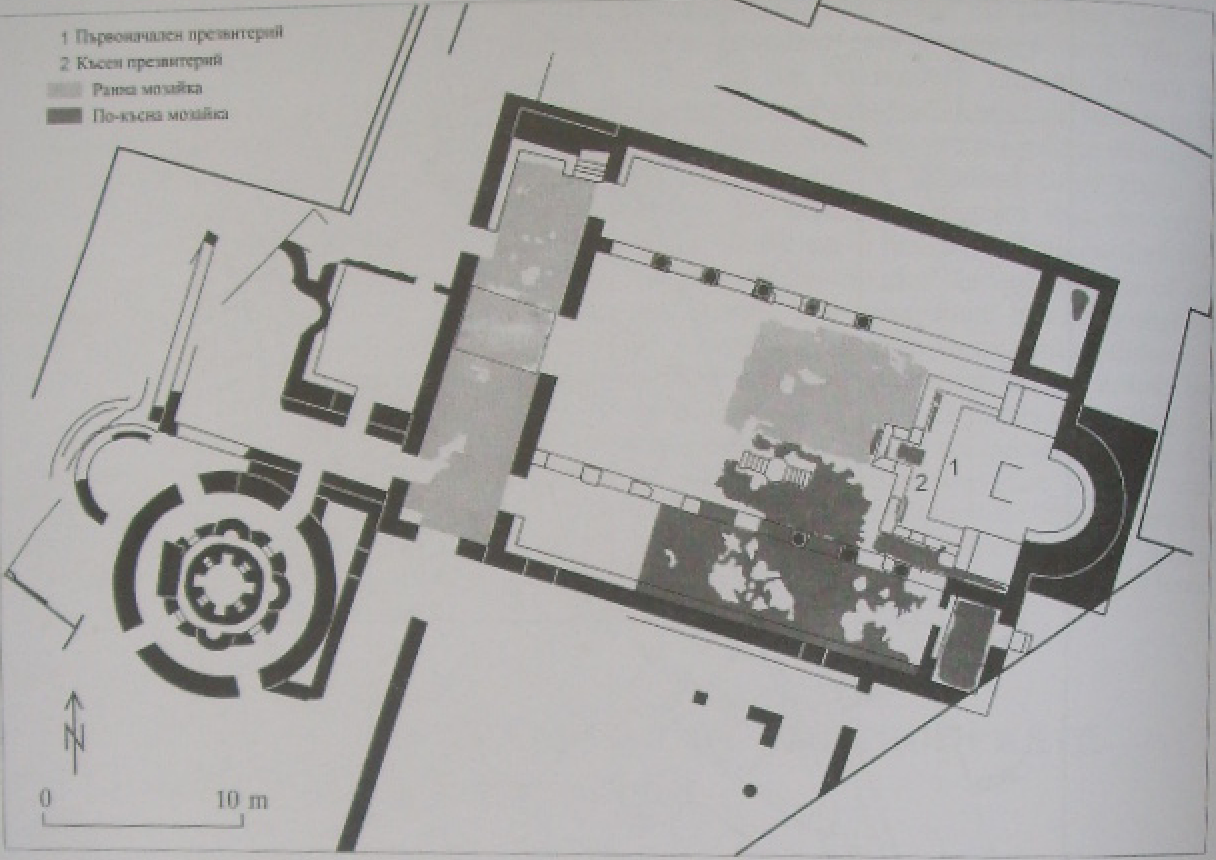

Обр. 2. Сандански. План на Базилика № 4 (по М. Хофбауер)
Fig. 2. Sandanski. Plan of Basilica No. 4 (after M. Hofbauer)

нието на различни каменоделски школи и ателиета. Анализът на основния декоративен мотив от елементите на коринтския капител - акантовият лист, установява хронологията и териториалната им приемственост. Липсата или наличието на елементи, определящи ги като капители с пълен или с непълен апарат, според архитектурния канон, указват хронологическата им принадлежност.

Основният декоративен мотив при коринтския капител е акантовият лист, чиито форми са твърде разнообразни и хронологически установени. Те зависят от начина на резбоване и са в пряка зависимост от моделите на каменоделската школа, изработваща капителите. Е. Вайганд и по-късните изследователи определят формата на акитовия лист и неговите изрези като източен и западен, като „западният“ има мека, заоблена лъжицоподобна форма (Weigand 1914, 37 sqq; Weigand 1920, 5 sqq; Pensabene 1973, 201 sqq; Behemerid 1982, 25 sqq). Фигурите, образувани от допира на дланите на съседните изрези, наречени „очи“, имат различна форма на Изток и на Запад. До средата на I в. пр. Хр. източният вариант на акантовия лист има почти кръгли „очи“, вследствие силното влияние на елинистическите малоазийски прототипове. Такива са например капителите от Рим - Ларго Арджентина (Hesberg 1981, 35, fig. 2), Форума (Hesberg 1981, 43, fig. 20) и др. (Hesberg 1981, 41-42, fig. 14, 17). В края на I и началото на II в. тази

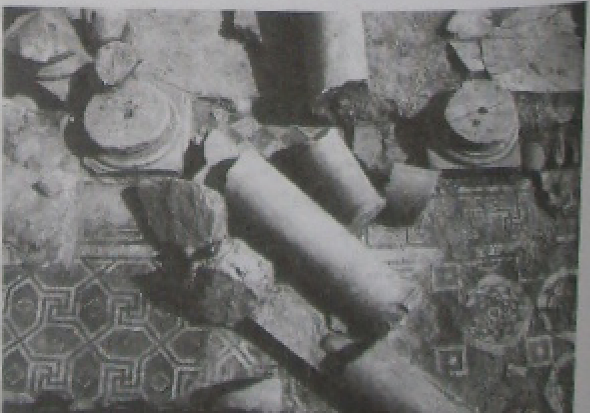

Обр. 3. Сандански. Архитектурни детайли от епископската базилика in situ
Fig. 3. Sandanski. Episcopal Basilica. Architectural elements in situ

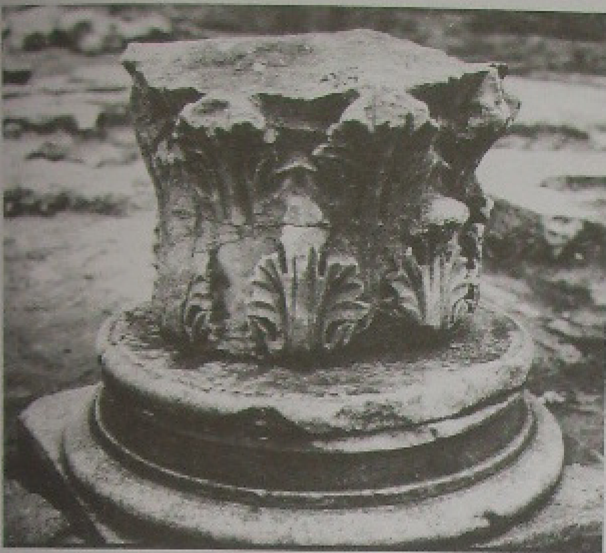

Обр. 4. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 4. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

форма се променя, „окото“ се издължава и приема капковидна форма (на сълза).

Подобно оформяне на изрезите на акантовите листа имат някои от представените тук капители (обр. 4, 5, 6, 7 и 8). Двата реда акантови листа заемат почти две трети от цялата им височина, или дори я надвишават (обр. 6, 7, 8, 9 и 10). Акантовите листа са по осем броя в ред, съгласно канона. Дланите на акантовите листа от долния ред са пет, с по три изреза в долните длани и с три (обр. 6, 7 /, 10), или с по четири изреза в останалите (обр. 4, 5, 8 и 9).

Дланите на акантовите листа от горния ред са пет, с по три изреза в длан. При всички разгледани тук примери, те се допират помежду си и образуват „око“, във форма на сълза. Листната редица от втория акантов ред има видима основа на двойната жилка, намираща се между листата от долния акантов ред. Тя събира всички длани с техните изрези, белег, особено характерен за малоазийските модели и каменоделски школи (обр. 4, 5, 6 и 8). Листата са от типа на острия акант - изключително добре моделирани и реалистично представени. Жилките им са с вдлъбнат триъгълен ръб и листата от изрезите се допират най-вече с тези от изрезите на горните длани, а не с изрезите от дланите на съседния акантов лист, което е ясен хронологически белег за тяхната ранна изработка. Основата на горната листна редица се вижда още между раздалечените листа от долната листна редица. Техни аналогии се откриват в Одесос, където някои от капителите са изработени от проконески мрамор (римски терми, музей, непубликувани), Остия - Малкия пазар, Колизея, Големите терми на Кирена, където е доказано присъствието на малоазийски каменоделци и приложение на източни модели (Pensabene 1973, tav. XXXIV-342, C 3, 7; XXXIV-346).

Практиката акантовите листа на колонните капители да се изобрязват с леко къдрава форма и меко извиване на листните изрези, които се допират един до друг и образуват елемент, подобен на сълза, възниква в ателиетата на Мала Азия още в края на II в. пр. Хр. (Heilmeyer 1970, 87, Taf. 25, 3.4). Тя продължава първоначалния маниер на най-ранните изображения на акантовия изрез от времето на гръцката класика и елинизъм. Нейните прототипове от развити непречупени изрези на листните длани се създават в ателиетата на Ефес по времето на император Август и са представени сред паметниците на ранното му строителство там. При изграждането на втория етаж на базиликата в Ефес от времето на Август се създават нови форми на пресъздаване на акантовия лист, които се превръщат в канон за римската архитектурна декорация (Alzinger 1974, 89-92, Taf. 74, Abb. 117). През ранната Империя, под влияние на елинистическата декоративна каменна практика, каменоделските ателиета в Мала Азия използват подобен начин на представяне на акантовия лист. Дълбокото врязване на жилките на акантовите из-

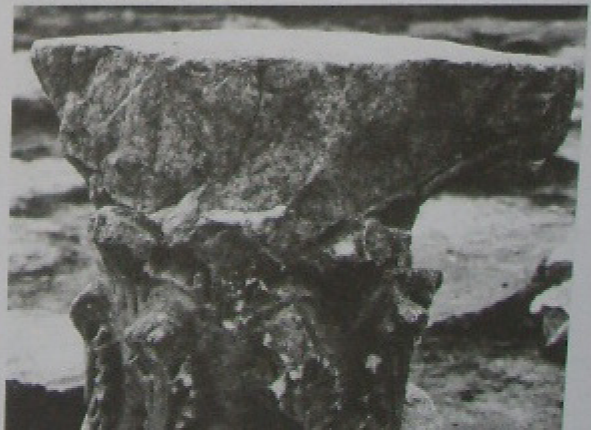

Обр. 5. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 5. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

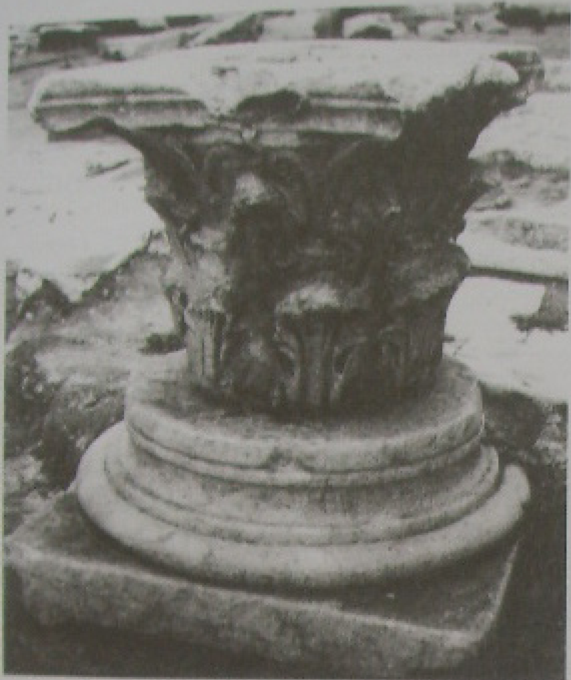

Обр. 6. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 6. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

рези, недопирането на изрезите от две съседни длани на акантовите листа, както и сравнително голямото пространство между тях, което позволява да се наблюдава израстването на акантовия лист от втория ред, чиито основи са още в първия акантов ред, е декоративно-конструктивна практика, присъща на ателиетата в Мизия, Тракия и източната част на провинция Македония, към която административно принадлежи античния град. Подобен художествен израз е характерен и за източните каменоделски школи. Той се наблюдава в множество паметници, определени като производство на Ефеската каменоделска школа (Wiegand 1932, 157; Heilmeyer 1970, 87-92; Freyberger 1990, 7-10). В края на първи век, по времето на Флавиите, развитието на школата се повлиява от нови модни течения и начини на изобразяване на акантовия лист и неговите изрези (Alzinger 1974, 90, Taf, 76, Abb 121). За налагането на тези форми в декоративната практика спомага и мащабното строителство в Пергам по времето на император Траян (Heilmeyer 1970, 88-93). Създава се обща школа, която основателно може на бъде наречена Ефеско-Пергамска. Тя мощно се противопоставя на Афродизийската, в борбата за максимално повече поръчки.

Геометричните форми, получени от допирането на съседните акантови изрези при някои капители (обр. 8 и 9), са установени в практиката на изработваните в ателиетата след средата на II в. капители. През III и IV в. от допира на изрезите на дланите вместо „очи“ се образуват трапецовидни и ромбовидни фигури, като две или повече двойки от съседните изрези имат комбинирано допиране (Бобчев 1970, 95 и пос. там лит.). Подобно допиране на изрезите на дланите се наблюдава само при два капитела от базиликата (обр. 8 и 9). Техни аналози се откриват в Атина, датирани през третата четвърт - края на II в. (Heilmeyer 1970, 69, Taf. 14-3); в Република Македония - Стоби, Северната базилика (Лилчич 2002, 852); във Филипопол, колонадата на улицата при източната порта, датирани през втората половина на II в. (Петрова 1988, кат. №№ 5 и 6); в Сердика, датиран в края на II в. (НАМ, закрита аркада, опис № 47; Петрова 1988, кат. № 14), Ескус, датирани в 191-192 г. (Бобчев 1970, 100-105, обр. 10-11), в капители от Кирена (Stucchi 1965, 270 и сл.). Макар и възпроизвеждан от различни каменоделски школи, хронологически моделът се прилага след средата на II в. в производствата на малоазийските каменоделски центрове, за което свидетелстват множеството примери, отнасящи се за периода между края на II и първата половина на III в. (Stucchi 1965, 270; Pensabene 1973, XXXIV-342).

Според изображението на акантовия лист, откритите капители се отнасят към двата основни типа, характерни за източните и балкански римски провинции - нормален и малоазийски коринтски капител (Петрова, 1988, 119-121).

Нормалният коринтски капител притежава всички елементи, описани от Витрувий. Двата реда акантови листа заемат половината или малко повече от височината на капитела. Листата имат пет длани с по четири-пет изреза в длан, и три изреза в длан при основата на капитела. Когато апаратът е пълен - каулисът е изправен и чашата е с листа с три длани. Волутите и хелиците са леко вдлъбнати и имат лентовидна форма. От вътрешната страна на чашата излиза стъблото на абаковия цвят. Абакът е профилиран. Това изображение се нарича още „канонически“ (класически) тип коринтски капители (Pensabene 1973, 203). Неговото разпространение започва още през II в. пр. Хр. (капителите от Кръглия храм на Бичия Форум (Hesberg 1981, 21) и се прилага масово през времето на Август. В III и началото на IV в. се установява трайна тенденция към неговото опростяване и схематизация (Heilmayer 1970, 12-13). Към този тип условно могат

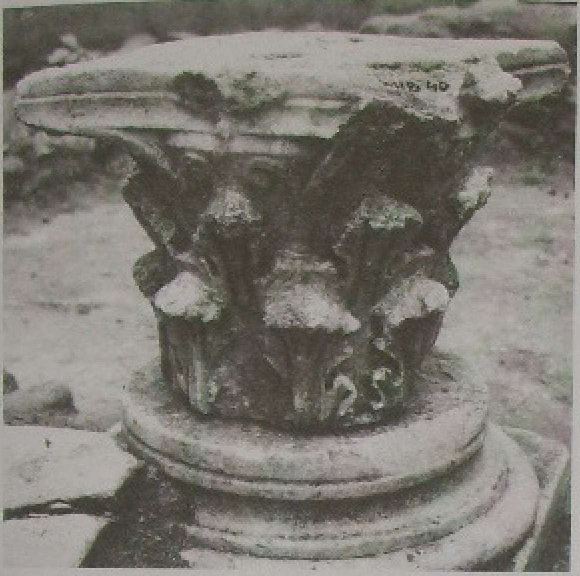

Обр. 7 1. Сандански. Римско-коринтски колонен капител, общ изглед
Fig. 7 1. Sandanski. Roman-Corinthian column capital, general view

да се отнесат и други капители (обр. 6, 7, 9 и 10).

Малоазийският тип на коринтския капител се характеризира с остър акант, разделен на пет длани с по-тесни и дълги изрези с остри върхове - традиционната елинистическа форма. Конструктивните му елементи са повлияни от нормалния капител, но при декоративните се забелязват съществени различия (Петрова 1988, 121). Отликите се проявяват в скулптирането на листния изрез, повлиян от традицията, където жилките на листата са дълбоки, прецизно врязани и моделирани с триъгълна форма. Те се събират последователно от горе надолу в две успоредни жилки. Стъблото на каулиса е издадено напред от повърхността на калатуса, волутите и хелиците са гладки (Pensabene 1973, № 347, 256, 361, 364). Вследствие влиянието и присъствието на майстори от източните каменоделски школи в западните римски провинции, типът е изключително разпространен в строежите в Рим, Италийския полуостров, Северна Африка през времето на Северите и през целия III и IV в. (Pensabene 1973, 257). В източните и балканските провинции той се появява по-рано. Развива се на основата на елинистическия коринтски капител. Открива се в Остия, в Рим - двореца на Домициан на Палатина (Pensabene 1973, tav. C - 6), Пола (Scrinari 1956, № 38), Трир (Kaehler 1939, Taf. XV B 4), Лептис Магна (Pensabene 1973, tav. C - 6), Салона (Kautzsch 1936, Taf. 1, № 2, 4, 7), Колония (Kaehler 1939, Taf. XVI - 7). След средата на IV в. започва опростяване и редуциране на елементите му. Към този тип принадлежат капителите, представени тук на обр. 4, 5 и 8 и условно може да се отнесе екземплярът от обр. 7.

Съществуват различия сред разглежданите капители (обр. 4 - 10), свързани с изображението на горната третина на калатуса - скъсяване височината на горната третина и редуциране на апарата ѝ, липса на каулис, чаша или хелици и т.н. Развитието на схемата на коринтските капители с непълен апарат се открива в Мала Азия от края на I в. - средата на II в. (Kautzsch 1936; Heilmayer 1970, 172; Бобчев 1970, 93; Петрова 1992, 42). Генезисът на подобни капители се търси от изследователите основно в Антиохия (Delbrueck 1907, 163).

По отношение на съставните елементи, изследваните капители са с непълен апарат, без каулис и чаша. Изключение представлява фрагментът от колонен капител (обр. 4), със запазени два реда акантови листа, каулис, над който фрагментарно се е съхранило изображението на част от чашата. Антовият капител пък (обр. 10) има представено двойно стъбло на абаковия си цвят, заместващо хелиците.

Всички капители имат пластично моделирана устна на калатуса. Само при един екземпляр е установено изобразяване на

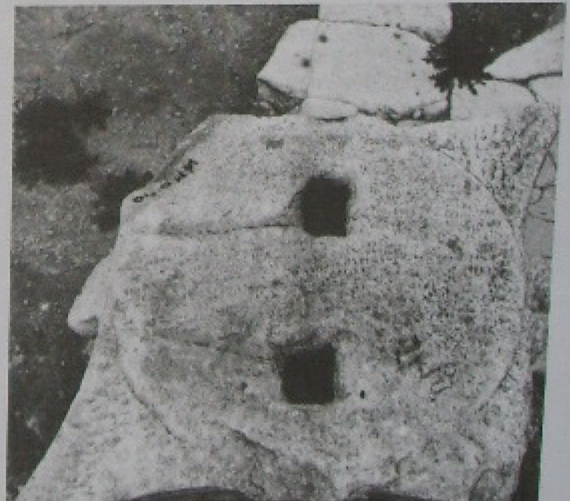

Обр. 7 2. Сандански. Римско-коринтски колонен капител, детайл
Fig. 7 2. Sandanski. Roman-Corinthian column capital, detail

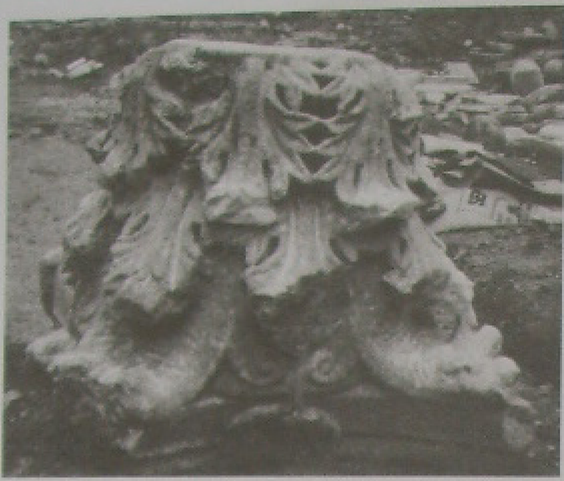

Обр. 8. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 8. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

чаша, като вътрешните й листа изпълняват ролята на хелици (обр. 9). Абаковият му цвят е богато декориран - освен стъбло, израстващо между вътрешните листа на чашата, той има и две симетрично изобразени листа, изключително реалистично моделирани.

Капителите, представени на обр. 6 - 8 имат лентовидни хелици, които завършват със завити във форма на „око“ краища. При обр. 7 хелиците са изобразени с надлъжна вдлъбнатина. Вследствие на технологичната обработка на мрамора „окото“ има обозначен център. Подобно завиване на окото, с маркиране на центъра му, е установено и при капителите от йонийски ред, открити в Сандански, производство на местните ателиета (Петрова 1996, табл. II - 24 и табл. IV - 40). Единствено при антовия капител (обр. 10), лентовидните хелици не завиват спираловидно, а представят раздвоеното стъбло на абаковия цвят. Подобна схема на хелиците - стъбла на абаков цвят се наблюдава и при преупотребени колонни капители в римско-коринтски стил от колонадата на улицата при източната порта на Филипопол (Петрова 1988, Каталог на римско-коринтски капители, кат. № 3, табл. 41, датиран през втората половина на II в. Разликата в случая е, че лентата на хелиците е сдвоена (вж. Кесякова 1999, 96, обр. 119). Лентите на хелиците са изобразени по два начина - чрез гладка (равна) лента и леко вдлъбната (обр. 7). Установено е, че леко вдлъбната форма на хелиците и на диагоналните волути, които подпират четирите рога на абака, са характерни за нормалния коринтски капител. Гладката лента на хелиците и събирането на жилките на изрезите и дланите на акантовия лист в една двойна обща жилка е характерна за типа на малоазийския коринтския капител. В случая с капитела, представен на обр. 7, е налице симбиоза между двата най-често изработвани типа капители.

Най-точни паралели на изследваните седем капитела от базиликата се откриват в екземпляри, производство на източните каменоделски школи. Тяхната декоративна схема се установява в практиката на ателиетата от времето на Флавиите до това на император Септимий Север. Макар и фрагментиран и силно очукан, капителът, представен на обр. 4 има два реда перфектно моделирани акантови листа с вдлъбната централна жилка. Акантовите му листа, оформени пластично с дълбока резба, са с изрези, които не се допират помежду си. Централните жилки на акантовия лист също са дълбоко резбовани, а връхчетата на изрезите грациозно завиват и напомнят меката форма на ранния акантов лист. Между листата от горния акантов ред се вижда изображението на каулиса с форма на триъгълник, с изпъкнал централен ръб и връх, обърнат към втория акантов ред. Макар и фрагментиран, капителът може да се отнесе към групата капители с пълен апарат, тъй като след каулиса се забелязват елементите на чашката - личи основата на листчетата й. Фрагментът показва една твърде ранна форма на коринтския капител, предвид изрезите

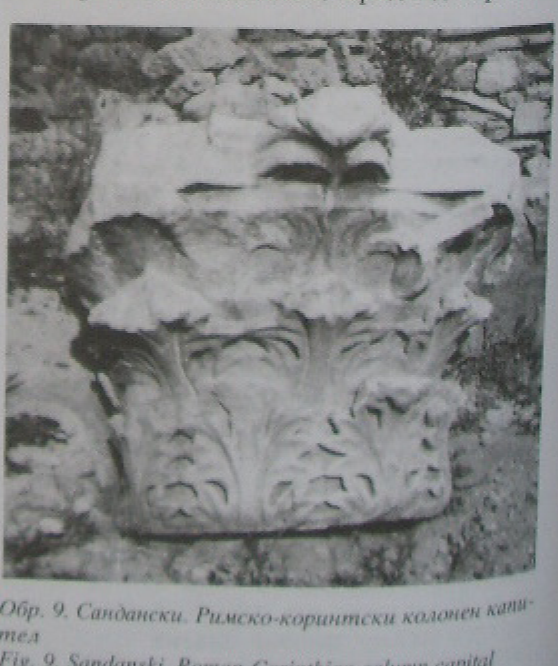

Обр. 9. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 9. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

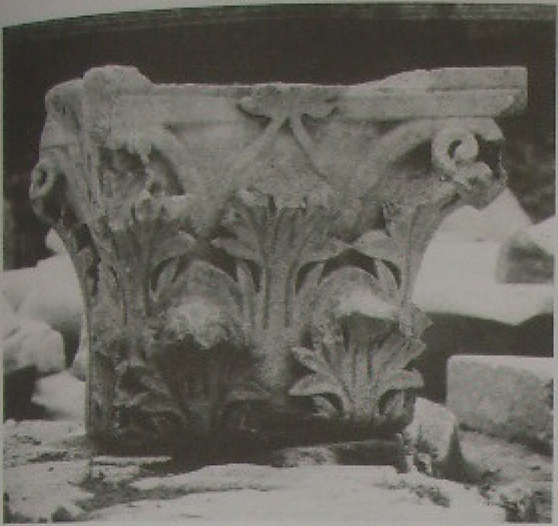

Обр. 10. Сандански. Римско-коринтски колонен капител
Fig. 10. Sandanski. Roman-Corinthian column capital

на листата, привнесена в балканските земи от западните провинции, основно от Рим. Негови паралели се наблюдават в строежите от времето на Флавиите - например четвъртия ред от Колизея.

Както се вижда, в по-голямата си част архитектоничната украса е била преупотребена от съществуващи в града по-рано сгради. Възниква и въпросът за мястото на изработване на тези капители, за школите и техните майстори. Специализирани ателиета за обработка на камък се създават през времето на императорите Траян, Хадриан и Антонин Пий. Управлението на император Антонин Пий е време на разцвет за античния град при Сандански (Геров 1961, 193-194). Това се доказва и от високото качество на преупотребените архитектурни детайли. Откритите римско-коринтски капители са сред най-добрите постижения в развитието на местното каменоделство през античността. Те впечатляват с великолепните си форми, прецизно изпълнение и композиция. Трудната и отговорна задача по художествената обработка на мраморните блокове най-често се е изпълнявала на място от местни или гостуващи майстори. Положително влияние върху развитието на местното каменоделство оказват контактите и непосредствената близост на каменоделските ателиета от Северна Гърция и о. Тасос - един от най-големите центрове-кариери за добив на висококачествени мрамори през античността. Мрамори и производство от острова са засвидетелствани и в други архитектурни елементи, открити в базиликата (Петрова 2006, 252). Успоредното приложение на местни сивосинкави и бели мрамори, и такива от кариерите на Тасос, се дължи на сътрудничеството и високоразвитата търговия със суровина и мраморни архитектурни детайли между селищата по течението на Средна и Долна Струма и о.Тасос. Капителите показват тясната връзка между местните ателиета и тези с изградени традиции - о. Тасос, Северна Гърция и Мала Азия - Ефеската, Пергамската и Афродизийската школи. Съвкупността от прийоми и особености - например употребата на свредел при изработване на коринтските капители и на някои от декоративните мотиви върху архитектурни детайли от базиликата, се свързва с влиянието на Афродизийската школа, наложила се в производството и разпространението на готови архитектурни детайли, както и на композиционни и декоративни схеми през времето на император Хадриан (Петрова 1996, 46).

Ефеската и Пергамската школи се утвърждават първи като производствени каменоделски центрове на архитектурно-декоративна пластика по времето на Траян в Коринт (храм „Е“) и в Атина (Хадриановата библиотека), откъдето техните модели и производство се разпространяват и на север, по поречието на Струма, за да достигнат чак до Сердика. Поради географската близост на Пергам до Ефес, както и във връзка с общия маниер на работа, двете школи могат да се обединят под името „Ефеско-Пергамска“. Изработването на архитектурно-декоративни детайли в коринтски стил, където листата на аканта са с формата на „малоазийско листно ветрило“, подобно на моделираното при капителите от базиликата, е нейна характерна особеност. Детайлността в изобразяването на акантовия изрез, практикувана от представителите на тази школа, показва важната му роля - да изпъкне от общата каменна маса, без да излиза в ажур (Петрова 1996, 46-50).

В заключение ще изтъкна, че изследваните капители принадлежат към двата основни типа - нормален и малоазийски, според изображението на аканта, а според композиционната си схема - към типа на капителите с пълен апарат (обр. 4) и с непълен апарат (обр. 5 - 10). Капителите в римско-коринтски ред (обр. 4, 5, 6 и 7), преупотребени в строителството на базиликата през IV в., са изработени от края на I в. до средата на II в. Те показват характерното изображение на акантовия лист - мека лъжицоподобна форма, специфично извиване на листата в дланите, типично за пергамската каменоделска пластика от времето на Траян - капителите от Траянеума в Пергам и тези от Траяновия форум в Рим, за строителството на които съобщава Аполодор (Heilmayer 1970, 16; 35; 44-48). Други капители (обр. 8-10) показват близост с декоративната схема на капителите от времето на Северите. Антовият капител намира паралел с подобен капител от Филипопол от втората половина на II в., принадлежащ по схема и маниер на работа към Ефеско-Пергамската декоративна школа.

Капителите, преупотребени при оформяне на наоса на базилика № 4, т. нар. епископска са засега единствените известни архитектурно-декоративни елементи от времето на Принципата. Те свидетелстват за блясъка и размаха на строителството и декорацията във все още неизвестния и непознат за науката античен град, унаследен от късноантичния и ранохристиянски център.

Цитирана литература:

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 91-128.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско врме, I. - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 54, 3, 1959-1960 (1961), 155-406.

Димитрова-Милчева 2000: А. Димитрова-Милчева. Сандански (Свети Врач). - В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1, София, 2002, 269-294.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Philippopolis. Филипопол през римската епоха, С. 1999.

Лилчич 2002: В. Лилчич. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот. Античка камена пластика во Република Македонија. 2. Доцна антика. Скопје, 2002.

Петрова 1988: С. Петрова. Капителът през римската епоха в Мизия и Тракия. Докторска дисертация. София, 1988.

Петрова 1992: С. Петрова. Четирилистни колонни римско-коринтски капители от фонда на НАМ-София. - Археология, 1992, 4, 42-46.

Петрова 1996: С. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия (I-IV в.). София, 1996.

Петрова 2006: С. Петрова. Архитектонична скулптура от Епископската базилика - град Сандански. - In: Spartacus, 2. Велико Търново, 2006, 251-257.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Ранохристиянската архитектура в България IV-VI в. София, 1999.

Alzinger 1974: W. Alzinger. Augusteische Architektur in Ephesos. Oesterreichische Jahreshefte, Sonderschtiften, 16, Wien, 1974.

Behemerid 1982: Mª G. Behemerid. Sobre la sistematisacion del capitel cotintio en la peninsula Iberica. - In: Boletin del seminario de estudios de Arte y archeologia del Facultad de historia del Universidad de Valladolid, 48, 1982, 25-45.

Delbruek 1907: R. Delbruek. Hellenistische Bauten in Latium. Strassburg, 1908-12.

Freyberger 1990: K. Freyberger. Stadtroemische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus. Meinz am Rhein, 1990.

Heilmeyer 1970: F. D. Heilmayer. Korintische Normalkapitelle. Studien zur geschichte der roemischen Architekturdekoration. Heidelberg, 1970.

Hesberg 1981: H. v. Hesberg. Lo sviluppo dell'ordine corinzio in età tardorepublicana. - In: L'art décoratif à Rome. Ecole Française de Rome, 55, 1981, 19-47.

Kaehler 1939: H.Kaehler. Die roemischen Kapitelle des Rheingebietes, Berlin, 1939.

Kautzsch 1936: R. Kautzsch. Kapitellstudien. Beitrage zu einer Geschichte des Spaetantiken in Osten vom IV bis VII Jah. Berlin-Leipzig, 1936.

Pensabene 1973: P. Pensabene. Scavi di Ostia. 7. Roma, 1973.

Pillinger 2006: R. Pillinger. Die Stifterinschrift des Johannes in Sandanski (Bulgarien) und ihr monumentales Umfeld. - Mitteilungen zur Christlichen Archaeologie, 12, 2006, 56-72.

Stucchi 1965: S. Stucchi. L'Agora di Cirene. I lati Nord e Sud della platea inferiore. Roma, 1965.

Weigand 1914: E. Weigand. Baalbek und Rom. Die Römische Reichskunstin ihrer Entwicklung und Differenzierung. - Jahrbuch des Deutschen archäeologischen Instituts, 29, 1914, 37-91.

Weigand 1920: E. Weigand. Vorgeschichte des Korintischen Kapitells. Wuerzburg, 1920.

Wiegand 1932: T. Wiegand. Zweiter Bercht über die Ausgrabungen in Pergamon 1928 - 1932. Das Asklepieion. - In: Abhandlungen der Preuss. Akad. der Wiss., 1932, phil.-hist. Klasse № 5.

Corinthian Capitals from the Episcopal Basilica in Sandanski (Summary)

Svetla Petrova

The paper considers seven Roman-Corinthian capitals that come from the ancient town near Sandanski, re-used for the colonnade in the *naos* of the Episcopal Basilica in Sandanski. The majority of them are made of grayish-white middle grained marble. The plan of the basilica, which is one of the most important early Christian architectural monuments excavated thus far in the town of Sandanski, followed the common Hellenistic pattern (figs. 1-3). Two rows of seven column capitals and one anta capital each divided the *naos* into three naves (fig. 2). Seven Roman-Corinthian capitals and many pieces of architectural elements of the same architectural order were found *in situ* in the *naos*. Two main types of capitals, depending on the technique of their acanthus leaves, were re-used: regular Corinthian capital (figs. 6, 7, 9, 10) with two rows of acanthus leaves covering more than half of the capital's height and each leaf having five lamina with four or five cuts as well as capitals with three cuts at a lamina at the base of the capital; Anatolian type of Corinthian capital with pointed acanthus leaves, each leaf divided into five lamina with narrower and longer pointed cuts (figs. 4, 5, 8). The latter exemplified traditional Hellenistic influence, with the triangular ribs precisely and deeply cut, joining consequently from the top downwards to form two parallel ribs. The caulis stalk stands out of the calathus' surface; the volutes and helices are smooth.

The geometric forms obtained by joining two adjacent cuts of the acanthus leaves were established in the practices of late second to third century AD workshops. Similar joining of the lamina's cuts could be seen on two capitals from the basilica only (figs. 8 and 9). This style finds close parallels at Athens, in Northern Greece, Macedonia (the Northern Basilica at Stobi), the province of Thrace (the colonnade on the street at the Eastern Gate in Philippopolis), Serdica, Moesia (Oescus), and the production centers in Asia Minor.

The variety of acanthus forms depended on the carving techniques and was directly related to the practices of the different schools. The models, although reproduced by local workshops as well as local and traveling craftsmen, appeared in the mid first century and were common throughout the second century AD, during the reign of Emperor Hadrian and his successors.

The capitals discussed in the text reveal reduction of the apparatus: caulis, acanthus cup or helices, etc. are missing. Parallels could be found in the production of the ateliers of the Eastern schools. Their decorative scheme was established by the ateliers between the Flavian period and the reign of Septimius Severus. Historical evidence suggests that the ancient town at Sandanski had its climax during the reign of Emperor Antoninus Pius, which is also confirmed by the high quality of the reused architectural elements. The Roman-Corinthian capitals from the Episcopal Basilica range among the best examples of local workshops' production in Antiquity. The capitals are remarkable for their exquisite shape, precise carving and patterns. The Roman-Corinthian capitals (figs. 4-7) that were re-used at the fourth-century basilica date from the late first century to mid-second century AD. They feature all diagnostics of the Anatolian type of Corinthian capital and especially that of Pergamum under Trajan, to judge from the characteristic acanthus leaf with its soft spoon-shaped body and the specific scroll of the lamina (e.g. capitals from the Trajaneum in Pergamum and from the Forum of Trajan in Rome, the construction of the latter being detailed by Apollodorus). Some of the capitals (figs. 8-10) are stylistically associated with those from the reign of the Severian dynasty. It is worth mentioning an anta capital, which is similar to a capital from Philippopolis of mid-second century date belonging to the Ephesus-Pergamonian decorative school.

The capitals re-used for the construction of the *naos* of Basilica No. 4, the so-called Episcopal Basilica, are so far the only architectural and decorative elements of Roman Imperial date from this site. They provide evidence for the splendor and scale of the construction and decorative activities of the still unknown Roman town, the predecessor of the late antique and early Byzantine town at Sandanski.

Античен производствен център край Полето, община Симитли

Илия Кулов

През пролетта на 1992 г. при прокарване на трасето на газопровода за Гърция през м. Лъжови ниви край Полето, строителите попаднаха на останки от антични съоръжения[1]. Специализираната комисия от НИПК и АИМ при БАН София спря строително-монтажните работи, веднага след което започнаха спасителните археологически проучвания[2].

Местността Лъжови ниви се намира в южните покрайнини на Полето, в близост до едноименната махала (обр. 1). На около 200-250 м тече Струма и заобикаля местността от юг. От северозапад и изток тя е ограничена от малки дерета, а на запад - опира до главен път Е 79 (София-Кулата). На площ от около 5-6 дка на север от трасето на газопровода се откриват археологически материали. При селскостопански работи през 60-те години на XX в. в тази част на местността, е разкрит един фрагмент от път или по скоро от улица на античното селище[3].

Самото трасе засяга южната периферия на античнo селище и главно мястото, където са разположени съоръжения за производство на строителни материали. В случая става въпрос за две пещи - едната за печене на вар, а другата за строителна керамика, две ями (варници) за гасене на вар и едно водно съоръжение - чешма.

Пещ № 1

Представлява пещ за производство на негасена вар (обр. 2, 4). Намира се в централната част на изкопа за газопровод, пресичащ местността в посока северозапад-югоизток. Пещта има яйцевидна форма, обърната с тясната си част нагоре. В профила се вижда, че пещта е била разположена в периферията на селището, където теренът е образувал скат. Вкопана е в материка, като самата яма е измазана с пласт от глина с дебелина 10-12 см.

В долната част на пещта, на височина 1,60 м от дъното, с квадратни тухли е иззидана стеничка, широка 0,40 м, която стеснява пещта в тази част. Тя също е измазана с глина. Тази стеничка е прекъсната срещуположно и образува полуокръжност, разположена срещу отвора на пещта и две дъги от двете му страни (обр. 2). Прекъсването е продиктувано от технологични съображения. Вероятно долната част на пещта е използвана като горивна камера, а суровината е подреждана над стеничката. Отворът на пещта е разположен в южната ѝ част, оформен е фуниевидно, и се спуска към дъното на пещта. Той също е измазан с глина, като е направено малко преддверие.

В запазената си част пещта е висока 3,60 м и има максимален диаметър 3 м. Покрай запазената около 1/3 част от пещта има останки от запълнителя след изоставянето ѝ, който се състои от фрагменти строителна и битова керамика, дребни камъни и пръст. Останалите 2/3 са унищожени при прокопаването на канала за газопровода. Вероятно след окончателното и изоставяне, цялата пещ е запълнена със строителни отпадъци. След разчистване на вътрешността до стеничката, в долната

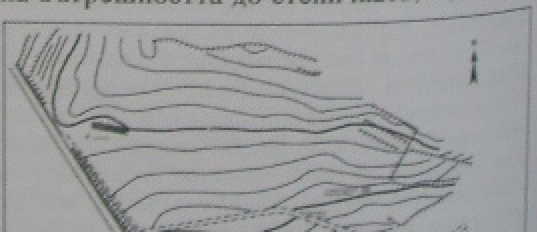

Обр. 1. Полето, общ. Симитли. Тахиметричен план на м. Лъжови ниви с разположение на обектите
Fig.1. Poleto, near Simitli. Tacheometric plan of Lazhovi nivi locality showing the location ot the discussed sites

---

[1] Информацията за обекта получих от Крум Костов, бивш учител по история в Крупник, за което му благодаря.

[2] В проучванията взеха участие и колегите от ИМ-Благоевград д-р Б. Цветков и н.с. Цв. Комитова. Изказвам им сърдечна благодарност за помощта по време на проучванията.

[3] Този фрагмент е бил проучен от уредника в РИМ - Благоевград Д. Стоянова-Серафимова през 70-те години на XX в.

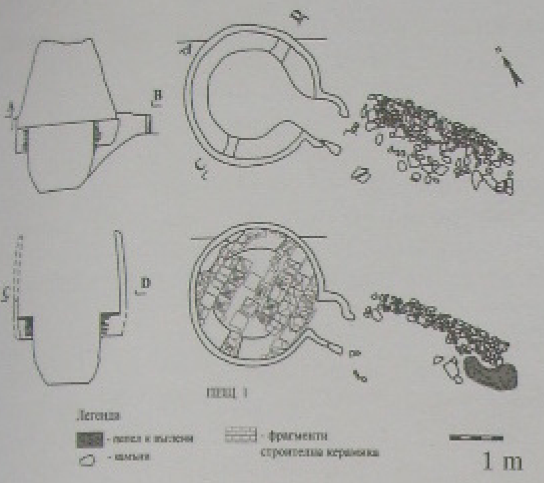

Обр. 2. Полето, общ. Симитли. Пещ № 1 за печене на вар. Кр. на II-III в.
Fig. 2. Poleto, near Simitli. Lime kiln No. 1. Late second to third century AD

част се разкри подово ниво от два реда подредени квадратни тухли, които вследствие тежестта на запълнителя се намират с 10 см по-ниско от нивото на вътрешната стеничка на пещта. Тухлите са старателно подредени, като горният ред застъпва фугите на долния.

При почистването на запълнителя в запазената горна част от пещта, са открити една силно корозирала бронзова монета, три звена от бронзова верижка, фрагментирана бронзова лампа, керамична паничка и фрагменти от съдове. Върху тухлите е намерена втора бронзова монета на император Септимий Север (193-211 г.).

След като бяха вдигнати тухлите от пода, под тях се разкри пласт от около 8-10 см тъмна пръст, примесена с въглени. Под тази пръст, до самото си дъно, пещта се оказа запълнена с гасена вар, която е в отлично състояние и годна за употреба. След нейното изчерпване се разкри и дъното на пещта, имащо заоблена форма. На това ниво в пещта се показа подпочвена вода. Предполагам, че това е една от причините тя да бъде изоставена и в последствие да е използвана за живеене от хората, обслужващи другите пещи. Подовото ниво от тухли е свързано именно с тази фаза на употреба на пещта.

От външната източна страна пред входа се разкриха струпани дребни и средно големи варовикови камъни, които заемат площ с размери: дължина 3 м и ширина от 0,60 м до 1,20 м. Те са горели, но не са изпечени, което навежда на мисълта, че са били изхвърляни като брак при изваждането на негасената вар от пещта. Подобни камъни се откриват и в северната част на самата пещ. В южната част на каменното струпване се разкри пепелно петно, примесено със сгурия и фрагменти керамика, което продължава под югозападния профил на изкопа. По всяка вероятност става въпрос за остатъци от почистването на пещта след използването ѝ.

Подобни съоръжения почти не са познати от българските земи. За такава пещ споменава Д. Николов при проучването на тракийска вила край Чаталка (Николов 1984, 46, обр. 56). При проучването на античен производствен център край Радомир, В. Любенова попада на частично разрушено съоръжение, наподобяващо пещ за печене на вар (Любенова 1985, 27, обр. 3). През последните години беше проучен комплекс от пещи за производство на вар край Кривина, Русенско (Вагалински 2006, 186-187). Строителната традиция на тези пещи се запазва и през средновековието (Билбија 1978, 132-133, сл. 7). Чак до 80-те години на XX в. при този вид съоръжения продължава да се използва подобна конфигурация на терена, формата се изменя в кошеровидна, а самият градеж е от камъни на калова основа[4].

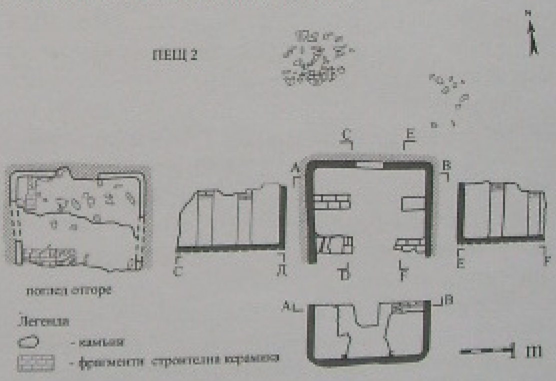

Обр. 3. Полето, общ. Симитли. Пещ № 2 за строителна керамика. Кр. на II-III в.
Fig. 3. Poleto, near Simitli. Tile kiln No. 2. Late second to third century AD

От двете страни, в близост до пещта, в североизточния профил на изкопа се разкриха останки от две варови ями за гасена вар, чиито очертания трудно се забелязват. Едната е разположена северозападно от пещта, а втората - югоизточно. Дължината на първата яма е 2 м и в нея има останал пласт с дебелина 13-25 см от вкаменена гасена вар. В западния бряг на ямата се забелязват два реда квадратни тухли, подредени един върху друг, с разминаващи се фуги. Вероятно става въпрос за площадка пред самата яма за вадене на

---

[4] *Наблюдение на автора на подобни пещи за вар край Голешово, Санданско.*

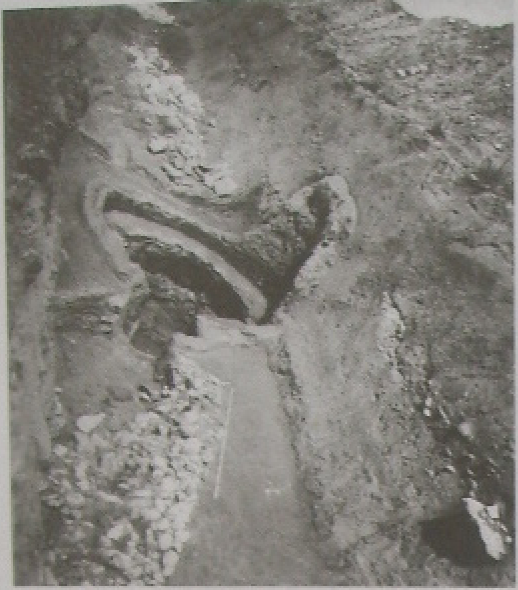

Обр. 4. Полето, общ. Симитли. Пещ № 1 - поглед от юг

Fig. 4. Poleto, near Simitli. Lime kiln No. 1, view from the south

готовата вар. Втората варова яма има дължина 6 м и количеството вкаменена вар в нея е по-голямо.

Пещ № 2

Тази пещ се намира на 7 м югоизточно от пещ № 1 (обр. 3, 5). При прокопаването на изкопа за газопровода, предната ѝ част откъм страната на отвора, е частично унищожена. Това личи ясно в профила на самия изкоп.

Горната част на пещта започва на един метър под съвременното ниво на терена. След разчистването ѝ се установи, че става въпрос за горивната камера на пещ за печене на строителна керамика. Камерата има правоъгълна форма, ориентирана е почти север-юг, като разрушенията са в южната част. Тук вероятно се е намирал и отворът за палене на пещта. Вътрешното пространство на камерата е запълнено с голямо количество фрагментирана строителна керамика, предимно керемиди, сред които бе намерена и една цяла. Камерата има размери север-юг - 2 м, изток-запад - 1,80 м и височина - 1,07 м. При строителството е използвана същата техника, както при варовата пещ - извършено е чрез вкопаване в материка и измазване на стените с глина с дебелина 8-10 см. Две стенички разделят вътрешното пространство на три части. Стеничките са изградени с квадратни тухли, долепени на фуга до двете дълги страни на камерата, като в средната си част са прекъснати, а в долната - са оформени арковидно. Това оформяне е на височина 30 см от пода, като разстоянието между стеничките в долния край е 80 см, а в горния - 60 см. Чрез подобно конструктивно решение в централната част се създава възможност за вкарване на по-голямо количество дърва, а оформените камери отстрани благоприятстват постигането на по-голяма тяга при горенето. Височината на самите стенички е на нивото на външните стени на камерата. Дебелината им е 25 см и са измазани с глина. Ширината на камерите е: северната - 60 см; централната - 48 см, а от южната са запазени само 18 см. Вследствие високата температура, стеничките са деформирани в предната си част, а челната част на тухлите е стопена. Предназначението на тези стенички, е да носят самата продукция, която е подреждана по специален начин. В така оформените камери е ставало и равномерно разпределение на силата на огъня по време на изпичането.

По средата, в горната част на северната стена на камерата, се намира квадратен отвор със страна 37 см, леко разрушен в единия си край. Той изпълнява функцията на „комин“ за получаване на въздушна тяга при първоначалното запалване на пещта. Впоследствие е бил затварян.

Пещите за строителна керамика са добре познати и са откривани на много места на територията на нашата страна (Вълов 1966, 46-51; Митова-Джонова 1966, 30-45; Меламед, Баряков 1995, 119; Милчев, Койчева, Димитров 2003, 430-450; Ко-

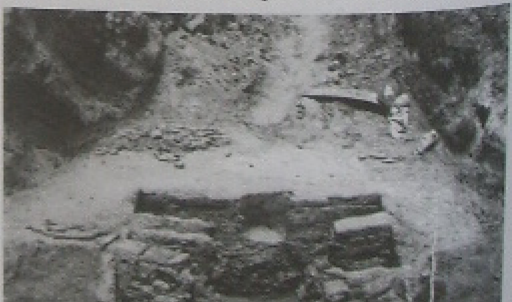

Обр. 5. Полето, общ. Симитли. Пещ № 2 - поглед от югозапад

Fig. 5. Poleto, near Simitli. Tile kiln No. 2, view from southwest

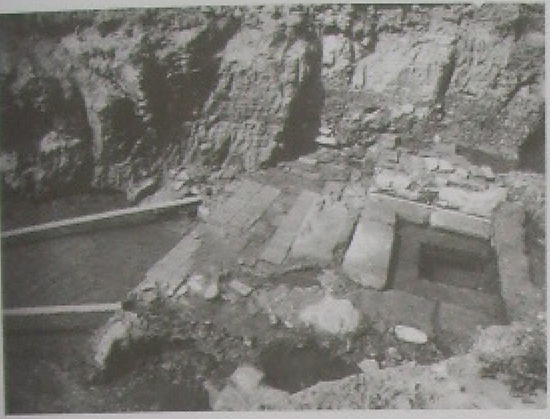

Обр. 6. Полето, общ. Симитли. Чешма, поглед от север
Fig. 6. Poleto, near Simitli. Fountain, view from the north

зарев 2004, 87-90). Броят им е по-малък от този на пещите за битова керамика. Принципът за изграждане е чрез вкопаване на горивната камера в материка. Те са правоъгълни и за разлика от пещите за битова керамика нямат втора (горна) камера. Тази традиция продължава и през средновековието, а вероятно и по-късно (Якобсон 1950, 156, 159, обр. 92, 98).

По наблюдение на автора, в началото на 50-те години на миналия век продължава да се използва същата или почти същата технология при изпичането на строителна керамика. Тухлите или керемидите се подреждат по специален начин, като в зависимост от количеството им се изграждат една, две или три камери - т. нар. комини, при което всяка камера опалва около 1000-1200 броя тухли. Отвън готовата продукция се обмазва с глина, отгоре се насипва определено количество суха пръст, така че димът и огънят да могат да пробият. След определено време, обикновено когато огънят пробие отгоре, което става за около 6 - 8 часа горене, камерите (комините) се зазиждат от едната страна. Опалването продължава още 24 часа, след което камерите се напълват с дърва и се зазиждат и другите отвори. След изстиване на готовата продукция, тя вече може да се ползва.

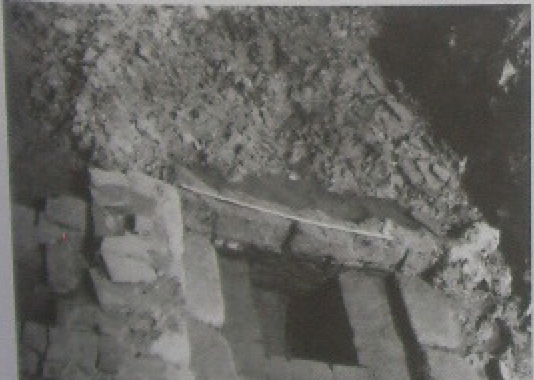

Обр. 7. Полето, общ. Симитли. Чешма, поглед от юг
Fig. 7. Poleto, near Simitli. Fountain, view from the south

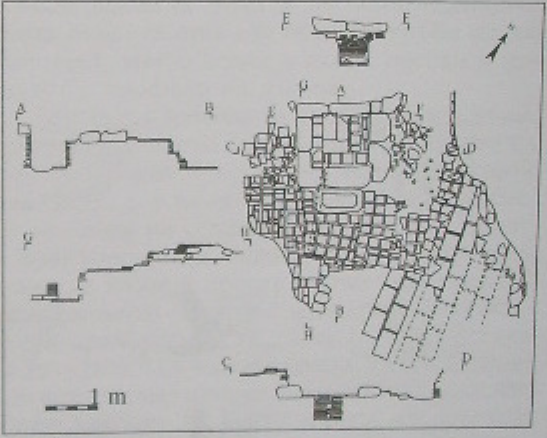

Обр. 8. Полето, общ. Симитли. Чешма
Fig. 8. Poleto, near Simitli. Fountain

При разкопаването на пещта за строителна керамика в м. Лъжови ниви, край Полето се наблюдават подобни дейности при самото изпичане на строителната керамика. Горивната камера е предназначена за многократна употреба. Готовата продукция е подреждана над горивната камера.

Част от подобно съоръжение, разположено югозападно от пещ № 1, се забелязва в противоположния профил на изкопа. Това съоръжение не бе проучено, тъй като беше значително по-дълбоко от сегашното ниво на терена и не подлежеше на разрушение.

Водно съоръжение - чешма

На стотина метра югоизточно от пещ № 2 се разкри водно съоръжение - чешма (обр. 6, 7, 8). То е разположено в най-ниското тогавашно ниво на терена. След почти цялостното разчистване, затруднено от постоянно течащата вода, със значителен де-

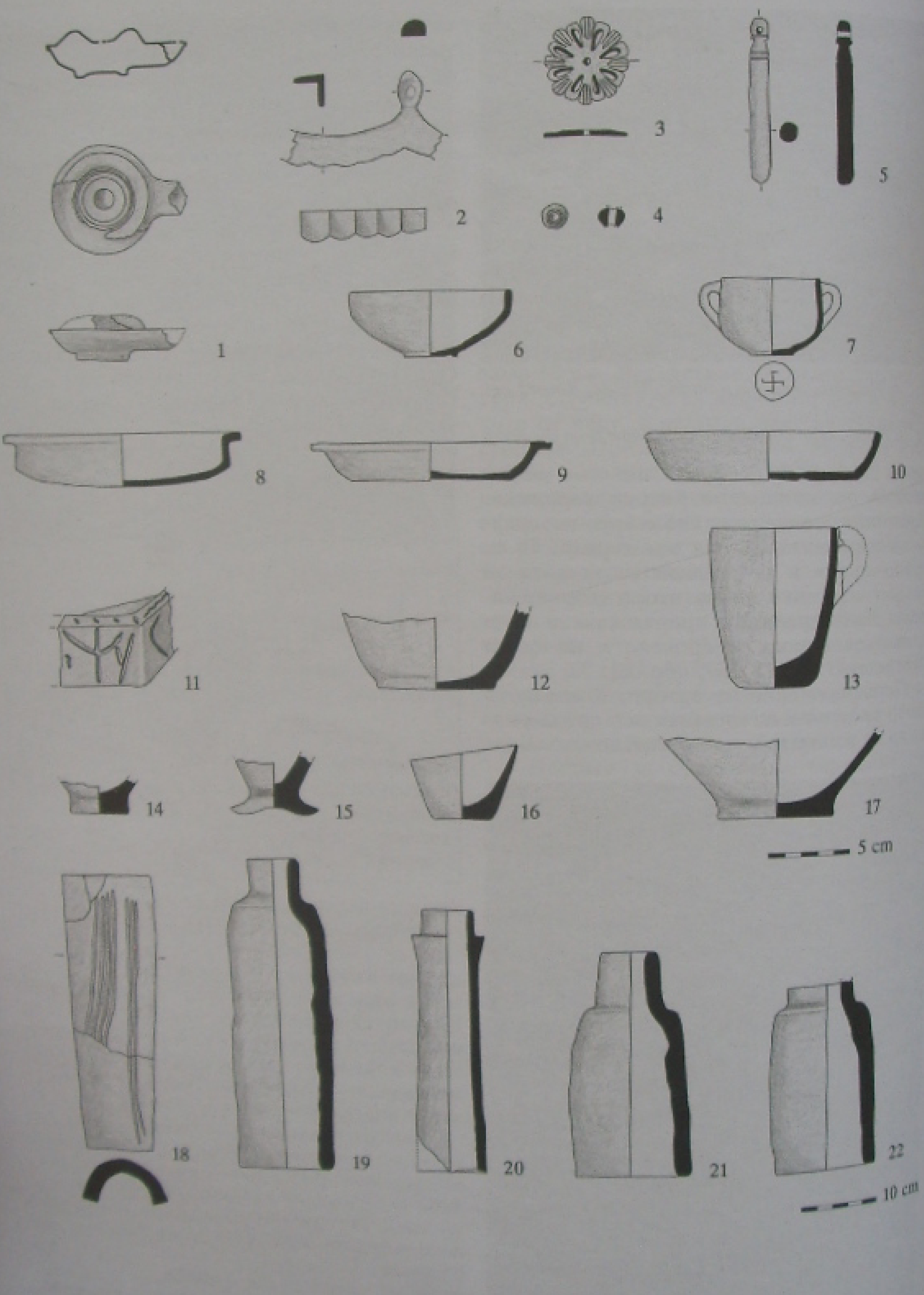
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
5 cm
18
19
20
21
22
10 cm

Обр. 9. Полето, общ. Симитли: 1 бронзова лампа; 2 бронзов предмет; 3 бронзова розета; 4 стъклено мънисто; 5 костен амулет; 6-10 керамични съдове, изработени на колело; 11-17 керамични съдове и фрагменти, изработени на ръка; 18 керемида; 19-22 керамични тръби

Fig. 9. Poleto, near Simitli: 1 bronze lamp; 2 bronze object; 3 bronze rosette; 4 glass bead; 5 bone amulet; 6-10 wheel-thrown ceramics; 11-17 hand-made ceramic vessels and sherds; 18 tile; 19-22 ceramic tubes

бит, се разкри градеж на три нива. Градежът е ориентиран почти север-юг и има приблизителни размери: изток-запад - 8 м, в северната част - 6 м, в южната - приблизително 8 м, а север-юг - 5 м. Това са размерите, които можаха да бъдат установени. Възможно е в южната част градежът да е по-голям, но поради голямото количество вода в изкопа, края на съоръжението в тази част не можа да бъде установен.

Самото съоръжение е изградено от два вида тухли (обр. 8). Едните са квадратни, с размери: 30 х 30 х 4,5 см, а другите - правоъгълни, с размери 80 х 46 х 5 см. При градежа са използвани обработени и необработени камъни. За спойка е употребен хоросан, примесен със счукана тухла.

Определеното за съоръжението място предварително е постлано с един ред тухли от по-големия размер. В северната част е издигната преградна стена, която същевременно е подпирала и терена в тази част. В средата е оставен правоъгълен отвор, оформен арковидно в горната си част. През него е ставал притокът на вода в изграденото в тази част каптажно съоръжение. По-късно отворът е зазидан, като за пълненето на каптажа е извадена една от тухлите в основата му. Каптажът е с правоъгълна форма и размери: север-юг - 1 м, изток-запад - 0,80 м и дълбочина - 0,70 м. Чрез обработени каменни блокове, в горната част е оформено разширение, с размери: север-юг - 1,55 м, изток-запад - 1,70 м и дълбочина - 0,25 м. Непосредствено до външната южна страна на разширението е долепено каменно корито с външни размери: 1,45 х 0,72 м, а вътрешните са съответно: 1 х 0,4 м. Дълбочината на коритото не може да се определи, тъй като при изкопните работи то е разрушено. От източната и западната страна, която е запазена в по-голяма височина, има градеж, вероятно служещ за оформяне на покритието над самия каптаж. За съжаление, по време на работата със земекопната техника той е унищожен.

Предкаптажното пространство е с размери: изток-запад - 5 м и север-юг - 2,40 м. То представлява площадка, изградена с квадратни тухли, издигната над основното ниво на 82 см. В западната половина тухлите са издадени напред, а издигайки се във височина челото на самите редове се изравнява. Конструктивното решение в случая е продиктувано от практични съображения. В основата на тази част на площадката се намира голям обработен камък, в който има пробит кръгъл отвор с диаметър 10 см (обр. 8, разрез C-D), свързан чрез глинени тръби с най-ниската точка на самия каптаж. По всяка вероятност този канал е запушен със специално приготвена за целта дървена тапа. Когато е било необходимо каптажът да бъде почистен, каналът е отпушван и водата от каптажа е изтичала. Това конструктивно решение е възприето, за да не се излива водата по цялата площадка пред чешмата. Изглежда, че резултатът не е бил много добър, тъй като впоследствие, пред самия отвор е изградена малка шахта с размери 52 х 56 см и височина - 88 см. Шахтата е долепена на фуга до основната площадка, което дава основание да приемем, че тя е изградена допълнително. Градежът е от камъни и тухли (обр. 8, разрез G-H). В основата на южната ѝ страна е зазидана глинена тръба, която излиза извън шахтата и посредством други тръби извежда водата от съоръжението. Бяха открити още две глинени тръби извън шахтата, които водят в южна посока и попадат в профила на изкопа.

Теренът в източната част на съоръжението е укрепен със стена, която на нивото на предкаптажното пространство е издигната от тухли, а в по-ниското ниво - от камъни. В момента на откриването тя беше значително разрушена. Между тази стена и каптажа се намира пространство с ширина 0,7 м и дължина - около 2 м, в което бяха открити краищата на 13 дървени кола, забити в тлъстата тъмносива почва, както и голямо количество дребни парчета от тънки дъбови клонки, за което съдим от многото „шапки“ от дъбови жълъди. Вероятно става въпрос за някакъв вид дренаж, чието предназначение не е ясно (обр. 8).

Не ми е известно друго подобно съоръжение от територията на нашата страна. Безспорно обаче е строителното умение на древните майстори през периода на римското владичество при осигуряването на питейна вода за населението в градовете и селата (Мирчев 1951, 99-103; Герасимов 1952, 177-179; Аладжов 1961, 43-47; Иванов 1967, 15-26; Биернадска-Любанска 1971, 1-20). Тази чешма е задоволявала нуждите на обслужващите производствения център и на населението от близкото до този производствен център селище.

Както беше споменато по-горе, това съоръжение е построено на границата между кафявата глинеста пръст и тъмносивата, т. е. на границата между заливаната и надзаливната тераса. В самия профил на изкопа за газопровода, от западната страна се вижда добре пласт от пясък с дебелина 50-60 см, който е покривал и самото съоръжение. Вероятно при някое от

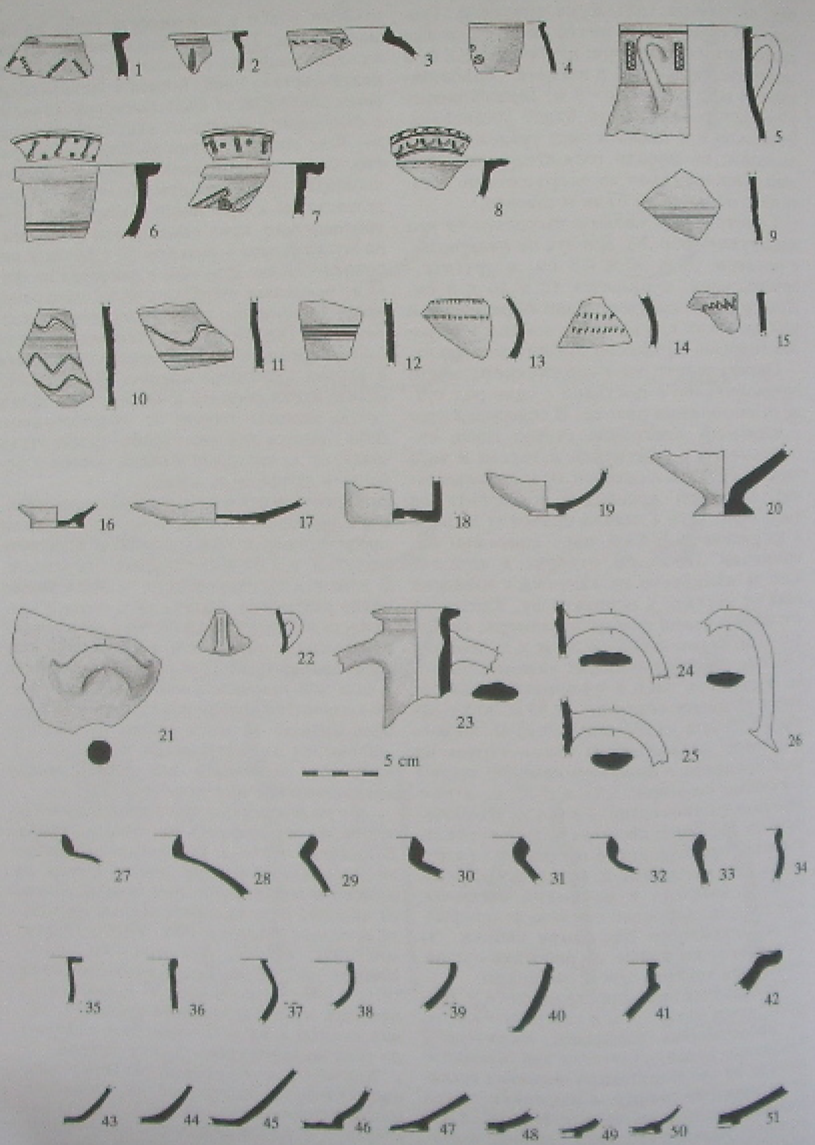
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
5 cm
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51

Обр. 10. Полето, общ. Симитли. Керамика, работена на грънчарско колело. Кр. на II-III в.
Fig. 10. Poleto, near Simitli. Wheel-thrown ceramics. Late second to third century AD

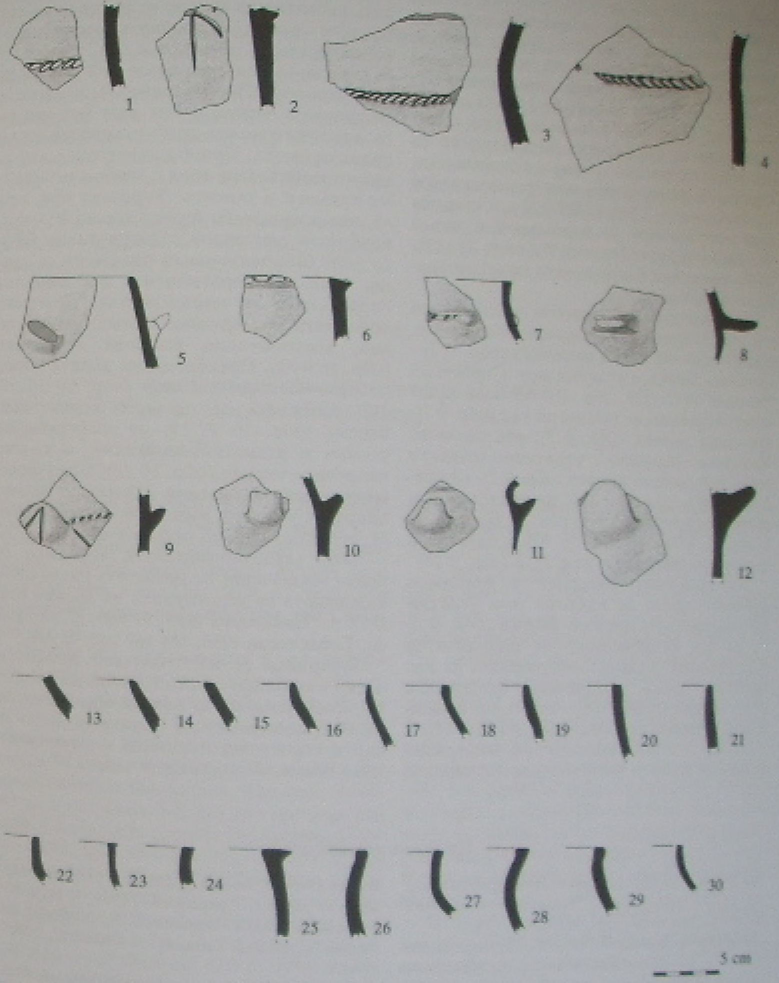
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
5 cm

Обр. 11. Полето, общ. Симитли. Керамика, работена на ръка. Кр. на II-III в.
Fig. 11. Poleto, Simitli district. Hand-made ceramics. Late second to third century AD

разливанията на Струма това съоръжение е било залято и затрупано отгоре с пясъчен пласт. Над него се намира пласт от тъмносива тлъста глина, подобна на торф, с дебелина около 1 м. Смятам, че той е натрупан вследствие на тинята и гниещата буйна растителност, която и в момента расте наоколо. Изглежда, че дълго време мястото е било заблатено, докато през 50-те години на миналия век са издигнати диги на река Струма и така е спрян нейния разлив в тази посока.

Откритите находки и керамичен материал са във фрагментарно състояние и с малки изключение нямат стратиграфия. Това се дължи на обстоятелството, че проучванията бяха направени *post factum*, т. е. след прокопаването на канала. Съоръженията бяха частично открити и оставаше да ги почистим и документираме. Едно от изключенията е бронзовата монета на император Септимий Север, намерена на пода върху тухлите на пещ № 1. Бяха открити общо 7 бр. бронзови монети, от които само три са определени благодарение на по-доброто им състояние на запазеност. Едната е споменатата по-горе, втората е на Клавдий II Готски (268-270 г.), открита при претърсване на изхвърляната пръст над пещите; третата е на Гордиан III (238-244), намерена в изкопаната пръст на водното съоръжение[5].

Останалите по-запазени находки са следните: фрагментирана бронзова лампа, изработена от тънка ламарина (обр. 9 *1*) - подобна лампа е открита при Сърбиново (Жуглев 1972, 218, обр. 11); бронзов фрагмент, вероятно от обкова на съд (обр. 9 *2*); бронзова розета (обр. 9 *3*); две звена от бронзова верижка; стъклено мънисто (обр. 9 *4*); костен амулет (обр. 9 *5*), (Любенова, 1985, 28, обр. 4а); железен пирон и скоба; водопроводни тръби - 4 броя (обр. 9 *19-22*), (Николов, 1979, 37) и една цяла керемида, открита в пещ № 2 (обр. 9 *18*)

Керамичният материал е предимно фрагментиран, но въпреки това успяхме да възстановим няколко форми (обр. 9 *6-10, 13, 16*). В зависимост от техниката на изработване, съдовете се разделят на две основни групи - керамика, правена на грънчарско колело (обр. 9 *6-10*, 10) и керамика, правена на ръка (обр. 9 *12-17*, 11).

Според съдържанието на минерални примеси и цвета на повърхността, керамиката работена на колело се разделя на три основни групи - с дребнозърнести минерални примеси, с малко и без примеси и съответно със сив, червен и кафяв цвят на повърхността. Преобладават фрагментите от съдове с червен и сив цвят без примеси или много малко дребнозърнести минерални примеси. При фрагментите с кафяв цвят преобладават тези с дребни минерални примеси в глината. Украсата при тези съдове е предимно щемпелувана и с вълнообразни или прави врязани линии (обр. 10 *1-8*). Щемпелуваният орнамент се среща само при фрагментите със сив или червен цвят на повърхността. Друг вид орнаменти са: врязана вълнообразна линия, хоризонтални жлебове и ямички (обр. 10 *9-15*). Преобладават дъната с ниско пръстеновидно столче (обр. 10 *16, 17, 19*). Дръжките са по-често вертикални, плоски (обр. 10 *22-25*) от амфоровидни стомни и рядко хоризонтални, с кръгло напречно сечение (обр. 10 *21*). Сред фрагментите се откри един с червено лаково покритие и друг - имитация на *terra sigilata*, вероятно местно производство.

Така характеризираната керамика не прави изключение от познатата ни, открита в селищата от територията на Тракия през II-IV в. (Найденова 1985, 97 таб. 17, 126 таб. 46; Кабакчиева 1986, 148-149 таб. 45,46).

Базирайки се на откритите археологически материали и преди всичко на монетите, които успяхме да определим, дейността на този производствен център за добив на вар и строителна керамика е започнала в края II в. и е продължила и през III в.

Цитирана литература:

Аладжов, 1961: Д. Аладжов. Късноримски водни съоръжения при с. Долно Ботево, Хасковско. - Археология, 1961, 3, 43-47.

Биернадска-Любанска 1967: М. Биернадска-Любанска. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. - Археология, 1970, 2, 1-20.

Билбија 1978: М. Билбија. Нови археолошки наоди от Скопије и околината. - Macedoniae Acta Archaeologica, 4, 1978, 127-135.

Вагалински, 2006: Л. Вагалински. Античен производствен център за глинени съдове и вар край с. Кривина, Русенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 2006, 186-187.

Вълов 1966: В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. - Археология, 1966, 1, 46-51.

Герасимов 1952: Т. Герасимов. Една обществена чешма в древна Сердика. - Сердика, 1, 1952, 177-179.

Жуглев 1972: К. Жуглев. Проучвания на античното селище при с. Сърбиново, Новозагорско. - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 213-223.

Иванов 1967: Т. Иванов. Водоснабдяването на градовете през късната античност в България. - Археология, 1967, 2, 15-26.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II - IV в. (Разкопки и проучвания, 15), София, 1986.

Козарев 2004: Н. Козарев. Пещ за строителна керамика в околностите на Сердика. - Археология, 2004, 1-2, 87-90.

Любенова 1985: В. Любенова. Античен, произ-

---

[5] *Изказвам благодарност на д-р Иля Прокопов и Маргарита Андонова от РИМ-Благоевград, които определиха монетите.*

водствен и търговски център край Радомир. - Археология, 1985, 3, 26-37.

Меламед, Баряков 1995: А. Меламед, В. Баряков. Спасителни разкопки на пещи за строителна керамика в м. „Св. Иван" II. - В: Археологически открития и разкопки през 1994. София, 1995, 119.

Милчев и др. 2003: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия. - Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов), 2003, 430-450.

Мирчев 1951: Резервоар и каптаж при крепостта Абрит. - Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 99-103.

Митова-Джонова 1966: Д. Митова-Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. - Археология, 1966, 1, 30-51.

Найденова 1985: В. Найденова. Римска вила при с. Кралев дол, Пернишко (Разкопки и проучвания, 14), София, 1985.

Николов 1979: Д. Николов. Водоснабдяването на Августа Траяна. - Известия на музеите в Югоизточна България, 2, 1979, 37-50.

Николов 1984: Д. Николов. Тракийска вила при Чаталка, Старозагорско (Разкопки и проучвания, 11), София, 1984, 5-73.

Якобсон 1950: А. Л. Якобсон. Средновековный Херсонес (XI-XIV в.). Москва-Ленинград, 1950.

Ancient production center at Poleto, near Simitli (Summary)

Iliya Kulov

The *Lazhovi nivi* locality is situated at the southern periphery of Poleto, near Simitli (fig. 1). In the course of construction of a gas-pipeline, several archaeological features have been disturbed: a quicklime kiln, a construction ceramics kiln, two slaked lime pits, and a fountain (fig. 1).

The lime kiln, egg-shaped as it was, with the narrow part at the top, was partly dug in the virgin soil and plastered over with a layer of clay 0.10-0.12 m thick. At its lower part, at a height of 1.60 m from the bottom, a low wall (0.40 m wide) was made of square bricks, making the kiln narrower in this section. The wall, which was also clay plastered, has two openings and forms a semi circle opposite the opening of the kiln itself, with two flanking arches (fig. 2). The kiln has a funnel-shaped opening to the south, going down to the bottom. It was also clay plastered, with a small ante-chamber.

The preserved height of the kiln is 3.60 m, with a maximum diameter of 3 m. After removing the backfill down to the level of the low wall, a floor level has been revealed of two rows of square bricks (fig. 2). A badly corroded bronze coin, three links of a bronze chainlet, a fragmented bronze lamp, a small ceramic bowl, and pottery sherds have been found here. Another bronze coin of Emperor Septimius Severus (193-211 AD) has been found on the floor bricks. After removing the bricks, a layer (ca. 0.80-1.00 m thick) of dark soil mixed with charcoals has been revealed; it turned out that below it, the kiln was full of slaked lime to the bottom.

Remains of two slaked lime pits have been found at the northeast profile of the trench, both flanking the kiln; their outlines could not be easily recorded.

A second kiln, the upper combustion chamber of which is only preserved, and partially at that, is located ca. 7 meters southeast of the first one; it was also dug into the virgin soil. The rectangular chamber is almost precisely aligned north-south, the disturbed parts being at its southern section. (figs. 3, 5). The opening for starting the fire seems to have been situated there. The combustion chamber is 1.07 m high, measuring 2 m north-south, 1.80 m east-west. Two low partition walls separate the interior into three sections. The partition walls were made of square bricks, laid one next to the other along the two long sides of the chamber; they have openings in the middle, and their undersides are arch-shaped.

Some 100 m south of kiln No. 2, a fountain has been found (figs. 6-8). It was almost precisely aligned, measuring 8 m east-west; its northern end is 6 m wide, and the southern one is 8 m wide.

The rectangular catchment measures 1.00 m north-south and 0.8 m east-west; it was 0.7 m deep. Its upper part was extended with ashlars and has the following dimensions: 1.55 m north-south; 1.70 m east-west; 0.25 m depth. A stone basin was installed immediately on the outer south side of this extension, measuring 1.45 X 0.72 m. On the inside, the basin has the following dimensions: 1.00 X 0.4 m. Its depth could not be determined since it has been destroyed in the course of the construction works.

Finds and ceramics are fragmentary and almost exclusively unstratified. There are very few objects in a better state of preservation: a fragmented lamp made of a thin bronze sheet (fig. 9 *1*); a bronze fragment, probably part of a vessel decoration (fig. 9 *2*); a bronze rosette (fig. 9 *3*); two links of a bronze chainlet; a glass bead (fig. 9 *4*); a bone amulet (fig. 9 *5*); an iron nail and brace; four drain pipes (fig. 9 *19-22*); and an intact tile found in kiln No. 2 (fig. 9 *18*). The pottery vessels are fragmented (fig. 9 *6-10, 13, 16*). Considering the pottery production techniques, two main categories could be found: wheel thrown pottery (figs. 9 *6-10* and 10) and hand-made pottery (figs. 9 *12-17* and 11).

The finds, mainly coins, suggest that this lime and tile production center began functioning in the end of the second century and continued throughout the third century AD.

Данни за коринтски ордер от античния град край Рупите, Петричко[1]

Здравко Димитров, Сотир Иванов

Местността Кожух, разположена на 10 километра североизточно от Петрич и в непосредствена близост до Рупите, представлява един от значимите археологически комплекси в долината на Средна Струма. Въпреки това, археологическите проучвания в района винаги са били ограничени като време и териториален обхват, а оттук и като резултати. През 1958 г. проф. А. Милчев провежда за първи път сондажни проучвания на площ от 100 м^2 в източната част на местността, известна под името Джонков връх (Милчев 1960, 362-401, табл. VI-XIX)[2]. Две десетилетия по-късно Кожух е включен в теренните обхождания на българо-полската експедиция „Струма" (Домарадски 2001, 17-18, 47-51, 74-77). През 80-те и 90-те години в няколко археологически сезона Ю. Божинова и веднъж Д. Топтанов изследват два от некрополите - в м. Метлата и в м. Червените скали (Кузманов, Божинова, Андонова 1986, 113; Божинова 1987, 166-167; Божинова 1988, 127-129; Божинова 1989, 90-91).

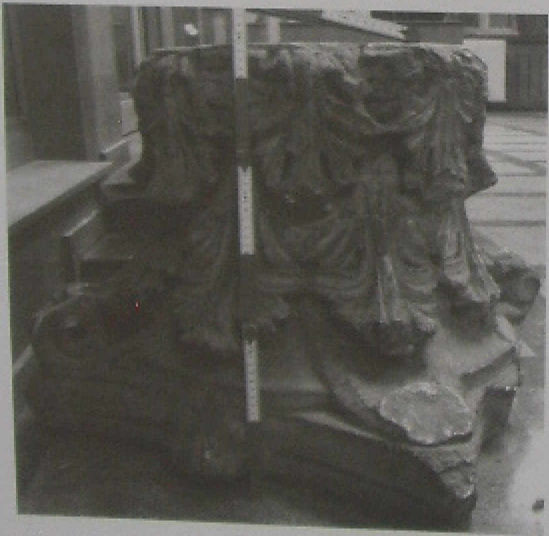

Обр. 1. Рупите, Петричко. Коринтски капител с непълен апарат от античния град - общ вид. Кр. на II - нач. на III в.

Fig. 1. Rupite, near Petrich. General view of the reduced Corinthian capital from the ancient town. Late second to early third century AD

В резултат на тясното сътрудничество между музея на Петрич и РПУ-Петрич през 2002 г. успяхме да спасим масивна мраморна стела на император Галерий.

---

[1] *През последните години на страниците на списание „Археология" се води твърде интересна дискусия за името на този античен градски център. По въпроса дали наистина това е Хераклея Синтика или не вж: Манов 2006, 220-226 и Митрев 2003, заедно с цитираната пълна литература по проблема и различните мнения и аргументите за и против тях.*

[2] *Според това проучване на проф. А. Милчев в село Мелтарово (днес Рупите) са открити като преупотребени от селяните огромен брой архитектурни детайли. Авторът изрично отбелязва наличието на бази, колони, капители, корнизи и други архитектурни елементи, които произхождат от местността Кожух (Милчев 1960, 363). Оттам са публикувани една прекрасна мраморна урна с гирляндна украса и бичи глави (Милчев 1960, Табл. IX, 2, 3), цяла мраморна колона (Милчев 1960, Табл. X, 2), два мраморни капитела (Милчев 1960, Табл. X, 3; XI, 1) и две мраморни бази (Милчев 1960, Табл. XI, 2, 3). Днес е редно да уточним, че базите са от типа: „атическо-йонийски", а двата капитела са коринтски и съдържат двуредна акантова украса.*

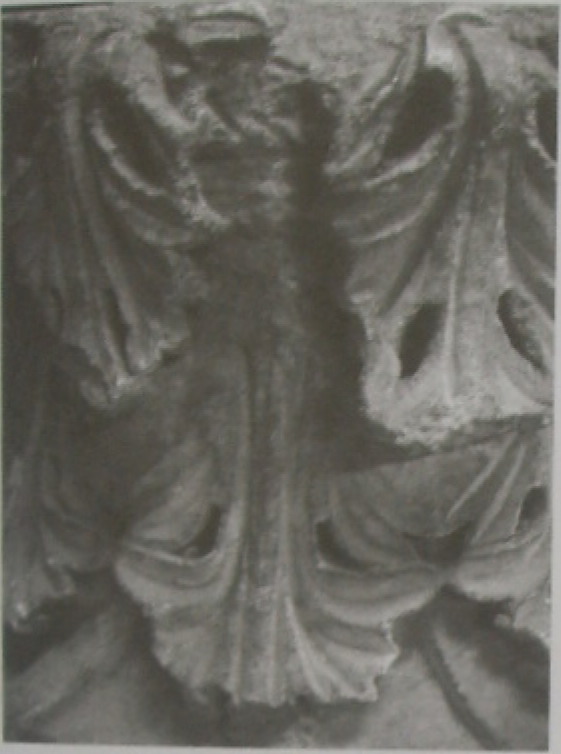

Обр. 2. Рупите, Петричко. Коринтски капител с непълен апарат от античния град - детайл на акантовия пояс
Fig. 2. Rupite, near Petrich. Reduced Corinthian capital: detail of the row of acanthus leaves

Надписът, който впоследствие бе датиран през есента на 308 година, дава ценна информация за античния град в местността Кожух (Митрев 2003, 116-117). Новите открития, възможностите за финансиране по програма ФАР-ТГС и съдействието на НАИМ-БАН, позволиха през 2007 г. реализирането на редовни археологически разкопки в м. Кожух, които се проведоха под ръководството на ст.н.с. д-р Л. Вагалински.

В контекста на тези нови проучвания на античния град край Рупите, Петричко е наложително да съобщим, че през 1969 г. на 20 метра североизточно срещу днешния обект №1 („Крепостна стена"), е бил открит цял коринтски капител[3]. Сега, на същото място има насип, върху който стъпва ж.п. линията за Петрич. Капителът е заведен под инв. №150 в книга „Археология" на ИМ - Петрич.

Архитектурният детайл е от декоративен тип римо-коринтски капители с непълен апарат (обр. 1). Тъй като коринтският ордер е един от най-богатите и най-разнообразните, този паметник може да бъде поставен и в много точно определен подтип. Според наличието и разположението на елементите от апарата на коринтския капител той е коринтски капител с непълен апарат, но от подтипа със запазване на стандартния брой от два пълни и правилно пропорционирани според височината на капитела акантови реда от по осем цели листа на всеки ред[4].

На практика промените от пълния апарат на един коринтски капител в този паметник са само по отношение на най-горната третина от калатоса - зоната на разполагане на волутите, хелиците, чашките, каулиса, устната на калатоса и абаковите стебла. В образеца от коринтски ред, произхождащ от античния град до Рупите, Петричко, напълно са отпаднали хелиците, чашките и каулиса. Забелязва се, че стволовете на волутите излизат директно от пространствата между акантовите листа на втория ред, без да има изпълнение на каулис и чашка над него (обр. 2).

Елементи на апарата при коринтския капител от античния град до Рупите, Петричко

Двата акантови пояса заемат долните две третини на калатоса и съдържат точно по осем листа на ред, както е необходимо според канона на коринтския ордер. Всеки лист е изработен от по пет длани, а всяка длан се състои от по четири изреза. Общата форма на акантовия лист е ветрилообразна. При този начин на изработка акантовите изрези се разпростират встрани от основните жилки на листа. В средните длани се вижда характерното пречупване на най-издадените изрези, които след това пречупване се ориентират хоризонтално, насочват се и се докосват с върховете си до сродните им изрези от съседния лист (вж. обр. 2). Централните жилки на акантовите листа са изработени много прецизно. Те са с форма на два дълбоки жлеба по протежение на целия лист. С малко по-различна техника са изпълнени жилките на самите изрези на акантите. От двата централни жлеба на листа към всяка длан се отделя по един страничен жлеб. От него се оформят отделните изрези на аканта. Между са-

---

[1] *Идеята за публикуването на този капител е на Л. Вагалински, за което двамата автори му изказват своята благодарност.*

[4] *За определянето и представителите на този подтип на коринтските капители с непълен апарат вж: Бобчев 1970, 100, 110; Димитров 2004, 229. Арх. С. Бобчев отделя коринтските капители с непълен апарат (без каулис и чашка и без каулис, чашка и хелици) в т. нар. група А. Разработките му са на базата на примерите от храма на Фортуна в Ескус. Освен тези образци от Улпия Ескус в Долна Мизия има още доста коринтски капители от този подтип.*

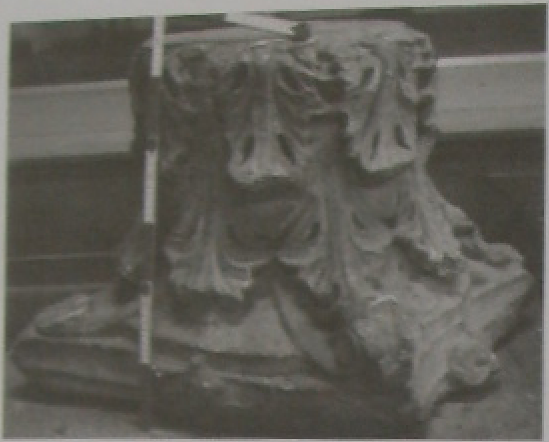

Обр. 3. Рупите, Петричко. Коринтски капител с непълен апарат от античния град - ракурс към профила на волутните двойки

Fig. 3. Rupite, near Petrich. Reduced Corinthian capital from the ancient town: view to the profile of the pairs of volutes

мите изрези на акантовите листа се образуват разнообразни фигури. Те имат овална форма между изрезите на дланите от един и същи лист, а при докосването на връхчетата на изрезите от съседни листа се забелязват типичните триъгълници и ромбове.

Целият модел на акантовите листа, начинът на изработка на жлебовете им, фигурите между техните изрези и отделянето на голяма част от листата във висок релеф са все типични белези за малоазийските каменоделски школи. Коринтският капител от античния град до Рупите демонстрира, при това още при анализа на акантовия пояс, най-характерните принципи на основните каменоделски центрове от Източното Средиземноморие. Особенно важно е изнасянето във висок релеф на връхчетата на изрезите на съседните аканти и докосването им. Този компонент от декорацията е един от белезите на афродизийската каменоделска школа и на майсторите на каменни паметници от големите градски центрове Ефес, Милет и особено от Пергам.

Горната третина на калатоса при паметника от Рупите съдържа само стволовете на волутите, самите завивки на волутите, ясно изразената устна на калатоса и преминаващите по голата повърхност на калатоса абакови стебла (обр. 1 и 3). От елементите на апарата в тази част на капитела напълно са редуцирани хелиците, чашките и каулиса към всяка една от тях.

Волутите на капитела са фини, изпълнени са от тънки и добре очертани в релефа на каменната повърхност стволове. Самите стволове „извират“ от мястото на свързване на връхчета от съседните акантови листа на втория ред. При този паметник няма отделяне на стволовете от каменната повърхност на калатоса. Очертанията на стволовете са пресъздадени много прецизно и се открояват посредством една дебела и изнесена в релеф линия, разграничаваща този елемент от калатоса. Много интересни модели са използвани за завивките на волутите. Днес, върху целия капител са запазени три от четирите двойки волутни завивки. При две от тях има плътно изпълнение върху каменната повърхност, но при една от двойките завивки липсва характерното око, от което да започва спиралната линия (вж. обр. 1). Мотивът се завива около идеален център в пространството, което е оставено празно, чрез едно перфектно ажурно изпълнение. Това е декоративен похват, известен вече от Римска Тракия (Димитров 2007, кат. № 173, 247, обр. 174, 258; Младенова 1991, кат. № 5, 327-328, обр. 71, 103-104)[5]. Негови аналогични примери има и в съседна Република Македония от II в. сл. Хр. Особено характерни са „отворените“ завивки на волутите при коринтски капители от базилика I в Скупи (Горна Мизия) и при коринтски облицовъчен капител от театъра на Стоби (Македония), който е с чудесна трагическа маска (Лилчиќ 2001, 168, 260)[6].

Друга характеристика на волутния мотив е, че неговата обща форма е далеч от идеалната спирална завивка като окръжност. Цялата завивка е силно „сплескана“, тя сякаш е пресирана от абаковата плоча върху ѝ. Получава се обща овална форма. Разгледани в профил, волутните двойки се свързват под роговете на абаковата плоча и всяка една от двете волутни завивки е отделена от другата чрез една тънка и леко врязана линия (вж. обр. 3 - ракурс към волутите). От долната страна двойките волутни завивки са „подкрепени“ от по един от акантовите листа от втория ред.

Между волутните мотиви се вижда голяма част от горната третина на калатоса на паметника от Рупите. Това е неминуемо, тъй като липсват хелиците и чашките. Огромното празно пространство е принудило декораторите да „извисят“ малко повече от обичайните четири от горните акантови листа. Те отчасти покриват тази „гола“ част от калатоса. Именно от върховете на тези „покриващи листа“ започват и стеблата на абаковите цветове (обр. 3). Самите стебла са тънки, трудно забележими и доста повредени днес. От горната третина на капитела най-добре се откроява устната на калатоса. Този елемент е предаден като много дебела и плътна ивица между волутните мотиви и е разположен точно под абаковата плоча.

---

[5] *Паметниците са колонен капител от храма на Фортуна в Улпия Ескус, пиластров облицовъчен капител от АМ-Варна, който произхожда от Марцианопол, и от вила Армира, край Ивайловград, където има и колонни и пиластрови капители с широки волутни завивки без наличието на око в центъра. Мраморните капители от вила Армира са от изключително значение, тъй като голяма част от тях са дело на афродизийски майстори. От коринтските капители от комплекса, примерът от колонадата около имплувиума в центъра на двора демонстрира най-точно широката завивка на волутния мотив без око. Другите два коринтски капители с такива волути от Армира са пиластрови, облицовъчни.*

[6] *Капителът от базилика № 1 в Скупи (Скопие) е датиран в северовата епоха, докато пиластровия капител от театъра на Стоби е от хадрианово време.*

Самият абак е масивен, с голяма височина (над 10 см.) и е изпълнен профилиран (виж обр. 1 и 3). Профилът на абака е разделен на две ивици. Върху всяка от четирите му страни са запазени отлично изработени абакови цветове. Днес виждаме една розета, два големи растителни мотива от цели клонки и листата към тях. Самите издавания на абаковата плоча - т.нар. рогове - са добре запазени и дават ясна представа за диагонала на коринтския капител.

Софитната страна на коринтския капител от Рупите също е отлично запазена (обр. 4). Днес, тя представлява идеална окръжност, без отчупвания. Софитът е изпълнен по най-характерния за римската императорска епоха начин - чрез отделяне на тънко листелче, около 1,5-2 см., което е разположено точно под долния край на акантовия пояс и определено има 4-5 см. по-малък диаметър от този на долния край на калатоса (вж. обр. 4 и обр. 1).

Аналогии на коринтския капител от Рупите

Най-близките аналогии на разгледаните находки са от групата коринтски капители с непълен апарат от декуманус максимус в римската колония Улпия Ескус, но само в участъка пред храма на Фортуна[7]. Два броя от тази група капители имат ниво на редуциране на елементите от апарата, идентично с примера от Рупите (Бобчев 1970, 100, 110 - виж група А 3). Това е етапът от развитието на коринтските капители в римските провинции Долна Мизия и Тракия, в който при конкретни екземпляри вече са отпаднали хелиците, чашката и каулиса, но всички други елементи на апарата са налице.

Като модел на акантовия лист капителът от Рупите намира най-близки сходства с няколко примера от Хераклея Линкестис и Скупи в днешна Република Македония (Лилчиќ 2001, 168, обр. 6; 202-203, обр. 5-6). Твърде сходни са и вариантите на акантовия лист от коринтските капители в Сердика (Димитров 2007 а, обр. 1-7, 17-21)[8] и особено от Филипи (Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003, 38-39, fig. 30)[9] и Филипопол (Цончев 1956, № 2, 147-148, 164, табл. VII, обр. 45, както и редица непубликувани примери от одеона-булевтериона и източната порта на града)[10].

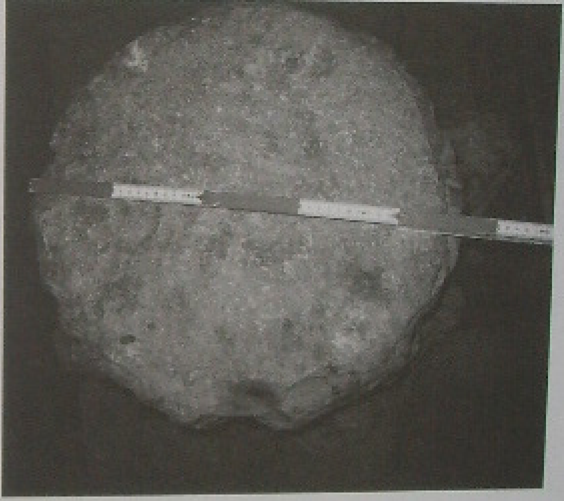

Обр. 4. Рупите, Петричко. Коринтски капител с непълен апарат от античния град - софит
Fig. 4. Rupite, near Petrich. Reduced Corinthian capital from the ancient town: the soffit

---

[7] *Една част от капителите произхождат от комплекса на храма на Фортуна и по-точно от неговия входен портик, който е съдържал строителния надпис и се е разполагал по протежение на декуманус максимус. Но друга част от капителите, макар също да са открити паднали на платното на декумануса, са били от жилищните сгради срещу храма - на южния тротоар на главната улица.*

[8] *Два цели мраморни капитела днес са в експозицията на НИМ-Бояна, въпреки че по принцип са собственост на НАИМ-БАН. Разположени са по алеята вдясно от входа на музея. Третият капител, който е със същия стил на акантовите листа като примера от Рупите, е от метростанция „Сердика“. Днес е зазидан в чешмичката, в подлеза на метрото.*

[9] *Твърде близки като стил на акантите и особено като изпълнение на завивките на волутите и хелиците са коринтските капители от музея в Драма, от т.нар. библиотека на източната страна на форума във Филипи и особено четирите примера от храмът (или курия) от западната страна на форума. Тъй като в публикацията на Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003 са посочени само датировките на комплексите от времето на Марк Аврелий, за самото ми запознаване и възможността да работя с коринтските капители от тези сгради на Филипи благодаря на колегата З. Бонияс (Кавала, Северна Гърция).*

[10] *Благодаря на колегите от РАМ-Пловдив: Мая Мартинова, Иво Топалилов и Елена Кесякова.*

Всички тези аналогии са напълно логични поради факта, че т. нар. малоазийски модел на акантовия лист се използва най-често за оформлението на калатоса на коринтските капители от римските провинции на Балканите. Оригиналните варианти са коринтски и композитни колонни капители от Нимфеума на Траян, храмът на Хадриан (Heilmeyer 1970, Taf. 25, 1-2) и библиотеката на Целзий в Ефес (Heilmeyer 1970, Taf. 28), от Траянеума и Асклепиона в Пергам (Heilmeyer 1970, Taf. 26, 3; Taf. 27, 1-2; Taf. 28), от термите на Фаустина в Милет (Heilmeyer 1970, Taf. 32) и от базилика А в Афродизия (Heilmeyer 1970, Taf. 32). Тези основни за II-III в. акантови модели са продуцирани доста добре и от ефеско-пергамската и от афродизийската каменоделски школи.

При разглеждане на отделните елементи на коринтския капител от Рупите обаче, особено силно интригува начинът на изпълнение на волутната завивка. От архитектурните паметници в българските земи подобно ажурно изработване на завивката, без да има око в центъра ѝ, е известно от колонен коринтски капител от вила Армира (Младенова 1991, кат. № 5) и описаните вече образци от Улпия Ескус и Марцианопол (Иванов 2005, обр. 78 б; Димитров 2007, кат. № 247). Като основен модел от западния бряг на Мала Азия и при този елемент (волутите) можем да определим един друг къснохадрианов пример - коринтски капител от Асклепиона на Пергам (Perkins 1981, 286, fig. 184).

Вече видяхме, че при изработваните от афродизийци коринтски капители във вила Армира се използва „широката" завивка на волутите, без да се изпълнява око. Съвсем същото е засвидетелствано и при два колонни капитела от самата Афродизия (Idil 1981, 167-168, 175-176, Abb. 6 a, 7 b)[11]. Днес можем да констатираме точното пресъздаване на модела и при волутните завивки на коринтския капител от Рупите.

Хронология на коринтския капител от Рупите, Петричко

Поради пълната липса на археологически контекст на този паметник, той може да се датира само по своите стилови белези. Това, разбира се, е възможно единствено чрез методите на сравнителния анализ, в случая приложен за всеки един елемент от апарата на капитела и за общия му вид, начин на изработка и използвани модели.

Възможностите за точно определяне на хронологията на паметника са отлични, тъй като имаме на разположение коринтски капител от фазата на най-големите промени в традициите за изпълнение на този род ордерни детайли. Това е фазата на постепенното отпадане на елементите от апарата на пълния коринтски капител.

Именно като общ архитектурно-декоративен подтип коринтски капител с непълен апарат, но със запазване на двата акантови реда (т. е. когато все още са отпаднали само хелиците, чашките и каулиса), паметникът от Рупите е категорично от края на II в. Тази конкретна хронология се вижда много добре и при групата на коринтските капители с непълен апарат и различни етапи на отпадане на елементите от декумануса пред храма на Фортуна в Ескус. Те са датирани в последното десетилетие на II в. (около датата на издигането на самия храм: 190-191 г.) или най-късно в началото на III в.

Подобни паметници от края на антониновата епоха, коринтски капители с начална форма на редуциране на апарата, има и в термите на Одесос от маркаврелиево време (Димитров 2007, кат. № 230-233, 240). Там част от коринтските капители с пълен апарат започват да проявяват началната фаза от редуцирането на хелиците. Това се случва около 60-те/70-те години на II в. Точна дата за началото на тази „нова мода" ни дават двата капитела от паметника на провинциалния управител Марк Сервилий Фабиан в Томи, датирани в 161-162 г. (Perkins 1980, 53-54, № 7, 9, pl. XVI a, XVII a).

Освен в Одесос и Ескус, редуциране на елементи от апарата на коринтските капители се наблюдава и сред находки от Дуросторум, Марцианопол и Сердика (Димитров 2007, вж. глава „Капители"; Димитров 2007 а, обр. 7, 13). С оглед на датировката, твърде важни са примерите от Филипи и Филипопол, където този тип коринтски капители се изпълняват от епохата на Марк Аврелий (161-180) и особено при наследника му Комод (180-192). В тези два тракийски града коринтските образци произхождат от точно датирани комплекси с ясен археологически контекст, за разлика от случайните находки във Сердика и Дуросторум, например. Това са портиците пред Източната порта на Филипопол и библиотеката и западния храм (или курия) на форума във Филипи. Хронологията на комплексите ни насочва към късноантониновата епоха и края на II в. Много важни за анализа тук са сравненията с коринтските капители от Източната порта на Филипопол. Те проявяват същите постепенни отпадания на елементи от апарата и особено редуцирането на хелиците.

---

[11] *Двата капитела са коринтски колонни. Пренесени са в музея в Измир през 1926 г. от Афродизия. Датират се във II век и по-конкретно в средата на века или втората му половина. Аналогични са на примера от Рупите не само поради завивките на волутите, но и по стила на акантовия пояс, пречупването на дланите, фигурите между изрезите и други по-дребни елементи на апарата.*

От територията на днешна Македония, в цитираните по-горе примери от Скупи и Хераклея Линкестис (провинции Горна Мизия и Македония), е налице напълно сходно изпълнения и като стил на акантовия пояс, и като изработка на горната третина на калатоса. Колегите дори са склонни да датират примера от базиликата в Скупи в началото на III в.

Ето защо на базата на всички точни аналогии на отделните елементи, както и на базата на отлично проявеното тук постепенно редуциране на апарата, коринтският капител от античния град до Рупите, Петричко може да се датира съвсем точно - във времето на управлението на император Комод (180-192) или първите години от принципата на Септимий Север (т.е. 90-те години на II в. или най-късно първото десетилетие на III в.).

Модели и влияния според начина на изработка на коринтския капител

Като общ модел на акантовите листа и начин на изпълнение на завивката на волутния мотив, коринтският капител от античния град до Рупите, Петричко, е копирал идеално и напълно точно обазците от Ефес и особено от Пергам. Най-важните аналози са в посочените по-горе комплекси от траяново-хадриановата епоха на двата градски центъра, водещи в развитието на каменоделското изкуство от Източното Средиземноморие.

Влиянието на ефеско-пергамската и афродизийската школа върху архитектоничните паметници от римските владения в Тракия и Македония е огромно. Това важи особено за големите градски центрове и най-вече за обществените комплекси в тях.

Вече е установено, че във всички големи тракийски градове (подобно е положението и в Македония) архитектурната декорация на основните обществени сгради (дори и на по-представителните частни комплекси), е изпълнявана най-вече по моделите на малоазийските каменоделски школи. Примерът от Рупите е поредното потвърждение за това.

Коринтският капител от античния град до Рупите, Петричко ни позволява да опрепелим следните факти, важни за бъдещите изследвания на региона:

1. В този голям античен град е имало отлично декорирана сграда в коринтски ордер. Параметрите, великолепният мраморен материал и особено точното копиране на малоазийските оригинали свидетелстват, че може би става въпрос за голяма обществена сграда;

2. Определено в края на II в., в римския императорски период на античния град до Рупите, Петричко, се достига до фазата на редуцирането на елементите от апарата на коринтския капител. Този факт навежда на извода за доста продължително развитие на коринтския ордер в града през по-ранните периоди от неговото съществуване: I-II в.;

3. Дори от този единствен засега известен паметник може да се направи извода, че в античния град до Рупите са били използвани същите принципи на пластична обработка на каменните детайли както в останалите вече доста добре познати градове от Тракия и Македония. Отлично и съвсем точно е копиран главният модел за акантовия лист върху коринтски капители от нашите земи - ефеско-пергамския;

4. Великолепните данни от последния археологически сезон на проучването на този античен център[12], съчетани с анализа на коринтския капител, дават възможност да подкрепим хипотезата за наличието на театрална сграда в този ареал. Аналогичните театрални комплекси от съседните градове Хераклея Линкестис, Стоби и Скупи, които съдържат абсолютно сходни коринтски капители, също са силни агрументи в подкрепа на подобна първоначална хипотеза.

---

[12] *През 2007 г. колегите от НАИМ-БАН (под ръководството на ст.н.с. д-р Л. Вагалински), проучващи античния град край Рупите, в местността Кожух, откриват работилница за теракотни изделия и театрални маски. Резултатите от тези впечатляващи проучвания бяха вече съобщени на заседанието на САА към НАИМ-БАН при годишните отчети на институцията и ще бъдат публикувания в поредния том на АОР за 2007 г.*

Каталожна таблица

Местонамиране:	В билизост до Рупите, Петричко. Местността Кожух
Описание:	Римо-коринтски капител. Непълен апарат. Наличие на два акантови реда с по осем листа. В горната третина видими волутите и техните завивки, абаковите цветове и стебла. Налице устна на калатоса. Липсват хелици, каулис и чашки. Абак: двуделен, профилиран. Изработка: типично копие на малоазийските образци - особено като стил на акантите.
Материал:	Мрамор.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен. Отчупена само една от завивките на волутите. Орнаментите четливи.
Параметри:	Височина - 54 см; Диаметър на софита (= горен диаметър на колоната) - 43 см; Диагонал на абака - 74 см; Абак - 0,08 м; Аканти - 22 см (първи ред), 25 см (втори ред).
Разположение в комплекса:	Колонен капител. Според параметрите - вероятно от голяма обществена сграда.
Местонахождение:	Исторически музей - Петрич.
Публикации:	Непубликуван
Датировка:	Последната четвърт на II век сл. Хр.
Аналогии:	От Долна Мизия и Тракия: Улпия Ескус - капители от храма на Фортуна; Одесос - капители от термите; Филипопол - капители от източната порта; редица примери от днешна Македония - Хераклея Линкестис, Стоби, Скупи и др.; комплекси в коринтски ордер от форума на Филипи. Оригинални модели, копирани в този паметник - траяново-хадрианови коринтски капители от Ефес (Нимфеума на Траян, храма на Хадриан, библиотеката на Целзий) и Пергам (Траянуема и Асклепиона).

Цитирана литература:

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римо-коринтски капители от югозападна и северна България и мястото им в развитието на римо-коринтския капител. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 91-128.

Божинова 1987: Ю. Божинова. Античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1986. Разград, 1987, 166-167.

Божинова 1988: Ю. Божинова. Античен некропол край с. Мулетарово, Петричко. - В: Археологически открития и разкопки през 1987. Благоевград, 1988, 127-129.

Божинова 1989: Ю. Божинова. Античен некропол край с. Мулетарово, Софийска област. - В: Археологически открития и разкопки през 1988. Кърджали, 1989, 90-91.

Димитров 2003: З. Димитров. Хронология на коринтските капители с пълен апарат от Долна Мизия през римската епоха. - Археология, 2003, 4, 14-23.

Димитров 2004: З. Димитров. Типология на архитектурните детайли в Долна Мизия и Тракия през римската епоха (I-III в. сл. Хр.). - В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 203-256.

Димитров 2007: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I-III в.). (Дисертации, 2). Велико Търново, 2007.

Димитров 2007а: З. Димитров. Коринтски капители от Сердика през римската епоха (I-III в.). - В: Сборник в чест на проф. Ал. Димитрова - Милчева, под печат.

Домарадски 2001: М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма (Разкопки и проучвания, 27). София, 2001.

Иванов 2005: Т. Иванов. Улпия Ескус. Римски, късноримски и ранновизантийски град. 2.

Гражданска базилика и храм на Фортуна. София, 2005.

Кузманов, Божинова, Андонова 1986: Г. Кузманов, Ю. Божинова, М. Андонова. Спасителни разкопки на античен некропол край с. Мулетарово, Благоевградски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1985. Велико Търново, 1986, 113.

Лилчиќ 2001: В. Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот, 1. Скопје, 2001.

Манов 2006: М. Манов. Отново по въпроса за Хераклея Синтика. - Археология, 2006, 1-4, 220-226.

Милчев 1960: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 53, 1, 1959, 359-463. София, 1960.

Митрев 2003: Г. Митрев. Религиозни институции и общества в провинция Македония (148 г. пр. Хр. - 284 г. сл. Хр.). София, 2003.

Младенова 1991: Я. Младенова. Римската вила край Ивайловград. София, 1991.

Цончев 1956: Д. Цончев. Приноси към проучването на римската архитектура в България. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 2, 1956, 141-175.

Heilmeyer 1970: W.-D. Heilmeyer. Korinthische Normalkapitelle (=Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Ergдnzung, 16). Heidelberg, 1970.

Idil 1981: V. Idil. Korinthische Kapitelle im Museum von Izmir. - Österreichische Jahreshefte, 53, 1981/82, Beiblatt,150-186.

Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003: C. Koukouli-Chrysanthaki, C. Bakirtzis. Philippi. Athens, 2003.

Perkins 1980: J. B. W. Perkins. Nicomedia and the marble trade. - Papiers of the British School at Rome, 48, 1980, 23-69.

Perkins 1981: J. B. W. Perkins. Roman Imperial Architecture. New Haven and London, 1981.

Evidence on the Corinthian Order from the ancient town at Rupite, near Petrich (Summary)

Zdravko Dimitrov, Sotir Ivanov

In 1969, a marble Corinthian capital was found in the Kozhuh locality, coming from the ancient town in the area (probably Heraclea Synthica).

It belongs to the *Corinthian capitals of a reduced apparatus type.* It has two full rows of eight acanthus leaves each. The upper third section of the calathus also follows the tradition of the Corinthian order; it is here, however, where the helices, the cups and the caulis are missing. The acanthus leaves are fan-shaped, with a clear break in the cuts. The style and the workmanship of the acanthus pattern point to a series of original Corinthian capitals from Asia Minor.

This find clearly demonstrates the link between architectural decoration from towns in the provinces of Thrace, Moesia Inferior and Macedonia, and the ornamentations from towns on the western coast of Asia Minor. It imitates basic models from the Trajaneum and Asclepeium at Pergamum and the large public buildings at Ephesus, the Library of Celsius, the Temple of Hadrian and the Nymhaeum of Trajan.

The closest parallels in the Balkan provinces of the Roman Empire have been found at Stobi, Scupi, Heraclea Linkestis, Philippi, Philippopolis (the Odeon-buleuterium and the Eastern gate), Serdica. A similar initial phase in the reduction of Corinthian capital apparatus appears to a great extent with a group of Corinthian capitals from the Temple of Fortuna at Ulpia Oescus dating to 190-191 AD.

The comparative analysis contributes to the precise chronology of this artifact from the ancient town at Rupite. The initial phase in the reduction of the Corinthian capital apparatus - the change of helices pattern - occurred in Roman Thrace under Antoninus Pius (138-161 AD) and particularly under Marcus Aurelius (161-180 AD). The total absence of helices, cups and caulis, however, marks a later phase in the reduction of Corinthian capital apparatus in Moesia Inferior and Superior, Thrace and Macedonia. The Corinthian capital from Rupite positively belongs to this phase which was particularly well expressed during the reign of Emperor Commodus and the first years of the reign of Septimius Severus, i.e. the last quarter of the second century AD.

This find suggests that a finely decorated Corinthian order building existed in the ancient town at Rupite. The size of the capital, the fine marble used, and especially the precise imitation of Asia Minor originals come to show that this was probably lavishly decorated public building. Judging from this single - thus far - find one can draw the conclusion that the same principles of stone details' modeling were employed as well as in the ancient towns of Thrace and Macedonia. The principal model for the acanthus leaves of the Romano-Corinthian capitals in the territory of Bulgaria - that of Ephesus and Pergamum - was finely and precisely imitated. The valuable information acquired during the first excavation season of the town at Rupite as well as the analysis of this remarkable architectural element, present a convincing case for the hypothesis that a theater building existed in the area. Contemporaneous parallels (second century AD) have been found at the theaters from Heraclea Linkestis, Stobi and Scupi in the adjacent province of Macedonia.

За ранновизантийските стъклени екзагии от България

Дочка Владимирова-Аладжова

Въпросите, посветени на изясняване модела на икономическите структури и търговските взаимоотношения през късната античност и ранна Византия, винаги са вълнували изследователите. Едни от найценните паметници, свидетелстващи за икономиката и политиката на византийската империя през VI-VII в., са стъклените екзагии[1]. Те представляват еталони за контрол на установените тегловни норми на златните монети - солид и неговите подразделения. Тези паметници са свързани с отговорностите на определен брой чиновници, споменати в юстиниановите закони, където се отбелязва, че преторианският префект и епархът на града са отговорни за теглилките на стоки, а *comes sacrarum largitionum* - за теглилките за златни, сребърни или бронзови монети. В тази връзка съществува и мнение, че значението на *comes sacrarum largitionum* постепенно намалява през VI век, а неговите отговорности са поети от епарха на Константинопол, пост с особено значение сред администрацията във Византийската империя (Feissel 1986, 119-142). Задълженията на епарха, като висш сановник в Константинопол, са огромни, а властта му, според съвременниците е царска „само без багренородството" (Литаврин 1984, 42). Тази длъжност е „наследник" на по-ранната *praefectus urbi* и като градоначалник на столицата той се подчинявал непосредствено на императора, имал голям щат от служащи, военен отряд, затвор (Петерской 1984, 13). В неговите прерогативи влизат още предупреждение и потушаване на евентуални метежи, запазване спокойствието в столицата, организация по снабдяването на Константинопол с продоволствия и занаятчийски изделия, регулиране цените на предметите за широко потребление, контрол над състава и работата на производствените и търговски корпорации, съдебен надзор на занаятчийските конфликти. Този висш чиновник отговарял за изработването и въвеждането в употреба на стъклените теглилки през VI-VII в., а до IX в, както е посочено в Книга на епарха, имал абсолютен контрол върху всички форми на мерки и теглилки, използвани в обръщение (Nicole 1970, 32), с които търговците се снабдявали в Константинопол и разнасяли при пътуванията си из различните райони на държавата (Schlumberger 1895, 316).

Всичко това показва, че режимът на производство и контрол на еталоните е доста отворен, за което свидетелстват множеството запазени надписи върху теглилки, с имената на чиновници, неспоменати в законовите актове, но които на практика също пускали контролни тежести в употреба. На Запад това са проконсулите, *viri laudabiles* и *viri clarissimi*, а на Изток - чиновници с титли като *anthypatos, comes* и *ephoros* (Entwhistle 2002, 612).

В зависимост от предназначението си, контролните тежести най-често са изработвани от метал или щамповано стъкло, като данните сочат, двата материала са използвани съвместно (Sams 1999, 202-230). Стъклените тежести давали възможност сравнително евтино и ефикасно да се произвеждат голям брой емисии, въпреки достигналите малко екземпляри в сравне-

---

[1] *Тази статия е част от реализацията на научен проект, финансиран от НАИМ-БАН.*

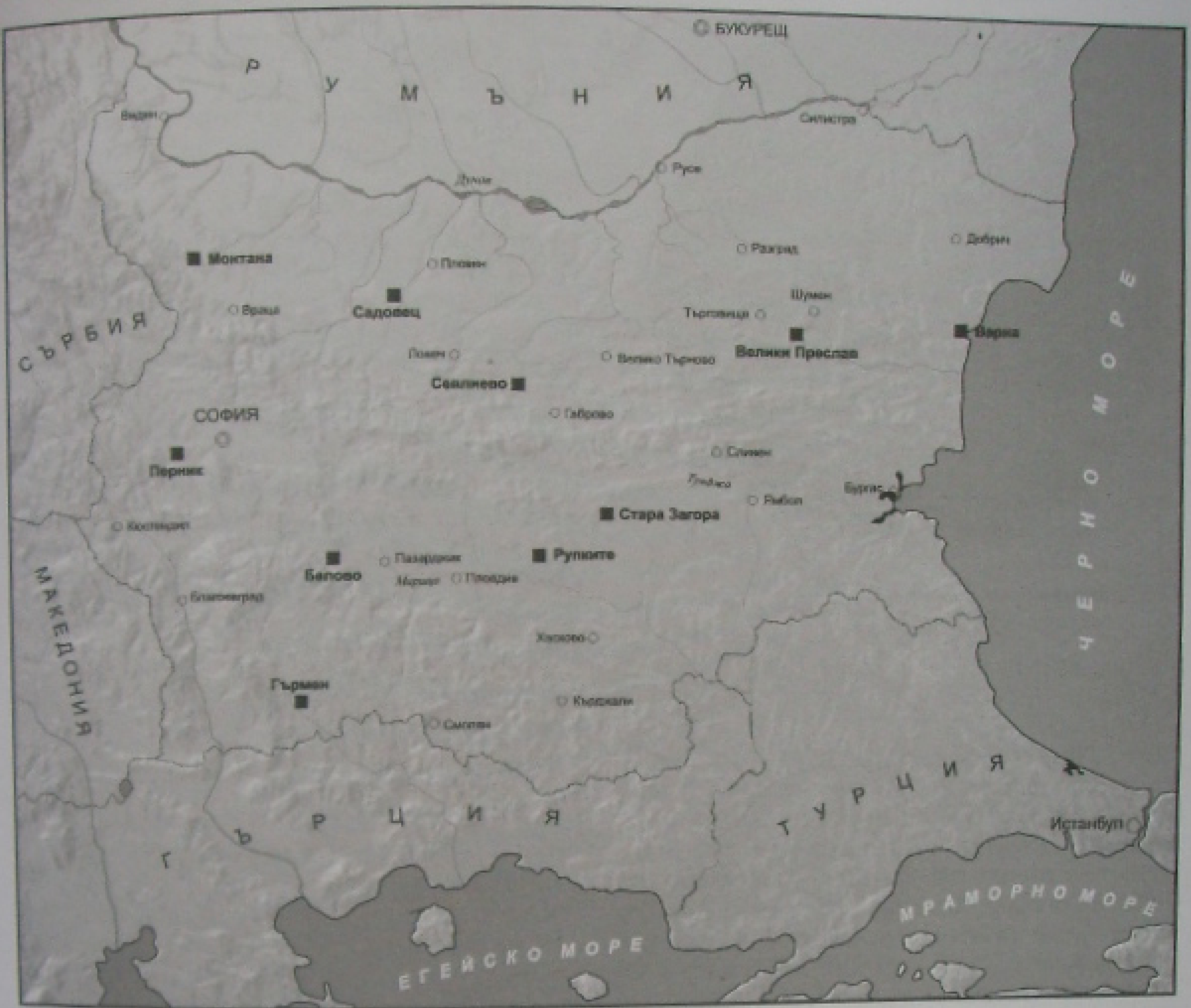
БУКУРЕЩ
Р У М Ъ Н И Я
Видин
Силистра
Русе
Дунав
Монтана
Плевен
Разград
Добрич
Садовец
Враца
Шумен
Търговище
Велики Преслав
Варна
СЪРБИЯ
Ловеч
Велико Търново
Севлиево
Габрово
СОФИЯ
Перник
Сливен
Тунджа
Бургас
Ямбол
Стара Загора
Кюстендил
Пазарджик
Рупките
Белово
Марица
Пловдив
МАКЕДОНИЯ
Благоевград
Хасково
Гърмен
Кърджали
Смолян
ЧЕРНО МОРЕ
ТУРЦИЯ
Истанбул
Г Ъ Р Ц И Я
МРАМОРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ

Обр. 1 Карта с местонамирането на стъклени екзагии
Fig. 1. Map showing the distribution of the glass exagia

ние с металните им аналози[2]. Този факт е отразен и в публикуваните досега колекции, където описаните стъклени мерки са ограничен брой, в сравнение с металните (Pink 1938, 100). Изключение прави само колекция Менил, при която от общо 187 тежести, 155 са от стъкло (Vikan, Nesbit 1980, 31). Данните от България сочат същата тенденция - от наличните няколкостотин тежести от бронз, стъклените са само 11 (Юрукова 1994, 3-10; Vladimdirova - Aladzhova 2002, in print[3]).

Стъклените екзагии са разпространени във всички византийски провинции - Египет, Сирия, Кипър, Крит (Schlumberger 1895, 31). Материали сочат, че те се откриват и в съседните на България земи - Сучидава и Пъку луи соаре, както и в Херсонес, Крим, Западното черноморско крайбрежие, Македония, Сърбия[4] (Tudor 1948, 180-183; Diaconu 1961, 403-405; Кропотник 1973, 262-263; Горгиевска 1992, 1-2; Лилчић 2001, 289). Напоследък бяха публикувани резултатите и откритите материали от некрополи, свързани с аварите от VI-VII в. от територията на Унгария. Много интересни са данните от Kunszentmárton, където са откриит четири стъклени екзагии с различно тегло и означения (Garam 2001, 161). Деликатният материал, от който са изработени и ограничения период на употребата им - втората половина на VI век до арабското завоевание през VII век, са сред причините екзагиите да се откриват сравнително рядко. Така след публикуването на първата стъклена екзагия през 1973 година (Герасимов 1973, 54-58), днес броят на тези паметници е все още едва единадесет[5]

---

[2] *В една от най-големите публикувани колекции от Женева няма описани стъклени екзагии (Dürr 1964, 65-106).*

[3] *Статията бе предадена за печат през 2002 г. и не отразява установените несъответствия в по-ранните публикации, както и новите моменти в проучванията ми по този въпрос.*

[4] *Две стъклени, все още непубликувани екзагии, ми показа Вуядин Иванишевич от разкопките на Юстиниана Прима (Царичин град, Сърбия).*

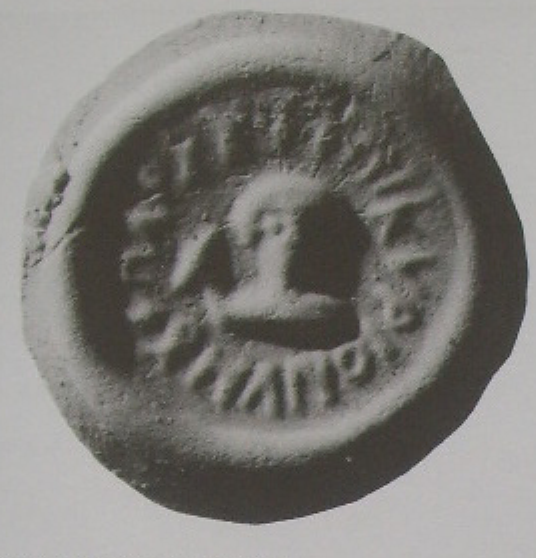

Обр. 2 Монтанско. Екзагия
Fig. 2. Montana area. Exagium

(Тотев 1975,10-11; Юрукова 1994, 3-9; Владимирова-Аладжова 2001, 42-45; Владимирова-Аладжова 2005, 147 - 150; Минкова 2006, 178). От известните 11 екземпляра 10 са публикувани, а една се цитира по направено съобщение на научен форум[6]. Съвсем основателно към тази бройка не се включва силно разрушеният паметник от разкопките във Войвода, тъй като при него не може да се установи точното тегло и изображения (Владимирова-Аладжова, Атанасов 1987, 23).

Въпросните екзагии произхождат от обекти, свързани с късноантичната и ранновизантийска история на Балканите - Августа Траяна - Берое (Стара Загора), Одесос (Варна), Садовец (Плевенско), Никополис ад Нестум (Гърмен, Гоцеделчевско), Белица. (обр. 1)

На базата на представените изображения върху стъклените екзагии, те се групират в 8 категории (Entwhistle 2002, 614):

1. с блокмонограм
2. с кръстовиден монограм
3. с централен монограм, около него надпис
4. с един или повече императорски бюстове, понякога придружени от монограм или бюст на епарха или Христос
5. с бюст на епарха и надпис с неговото име
6. с бюст на епарха без надпис
7. със знак за стойност
8. с монограми и бюстове трудно различими, общо определени като „арабо-византийски“

Тази класификация е по-подробна в сравнение с направените по-рано и дава възможност да се обърне внимание на всички детайли в изображенията, което е важно при разширяващия се обем на емпиричния материал (Schlumberger 1895, 317; Vikan, Nesbitt 1980, 216). Въпросителните около идентификацията на длъжностното лице, пуснало определен вид екзагии са много и това най-добре личи от многообразието при изписването на техните имена, само случаите, при които това става чрез монограми са повече от 450 варианта (Bendall 1996, 60), при това те се свързват с имената на епарси не само в Константинопол, но и от всички източни провинции на Византийската империя (Feissel 1986, 119-142).

Тълкованието на надписите и монограмите на тези паметници е от особена важност, тъй като те дават възможност да се уточни списъка с длъжностните лица, в чиито задължения е влизал контрола на монетния поток. Някои изследователи смятат, че списъците на Константинополската префектура, както и на префектурите на другите претории през VI-VII в. са изключително непълни и традиционните извори не позволяват този пропуск да бъде отстранен. В своето изследване Фейсел цитира информация за известни 33 префекти на града, повече или по-малко добре датирани от времето на Юстин I до Ираклий в годините 518-641 (Feissel 1986, 120). Според него това означава, че по-голяма част от заемалите тази длъжност лица, без редовна периодичност, но често изпълнявали я за кратко време, не са ни известни (Feissel 1986, 120). При това положение е наложително максимално пълно да се използва информацията от съхранените паметници, издавани от името на префектите - надписи, печати, тежести и др. (Feissel 1986, 120). Именно поради тази причина контролните еталони от стъкло се явяват първостепенен извор и имат основен принос в допълване на ранновизантийската просопография. За съжаление, изследванията са затруднени вследствие липсата на публикации на големите и по-пълни колекции, както и поради хетерогенния характер на сериите. Има два много важни показателя относно интерпретирането и датирането на самите паметници - това е долната гра-

---

[5] *В статията на Йорданка Юрукова е спомената екзагия от Нове, но впоследствие се оказа, че е допусната грешка, тъй като екземплярът е изработен от бронз.*

[6] *Съобщението беше четено от Горанка Тончева на конференция през 1993 г в Добрич, но впоследствие не бе публикувано в материалите от форума том XII на сборник Добруджа. За настоящата публикация снимка от отпечатъка на екзагията ми предостави н.с. Игор Лазаренко от музея във Варна, за което му благодаря.*

ница, която се определя от факта, че близо 2/3 от монограмите са от кръстовиден тип и нито един датиран екземпляр не е преди втората четвърт на VI в, а другият е горната ограничителна дата, която дават многобройните екземпляри намерени в Египет, които съвсем естествено не могат да бъдат по-късни от арабското завоевание (Feissel 1986, 121).

Изображения и интерпретации

Стъклените екзагии от България се подразделят в четири категории: с блок монограм - Рупките (Герасимов 1973, 58), Преслав (Тотев 1975, 10), Садовец (Jurukova 1992, 289), Белово, Варна (Юрукова 1994, 5), Севлиево (Владимирова-Аладжова 2004), кръстовиден монограм - 2 броя от Перник (Юрукова 1981, 230-232), с бюстове и монограм - Никополис ад Нестум и Стара Загора (Юрукова 1994, 4; Минкова 2006, 178) и бюст на епарха с надпис, съдържащ неговото име.

Последните характеристики притежава паметник, открит в района на Монтана - представлява кръгла плочка, изработена от жълто-кафява стъклена паста. Върху лицевата ѝ страна, във вдлъбнато поле в средата, е представен бюст на брадат мъж в анфас, с леко повдигната дясна ръка, в която държи маппа. Околовръст е разположен надпис с гръцки букви ΕΠΙΚΥΡΙΟΝΥΜΥΕΠΑΡΧΥ. Обратната страна е гладка. Останалите параметри са: диаметър - 23 мм, дебелина 4 мм и тегло 4,17 г (обр.2) (Владимирова-Аладжова 2001, 42-45). Това е единствената открита засега в българските земи екзагия от типа бюст на епарха и надпис с името му, но екземпляри с името ΚΥΡΙΟΝΥΜ са познати от други колекции (Zacos 1972, № 2998 a, b). Изричното подчертаване на името с длъжността епарх, не оставя място за съмнения за съществуването на лице, изпълнявало тези функции. Този случаи е един от 14 известни в глобален мащаб, при които е споменато име с титлата епарх, като само няколко от тях могат да бъдат проследени в изворите. Когато става дума за твърде редки имена, при които е невъзможно да се приложи някаква омонимия, то може да се определи приблизителната дата на самите еталони с щамповано име на епарха, въпреки липсата на други извори, които да потвърждават това (Feissel 1986, 120).

Следващата група включва шест екзагии, върху лицевата страна на които е представен блоков монограм, като при две от тях той е идентичен, а при останалите четири се различава.

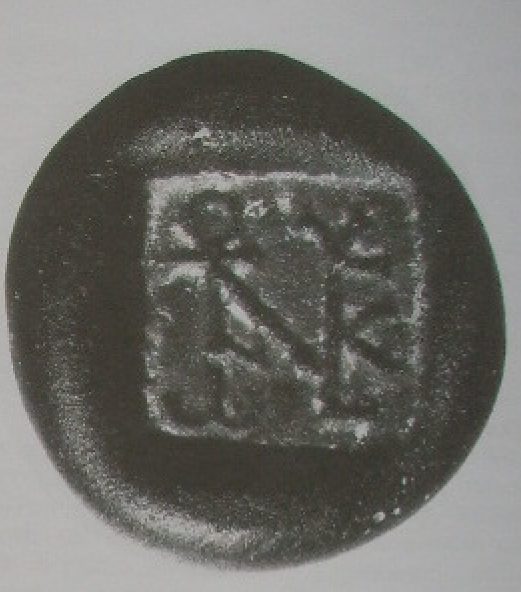

Обр. 3. Рупки, Старозагорско. Екзагия
Fig. 3. Rupki, Stara Zagora area. Exagium

Еталонът от Рупките, Старозагорско представлява кръгла плочка, изработена от синя стъклена паста, върху лицевата страна във вдлъбнато поле е гравиран блок монограм 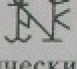. Обратната ѝ страна е гладка. Техническите ѝ характеристики са: диаметър - 22 мм, тегло - 4,35 г (Герасимов, 1973, 58). (обр. 3) Представеният блоков монограм е съставен от буквите A, K, N, C, T, Д, V и Ω. Според проф. Герасимов с еднаква вероятност могат да се разчетат имената Константин, Констанций и Констанс (Герасимов 1973, 58). За съжаление, в пространните таблици на Закос няма описан точно такъв монограм с всички елементи в него (Zacos 1972, pl. XXIX - LX 6), но се среща върху екзагия, публикувана от Бендал, на която той не дава интерпретация (Bendall 1996, 62). Ако приемем четенето на Тодор Герасимов и потърсим епарси или префекти с тези имена, установяваме, че просопографските данни в тази насока не са особено богати и насочват само към едно име: Константин - префект на Египет през 582-602 г. (Bendall 1996, 68). Подобна идентификация е приемлива в хронологически аспект, но същевременно повдига въпроси, на които на този етап не могат да се дадат конкретни отговори.

В тази връзка трябва да отбележа, че екзагии със същия монограм са публикувани от Джон Несбит, който също разчита името Константин. В случая по-важна е информацията за местонамирането на паметниците - Константинопол и Египет, като последното е допълнителен аргумент с оглед търсената връзка с упоменатото по-горе длъж-

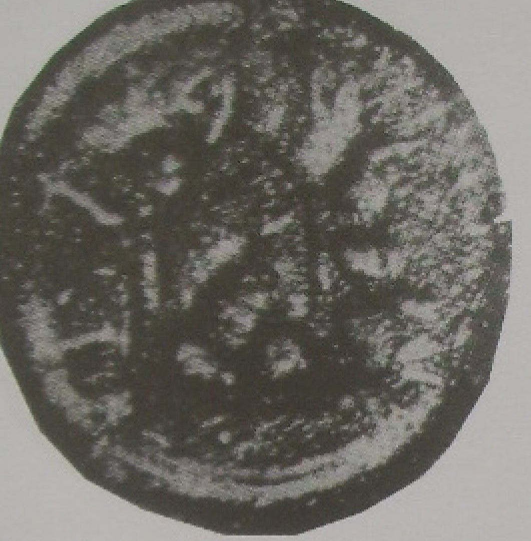

Обр. 4. Велики Преслав. Екзагия
Fig. 4. Veliki Preslav. Exagium

ностно лице (Vikan, Nesbitt 1980, 37).

Следва екзагията от Преслав, която представлява кръгла плочка, изработена от жълто-зелена стъклена паста, върху лицевата ѝ страна във вдлъбнато поле е гравиран блок монограм 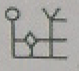. Обратната ѝ страна е гладка. Тя е с диаметър - 17 мм, дебелина - 1,7 мм, тегло - 1,15 г (Тотев 1975, 10-11) (обр. 4). Блоковият монограм е аналогичен с публикуван от и разчетен от Бендал като Paul (Bendall 1996, 62). Същият блок монограм е гравиран върху лицевата страна и на екзагия от Садовец, но с тази разлика, че при вътрешния знак хастите са под ъгъл, а не перпендикулярни спрямо отвесните, което се вижда на снимката в публикацията. Даденият там графичен образ 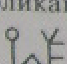 обаче се разминава с този от снимката[7]. Издателката на паметника разчита монограма, като ΔΙΟΜΕΔΟV (Jurukova 1992, 299-305). Предложеното разчитане се разминава с името Paul, но коректността изисква да отбележим, че по-късно авторката отбелязва, че на друго място ще се спре по-подробно на този въпрос (Юрукова 1994, 9 и бел. 29). Паметникът представлява кръгла плочка от тъмносиня стъклена паста и обратната му страна е гладка. Диаметърът е 17 мм, дебелината - 1,7 мм, тегло - 1,32 г (Jurukova 1992, 288-289) (обр. 5).

По-ясно стои въпросът с екзагията от Севлиево (Хоталич), която представлява кръгла плочка, изработена от синьо-зелена стъклена паста. Върху лицевата ѝ страна е отпечатан релефен блок монограм 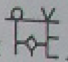. Обратната страна е гладка. Паметникът е с диаметър 19 мм, дебелина - 4 мм, тегло - 2,03 г (Владимирова - Аладжова 2005, 147 - 150). (обр. 6) Представеният блоков монограм е аналогичен с този върху екземпляр от Британския музей, публикуван и разчетен, като Pelagios. (Schlumberger 1895, 332, № 35; Entwhistle 2002, 612) Това име обаче не се среща в списъците с длъжностните лица отговарящи за контрола на златните монети.

Следва екзагията от Варна, която представлява кръгла плочка, изработена от тъмносиня стъклена паста, върху лицевата страна, във вдлъбнато поле е гравиран блок монограм 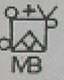, а обратната ѝ страна е гладка. Техническите характеристики са: диаметър - 21мм, дебелина - 3 мм, тегло - 4,19 г (?)[8] (Юрукова 1994, 6 и бел. 26) (обр. 7). Определен интерес при този паметник представлява монограмът върху лицевата му страна. Състои се от две части, долна, съдържаща буквите NB и с основание се тълкува, като означаване на тежест от 2 номизми, подобно на бронзовите еталони (Владимирова 1985, 29-30), и горна - монограм, който Бендал разчита с голяма вероятност, като KARPOU, подобно

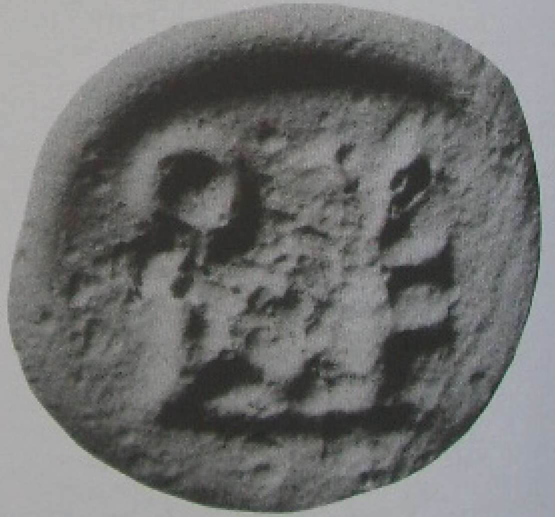

Обр. 5 Садовец. Екзагия
Fig. 5. Sadovets. Exagium

---

[7] *За съжаление екзагията не е във фонда на НАИМ, където са монетите от този обект, поради което съм работила само по илюстрациите от публикацията на Й. Юрукова.*

[8] *Докладвана в Добрич на научна конференция през 1993 от Г. Тончева.*

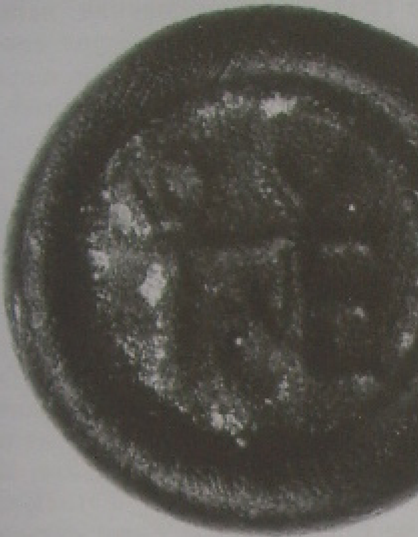

Обр. 6. Севлиево. Екзагия
Fig. 6. Sevlievo. Exagium

на публикуван от него паметник със същото съчетание на монограм и NB[9] (Bendall 1996, 63 № 195).

Последната екзагия с блоков монограм произхожда от археологическите разкопки при Белово и според първичната публикация той е идентичен с този от Рупки (Юрукова 1994, 5), за съжаление не можах да се сдобия със снимка или рисунка и не мога да го коментирам тук[10]. Паметникът представлява кръгла плочка, изработена от стъклена паста. Върху лицевата страна, във вдлъбнато поле е гравиран блок монограм, обратната ѝ страна е гладка, а теглото - 2,07 г (Юрукова 1993, 5).

Следващата група включва двата паметника от Перник, върху чиито лица са представени кръстовиден монограм (Юрукова 1981, 230-232). Първата екзагия е кръгла плочка, изработена от синьо-зелена стъклена паста с диаметър 22 мм и тегло 1,39 г. Върху лицевата страна е представен кръстовиден релефен монограм 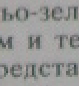, а обратната ѝ страна е гладка (Юрукова 1981, 230).

Кръстовидният монограм е съставен от буквите V на върха на кръста, О в основата и В и N от двете страни на хоризонталното рамо. Свързването на буквите дава основание на Йорданка Юрукова да разчете името Βόνου (Βόνος) (Юрукова 1981, 230). Такъв кръстовиден монограм се среща и върху няколко византийски печата и е свързан с определени длъжности и титли - *hypatos, magistros и patricios* (Zacos 1972, №№ 294, 295, 295b, 296). Името Бонос под формата на кръстовиден монограм се разчита сравнително често върху сфрагистични паметници (Zacos 1972, Pl. 230/ 60; Pl. 257/ VI, VII, VIII), върху печати с името и длъжността *Bonos hyparchos* и др. (Zacos 1972, № 293).

Издателите на тези паметници са в общи линии единни относно връзката между името Бонос и упоменатите по-горе длъжности (Юрукова 1981, 230). За тях няма съмнение, че епархът, апоепархът, хипатосът, магистърът и патрицият Бонос са едно и също лице. Той е управлявал съвместно с патриарха от името на малолетния наследник на Византийската империя, когато в 626 г. столицата Константинопол е застрашена от аварите и Бонос е организирал нейната защита. В публикацията се предлага и второ решение, допускащо, че екзагията може да е свързана с един друг Бонос от VI век, съвременник на Юстиниан I (Юрукова 1981, 230). Според една новела от 536 година той е бил назначен за *questor Iustinianus exercitus* - военен и административен управител на Долна Мизия, Скития, Карея, Родос и Цикладските острови, със задача да защитава Дунавския лимес при управлението на Юстиниан I. Освен това той е разполагал и с пълни финансови пълномощия в периода 536-565 година. Това е времето на разцвет на Пернишката крепост, както може да се съди

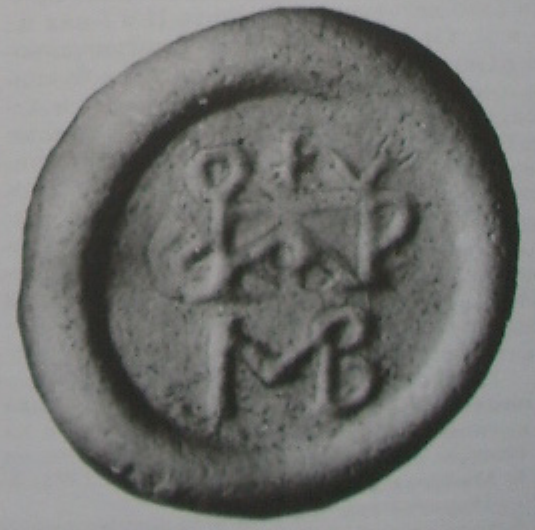

Обр. 7. Варна. Екзагия
Fig. 7. Varna. Exagium

---

[9] *Тълкуването на NB, като знак за две номизми се разминава с посоченото теглото, но подобни примери имаме отново при тежестите от метал, където срещаме означения, които не отговарят на измереното тегло. На тълкуването на това явление ще се спра на друго място.*

[10] *Откривателят на екзагията н.с. Гаврил Лазов от НИМ ми сподели, че има малка разлика между двата монограма.*

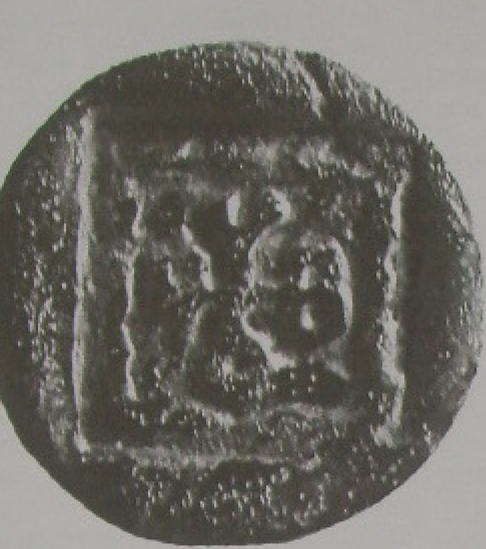

Обр. 8. Перник. Екзагия
Fig. 8. Pernik. Exagium

от изобилния нумизматичен материал и това позволява византийският сановник от юстинианово време да се свърже с екзагията от Перник (Юрукова 1981, 230).

Втората екзагия от Пернишката крепост е с елипсовидна форма, изработена е от тъмночервено-кафеникава стъклена паста с размери 20/24 мм и тегло 4,39 г.

На лицевата страна е представен кръстовиден релефен монограм 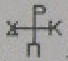 . Обратната ѝ страна е гладка (Юрукова 1981, 230) (обр. 8). Кръстовидният монограм е съставен от буквите Р на върха, на вертикалното рамо и в основата П с продължено хоризонтално рамо. Тя може да бъде приета като лигатура на буквите П и I или на П и Е. От двете страни на хоризонталното рамо на кръста са разположени буквите Х и К (Юрукова 1981, 231). Според издателката на паметника, монограмът може да бъде разчетен като 'Επαρχίκοῦ и тя привежда аналогичен пример от Закос (Zacos 1972, № 379 и монограм № 524). Цитираният печат се датира в периода 550-650 година, а значението на разчетения от монограма епархикос не е изяснено. Според Йорданка Юрукова печата показва връзката на разглежданата екзагия с епархийската служба.

Последната група екзагии включва два паметника, придобити при разкопките на късноантичните обекти при Никополис ад Нестум и Стара Загора (Юрукова 1993, 4-5; Минкова 2006, 178-179)

Първата екзагия е кръгла плочка, изработена от тъмносиня стъклена паста с диаметър 23 мм и тегло 4,30 г, като на лицевата страна е гравирана композиция, включваща три бюста и един кръстовиден монограм. Във вдлъбнато поле, в позитив, е представен образ на Христос с нимб, под него от двете му страни и на еднаква височина са разположени два бюста, а между тях е изписан кръстовиден монограм 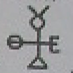 . Обратната страна на екзагията е гладка (Юрукова 1993, 4) (обр. 9). Според издателката на паметника, представените образи от двете страни на монограма са на император Юстин II и съпругата му София, като закономерно еталонът се свързва с времето на този император. Монограмът се разчита, като ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Юрукова 1993, 4-5). Предполага се, че става дума за *comes sacrarum largitionum* от времето на Юстин II, носещ името Теодор и чиито печати са поставени върху сребърни предмети от времето на цитирания император (Dodd 1964, 244). За епарх с името Теодор, син на Петър, *comes sacrarum largitionum* говори и Теофан. Така стъклената екзагия от Никополис ад Нестум се явява нов официален документ, свидетелстващ за дейността на висшия чиновник в администрацията на Юстин II - Теодор (Юрукова 1994, 5). Тъй като името Теодор е често срещано и има няколко десетки екзагии с него, коректно е да отбележим и съществуването на друго лице с това име - префект при управлението на император Юстин I (Feissel 1986, 123, бел. 20). Освен него, се споменава и за друг ΤΕΟΔΟΡΟΣ при император Ираклий през 612 година, който е префект на града (Papadopoulos - Kerameus 1909, 23). Тази информация не е за пренебрегване, освен ако не предпочетем хипотезата за префект - омоним, неидентифициран. За постигане на сигурна датировка обаче са необходими още данни, свързани с откриването на паметника. Такъв е примерът с последната разглеждана тук стъклена тежест от Стара Загора. Тя е придобита при археологическите проучвания на Августа Траяна (днешна Стара Загора) в помещение, датирано не по-късно от средата на V век, а най-късните материали са от края на VI век. Освен стъклената екзагия при разкопките са открити още седем бронзови и една оловна тежест (Минкова 2006, 178-179). Описанието на екзагията е същото, като предходната - кръгла плочка, изработена от тъмносиня стъклена паста. Върху лицевата страна, във вдлъбнато поле в позитив е представен образ на Христос с нимб, а под него от двете му страни са представени два бюста. Между тях е разположен кръстовиден монограм

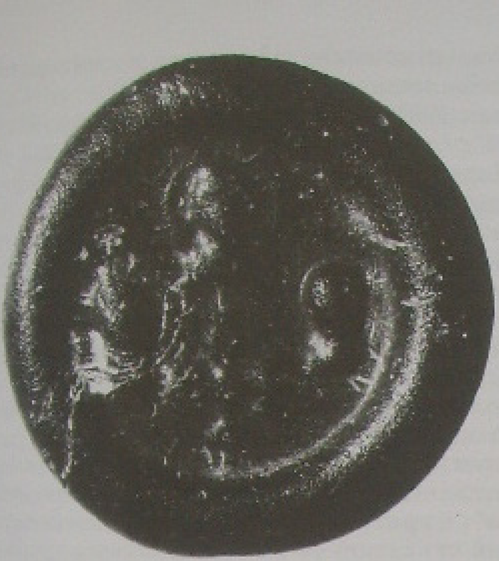

Обр. 9. Никополис ад Нестум. Екзагия
Fig. 9. Nicopolis ad Nestum. Exagium

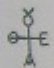

. Обратната страна е гладка. Разликата между двата паметника е само в размерите и теглото, при този от Стара Загора те са: диаметър 19 мм, дебелина 2 мм и тегло 1,4 г (Минкова 2006, 178) (обр. 10).

В този случай паметникът може да бъде отнесен най-вероятно към края на шестото столетие.

Прегледът на изобразените върху стъклените екзагии от България монограми показва сравнително разнообразие за ограничения брой паметници, но дава и ориентир относно най-често използваните монограми, както и информация за длъжностните лица за длъжностните лица, от чието име са произведени.

Метрологичен стандарт

Метрологичната система, използвана след IV в., е двадесетичната, като в нейната основа стои византийския паунд или либра с тегло 327,60 гр. Последната е разделена на дванадесет унции, унцията на скрупули, които са най-малката част от мерителната система. Либрата се поделя и на 72 части, като тази 1/72 или 4,55 гр. представлява теглото на основната монетна единица в късната римска парична система - златният солид, познат и като номизма, главно в източните предели на империята (Kent 1956, 190-204; Depeyrot 1987, 45; Cameron 1993, 115).

Въпросът кога за първи път на пазара се е появил златният еталон е все още дискусионен, но преобладаващо е мнението, че сеченето на солиди започва през 309-310 година в Трир (Bastien 1988, 39; Depeyrot 1987, 37), след което по времето на Константин Велики се разпространява из цялата Римска империя - в западните части през 312-313 г., а в източните към 324 г. Златната монета запазила своето тегло и вид до X век. Въпреки че стойността на римската и ранновизантийската либра е регламентирана на 327,60 г и солида е 4,55 г, откриваните тежести и монети показват, че има отклонения от тези параметри. Констатациите все още нямат единно обяснение, макар да е малко вероятно съществуването на административна система, която да налага стандартна система за теглене по цялата територия на късната римска империя (Entwhistle 2002, 611). Неприемливо засега остава и обяснението, че през годините паундът има различни стойности през IV-VI в. е 324 г.; през VI-VII в. е 322; през VII-IX в. - 320 г. и 319 между IX и началото на XIII в., след което пада под 319 г. (Schilbach 1970,166-168; Bendall 1996, 6-7). Все пак това е едно от възможните обяснение на ситуацията с по-ниското тегло на солида и неговите подразделения през различните столетия. Регламентираното тегло от 4,55 г за солида изисква неговите деления от 1/2 и 1/3 да са съответно: 2,275 г за семиса и 1,516 г за тремиса. Тези цифри се разминават с измерените тегла на разглежданите тук екзагии (Владимирова-Аладжова 1985, 151-158). Пет от тежестите-еталони са за проверка на 1 солид (номизма) и теглата им показват значително отклонение от стандарта, определен в държавните актове. Това не е изолирано явление, а практика, както сочат теглата на монети от различни колекции и публикации (Стоянов 1982, 3-10; Владими-

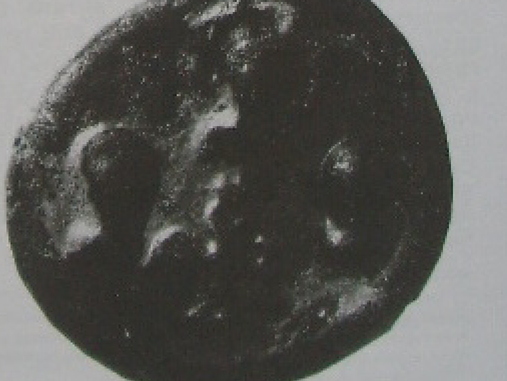

Обр. 10. Стара Загора. Екзагия
Fig. 10. Stara Zagora. Exagium

рова-Аладжова 2007, 115-117)

Екзагиите от Перник, Рупки и Никополис ад Нестум тежат съответно 4,39 г, 4,35 г, и 4,30 г, като същият грамаж имат и монети на императорите Лъв I, Марциан и Зенон от находката в Абритус (Исторически музей Разград) Юстин I, Юстиниан I, Фока, Ираклий, Констанс II (НАИМ - БАН инв. №№ 740, 395, 765, 1252).

Тежестта от Варна[11] е с тегло 4,19 г, а от Монтана - 4,17 г и в същото време са известни номизми с приблизително същото тегло (на имп. Анастасий I - 4,18 г, Инв.№ 70, НАИМ, имп. Зенон- 4,14 г от находката в Абритус - РИМ Разград)

Екзагиите от Севлиево[12] и Белово са еталони за теглото на семиси, съответно от 2,03 г и 2,07 г. Същите тегла са регистрирани при тежести, изработени от бронз и маркирани с B и IB, предназначени за проверка на половин солиди, както и при златни монети от V-VII в. (Vladimirova-Aladjova 1997, 22-23). Според данните от тези стъклени еталони, основната единица - солида, би тежал 4,06 г и 4,14 г.

Стъклените еталони за проверка на тремиси са четири: от Стара Загора - 1,40 г, от Перник - 1,39 г; от Садовец - 1,32 г и от Преслав - 1,15 г. От описанието по-горе се вижда, че те са с различни обозначения, но и при тях, както при предходните еталони, има сходство в теглата с бронзовите им аналози (Vladimirova-Aladjova 1997, 23). Същата констатация се отнася и до самите монети - тремиси, като има достатъчно екземпляри на императриците Еудоксия, Еудоция, Пулхерия, на императорите Теодосий II и Валентиниан III и др. от фондовете на НАИМ, РИМ Разград, Шумен, В. Търново, които имат аналогични тегла. По- интересна е ситуацията, когато се пресметне теглото на един солид при данните от стъклените екзагии за проверка на тремиси, а тя е - 4,20 г, 4,17 г, 3,96 г, 3,45 г. При всички се отчита отклонение от теоретичното тегло - 4,55 г, но последните два случая са фрапиращи на пръв поглед. Справката обаче показва, че солиди с такива тегла се срещат, макар и да не преобладават сред аналогичния им хронологически нумизматичен материал. Примери в това отношение са солида на император Базилиск от съкровището в Абритус (Стоянов 1982, 9) с тегло 3,82 г (Инв. № 1, РИМ - Разград)[13], на император Анастасий I от Перништката крепост с тегло 3,49 г (Юрукова 1981, 228), на император Юстиниан I с тегло 3,76 г (нумизматична колекция НАИМ инв. № 885), Юстин II (нумизматична колекция НАИМ , инв. № 272) и др.

Всички данни, получени от анализираните по-горе стъклени екзагии, както и теглото на монетите, подлежащо на контрол с тях, показват, че теглото на златната монета се движи в твърде широки граници. Определеното от закона, теоретичното тегло от 4,55 г е само „ориентировачно", а чрез екзагиите (в разглеждания случай стъклени) се определя долната граница, до която може да достигне грамажа на златната монета в определен исторически момент. По този начин неспазването на законово установените норми се отчита един път при теглата на контролните еталони и втори - при производството на златните монети, сечени в периода V-VII век (Владимирова-Аладжова 1993, 75; Христова 1993, 80; Jurukova 1992, 299-305). Тези факти показват, че държавата е активен участник в манипулациите, като производството на редуцирани златни номинали е било начин да се ограничи количеството злато, достигащо до пазара.

Малкото на брой налични днес стъклени екзагии поставят въпроса в какво количество са били произвеждани те и ако то е било достатъчно за времето си, защо се проявява диспропорция в сравнение с металните аналози. Причината за това може да се търси от една страна в нетрайността на материала, но от друга, по-важно е обстоятелството, че при стъклените мерки задължително е отбелязано името или монограма на длъжностното лице - епарх или *comes sacrarom largitionum* (отговарящ за хазната), докато в голямата си част металните тежести са анонимни. Сигурно на това се дължи ограниченото производство на първите, вероятно извършвано в точно определени работилници. Не е за пренебрегване и хипотезата, че след смяната на длъжностното лице от съответния пост, мерките, сигнирани с името му са унищожавани. В тази връзка ще отбележа, че твърдението на някои автори, че отбелязаните имена върху екзагиите могат да бъдат на частни лица, произвели сами тежести, независимо и без знанието на държавните органи, звучи неаргументирано. В такъв случай би било трудно да се обясни как идентични тежести (с еднакви монограми и имена), които се откриват фактически по цялата територия на византийската империя могат да се разпространят по частно нареждане, а не чрез регламентирани държавни действия. И докато през миналия век се прокрадват някакви съмнения около характера на стъклените екзагии, то след откритията в Ясъ ада, Сарди и др. всички догадки отпадат (Sams 1982, 204 ; Fulghum, Heintz 1998, 105-120).

---

[11] *Съобщеното в публикацията на Йорданка Юрукова тегло ни кара да бъдем предпазливи в разсъжденията си, тъй като монограмът върху екзагията сочи, че става дума за тегло от две номизми.*

[12] *За първичната публикация на този паметник от музея в Севлиево ми бе съобщено теглото от 1,95 г, въз основа на което аз изградих редица предположения, които станаха ненужни след като сама проверих и регистрирах тук посоченото тегло (Владимирова-Аладжова 2005, 147-148).*

[13] *Сърдечно благодаря на колегата Георги Дзанев за възможността да ползвам информацията за монетите.*

Известните днес стъклени мерки-еталони се датират най-общо през VI-VII век, когато населението на Константинопол значително нараснало и търговските контакти на града с останалите краища на империята се засилват, положение, наложило и адекватен контрол от страна на държавата. Не е за пренебрегване и фактът, че през периода стъклопроизводството е сред занаятите, които бележат стабилно развитие и продукцията му има широк пазар (Щапова 1983, 166-182). Контролът във Византия чрез стъклени еталони се оказал удобен и поради това бил заимстван от арабите в следващите векове. Представените тук стъклени екзагии от територията на днешна България допълват в исторически план значението на нашите земи в рамките на Византийската империя през VI -VII в.

Цитирана литература:

Владимирова 1985: Д. Владимирова. Екзагии от Долна Мизия. - Нумизматика, 1985, 1, 22-31.

Владимирова-Аладжова, Атанасов 1987: Д. Владимирова - Аладжова, Г. Атанасов. Нови данни за търговията на късноантичното селище при с. Войвода, Шуменско. - Годишник на музеите от Северна България, 12, 1987, 21-28.

Владимирова-Аладжова 1993: Д. Владимирова-Аладжова. Златно монетно съкровище от V век. - Нумизматика и сфрагистика, 1993, 1-4, 71-78

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Новооткрита стъклена екзагия. - Нумизматика и сфрагистика, 2001, 1-2, 42-45.

Владимирова-Аладжова 2005: Д. Владимирова-Аладжова. Епархът и провинциите. - В: Културните текстове от миналото: носители, символи и идеи. София, 2005, 147-150.

Владимирова-Аладжова 2007: Д. Владимирова-Аладжова. За най-голямото монетно съкровище от V век на юг от Балкана. - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV в. Варна, 2007, 112-119.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Ранновизантийски екзагии от България. - Археология, 1973, 1, 55-58.

Горгиевска 1992: А. Горгиевска. Ексагии од Хераклеја Линкестидска. - В: Зборник на трудови. Битола, 1992,10-15.

Димитров, Чичикова, Димитрова, Султов, Найденова 1966: Д. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, В. Найденова. Археологически расскопки в Западном секторе Нове в 1964 г. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 106-124.

Кропотник 1973: В. В. Кропотник. Византийский экзагий из Керчи. - Византийский временник, 34, 1973, 262-263.

Лилчић 2001: В. Лилчић. Exagia solidi са територије Македоније. - Центар за археолошка истраживања, 20, 2001, 283-293.

Литаврин 1984: Л. Литаврин. Как са живели византийците. София, 1984.

Минкова 2006: М. Минкова. Късноантични и ранновизантийски мерки за тежест от района на Августа Траяна - Берое. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2006, 3, 177-184.

Перетерского 1984: И. С. Перетерского. Дигесть Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и примечаниями. Москва, 1984.

Стоянов 1982: С. Стоянов. Златно монетно съкровище от Абритус V в. на н.е. София, 1982.

Тотев 1975: Т. Тотев. Византийска стъклена екзагия от Преслав. Музеи и паметници на културата, 1975, 1-2, 10-11.

Христова 1993: З. Христова. Съкровище от Хаджи Синанлар. - Нумизматика и сфрагистика, 1993, 1-4, 80-84.

Щапова 1983: Ю. Л. Щапова. О византийской школе в стеклоделии. - В: Очерки истории древнего стеклоделия. Москва, 1983, 166-183.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Антични и ранновизатийски монети от Пернишката крепост. - В: Перник, I. София, 1981, 218-261.

Юрукова 1994: Й. Юрукова. Нови стъклени екзагии открити при археологически разкопки от България. - Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1-4, 3-10.

Bastien 1988: P. Bastien. Monnaie et donativa au Bas Empire. Wetteren 1988.

Bendall 1996: S. Bendall. Byzantine Weights: An Introduction, 1996, London.

Cameron 1993: A. Cameron. The Late Roman Empire. London, 1993.

Depeyrot 1987: G. Depeyrot. Le Bas Empire. Economie et numismatique. Paris, 1987.

Diaconu 1961: P. Diaconu. Un pond din epoca romano-bizantina, descoperit la Pacuiul lui soare. - Studii si cercetari de Istorie veche, XII/1, 1961, 403-405.

Dodd 1961: E.Cr. Dodd. Byzantine Silver Stamps. Dumborton Oaks Catalogues, Washington, 1961.

Dürr 1964: N. Dürr. Catalogue de la collection Lucien Naville du cabinet de numismatique du Musée d'art et d'Histoire de Genève. - Genava, 12, 1964, 65-106.

Entwhistle 2002: C. Entwhistle. Byzantine Weights. - In: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, 2. Washington, 2002, 611-614.

Feissel 1986: D. Feissel. Le préfet de Constantinople, les poids - étalons et l'estampillage de l'argenterie au VI et au VII-e siècles. - Revue Numizmatique, 28, 1986, 119-142.

Fulghum, Heintz 1998: M. Fulghum, M. Heintz, A hoard of Early Byzantine glass weights from Sardis. - American Journal of Numismatics, 10, 1998, 105-120.

Garam 2001: E. Garam. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Budapest, 2001.

Jurukova 1992: J. Jurukova. Trauvailles monetaires de Sadovetz. - In: Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec - Bulgarien. München, 1992, 288-290.

Kent 1956: J. P. C. Kent. Gold coinage in the Late Roman Empire. - In: Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly. Oxford, 1956, 190-204.

Nicole 1970: J. Nicole (ed.). The Book of the Eparch. London, 1970.

Papadopoulos-Kerameus 1909: Papadopoulos-Kerameus. (ed.) Varia graeca sacra. Petropoli, 1909.

Pink 1938: K. Pink. Römische und Byzantische Gewichte in Österreichischen Sammlungen. Wien, 1938.

Sams 1999: G. K. Sams. The weighing implements. - In: Yassi Ada. 1, Texas A & M. University Press, 1999, 202-230.

Schlumberger 1895: G. Schlumberger. Poids de verre étalons monétiformes. - In: Mélanges d'Archéologie Byzantine. Paris, 1895.

Schilbach 1970: E. Schilbach. Byzantinische Metrologie. Münich, 1970

Tudor 1948: D. Tudor. Sucidava III. - Dacia, 11-12, 1945-1947, 145-208.

Zacos, Verglery 1972: G. Zacos, A.Verglery. Byzantine Lead Seals, I/3. Basel, 1972.

Vladimirova-Aladjova 1997: D. Vladimirova-Aladjova. Control Measures from Late Antiquity. - Archaeologia Bulgarica, 1997, 1, 19-25.

Vladimirova-Aladzhova 2002 (in print): D. Vladimirova-Aladzhova. The early Byzantine Glass Exagia from Bulgaria. - Macedonian Numismatic Journal, 5, 2002

Vikan, Nesbitt 1980: G.Vikan, J. Nesbitt. Security in Byzantium - Locking, Sealing and Weighing. In: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 2. Washington, 1980.

On the early Byzantine glass exagia in Bulgaria
(Summary)

Dochka Vladimirova-Aladzhova

Consideration of the economic structures and commercial relations' pattern in the late Antiquity and early Byzantine period is one of the most topical issues of modern research. Glass exagia are directly related to the economies and policies of the Byzantine Empire throughout the sixth and seventh centuries, and thus range among the most valuable research sources. They represent standards to control the established weights of gold coins - the *solidus* and its fractions - allowing a relatively cost-effective and efficient production of large series, in spite of the fact that the number of specimens that have come down to us is quite small in comparison with their metal analogues. This is also confirmed by the collections published so far where described glass measures are few in comparison with the metal ones. The evidence from Bulgaria points to the same tendency; although there are several hundred bronze weights, only eleven are made of glass.

Glass exagia occur in all Byzantine provinces: Egypt, Syria, Cyprus, Crete. Distribution of published examples shows that they have been found in territories adjacent to Bulgaria: Sucidava and Păcuiul lui Soare, Chersonesus, the Crimean peninsula, the Western Black Sea coast, Macedonia and Serbia. However, the delicate material they are made of and their limited period of use - from the second half of the sixth century to the time of the Arab invasion in the seventh century - explain why they have been so rarely found. Thus, since the publication of the first glass exagium in 1973, apart from another one referred to after a preliminary conference report, only further ten glass exagia have been published.

These *exgia* come from late antique and early Byzantine sites in the Balkans: Augusta Traiana, Beroe (Stara Zagora), Odessus (Varna), Sadovets, near Pleven, Nicopolis ad Nestum, (Garmen, near Gotse Delchev), Belitsa.

Glass exagia from Bulgaria fall into four categories: block monogrammed (Rupkite, Preslav, Sadovets, Belovo, Varna, Sevlievo); cruciform monogrammed (two pieces from Pernik); monogrammed and having busts (Nikopolis ad Nestum and Stara Zagora); and having a bust of the eparchus and an inscription, containing his name (Montana area). The latter is thus far the only one found in Bulgaria having a bust of the eparchus and his name: *ΚΥΡΙΟΝΥΜ*.

The next series includes six *exagia* having a block monogram on the obverse, identical for two of them and different for the other four. The block monogram on the obverse of the piece from Rupki, near Stara Zagora, consists of the letters *Α, Κ, Ν, Σ, Τ, Δ, V* and *Ω*. According to Todor Gerassimov, it could equally stand for the names Constantine, Constantius and Constans.

The exagium from Preslav is of special interest; the block monogram on its obverse (No. 3 in the catalogue) could be probably deciphered as Paul. Similar monogram but with varied lettering can be seen in the published photograph of the exagium from Sadovets; the line drawing, however, is slightly different and the author reads the name *ΔΙΟΜΕΔΟV*. The suggested reading does not coincide with the name *Paul*; however, the author notes that she would discuss this question in detail further on. The exagium from Sevlievo has been reliably deciphered; its block monogram is similar to the piece in the British Museum that had been deciphered as Pelagios. The monogram on the obverse of the exagium from Varna is also of special interest. It consist of two parts: a lower section with the letters NB deciphered as a weight of two nomismata, similarly to the bronze standards, and an upper one which represents a monogram, deciphered with a high probability by Bendall as *ΚΑΡΠΞΥ*, similarly to a piece he has published with the same combination of a monogram and *NB* letters. The last block monogrammed exagium comes from excavations at Belovo and according to the preliminary report, its monogram is identical with that from Rupki.

The next series comprises two pieces from Pernik, with a cruciform monogram on the obverse consisting of the letters *V* over the cross, *O* at its base, and *B* and *N* on both sides of the horizontal arms. The monogram reads the name *Βόνου (Βόνος)*. The second exagium from Pernik is oval-shaped, made of dark-red to brownish glass paste, with a cruciform monogram, which could be deciphered as *ἑπαρχίκο*.

The last group includes two pieces from the antique sites at Nicopolis ad Nestum and Stara Zagora. A composition of three busts and a cruciform monogram is engraved on the obverse. Two of the busts flank the monogram at the same height. The third one has a halo and is engraved below the cruciform monogram in the center of the composition. The monogram is deciphered as *ΘΕΟΔΩΡΟΥ*.

Five of the exagia (Pernik, Rupki, Nicopolis ad Nestum, Varna, and Montana area) were used for examining the weight of one solidus (nomisma), another two (Sevlievo and Belovo), for examining the weight of semisses, and those from Stara Zagora, Pernik, Sadovets and Preslav, for examining the weight of tremisses.

The metrological evidence of the examined glass exagia from Bulgaria demonstrates that throughout the sixth and seventh centuries AD, the weight of gold coins in circulation varied greatly.

Разкопки на крепостта Блесна край Димитровград (предварително съобщение)

Живко Аладжов

Проучването на средновековни обекти от територията на днешна Южна България е една от належащите задачи пред българската археологическа наука. Това се отнася особено за важните крепости и селища, споменати в историческите извори и непроучени досега по археологически път. Такъв е случаят със средновековната крепост, разположената недалеч от вливането на Добричка в Марица, в местността Калето. Тя се намира на 700-800 м вляво от устието на реката и на 3 км западно от Димитровград (обр. 1). Тук през 70-80-те години на XX в. са регистрирани останките на средновековна крепост, а южно от нея - на некропол с богати накити от X-XII в. (Аладжов 1997, 67) (обр. 2). Според Д. Аладжов тя може да се отъждестви с Блисимос или Блесна от средновековните източници. В изворите крепостта се споменава под различни имена: Βλισνον, Βλσνοξ, Blisimos, Blisme, Glismon и се определя, като *cites, oppidum, castrum* (Гагова 2002, 182). Според изворите тя се е намирала на 3 дни път от Филипопол, на 7 дни от Адрианопол и на 1 ден път от Берое (Гагова 2002, 182).

Това е била най-важната стратегическа средновековна крепост по пътя от Пловдив за Адрианопол, разположена в този оживен и богат край на тракийската низина. Контролираното трасе минавало непосредствено край нея, в местността Боаза. В близост се намира височината Дурхана - удобно място за спиране или контролен пункт, където също са регистрирани средновековни градежи, унищожени днес от близката кариера. Тук са намерени и монети на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1223-1254). Това е на практика новото трасе на стария път, който от средата на IX в. насетне е минавал на юг от реката, където е по-защитен от нападения и от лоши атмосферни влияния. В същото време крепостта е могла да контролира и стария античен път от Пловдив за Адрианопол, който е преминавал през днешното Странско (античното тържище Пизос), а оттук към Калугерово (Теке), където се локализира голямата пътна станция Арзос. Всъщност Арзос е античното име на р. Сазлийка, на която се намира античната станция, а пътят се е спускал по долината на реката към Констанция и оттук - към Адрианопол. Въпросната крепост е контролирала трафика по Марица, доколкото такъв е съществувал през вековете. Свидетелство за това, макар и с по-късна дата е наличието на брод и пристан, отразени в руска топографска карта от времето на Освободителната война.

На останките от крепостта са обърнали внимание К. Иречек, И. Шишманов, братя Шкорпил, които допускат, че става дума за античния Арзос или Пизос (Иречек 1974, 216, 747; Шишманов 1891, 351; Шкорпил 1885, 17-19). Предположения за идентификация със стария Блисмос е направена от Иречек през 1886 година (Шкорпил 1885, 17-19 и бел.4, 747). В Табула империи Византини обектът е отразен, като са цитирани авторите, споменали крепостта в своите изследвания (Soustal 1991, 210).

В историческите извори информация за крепостта има от XI в. - първа Анна Комнина я споменава във връзка с набезите на печезите в Тракия, като отбелязва, че техния предводител Татикий построил в близост до крепостта своя стан (ГИБИ VIII, 1971, 90).

Блисмос е спомената и във връзка със събитията около Третия кръстоносен поход, като е определена, като малко градче или крепост, разположена по пътя между Пловдив и Констанция, на три дни път от Пловдив. Там рицарите се установили за 7 дни и намерили изобилие от всички блага (Gjuzelev 1969, 106; Gjuzelev 1988, 227; Gagova 1985, 186; Гагова 2002, 182 и бел.7; Гагова 2004, 179).

Във връзка с историята на IV кръстоносен поход пак се споменава град Блисмос, който е на един ден път от Берое. След смъртта на император Бодуен за негов наследник е провъзгласен Анри д'Ено. Българският цар Калоян решава да се възползва от освобождаването на Тракия от латински войски и обсажда Димотика. В отговор на тези действия император Анри организира силите си и навлиза в Тракия, за да даде отпор на българите. Но цар Калоян напуска Димотика и се оттег-

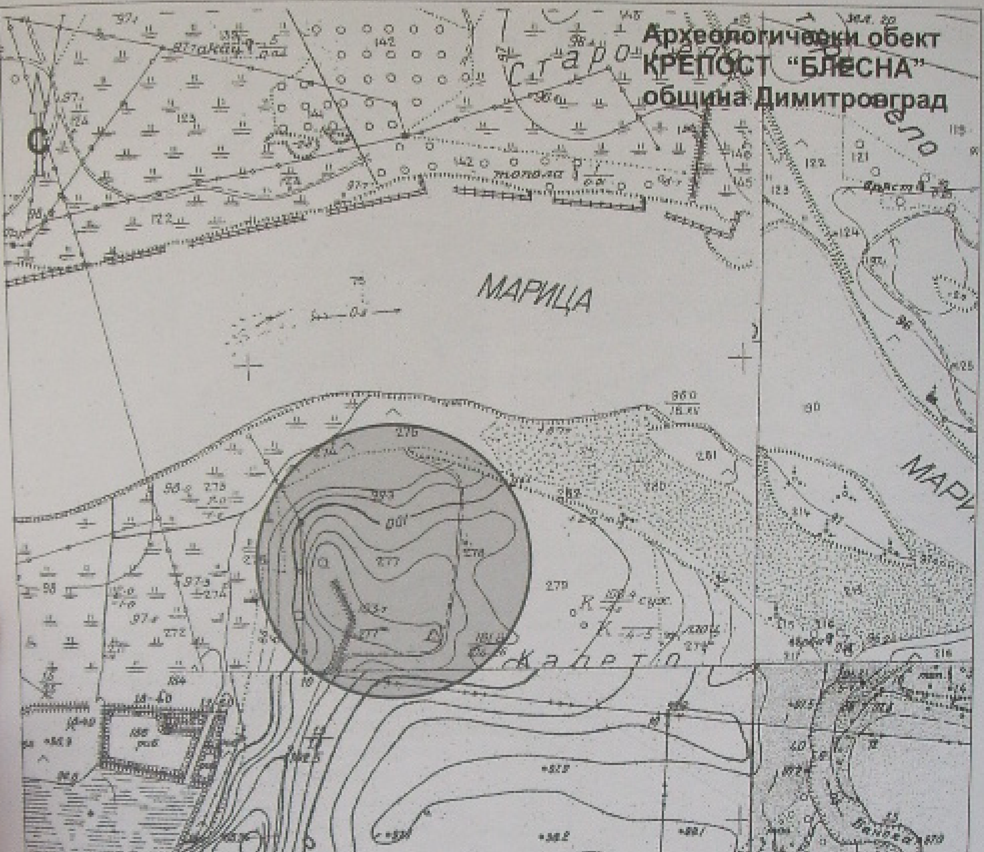
Археологически обект
КРЕПОСТ "БЛЕСНА"
община Димитровград
С
МАРИЦА
МАРИ
Капето
ТОПОГРАФСКА КАРТА
М 1 : 5000

Обр. 1. Карта с местонамирането на крепостта Блесна (Блисмос)
Fig. 1. Map showing the location of Blesna (Blismos) fortress

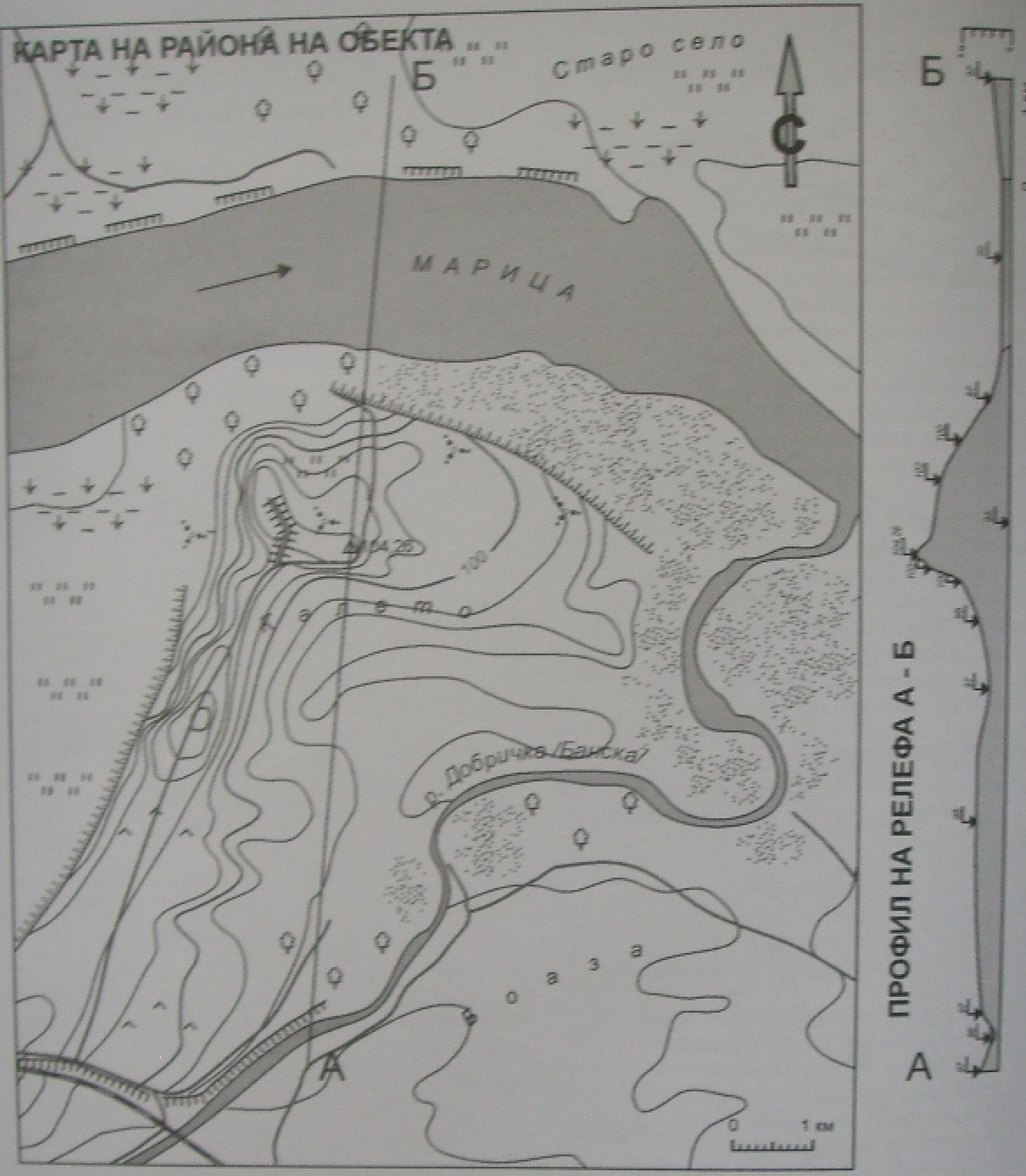

Обр. 2. План на денивелацията на терена спрямо реката
Fig. 2. Sketch showing the declivity of the terrain of the fortress to the river

ля на север. Латинската войска го преследва и достига до градовете Берое и Близма (Данчева-Василева 1985, 75). Калоян отново избягва сражение, като дава възможност на латинците да проникнат дълбоко в Тракия и да превземат тези градове (Данчева-Василева 1985, 75). В изоставените от жителите си населени места, латинският император намира храна и припаси. Освен това, по време на военната кампания в Тракия българският цар отвличал многобройно гръцко население с цел да бъде заселено в подвластните му територии. Така един значителен обоз от хора с имущество и добитък, следващ българския владетел попада в ръцете на рицарите, които откарват пленниците в обратна посока (Данчева-Василева 1985, 75 и бел. 154). Това са в общи линии историческите сведения за този обект край днешния Димитровград.

Днес крепостта заема площ от около 10-15 дка. с ясно изразена денивелация на терена (обр. 2). До 1959 г. руините от крепо-

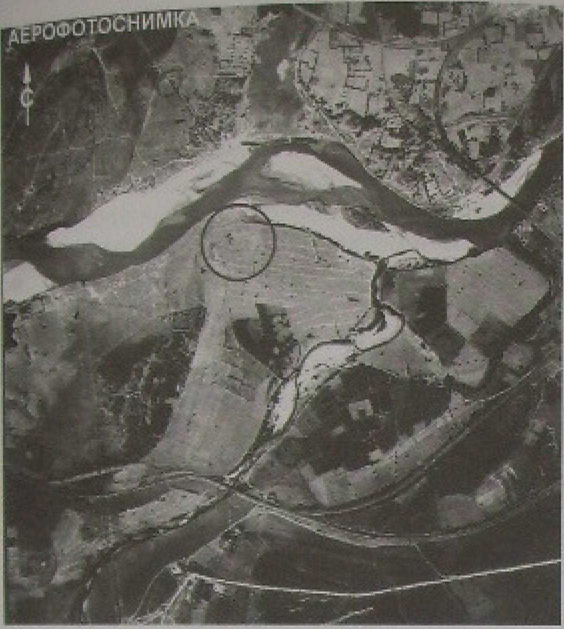

Обр. 3. Аерофотоснимка на крепостта Блесна (Блисмос)
Fig. 3. Aerial view of the Blesna (Blismos) fortress

стните стени са били запазени във височина, за което свидетелства космическа снимка, на която най-ясно се разчита западната стена (обр. 3). И днес хора от района свидетелстват за запазени градежи до средата на миналия век, но при строежа на Димитровград и близките села от градежите е бил извличан обработения камък. Преки свидетелства за това открихме в заложения сондаж № 1, където имаше цял слой от хоросанов трошляк, очевидно отделян при почистването на камъните и подготовката им за новите градежи. През 80-те години на XX в. по трасето на западната крепостна стена са изградени бетонни корита, използвани за напояване на района, които са унищожили запазените останки от нея. По-късно, през 90-те г на миналия век теренът на крепостта е даден на частни лица под аренда, направили с тежка машина, най-вероятно фадрома четири траншеи в посока запад-изток, като по този начин са се оформили четири успоредни рова с ширина от 5 до 6 м, всеки ограден от по два вала. В зависимост от извършени допълнително изкопни работи валовете са с различна височина - от 3 м до 5 м. Пръстта е била проверена с детектор, металните артефакти са обрани, след което арендаторите напускат терена. Впоследствие, в различни сбирки в страната са документирани предимно печати, открити тук (Йорданов, Аладжов 1991, 46-47; Йорданов 1991, 170-180; Jordanov, Zhekova 2007, 178), а за вида и количествата на останалите артефакти от метал може само да се гадае. Строителният материал - ломен камък, тухли, керемиди, керамични фрагменти от различни епохи са оставени на място и сега са разпръснати по повърхността.

В настоящия момент цялата територия на крепостта представлява опитно поле на иманярите от района, надупчена е от изкопи с различни размери в ширина и дълбочина (обр. 4). Освен нанесените разрушения по терена, той е обрасъл с буйна блатна растителност, а по трасето на крепостните стени има храсти и дървета, допълнително унищожили градежите и стратиграфията, която и без друго е нарушена вследствие извършената интервенция с тежки машини.

Цел на проведените през 2007 г сондажни проучвания бе доколкото е възможно да се добие представа за размера, хронологията на паметника, както и общи данни за неговата стратиграфия[1]. Следва да подчертаем, че въпреки историческото значение на крепостта, досега археологически проучвания на този обект не са правени.

С оглед ограниченото финансиране и ситуацията на терена се направиха общо 4 сондажа в източния дял на крепостта, където беше възможно да се работи най-безопасно (обр. 5).

Сондаж 1 бе разположен извън зоната на образуваните през 90-те г. на миналия век изкуствени ровове и валовете. Първоначално бе заложен изкоп с размери 10 м на 2 м с посока север - юг. На дълбочина 0,80 м от съвременното ниво на терена обаче се откри зид от ломени камъни спо-

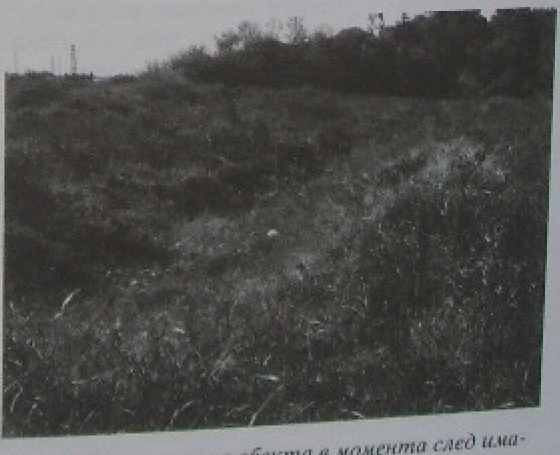

Обр. 4. Състояние на обекта в момента след иманярска интервенция
Fig. 4. Photograph showing damages at the site caused by treasure hunters

---

[1] *Разкопките бяха финансирани по научен проект на НАИМ-БАН.*

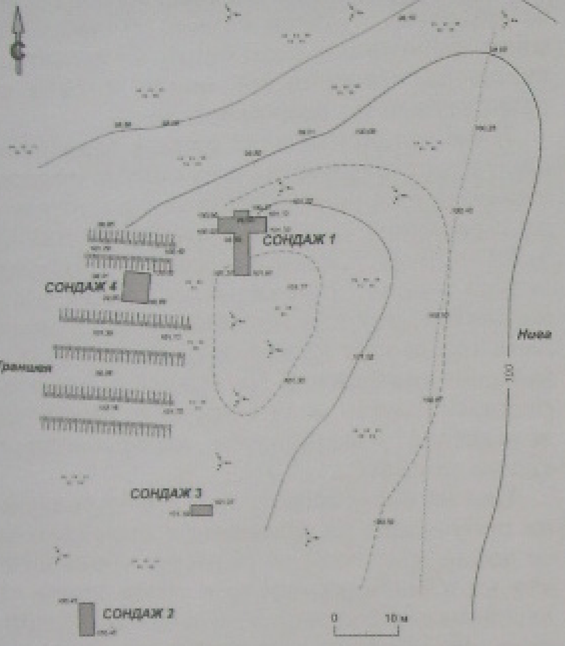

Обр. 5. План с разположението на сондажите
Fig. 5. Sketch showing the location of the trenches

ени с глина в посока изток - запад. Това наложи сондажът да се разшири в западна и източна посока с по 2 м (обр. 6). В дълбочина се установи, че става дума за градеж от необработени камъни предимно плоски 38 х 25 х 20 см, чиито основи са от по-големи камъни с преобладаващи размери 50 х 40 х 30 см. Лицето на този зид е от север от страна на реката. Хронологически той се явява по-късен и лежи върху по-ранен, открит на дълбочина 1,80-2,20 м, като също е граден от ломени камъни, но с по-големи размери и споени с бял хоросан. Зидът също е ориентиран изток - запад, но в източния си край завива на юг и оформя дъга. Той бе разкрит на дължина 5,25 м и в този сегмент е с ширина 1,70 м. Размерът и начинът на градеж дават основание да се предположи, че вероятно е от кръгла ъглова кула. Дебелината на основата в открития участък на дъгата е 1,75 м.

В пластовете се откриха множество железни гвоздеи и клинове, клинци и закопчалка за врата. Във височина кулата е била дървена, или в конструкцията ѝ е използвано много дърво, за което свидетелстват тези материали, както и 1 - 1,50 м слой от пепел и въглени. Кулата (?) е била покрита с керемиди, фрагменти от които открихме при разкопките. Намерената в сондажа керамика се отнася към периода XI-XIII в.

При подравняване на терена, северно от сондаж 1, се попадна на бронзова монета на император Гордиан III (238-244), сечена в Адрианопол (Юрукова 1987, 15). Трябва да отбележа, че управлението на този владетел маркира хронологическите граници на втория, най-богат и интензивен период в развитието на Хадрианополското монетосечене (Юрукова 1987, 15). По негово време Хадрианопол увеличава броя на монетните си типове с близо 900% (Юрукова 1987, 15.) Въз основа на анализа и на останалия археологически материал от околността, може да се предположи, че крепостта е попадала в ареала на този голям античен център. Всъщност от този период - III в., в землището на Димитровград е открито едно монетно съкровище (Мушмов 1924, 229), както и много единични екземпляри.

Сондаж 2 бе разположен в най-високата част на терена - на 104 м над нивото на Марица, където по повърхността се намираха голямо количество керамични фрагменти, донесени при работата с машина по терена (обр. 7). Заложеният изкоп бе с размери 4 х 2 м, с посока север - юг. На северния бряг на сондажа имаше струпани необработени камъни - дребни и средна големина, маркирали стар иманярски изкоп. Непосредствено до мястото на сондажа бе открит барабан от колона, който не беше открит *in situ*

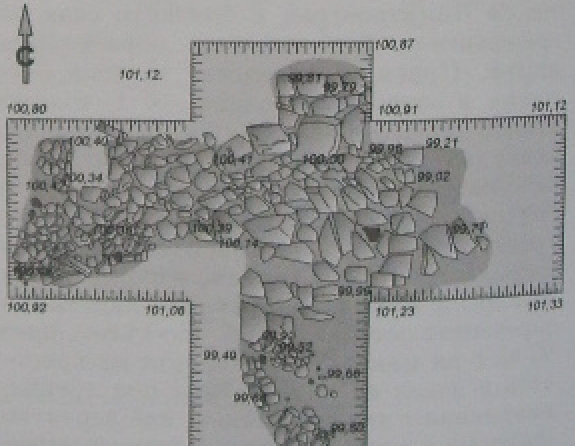

Обр. 6. План на сондаж 1 с откритите структури
Fig. 6. Trench 1 and features excavated there

и явно също е донесен с пръстта от западна посока. Колоната е отчупена и има диаметър 38 см и височини - 40 см и 27 см. Изработена е от твърд камък с шупли - вероятно бигор, върху нея няма следи от надпис или изображения. Откритата колона подсказва, че в близост може да се предполага наличието на култова постройка - антична или средновековна. При изправяне на колоната, в рохката пръст под нея, бяха открити два фрагмента от сива керамика с шнуровидна украса, вероятно от периода на късната бронзова епоха. Възможно е тя също да е донесена с пръстта при разравянето с машини.

На дълбочина 40 - 80 см в югоизточния ъгъл на сондажа се оформи петно от черна пръст, примесена с пясък. Тук се откриха и много въглени, животински кости, малки фрагменти от тухли. В проучената част петното е с размери 0,90-1,20 м. На това място в пръстта бяха открити множество клинци от подкови на коне и няколко стрели, една от които вероятно е за арбалет. Архитектурни останки не бяха регистрирани. Почти в средата на сондажа се очерта петно с диаметър 75 см, в което имаше голям брой черупки от речни миди.

В северозападния ъгъл на сондажа бяха нахвърлени дребни необработени камъни. При тяхното отстраняване се попадна на малки фрагменти от старобългарска керамика - сива с врязани линии. По време на почистването им в дълбочина се очерта черно петно с голямо количество въглени, оградено с дребни плоски камъни, от които на място бяха запазени само два, но леглата на останалите все още си личаха. Вероятно се касае за огнище в землянка, основание за което дава обстоятелството, че в радиус от 1,00-1,20 м пръстта беше трамбована и се различаваше от по структура от останалата - с по-малко пясък и повече глина. Открити бяха и парчета от отухлена замазка. Може да се предположи, че става дума за част от жилище, разрушено при обработката на терена с тежката машина. В брега на сондажа бе намерена и половинка от хромел, а в близост до огнището бяха открити тежести за вретено, част от желязно ножче, метално кръстче, византийски монети, оловен печат, две паничковидни екзагии, стрели и др. В сондажа се откриха още оловна пластинка, оловен печат и 2 половинки от други печати и няколко гвоздея. Западно от сондажа при почистване на терена се попадна на бронзова апликация с позлата. Върху лицевата страна на кръглата плочка е врязан кръстовиден монограм, който се чете като Йоан, а на обратната й страна има отвори за пришиване към дреха (Zacos, Veglery 1972, pl. 236, № 249). Апликацията може да се отнесе към VII-VIII в. (Papanikova-Bakirtzi 2002, 393), а оловният печат се датира в XI в.

Намерените анонимни монети са от късните класове, отнасяни към средата и края на XI в. (Grierson 1973, III/2, 682, 689, 832) Те са свидетелство за живота през XI-XII в. От изворите е известно, че през XI в. тук е резидирал печенежкият вожд Татикий. Към това време може да се отнесе и медният нагръден кръст с украса „птиче око“, имащ паралели от Скала, Добричко и Едеса (Йотов, Атанасов 1998, 154, №№ 311-313; Papanikova-Bakirtzi 2002, 500). Откритите средновековни екзагии са сред редките екземпляри, открити при археологически разкопки (Аладжов 1992, 30-35). Намерените в сондажа фрагменти керамика са в широки хронологически граници от

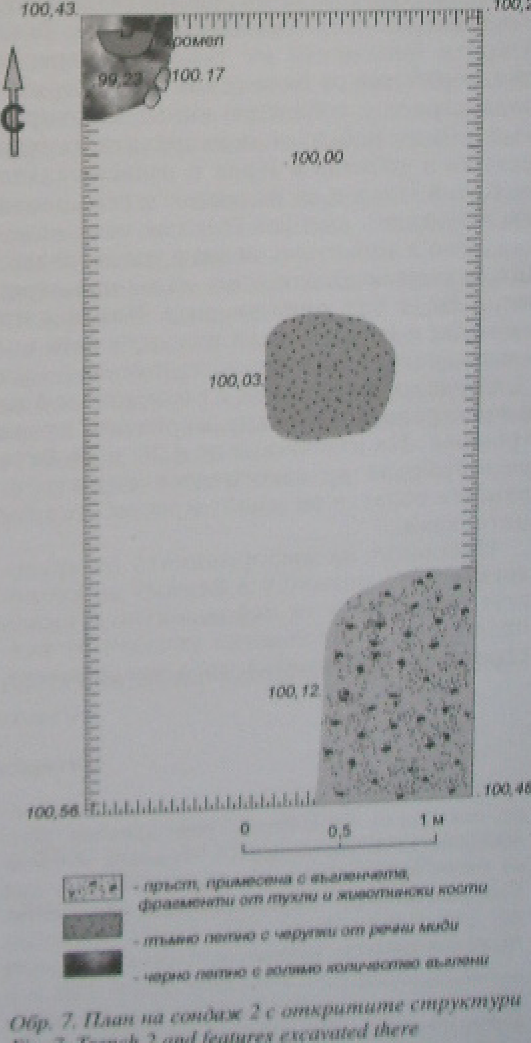
100,43
100,22
хромел
99,23
100.17
С
100,00
100,03
100,12
100,56
100,48
0
0,5
1 м
- пръст, примесена с въгленчета, фрагменти от тухли и животински кости
- тъмно петно с черупки от речни миди
- черно петно с голямо количество въглени

Обр. 7. План на сондаж 2 с откритите структури
Fig. 7. Trench 2 and features excavated there

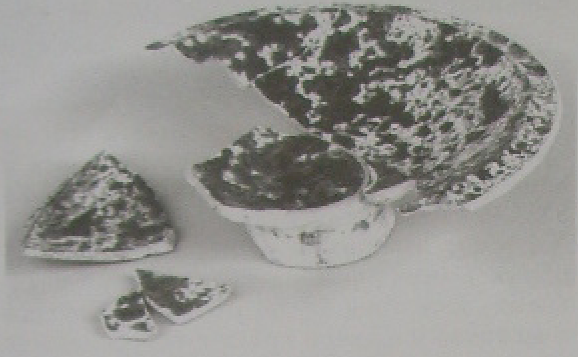

Обр. 8. Керамичен белоглинен съд с мраморизирана украса в кобалтово синьо
Fig. 8. White clay pot with cobalt blue marbled decoration

X-XIV в.

При сондаж 3 не бяха открити структури в дълбочина, въпреки че около него имаше разхвърлени фрагменти от керамика от XII-XIV в. В непосредствена близост, в насипа на стар иманярски изкоп, бяха открити фрагменти от твърде интересен съд, изработен от бяла глина с мраморизирана украса в кобалтово синьо и датиран към XIII в[2]. Кобалтът за направата на този цвят се е добивал в Иран и изнасян както за Китай, така и за Византия и се е ценял изключително високо. Поради това оцветяването в кобалтово синьо е много рядко. Що се отнася до открития съд - най-вероятно той е бил произведен в Никейската империя и по търговски път, или като военна плячка, е стигнал до крепостта.

Сондаж 4 бе заложен с размери 5 х 5 м, в пространството между първата и втора траншея. На дълбочина до 1,20 м не бяха регистрирани археологически структури, нямаше податки за живот и не се откриха материали.

Прегледът на информацията от археологическите разкопки в близост до крепостта показва, че тя най-вероятно е имала предградия, разположени недалеч от нея. Откритият материал, в това число нумизматичен и сфрагистичен, като хронология е сходен с този от крепостта (Меламед, Аладжов 2006, 244-262; Евтимова, Аладжов, Каменаров 2007, 267-298; Владимирова - Аладжова 2006, 263-264; Меламед 2007, 527-530; Евтимова 2007, 494-497; Аладжов 2007, под печат).

Резюмирани резултатите от сондажните археологически проучвания през 2007 г на крепостта Блесна са следните:

1. Вече може да се твърди със сигурност, че именно това е крепостта, спомената в изворите и свързана с кръстоносните походи от XII-XIII в. Данните от разкопките показват, че е стабилна крепост, с изградена фортификационна система, служела за защита от нападатели. Вътре в нея са били изградени жилищата и култова постройка, за което свидетелстват намерените отухлена замазка от жилище, огнище в него, част от хромел, колона и др.

2. За първи път се доби информация за по-ранните периоди на живот на това място, за което свидетелстват фрагментите керамика, датирани в късната бронзова или ранножелязната епоха.

3. Новост от хронологическа гледна точка е откритата бронзова монета на император Гордиан III (238-244), сечена в Адрианопол.

4. За друг етап от обитаването на крепостта през VII-VIII в. свидетелства и откритата бронзова апликация с позлата и оловен анонимен византийски печат.

5. Намерените анонимни монети от средата и края на XI в. и паничковидните екзагии са доказателство за стопанския живот тук в периода XI-XII в.

6. Крепостта е имала сателитни предградия, открити при днешните села Ябълково и Крум, Хасковско.

В заключение може да се каже, че обектът е сравнително запазен в дълбочина, а новите археологически данни са окуражаващи и заслужава проучванията му да продължат.

Цитирана литература:

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Тежести и части от везни от южната половина на Двореца във Велики Преслав. - Нумизматика и сфрагистика, 1992, 1-2, 30-35.

Аладжов 2007: За крепостта Блесна (Блисмос) извори и факти. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 14 (под печат).

Владимирова - Аладжова 2006: Д. Владимирова - Аладжова. Монети от разкопките до с. Ябълково. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 263-264

Гагова 2002: К. Гагова. Тракия през българското средновековие. София, 2002.

---

[2] Благодаря на д-р Мария Манолова от ВСУ за дадената ми консултацията по въпроса.

Гагова 2004: К. Гагова. Кръстоносните походи и средновековна България. София, 2004.

ГИБИ VIII: Гръцки извори за българската история, VIII, София. 1971.

Данчева-Василева 1985: А. Данчева-Василева. България и латинската империя (1204-1261). София, 1985.

Евтимова, Аладжов, Каменаров 2006: Е. Евтимова, Ж. Аладжов, А. Каменаров. Сондажни разкопки м. Керамлъка в землището на с. Крум, Димитровградско. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 267-298.

Евтимова 2007: Е. Евтимова. Средновековно селище и некропол в землището на село Крум, Димитровградско. - В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 2007, 494-497.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания из България. София, 1974.

Йорданов, Аладжов 1991: И. Йорданов, Д. Аладжов. Непубликувани оловни печати от Хасковско. - Археология, 1991, 1, 46-47.

Йорданов 1991: И. Йорданов. Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. - Марица - Изток. Археологически проучвания. 1, 1991, 130-131.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Меламед, Аладжов 2006: К. Меламед, Ж. Аладжов. Археологически разкопки до с. Ябълково, Димитровградско. Средновековно селище и некропол. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 244-262

Меламед 2007: К. Меламед. Средновековно селище от XI-XII век в местността Карабюлюк край с. Ябълково, община Димитровград (обект № 9, км 222.050 - 222.570 по ОВОС на ж.п. линията Пловдив - Свиленград - границата). - В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 2007, 527-530.

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1923 г. - Известия на Археологическия институт, 2, 1924, 229.

Шишманов 1891: И. Шишманов. Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. - Сборник народни умотворения, 4, 1891, 331-351.

Шкорпил 1885: Х. К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследования в Тракия. Пловдив, 1885.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II-III в. Хадрианопол. София, 1987.

Gagova 1985: K. Gagova. The Third Crusade in Thrace. Toponims. - Etudes Historiques, 13, 1985, 101-120.

Gjuzelev 1969: V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia: - Byzantinobulgarica, 3, 1969, 159-171.

Gjuzelev 1988: V. Gjuzelev. Federico Barbarossa nei paesi bulgari. - In: Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea - Venice - Genoa. Villach, 1988, 223-235.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection, III/2. Washington DC, 1973.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Z. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Papanikova-Bakirtzi (edit.) 2002: D. Papanikova-Bakirtzi. Everyday life in Byzantium. Athens, 2002.

Soustal 1991: P. Soustal. Tabula imperii Byzantini, 6. Thrakien. Wien, 1991.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. I/2. Basel, 1972.

Excavations at Blesna fortress near Dimitrovgrad (preliminary report) (Summary)

Zhivko Aladzhov

A medieval fortress is located not far from the confluence of the Dobrichka river into the Maritsa, in the Kaleto locality, some 700-800 m to the left of the confluence and 3 kilometers west of the modern town of Dimitrovgrad. The fortress could be identified as Blisimos or Blesna drawing on medieval sources. Historical records refer to it variously as Βλισνον, Βλσνοξ, Blisimos, Blisme, Glismon, and label it as *cites*, *oppidum* or *castrum*.

This was the most important strategic medieval fortress on the road from Plovdiv to Adrianople, situated in the central and rich region of Thrace. The fortress controlled the traffic along the Maritsa river, in as much there was such traffic over the centuries.

Information on the fortress exists in historical records from the eleventh century. Anna

Comnenus mentioned it in connection with the raids of the Pechenegs in Thrace as the site where their leader Tatikius set his camp. Blismos was also mentioned in connection with events of the Third Crusade as a small town or fortress on the road from Plovdiv to Constantia, three day travel from Plovdiv. The knights stayed there for seven days and found supplies in abundance. Blismos was also recorded in connection with the Fourth Crusade as being one day travel on the road to Beroe.

Today the fortress covers an area of ca. 1.5 ha with a marked declivity of the terrain. The aim of 2007 excavation season was to define, as much as possible, the area and chronology of the site, as well as its general stratigraphy. Regardless of the historical significance of the fortress, no excavations have been carried out here. The results of 2007 excavation season at the Blesna fortress are as follows:

1. We know for certain that this is the fortress mentioned in historical record and associated with the Crusades of the twelfth and thirteenth centuries. The evidence provided by the excavations shows that it was a strong fortress, with its fortifications, defending it from attackers. Dwellings were found inside as well as a ritual building, evidenced by plasters from a dwelling, a hearth, part of a grinding stone, a column, etc.

2. For the first time information on earlier periods of a settlement life on the site was acquired, evidenced by late Bronze Age and early Iron Age ceramic sherds.

3. From a chronological point of view, the bronze coin of Gordian III (238-244 AD) minted at Hadrianopolis yielded new information.

4. A successive phase of the fortress' occupation throughout the seventh and eight centuries was evidenced by a gilt bronze appliquй and an anonymous lead Byzantine seal.

5. The anonymous coins from mid- to late eleventh century along with the bowl-like exagia prove the existence of economic life.

6. The fortress had satellite settlements, found in the vicinity of the present day villages of Yabuklovo and Krum, near Haskovo.

In conclusion, the fact that the cultural deposit of the site is relatively well preserved in depth as well as the new evidence will encourage the excavators to continue their research.

Керамичен фрагмент с *Ръката Божия(?)* от Ябълково, Хасковско

Катя Меламед

Спасителните археологически проучвания на обект Ябълково, Хасковско започват през 2000 г. и с известни прекъсвания продължават до 2007 г. Те са предизвикани и финансирани от развитието на инфраструктурни проекти в района (обр. 1). Обектът е многослоен и съдържа неолитно селище, тракийско ямно светилище от втората половина на V- началото на III в. пр. Хр. и село от XI-XII в. (Лещаков, Тонкова, Миков, Меламед 2006, 135-166). Северната периферия на средновековното село се проучи през 2004 - 2007 г. (Меламед 2007, 527-530). Анализът на керамиката, десетина монети и два предмета - керамичният фрагмент, който ще обсъдя и една малка каменна глава на овен, необичайни за средновековния контекст на селото, подсказаха съществуването и на късноантичен културен пласт, който не успях да свържа със структури. Строежът на железопътната линия Одрин - Септември, осъществен в Ябълково през 1870-1873 г., както и други дейности от Възраждането насам на това място сериозно са разрушили и разбъркали културните пластове. Възможно е също късноантичното селище да се намира в близост. Да си припомним, че един от най-интересните раннохристиянски реликвиарии от България произхожда именно от този район (Minchev 2003, 35, cat. N 25; НАИМ, инв. № 2519). Представлява малка сребърна кутия с релефни изображения на св. св. Константин и Елена и апостоли, с гръцки надписи. Мощехранителницата е открита случайно през 1930 г. в основите на сграда, вероятно църква, близо до Ябълково. Тя се датира във втората половина на IV в. и е произведена в ателие в Мала Азия. Според сведенията на откривателя ѝ, тя била поставена в друга, също правоъгълна, но нап-

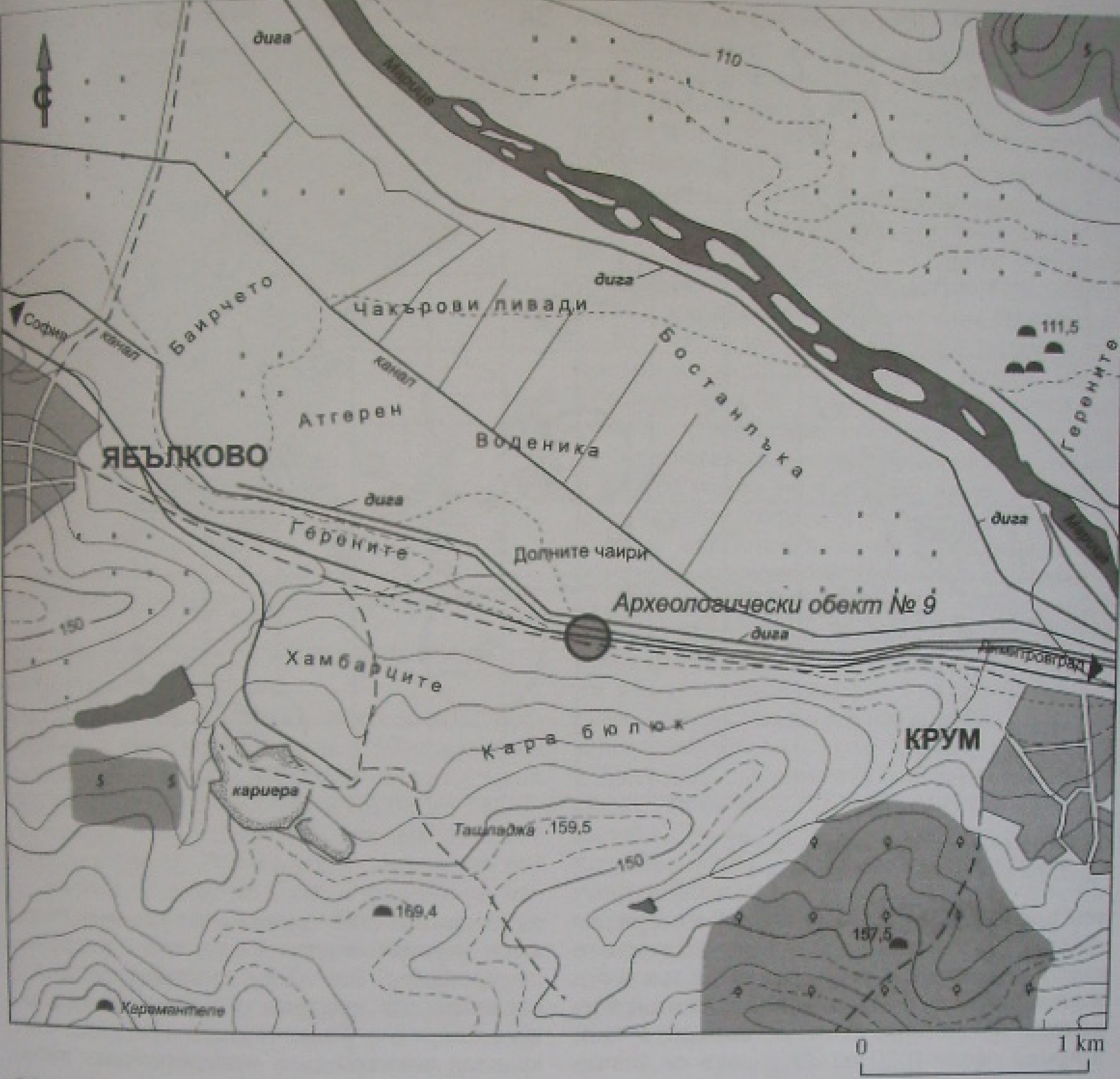
С
дига
110
Марица
дига
Байрчето
Чакърови ливади
София
канал
канал
Бостанлъка
Атгерен
Воденика
111,5
Герените
ЯБЪЛКОВО
дига
дига
Герените
Долните чаири
Археологически обект № 9
150
дига
Хамбарците
Димитровград
Кара бюлюк
КРУМ
кариера
Ташпаджа
159,5
150
159,4
157,5
Керемантепе
0
1 km

Обр. 1. Ябълково. Археологически обект №9
Fig. 1. Yabalkovo. Site No. 9

равена от глина и с надписи. Днес тази втора керамична кутия е изгубена, липсват и снимки или рисунки.

Несъмнено в района е съществувал важен и богат ранохристиянски център, все още неоткрит до днес.

Селото е разположено около брод през река Марица, използван далеч преди средновековието. С него се свързва и развитието на тракийското ямно светилище от късножелязната епоха (Тонкова 2006, 139-143), върху което са вкопани средновековните структури. В наши дни коритото на реката е изместено с около 3 км на север. Близостта с брода благотворно е допринесла за богатството на средновековното село, добре илюстрирано с луксозна вносна керамика. Многобройните и разнообразни керамични находки, битови предмети и монети убедително го датират във втората половина на XI-XII век. Загинало е в силен пожар, също добре датиран в самия край на XII или през първото десетилетие на XIII в. Разрушенията се свързват логично с III Кръстоносен поход от 1189 - 1190 г., чиито рицари преминават съвсем не мирно през района или с военните кампании на цар Калоян срещу IV Кръстоносен поход и латинските рицари през 1205-1207 г. Археологическите данни показват, че къщите са опожарени, но селото вероятно е напуснато организирано, като по-важните необходими ежедневни предмети са изнесени.

Селото е застроено с каменни къщи, които изглежда са надстроени с дървени части във височина. Най-добре запазено сред тях е жилище 1 (обр. 2). То е с правоъгъ-

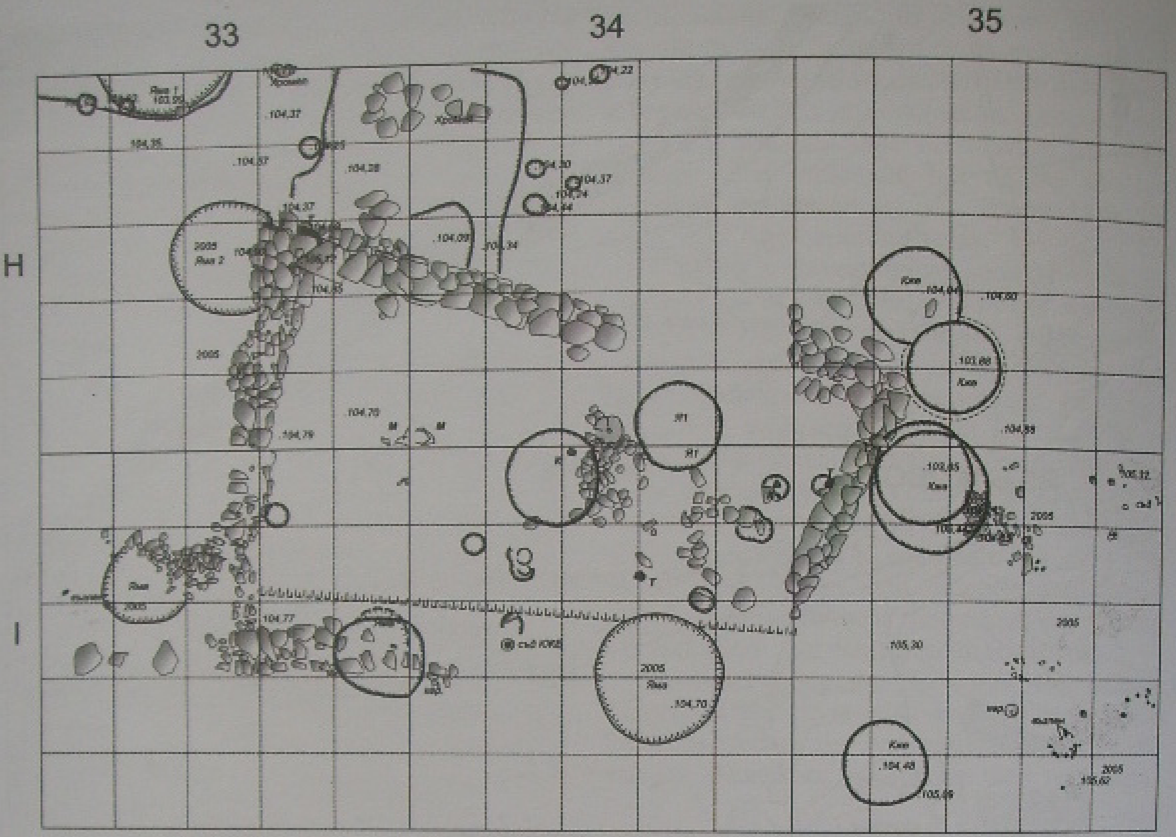

Обр. 2. Ябълково. План на жилище 1
Fig. 2. Yabalkovo. Sketch of Dwelling 1

лен план, входът му е от юг, а размерите - сравнително големи (5 х 7 м). Легнало е върху няколко ями от неолитната и късножелязната епохи. Запазените стени са изградени от ломени камъни, споени с кал, широки около 0,60 м. Забелязва се значителна разлика в градежа на зидовете, като западният и източният са долепени на фуга до северния. По-късно изглежда е било пристроено нещо временно, като стабилната северна стена е използвана за опора. Времето на единия период засега е трудно определимо. Другият се датира добре с керамика в XII в. При демонтиране на северния зид, под най-долния основен ред камъни, върху жълтия материк се откри медна монета на Йоан II Комнин (1118-1143) - половин тетартерон тип А, сечен в Тесалоника[1]. Тази монета не оставя съмнение за датата на изграждане поне на северния зид на жилище 1.

При разчистването на жилище 1 в продължение на две години, на четири различни места във вътрешността му, на различни дълбочини, се откриха четири фрагмента от един и същ керамичен предмет. Всичките произхождат от насипа, запълнил постройката, без да се свързват видимо с елементи от градежа ѝ. Това обстоятелство, наред с различията в градежа, още веднъж потвърждава многобройните нарушения на пластовете в по-късни времена.

Предметът е направен с калъп, от фино пречистена и омесена глина. Повърхността му е допълнително изгладена и от двете страни. Слабо изпечен, той има цвят наситена охра и много дебел, тъмносив лом. Структурата на керамиката, както и почеркът на изображението, подсказват най-вероятна дата на изработването му края на IV в.

Три от фрагментите принадлежат към един сектор от предмета. Слепени, те оформят сравнително права повърхност с широк и неравен ръб от едната страна, който очевидно бележи край - или устие. Изобразена е в релеф дясна човешка ръка, великолепно моделирана. Пръстите са издължени и сключени в благочестив жест, китката е фина, ограничена с релефен ръб, като да отбележи края на ръкав или на облак. Почеркът силно напомня миниатюра. Ръкавът или облакът е продължен с още няколко гънки, за да завърши с широкия

---

[1] *Монетата, както и целият средновековен нумизматичен материал, са обработени от Дочка Владимирова - Аладжова, НАИМ-БАН.*

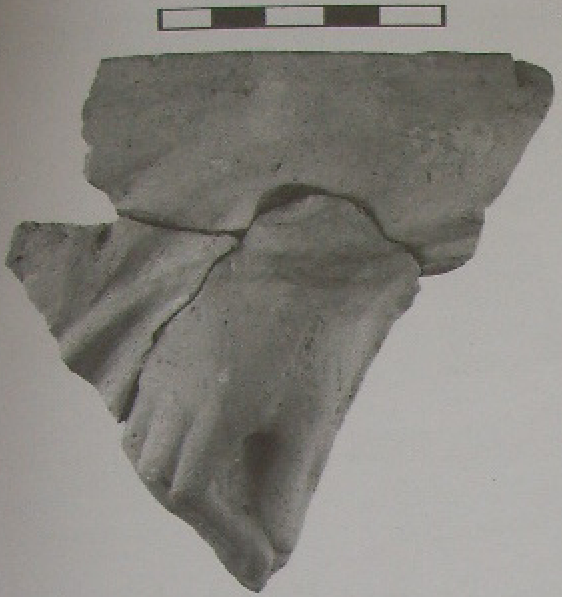

Обр. 3. Ябълково. Трите фрагмента от релефната ръка
Fig. 3. Yabalkovo. The three ceramic sherds with the hand represented in relief

ръб в края на изображението в този сектор, а и с края на предмета. Ръбът няма извивка и подсказва по-скоро правоъгълн предмет (обр. 3). Задната страна на сектора е неравна вследствие на работата с калъпа (обр. 4). Размерите на целия сектор са: дължина на ръба 8 см; дебелина на ръба 1 см; височина от ръба до върха на пръстите 8,8 см; дебелина на стените - неравномерна - от 1 до 0,5 см.

Четвъртият фрагмент от същия предмет има конкавна форма. Той е лошо счупен и трудно намира мястото си в съчетание с горните три. Завършва с перлен ред, който оформя сравнително широка извивка (обр. 5). Размери: 6,7 х 4 см; неравномерно дебели стени, до 1 см.

Все още съм затруднена в интерпретацията на този предмет. Не са ми известни паралели, макар и далечни, които да я подпомогнат. Затова, тук ще представя само идеи и посоки на търсене.

Относно формата, най-вероятна ми изглежда тази на правоъгълна кутия. Основания намирам в почти правия ръб на фрагментите с ръката и конкавния фрагмент с перлен ред, който може да е оформял някой от ъглите. Подобни кутии - керамични мощехранителници, са известни от раннохристиянската епоха. Единствената, открита досега в днешните български земи, е от Перивол, Кюстендилско (НАИМ, инв. № 2916; Тонев 1934; Minchev 2003, 42, cat. N 34). Размерите ѝ са 17,5 х 11,5 х 8 см, с дебелина на стените 1,7 - 2 см. По стените ѝ е врязан латински надпис: „Тук са мощите на св. Апостол Тома и архиепископ Вавила и трите младенеца“. Вавила е епископ на Антиохия. Той умрял в тъмница при император Деций през 251 г. Заедно с него загинали и трима младенци. Интересно е да се отбележи, че тези светци нямат непосредствена връзка с българските земи и тук култът към тях не е разпространен. Мощехранителницата се датира към V - началото на VI в. Вероятно е изработена в Сирия или Италия.

Могат да се посочат също съдове, работени в калъп и с релефна украса. Те се произвеждат в широки хронологически рамки, а изображенията са светски или религиозни, например фрагмент от гобеле с изображение на човешко лице. То е схематизирано, косата и мустаците са предадени с барботино, носът е апликиран, а очите са врязани. Фрагментът е открит в депо с керамика от III в. в *Aventicum* (Un dépotoir 2004, 84, N 75; 98, Pl. 8/ 75). Добър пример е и една богата колекция от глинени паници, съхранена в Римско - германския централен музей (Römisch - Germanisches Zentralmuseum) в Майнц (Spätantike Bilder 1990). Паниците са изработени от фина глина в калъп и покрити с червена ангоба. Имат северноафрикански произход. Те следват традициите на орнаментираните обкови върху бронзови кутии, известни от Дунавските провинции на Римската империя, както и на галските стъклени паници с гравирани сцени. Датират се през IV в. Репертоарът на изображения върху тях е твърде обширен. Срещат се

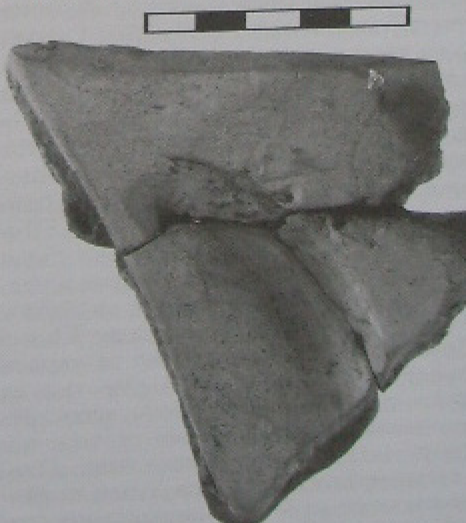

Обр. 4. Ябълково. Вътрешната страна на фрагментите
Fig. 4. Yabalkovo. The interior surface of the sherds

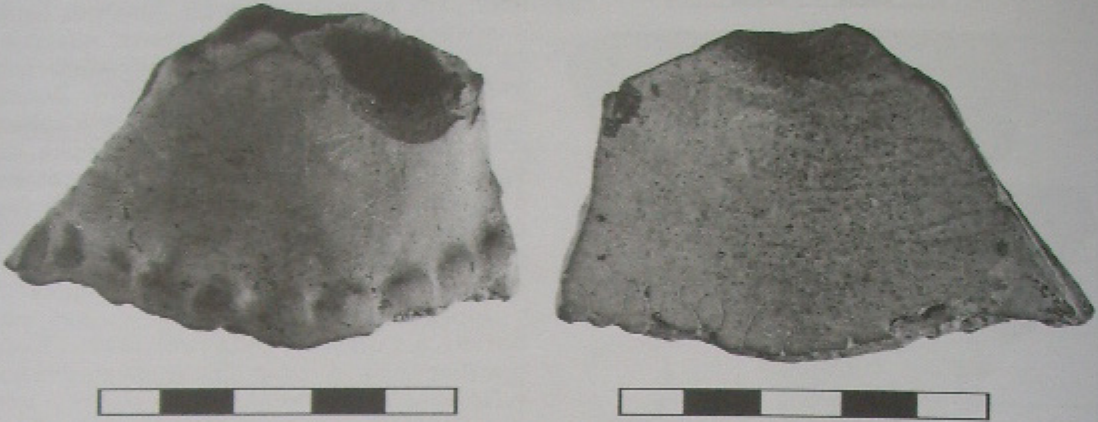

Обр. 5. Ябълково. Фрагмент с перлен ред
Fig. 5. Yabalkovo. A sherd with dotted line decoration

старозаветни и новозаветни сцени, християнски мъченици, цикли с Херакъл, Дионис, Митра, Орфей и други митични персонажи, публични събития като гладиаторски игри и надбягвания с квадриги.

Традицията на релефната украса върху керамични съдове се развива и в по-късно време, близко до датата на средновековното село край Ябълково. Достатъчни са само няколко примера. Релефна украса има един глинен спиртник, работен в калъп, от края на X-XI в. от Коринт (Evans, Wixom, 1997, 357). Той е запазен само във фрагменти. Изобразена е сцената *Животни повръщат човешки жертви в деня на Страшния съд*. Друг глинен спиртник от същото място и със същата дата е украсен с релефа *Маймуни, които си държат носовете* (Evans, Wixom, 1997, 357). Структурата на керамиката на разглеждания тук предмет обаче по-скоро отговаря на много по-ранна дата.

Във всеки случай обсъжданият предмет не принадлежи към групата на керамичните плочи, открити край Виница, Република Македония, както и на други места (Димитрова 1993). Плочите са работени също в калъп, но са значително по-големи и несравнимо по-груби. Размерите им са 27/35 х 23/30 см, а дебелината им е между 3,6 и 5 см. Предназначени са вероятно за украса на сгради или гробници. Върху тях са представени старозаветни сцени, илюстрации на псалми и християнски светци, пояснени с текстове на латински език. Плочите се датират към края на V или първите десетилетия на VI в. В анализа им специално се отбелязва, че изображенията следват латинска иконография. Подобни плочи с дата XII в. са известни от Киевска Русь (Evans, Wixom, 1997, 319, cat. N 219). Размерите им са: 15 х 15 х 3-4 см и носят изображения на грифон и птица.

Прави впечатление обстоятелството, че изработката на подобни свещени или светски керамични предмети през късноантичната епоха по-скоро не е източна традиция, поне според досега откритите. Мощехранителницата от Перивол, както и релефните плочи от Виница имат латински надписи и отразяват западна, латинска

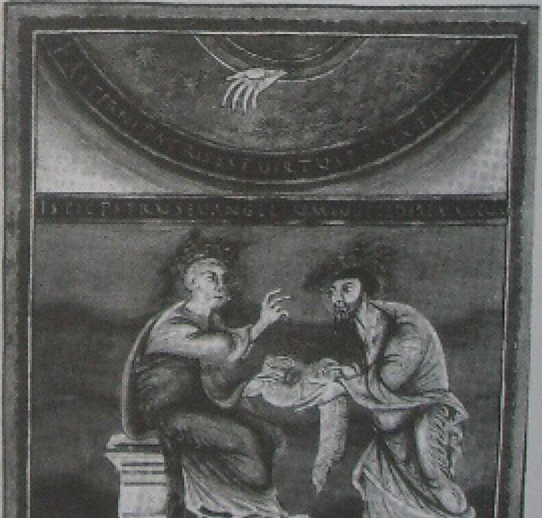

Обр. 6. Прага. Евангелие. Миниатюра със Св. Петър, евангелист Марко и Божията десница над тях. Втора половина на IX в.
Fig. 6. Prague Gospel. Miniature representing St. Peter, Mark the Evangelist, and God's Hand. Latter half of ninth century AD

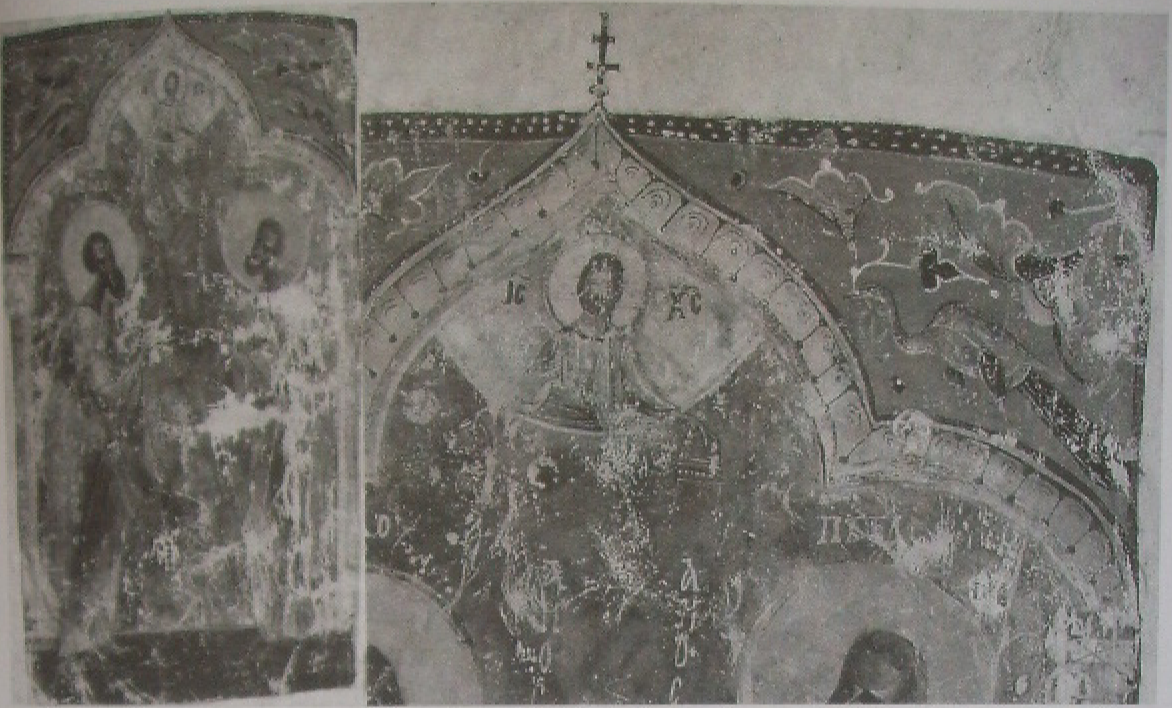

Обр. 7. Ростов. Апостол толковый. Миниатюра със Св. св. Петър и Павел, Христос над тях им спуска корони, 1220 г.
Fig. 7. Rostov Apostle. Miniature representing Christ holding crowns above Ss. Peter and Paul. 1220 AD

иконография. Същата традиция следват и изображенията върху паниците от Майнц.

Трудно мога да изкажа предположение за сцената, изобразена върху предмета. Разполагам само с ръка в благочестив жест, която очевидно не е свързана с фигура, поне върху този сектор. Каквато и посока да е имала тази ръка, тя излиза от ръба на предмета. Секторът е краен. Ръбът му не е съвсем равномерен и не изглежда да е бил долепен до друг сектор, за да оформи пано. Една от възможните засега интерпретации е сюжетът *Десницата Божия*. Иконографията му показва ръката на Бога, която се подава обикновено от кръг или полукръг, отчетливо ограничен с ръб и символизиращ небесата. С подобна иконография могат да се свържат релефните ръбове към китката на ръката върху фрагмента, иначе мислени като гънки на ръкав на дреха.

Ще посоча няколко аналогични примера. Миниатюра в евангелие от Прага, датирано във втората половина на IX в., изобразява апостолите Петър и Марко. Над тях, от широк полукръг с латински надпис по периферията, се подава ръката на Бога, обърната с дланта напред и със свободно разперени пръсти (Brandt 1993, 21, Abb. 1), (обр. 6). Миниатюра в Апостол толковый от Ростов, Русия, с дата 1220 г., представя апостолите Петър и Павел. Над тях стои Христос, разположен също в широк полукръг, извън който се подават само ръцете му от китките надолу. Над главите на апостолите Христос държи две еднакви корони (Патриарх Никон 2002, 108) (обр. 7). Според други изображения ръката е с пръсти, свити за благословия: миниатюра в псалтир, около 1088 г. (Evans, Wixom, 1997, 361, cat. N 241) и в миниатюра от Лвовските евангелия, 1193-1198/99 г. (Evans, Wixom, 1997, 361, cat. N 242).

Благославящата ръка на Бога е изобразена и върху една златна икона-реликвиар от XII в. (Ваклинова 1972; НАИМ, инв. № 487). Тя представлява превоъгълна плитка кутия с размери 5,35 х 3,75 см, изработена от 22 каратово злато и украсена с релефни изображения и клетъчен емайл. Върху лицевата пластина е изобразена изправена в цял ръст Богородица Застъпница, обърната наляво, с протегнати ръце и поглед, насочен към благославящата ръка. Тя също е релефна. Излиза от къс небе, изпъстрено със звезди, разположено в горния ляв ъгъл (обр. 8). Иконата-реликвиар най-вероятно е продукт на голямо Костантинополско ателие, работило през XI и XII в.

Всъщност ръката на Бога се проявява самостоятелно още в Стария завет, в историята на Даниил (Даниил 5). Валтасар, царят на Вавилон, бил много лекомислен човек. По време на един пир той наредил да изнесат златните и сребърни свещени съдо-

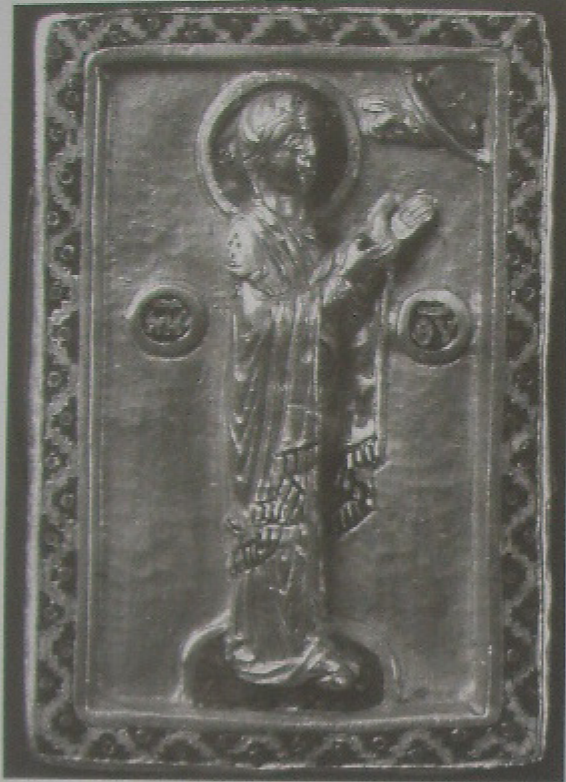

Обр. 8. Трявна. Златна икона-реликвиар, XII в.
Fig. 8. Tryavna. Golden reliquary icon. 12th century AD

ве, посветени на Бога на Израил, които дядо му Навуходоносор изнесъл от храма в Иерусалим (587/586 г. пр. Хр.). Искал всички да пият вино в тях и така ги осквернил. В разгара на веселието се появила човешка ръка и изписала четири странни думи върху мазилката на стената. Никой от халдейските гадатели не могъл да ги разчете. Тогава извикали Даниил, пленник от страната на Иуда, прочут с мъдростта си. Той разяснил, че това е Божията ръка, която написала пророчество за съвсем близкия край и на царя, и на Вавилон, покорен от миди и перси. Сцената е известна като *Валтасаров пир*. По-късно, по времето на цар Дарий, Даниил бил хвърлен в яма с лъвове. Този епизод от живота на пророк Даниил е особено популярен през раннохристиянската епоха и често илюстриран върху различни предмети. Срещаме го и върху плочите от Виница (Димитрова 1993, 95-105, с обширен коментар). Върху паниците от Майнц Даниил отсъства, но са представени тримата му спътници във Вавилонския плен, хвърлени сред пламъци в жежка пещ и спасени благодарение на вярата си в Бога (Даниил 3) (обр. 9).

Подобна интерпретация на предмета, който разглеждам тук, е твърде възможна. Мога да отбележа, че сцената, известна като *Валтасаров пир*, се вписва добре в кръга от старозаветни сюжети, така популярни в изкуството на късната античност и ранното християнство. И да наблегна на голямата честота, с която се появяват епизоди от *Книгата на пророк Даниил*. Разбира се, точно сцената *Валтасаров пир* едва ли може да се свърже с мощехранителница. През тази несигурна, преходна епоха се изработват различни керамични предмети, украсени както със старозаветни и евангелски, така и с предхристиянски митични персонажи. Технологията им следва все още античната традиция. Предназначението им е разнообразно и не непременно култово. Някъде в този кръг от произведения вероятно е мястото и на предмета от Ябълково.

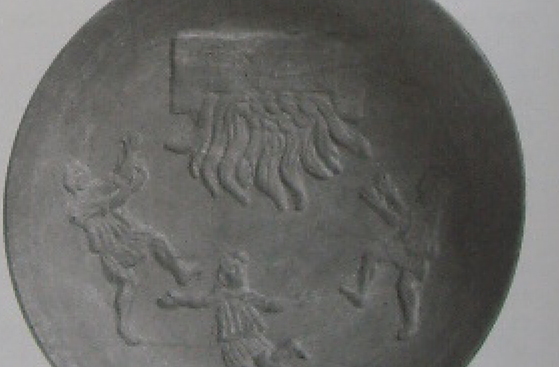

Обр. 9. Майнц. Римско-германски централен музей. Керамична паница, IV в.
Fig. 9. Mainz. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Ceramic dish, 4th century AD

Цитирана литература:

Ваклинова 1972: М. Ваклинова. Византийска златна икона-реликвиар. - Археология, 1972, 3, 13-20.

Даниил: Книга на Пророк Даниил. Bible. United Bible Societies, 1991, 862-879.

Димитрова 1993: Е. Димитрова. Керамичките релјефи од Виничкото кале. Скопје, 1993.

Лещаков и др. 2006: К. Лещаков, М. Тонкова, Р. Миков, К. Меламед. Археологически разкопки до с. Ябълково, Димитровградско през 2000-2003 г. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически раз-

копки по трасето на жп линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 135-166.

Меламед 2007: К. Меламед. Средновековно селище от XI-XII в. в местността Карабюлюк край с. Ябълково, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 527- 530.

Патриарх Никон 2002: Патриарх Никон. Облачения, личные вещи, автографы, вклады, портреты. - В: Е. М. Юхименко. Из собрания ГИМ, музея - заповедника „Московский Кремль“. Москва, 2002.

Тонев 1934: М. Тонев. Мощехранителница от Перивол. - Известия на Българския археологически институт, 8, 1934, 215-219.

Тонкова 2006: М. Тонкова. Тракийско ямно светилище. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Спасителни археологически разкопки по трасето на ж.п. линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново 2006, 139-143.

Brandt 1993: M. Brandt. Das Kostbare Evangeliar des Heiligen Bernward. München, 1993.

Evans, Wixom 1997: H. Evans, W. D. Wixom (Ed.). The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843 - 1261. The Metropolitan Museum of Art, New York 1997.

Minchev 2003: A. Minchev. Early Christian Reliquaries from Bulgaria. Varna, 2003.

Weidemann 1990: K. Weidemann. Spätantike Bilder des Heidentums und Christentums. Mainz, 1990.

Un dépotoir 2004: Un dépotoir de céramiques du IIIe s. ap. J. - C. a Aventiqum. - Bulletin de l'Association Pro Aventico, 46, 2004.

A pottery sherd with plastic representation of *God's Hand(?)* from Yabalkovo, near Haskovo

(Summary)

Katja Melamed

The archaeological excavations (2004-2007) of a medieval site at the village of Yabalkovo, near Haskovo, dating from the latter half of eleventh to twelfth century AD yielded sherds of a ceramic object scattered at different levels in the backfill of the well preserved Dwelling 1.

The object was made of refined dark ochre clay, in a mold; it was badly fired which is also evidenced by the grey core visible at the broken edges. Both its surfaces are burnished. Obviously, it didn't belong to the cultural environment of the medieval village. The structure of the ceramics as well as the image that strongly recalls a miniature seem to date it to the latter half of the fourth century AD. Ceramic sherds and coins found in the course of the excavations confirm the existence of an early Christian cultural layer, if not at the same site, then at least nearby to it. Another argument in favor of this hypothesis is a silver reliquary with reliefs representing Ss. Constantine and Helen and apostles that dates from the latter half of the fourth century. The reliquary, a stray find from the foundations of what was probably a church near Yabalkovo, was discovered in 1930. It had been inserted in a rectangular inscribed ceramic box, now lost.

Three of the sherds come from the same part of the object; a right hand with the fingers bent in a pious gesture is represented on it in relief. Relief borders enclose the wrist recalling the sleeve of clothing or forming a semi-circle that could have symbolized the Heaven. This is the rim part of the object ending with a wide irregular edge. The edge suggests that the object was not an element of a panel set. Thus the hand doesn't seem connected to a figure but rather appears to come out from the edge. The fourth sherd, concave in shape and badly broken as it is, is decorated by a dotted line. It could well have been a part of the corner of a rectangular box.

No parallels of this object can be found for the present. An attempt has been made to interpret the image as God's Hand. The subject and iconography are familiar in scenes both in the Old as well as the New Testament. Examples have been demonstrated in a broad chronological and cultural framework.

Ceramic reliquaries have been found in Bulgaria. The reliquary from Perivol, near Kyustendil, dating from the fifth to early sixth century AD is well preserved. The Latin inscription on the latter refers of the relics of martyrs who are not directly connected with Bulgaria. A convincing case has been presented against the possible link between the discussed object and the ceramic tablets from Vinitsa, Republic of Macedonia, despite the close date and the variety of the representations on the tablets, based on the Old and New Testaments. The popularity of Book of Daniel, frequently

used as a source of illustrations, has been noted. Vinitsa tablets as well as Perivol reliquary reflect a Latin tradition. Ceramic dishes from the Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz, Germany, belong to a similar cultural circle having similar imagery.

The subject of Balthazar's Feast from the Book of Daniel has been referred to, where God's Hand appears separately. Images of God's Hand are also familiar from murals and miniatures. Their iconography includes a semicircle delineated through a clearly marked band or border, sometimes with an inscription and a hand or two hands coming from it, as is the case of Christ holding crowns above the Apostles Peter and Paul (a miniature in the Rostov Apostle, Russia, 1220 AD).

Following the detailed discussion of possible interpretations of the representation on the Yabalkovo object, the author tends to explain it as an Old Testament scene. In the confused times of the early Christian period, various objects were made, both with secular and religious purpose, decorated with similar scenes. A particularly popular source for them was the Book of Daniel.

Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX-X в.)

Стела Дончева

Производството на изделия от метал в средновековна България през IX-X в. е една от значимите, но не напълно изследвани теми. Това се дължи главно на липсата на достатъчно материали, намерени в сигурна археологическа среда, свидетелстващи за отделните етапи на самия процес. Изследователите най-често се позовават на отделни предмети със следи от производствена дейност, които обаче имат случаен произход и не дават възможност за сигурни изводи. Откритите до момента на територията на България матрици и модели са едва няколко (Миятев 1932, 32-44; Тотев 1969, 1-3; Василев 1984, 192-197; Янков 1992, 227-230; Тотев 1999, 601-619; Плетньов, Тотев 2002-2003, 396-405).

През последните години резултатите от проучването на центъра за металопластика при Новосел, Шуменско, отнасящ се към 30-50-те години на X в., дадоха известна яснота, относно съществуването на добре организирана дейност за изработката на дребна пластика в района (Бонев, Дончева 2006, 300-303). Принос към изясняването на тези съществени и предизвикващи изследователския интерес въпроси има и представеният в настоящото съобщение предмет. Той е от споменатата група на рядко срещаните средства за производство, каквито са матриците, и е открит в околностите на Златар, Преславско. Мястото на намирането му изобилства с фрагменти от ранносредновековна керамика, с характерната за периода на IX-X в. линейна врязана украса. Има сведения, че там са открити бронзови монети на Лъв VI Мъдри (886-912), Роман I Лакапин (920-944), както и солид на Роман II с Константин VII (945-959). През изминалия археологически сезон на 2007 г. бяха проведени археологически проучвания, резултатите от които потвърдиха предварителните очаквания за наличието на втори производствен център за металопластика освен този в Новосел, Шуменско. Оказва се, че двата центъра са съществували по едно и също време, като единият се е намирал западно, а другият - на изток от столицата Преслав. Всичко това дава възможност да се определят точно времето на направа и използване на матрицата, а именно - през първата половина на X в.

Самият предмет е кръгла матрица, отлята от бронз, с размери: диаметър - 2,5 см и дебелина - 0,7 см, която има пояс с височина - 0,3 см и релефно изображение на митично същество върху лицевата повърхност (обр. 1). Предназначението ѝ се свързва с изработването на кръгли апликации от цветен метал, с дебелина не по-голяма от 0,2-0,3 мм (Витлянов 1993, 166-172). Пластините се поставят върху матрицата, последвани от оловна подложка, като върху нея се нанасят равномерни удари с дървен чук или се притискат с ръчна преса. Под въздействието на ударите оловната подложка се притиска плътно

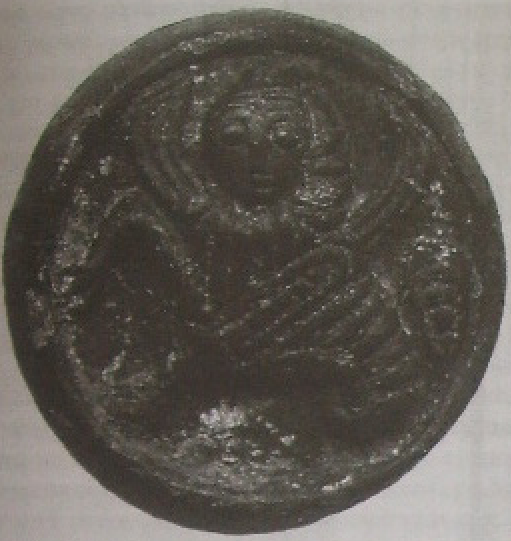

Обр. 1. Бронзова матрица от Златар, Преславско, X в.
Fig. 1. Zlatar, near Preslav. Bronze matrix. Tenth century AD

върху матрицата и се отпечатва негативната страна на изображението. Освен много доброто състояние на предмета и прецизната му изработка, които си личат още от пръв поглед, твърде интересна е и иконографията на самата фигура. Тя изобразява митологично същество с тяло на птица и глава на жена, като тялото ѝ е в профил, в ход наляво, а главата е анфас. Разперените криле от двете страни на главата, както и краката, единият от които е присвит и повдигнат нагоре, създават реално впечатление за движение на образа. Цялото тяло е покрито с пера, предадени с равномерни релефни насечки. Опашката е завита и със заоблен край. Чертите на лицето са ясни и изразителни - очите са кръгли, носът е прав, а малката уста подчертава издължения овал на главата.

Изображението е „заключено" в кръгла релефна рамка, издаваща се над загладената повърхност около фигурата, която е точно вписана в полето на предмета. Релефът на птицата-сирена е пластично моделиран, като постепенно се повишава към центъра на образа. Това придава мекота на преходите и рязкост на контурите. Линиите на гравировката са нанесени уверено и точно, с което се постига обемност на изображението. Издълженото лице на сирената е с мек и закръглен овал. Очите са релефни. Тялото е предадено чрез успоредни линии, следващи извивката му. Цялото изображение излъчва експресия и одухотвореност, характерни за изкуството на византийската столица през разглеждания период.

Съхранените образци на металопластиката от това време, свидетелстващи за богатството и блясъка на епохата на Македонската династия, не са никак малко - Лимбургската ставротека, скъпоценните предмети от съкровищницата на катедралата Свети Марко във Венеция и много други) (Райс 2002, 102). Златото и позлатеното сребро са сред традиционните материали за изработването на предмети на лукса - обкови на богослужебни книги, икони от емайл, кръстове и разнообразни съдове, украсени с разноцветни скъпоценни камъни. Повечето от достигналите до днес паметници носят чертите на античното наследство, слели се и с традициите на Изтока, чието влияние нараства по време на иконоборството. Не случайно след този период настъпва т. нар. възраждане във византийската култура, което представлява почти пряко копиране на ранните съхранени образци. Към тези произведения трябва да прибавим и настоящата матрица, която също носи античен отглас.

В древността зооморфният стил и способите за неговото предаване се изменят сравнително малко. „Лексиката", т.е. значението на отделните елементи, притежава удивителна устойчивост и в своята цялост стилът остава единен в цяла Евразия, с местни своеобразия във всяка културно-историческа зона. Изобразителните формули намират аналогии сред фигурите на повествователния епос, като успоредни и еднакво стилизирани, основани на семантическите опозиции: настоящ свят - отвъден свят, живот - смърт, добро - зло. Известно е например, че в гръцката митология сирените (Σειρήνες) са демонични същества, родени от река Ахелой и една от музите: Мелпомена, Терпсихора или дъ-

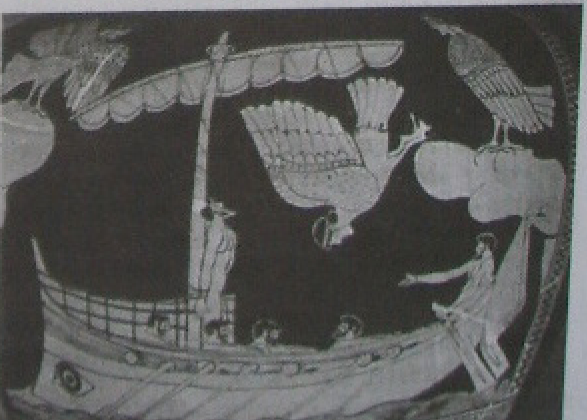

Обр. 2. Лондон. Британски музей. Чернофигурен съд. Одисей и сирените. 500-480 г. пр. Хр.
Fig. 2. United Kingdom, the British Museum. Black figure vase. Odysseus and the Sirens. 500-480 BC

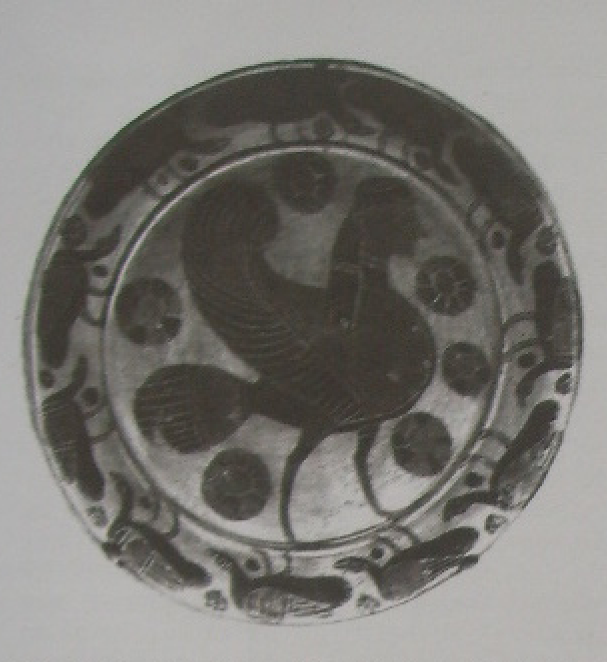

Обр. 3. Франция, Лувър. Чернофигурен беотийски съд, 570-560 г. пр. Хр.
Fig. 3. France, Musée du Louvre. Black figure Beotian vase. 570-560 BC

щеря и Стеропа. По природа те са миксантропични полуптици-полужени - наследили от баща си дивата стихийност, а от майка си - божествения глас. Броят им се колебае от две-три до цяло множество. Обитават скалист остров, осеян с костите на техните жертви, които примамвали с песните си (обр. 2, 3). Те се доближават до харпиите и керите и са възприемани дори като музи на отвъдния свят - затова са изобразявани върху надгробните паметници. Под влиянието на Египет, където представяли духа на мъртвия като птица с човешка глава (БА), сирената започва да се персонифицира с душата на починалия. Така от демонични същества те се превръщат в божества на отвъдното, които очароват с хармонията на музиката си блажените праведници в техния път към райската обител. Със значението на пазители започват да ги скулптират върху някои саркофази на гробниците от VI в. пр. Хр. Изображението на сирени в ход наляво се среща и върху монетите от Кизик от втория период (VI-V в.), на които митичното същество държи делфин за опашката (Станиславский 2000, 51). През класическата античност дивите, хтонични сирени започват да бъдат възприемани вече като сладкогласни мъдри същества. При това всяка от тях стои на една от осемте небесни сфери на световното вретено на богинята Ананке, която с пеенето си създава величавата хармония на космоса (Мифы народов мира 1982, 438; Шевалие, Геербрант 1996, 366). Тъй като произлизат от неопределените елементи - въздух (птица) или вода (риба), първоначално те изобразявали творения на безсъзнателното, в които се проявяват тъмните и примитивни страсти на човека и постепенно се превръщат в символ на самоунищожението, на желанието и възможността за постигане на духовно извисяване.

В зората на Средновековието зооморфните образи стават част от сложни идеологически схеми, чиято цел е да се внуши идеята за божествена обусловеност на всички форми на битието. Основата на художествената концепция на това време е теорията за йерархически организирания космос (Лелеков 1976, 256 сл.). А животните и фантастичните създания, като грифони, дракони, сенмурви, сирени отдавна населявали този космос. В митологията на скитите и сарматите те присъстват и господстват безрезервно. По-късно те отстъпват място на антропоморфните божества и човека, но съхраняват важната си роля в християнската символика. В едни случаи изображенията са пазители на душите, в други - на премъдростта на създаденото от всемирния творец, а в трети - на световния кръговрат (Лелеков 1976, 260). Без образите от животинския свят не е възможно да се изобрази картината на света в нейната пълнота. Именно през средновековието се налага усложнения символизъм и иносказателното тълкование, които са в основата на многосъставните орнаментални композиции. В света на тази метафора образът на птицата се среща като въплъщение на душата, чужда на земните желания. Във Византия и в страните на Изтока, антропоморфната птица съхранява позитивно-магическата функция от скито-сарматско време. Тази семантика се пренася и върху интерпретацията в изкуството, като орнаментиката е израз на високо организираната идейна структура на средновековното възприятие.

Полиморфният образ на девите-птици в Иран и Закавказието се свързвал със слънчевия култ. Във византийското изку-

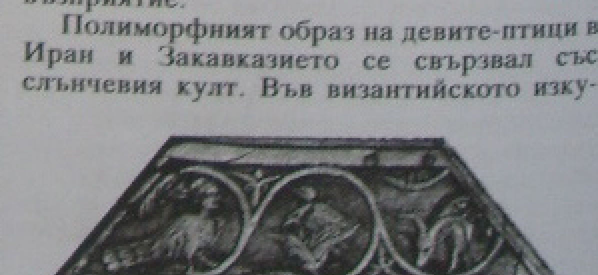

Обр. 4. Константинопол. Реликварий. Слонова кост, X-XI в.
Fig. 4. Constantinople. Ivory reliquary. Tenth to eleventh century AD

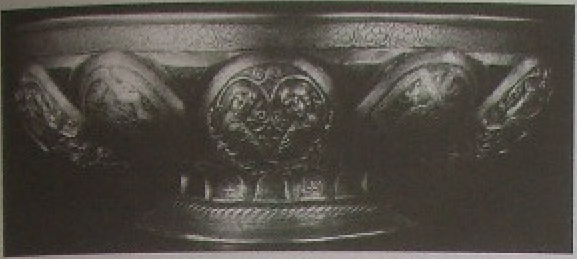

Обр. 5. Византия, Вилгорт. Чаша, сребро с позлата. X-XI в.
Fig. 5. Byzantium, Vilgort. Cup, guilded silver. Tenth to eleventh century AD

ство сирените се изобразяват според античната традиция с непокрита глава и без нимб. Такива са сирените по ковчежетата от слонова кост и върху миниатюрите. Един от най-добрите образци на подобно изображение е върху една от тесните страни на капака на „ковчежето с розети“, изработено в Константинопол през втората половина на X и началото на XI в. (Weitzmann 1935 49-55, Pl. XXXI). На него сирената е пластично и прецизно моделирана, като са подчертани всички детайли на тялото и главата й - оперение, коса, лице (обр. 4). Върху една от миниатюрите на Физиолога такава сирена свири на струнен инструмент, а при заставка на Словото на Григорий Назиански в Парижката национална библиотека (gr. 550, л. 251), е представена сирена без допълнителни атрибути (Weitzmann 1959, 17, Pl. X, 20; Бочаров 1988, 293-306).

При изделията от слонова кост изображенията на сирени са вписани в правоъгълни рамки, заобиколени с растителни орнаменти. Телата им са предадени обемно и пластично, като характерните особености (глава, тяло, оперение, крайници, опашка) са детайлно подчертани. Такива са изображенията върху ковчежетата от слонова кост от Берлин и Вюрцбург, Германия. Сирените са едни от най-често срещаните мотиви и върху византийските сребърни чаши. Композицията е повторена върху съдовете и изобразява две сирени, разположени гърбом една към друга от двете страни на растителен повлек, като главите им са в анфас (обр. 5). Телата са птичи и издължени, със спирална завивка накрая. Разположени са в кръгли медальони и не заемат цялата повърхност на предмета (Даркевич 1975, 14, обр. 1 24, обр. 16 30, обр. 28 39, обр. 45 48, обр. 57 54, обр. 70 93, обр. 138 139, 99, обр. 159; Бочаров 1988, 296). Фигурите са предадени във висок релеф, съобразно перспективната последователност - релефът постепенно се увеличава към средата на фигурата (обр. 6). Главите им са изваяни в по-висок релеф и в сравнение с тялото са в съотношение 1 : 6,5. Чашите се отнасят към XII в. и намират аналогии сред сребърните и бронзовите изделия от Иран и Средна Азия. В повторяемостта на еднаквите орнаментални мотиви се усеща влиянието на естетиката на исляма, както и стилизацията в изобразителното изкуство на Изтока от края на XII и началото на XIII в. (Бочаров 1988, 130-131). Към тези предмети спадат и няколко сребърни гривни от частни колекции в Париж, където в медальоните, образувани от растителни повлеци, са вплетени изображения на птици, конници и фантастични животни с „разцъфнали“ във вид на полупалмети опашки - сфинксове, грифони, сирени (Ross 1965, 80, Pl. LVIII-108). Релефните образи са получени чрез щамповане върху матрица и са предадени с плавен и обемен рисунък. Подобни изображения има и върху декоративните керамични плочи от Галич, днешна Украйна (обр. 7), съчетаващи формите на руското изкуство, преработените византийски традиции и елементите на романската архитектура (Малевская 1978, 87-97, рис. 1 2, 3 1),

Както в античната митология, така и във византийската литература, тези създания олицетворяват пленяващата музика и убедителното красноречие. Пример за това е поемата „Дигенис Акрит“, в която чрез вълшебното си пеене сирените наподобяват призивите на Дигенис към дъщерята на Дука (Дигенис Акрит 1960, 49). Още в Древна Гърция сирените са

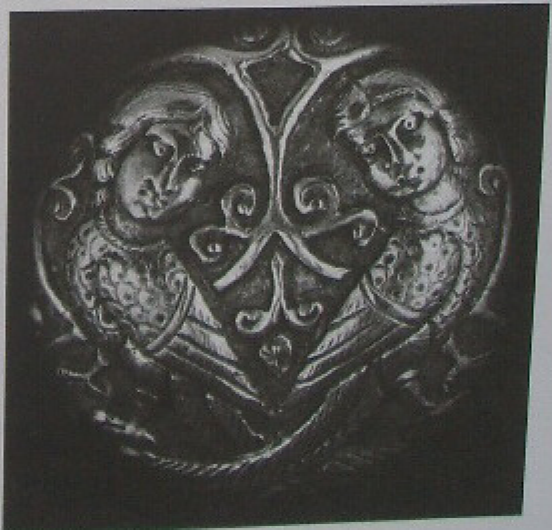

Обр. 6. Византия, Вилгорт. Чаша, детайл
Fig. 6. Byzantium, Vilgort. Cup, a detail

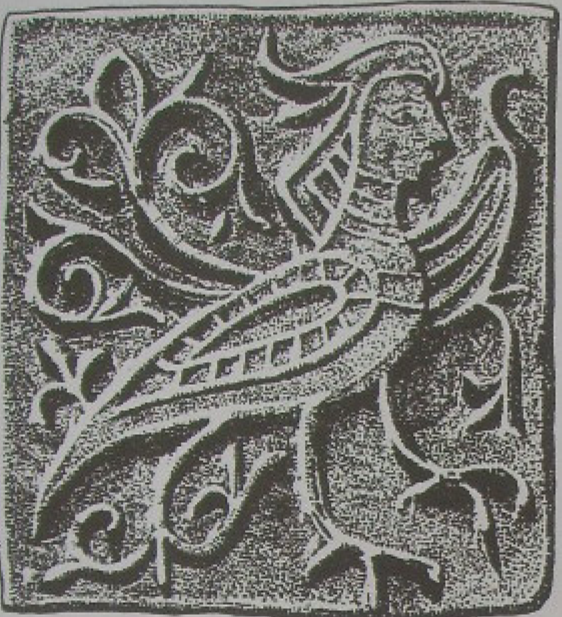

Обр. 7. Галич. Керамична плочка, XI-XII в.
Fig. 7. Galich. Ceramic tablet. Eleventh to twelfi century AD

свързвани с темите за любовта и образите на Ерос и Афродита, което преминава във византийската литература на XII в. Така например Никита Хониат използва образи на сирени за възхвала на ораторското изкуство (Две византийски хроники X века 1959, 166). Във Византия обаче литературният образ на сирените не излиза извън пределите на тесния образован кръг, затова тези същества рядко били изобразявани върху керамични съдове (Якобсон 1950, 211).

В западната християнска символика сирените се считали за въплъщение на греховността и дяволското, а корабът на Одисей - за образ на църквата, предпазващ вярващите от съблазните на житейското море. Тази интерпретация е продиктувана от някои средновековни легенди, описващи как очарована от песните на сирените, Ева се съблазнила да яде от забранения плод в Едемската градина. Затова и в романската скулптура сирените-птици се изобразяват със змийска опашка като израз на тяхната демонична природа (Апостолос-Каппадона 2000, 204), (обр. 8). В българското средновековно изкуство изображенията на антропоиди са преплетени с източни, гръцки, тракийски и тюркски традиции и мотиви. Антропоидите са представени по различен начин при отделните паметници, като до момента са известни три типа: с тяло на крилат лъв (грифон, сфинкс); с тяло на кон (кентаври), с тяло на лъв (Дончева-Петкова 1996, 108).

Представената тук матрица доказва наличието на още един тип - с тяло на птица и глава на жена (сирена). Подобно на произведенията от средновизантийския период, образът на сирената е индивидуализиран и рязко се отличава от скъсените пропорции, плоскостната трактовка и подчертаната орнаментация, характерни за по-късните периоди. В самото изображение личи влиянието на „класицизма", намиращ най-ярко отражение в резбата по слонова кост и миниатюрите по ръкописите (Goldschmidt, Weitzmann 1967, № 33, 39, 43-54; Wetzmann 1935, Taf. XVI, № 83-86; Лихачова 1987, 95).

Скулптурното предаване на обема на фигурата и лекотата, с която е изобразено нейното движение, са отглас от античната традиция. Те намират израз както в класическите пропорции, така и в характера и рисунъка на тялото. Подчертаната индивидуализация, високият релеф и ритмичността в предаването на образа отнасят разглежданата матрица в X в., което се подкрепя и от археологическата среда на намиране на предмета (керамика, монети). Това е времето, когато силуетът на животинското изображение се превръща в знак-символ. Повишената условност на образа е ясната граница между природата и нейното изображение. Всички тези особености сигурно определят столичния произход на матрицата. През разглеждания период нараства ролята на Константинопол като център, в който възникват произведения, служещи като образец за копиране в провинцията и други страни. Представената матрица потвърждава в най-пълна степен това. Изработена в някое столично ателие и донесена тук, тя служи за модел и производство на ювелирни изделия от благороден метал. Не е изключена възможността подобни образци

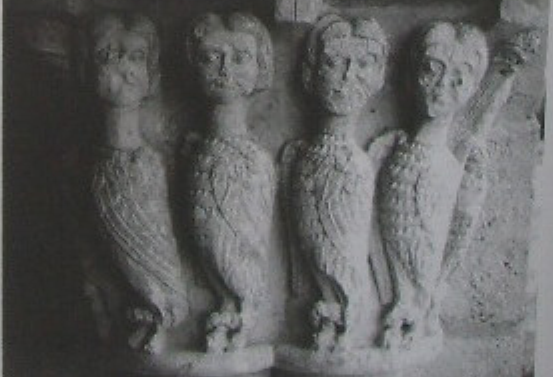

Обр. 8. Капител. Романска архитектура, XI-XII в.
Fig. 8. Romanesque capital. Eleventh to twelfi century AD

с определен иконографски сюжет да са специално поръчвани от местните майстори в Константинопол. Самият факт на използването на такива предмети говори за голямото почитание на византийския оригинал, а оттам и на цялото византийско изкуство. Очевидно е, че повечето произведения в провинциалните центрове са създавани на място, по определени модели, за което свидетелстват намерените матрици, щампи и калъпи. Техниката на изработване на изделията (леене, щамповане) дава достатъчно възможности в това отношение. Разпространението и използването на матриците и моделите в торевтиката има практически задачи, но това допринася за широкото разпространение на утвърдени и популярни стилови черти и влияния, които се възприемат и доразвиват на местна почва от уменията на провинциалните майстори, и съществуващите традиции. В тази връзка представената матрица е принос към изясняването на сложния проблем за столичните модели и техните местни интерпретации - всички подчинени на средновековния вкус, наложен от византийското изкуство.

Цитирана литература:

Апостолос-Каппадона 2000: Д. Апостолос-Каппадона. Словарь христианского искусства. Урал, 2000.

Бонев, Дончева 2006: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 300-303.

Бочаров 1988: Г. Бочаров. Черниговская чаша. - В: Древнерусское искусство. Художественная культура X-XIII вв. Москва, 1988, 293-306.

Василев 1984: В. Василев. Матрици и модели в средновековната торевтика. - В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. София, 1984, 192-197.

Витлянов 1993: С. Витлянов. Бронзови модели - матрици за коланни украси от Преслав. - Преслав, 4, 1993, 166-172.

Даркевич 1975: В. Даркевич. Светское искусство Византии. Москва, 1975.

Две византийски хроники X века 1959: Псамафийская хроника. А. Каждан (ред.). Иоан Камениат. Взятие Фесалоники. Москва, 1959.

Дигенис Акрит 1960: Дигенис Акрит. А. Сыркина (ред.). Москва, 1960.

Дончева-Петкова 1996: Л. Дончева-Петкова. Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996.

Лелеков 1976: Л. Лелеков. Наследие звериного стиля в искусстве Средневековья и Древней Руси. - В: А. Мелюкова, М. Мошкова (ред.). Скифо-Сибирский зверины стиль в искусстве народов Евразия. Москва, 1976, 256.

Лихачова 1987: В. Лихачова. Изкуството на Византия. София, 1987.

Малевская 1978: М. Малевская. Декоративные керамические плитки Древнего Галича. - In: Slovenska Archeologia, 1, 1978, 87-97.

Миятев 1932: К. Миятев. Бронзовый рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. - Seminarium Kondakovianum, 5, Прага. 1932, 32-44.

Мифы народов мира 1982: Мифы народов мира, 2. Москва, 1982.

Плетньов, Тотев 2002-2003: В. Плетньов, К. Тотев. Бронзова матрица със светци-войни от Варненския музей. - Известия на Народния музей-Варна, 38-39, 2002-2003, 396-405.

Райс 2002: Т. Райс. Искусство Византии. Москва, 2002.

Станиславский 2000: И. Станиславский. Кизикины и их стоимость. Москва, 2000.

Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. - В: Търновска книжовна школа, 6. Велико Търново, 1999, 601-619.

Тотев 1969: Т. Тотев. Един недовършен бронзов модел - матрица от Преслав. - Музеи и паметници на културата, 1969, 1, 1-3.

Шевалие, Геербрант 1996: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите, 2. София, 1996.

Якобсон 1950: А. Якобсон. Средневековы Херсонес (XII-XIV в.). - МИА, 1950, 17.

Янков 1992: Д. Янков. Средновековни модели-матрици от Стара Загора. - Приноси към българската археология, 1, 1992, 227-230.

Goldschmidt, Weitzmann 1967: K. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII. Jahrhunderts, 2. Berlin, 1967.

Wetzmann 1935: K. Weitzmann. Die Byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts. Berlin, 1935.

Weitzmann 1959: K. Weitzmann. Ancient Book Illumination. Washington, 1959.

Ross 1965: M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton, 1965.

Weitzmann 1978: K. Weitzmann. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, III. Ivories and Steatites. 1967.

Метрично изследване на езически монументи от Плиска и Преслав

Тодор Чобанов

Централен въпрос при изследване на дворцовата архитектура на Първото българско царство е този за майсторите, които са осъществили нейното изграждане под патронажа (върховенството, покровителството) на българския елит. Именно в съчетанието от вкусовете на висшата аристокрация и репертоара на строителните гилдии трябва да се търси обяснението на някои характерни особености на българските монументи от езическия период[1].

Въпросът кои са били майсторите, градили езическите монументи, и откъде са идвали, е тясно свързан с този за произхода на монументалната архитектура. Проблемът се задълбочава от факта, че през ранното средновековие занаятчиите и художниците били анонимни (Ousterhout 1999, 103-119) и като правило не знаем много за тях в личен план. В българската история има едно изключение - разказът за известния „механик" Евматий, попаднал при кан Крум вероятно след превземането на Сердика. Той бил арабин, всъщност може би ислямизиран иранец, каквито били мнозинството образовани лица в халифата през този период (Frye 1999, passim). Ст. Рънсиман оценява значението на случая с бягството на Евматий в България. Той отчита, че „... Евматий винаги бил наеман за поправянето на крепости ... обидата го подтикнала към предателство" (Рънсиман 1993, 58). Майстори като него работили през целия VIII век за Омаядите и Абасидите, но от началото на IX век нататък мащабите на новото дворцовото строителство в халифата намалели, тъй като управляващата върхушка на иранизирания Абасидски халифат се преселила в градовете. Това довело до прекратяване на строежите на нови *бадая* (дворци край пустинята) и оттам - до по-малко поръчки за различните гилдии. Добре известно е, че в периода VII-VIII век Византия била във финансова криза, иконоборческият период все още не бил преодолян и вероятно майсторите, както източните, така и византийските, предлагали услугите си на поплатежоспособни клиенти, включително и на българските канове. Последните, в отсъствието на същински парични отношения в България, вероятно разполагали и със значителни суми. Отчитайки тези съображения лесно можем да си обясним мотивацията на Евматий да премине на българска служба.

Какви са били майсторите-строители през ранното средновековие и какво представлявала тяхната професия? През IX-X век във Византия те вече не притежавали широката теоретична подготовка на своите предшественици от късната античност, а се учели от практиката. Конструктивните методи и готовите планове се запаметявали и предавали от човек на човек. Терминът „*μηχανικός*" постепенно бил изоставен в полза на няколко други наименования - „*αρχιτέκτων*" (в смисъл на надзирател на строежа), „*οικοδόμος*" и „*μάστορας*" (главно по отношение на най-старшия майстор) (Osterhout 1999, 44). От X век нататък се смесили и понятията, използвани за обозначаване на отделните видове работници - дърводелци, каменари, майстори на вар и др. Въпреки объркването, несъмнено е, че действали строги правила за организация на строителната дейност, изложени в прочутата „Книга на епарха", чиято последна 22 глава, дава подробни указания, включително и за това как да бъдат наказвани работници, не успели да завършат в срок своите строежи - с подстригване на косите или дори с изгнание (Сюзюмов 1960, 9). Подобни мерки вероятно са стимулирали придвижването на майстори от Византия към съседни държави, включително и към България.

Като цяло майсторите действали организирани в гилдии (*συστήματα*), сходни по организация с възрожденските задруги, в които занаятът се предавал от старите към младите, а цялата гилдия се борела срещу конкуренцията на майстори, които не били нейни членове. Във Византия гилдиите участвали по различни начини и в обществения живот.

Организацията на работата на строежите била сравнително проста. Всички обществени строежи се надзиравали от чиновник без специални познания, под чието разпореждане бил главният майстор (Osterhout 1999, 40). Не съществували постоянни работилници (ателиета, цехове) - такива се създавали за всеки отделен случай, вероятно в близост до работната площадка, като в зависимост от характера на поръчката се променял и броят на заетите занаятчии. Когато се налагало били наемани и неопитни работници (Osterhout 1999, 52-53). Подробни сведения за изграждането на крепостта Дара от император Анастасий откриваме у Захарий Митиленски (Митиленски, 7:6) който съобщава, че когато императорът решил да построи Дара, изпратил вест на епископа на Амида - Тома, който осигурил „механик“ (*μηχανικός*). Последният изработил плана (*σκαριφος*) и го представил на императора за одобрение. След това били отпуснатии средства за строежа - определени били дневни надници от 4 керата за работник и от 8 керата за работник с магаре. Присъствали и каменоделци, изпратени от императора, а надзорът над строителството бил поет от епископа и неговите клирици. Така за няколко години крепостта била изградена. Агиографски източници, като например житието на св. Никон от X в., описват как е протичала самата работа - разчиствало се мястото за строежа, наблизо се складирали необходимите материали, след което с въжета се очертавал плана на сградата, а важните точки се отбелязвали с маркери-камъни. Размерите на сградата се полагали (определяли/фиксирали) върху терена с предварително подготвени дървени пръчки, оразмерени във византийски мерни единици (Osterhout 1999, 59). Опростяването и схематизирането на стротелния процес било толкова значително, че св. Никон бил в състояние да направлява строежа единствено с жестове от върха на колоната, на която живеел.

---

[1] *Всички размери на сгради в изследването са дадени съгласно Плиска-Преслав, т. 7 и други официални публикации. При цитирането на размерите в използваните публикации е налице известно закръгляне по съвременната метрична система, което е отчетено при анализа на резултатите.*

Интерес представляват използваните от византийците мерни единици за земя - *οργυιά* и *σχοινίον*. Оргията се измервала посредством дървена пръчка с дължина 2,1 метра, която можела да се раздели на девет *σπιθαμαί* (педи) или на 108 *δάκτυλοι* (пръста). До XI век *σχοινίον* бил съставен от 10 оргии с общ размер около 21,1 метра. За строежи се използвала мерната единица стъпка, или *πούς* (31,23 см), разделена на 16 *δάκτυλοι* (по 1,94 см) (Osterhout 1999, 60). Докато стъпката с размер 31,23см, засвидетелствана в паметници като „Св. София“ в Константинопол, била стандартна за източната половина на империята, се наблюдавали и отклонения между 30,8 и 32см. (Kazhdan 1991, 1708). Като цяло държавата контролирала стандартите и разпределяла сред населението съответните образци - в случая със строителството - оразмерени пръчки, но въпреки това не винаги е възможно да се установи използваната система (Kazhdan 1991, 1358-1359).

Р. Остерхаут приема, че от VII век нататък същинските архитектурни планове, чертани на хартия изчезнали, което се дължало на редица причини, най-вече на резкия спад в образователния ценз на майсторите, които не били грамотните хора от предходната епоха, а по-скоро занаятчии в съвременния смисъл на думата. Единственият запазен „строителен чертеж“ от интересуващия ни период е направен върху една тухла в църквата „Св. София“ в Охрид (Osterhout 1999, 62-63).

Изглежда че ситуацията в Кавказ била по-различна, тъй като честата употреба на квадри там изисквала специфична организация на работата. От Грузия произхожда едно рядко свидетелство - релеф, представящ отделните фази на строежа на църквата „Св. Богородица“ от Корого (X в.), в центъра на който се вижда ктитора с модела на храма в ръце. На релефа са изобразени и други интересни сцени, като отсичането на каменните блокове, тяхното обработване и пренасяне към строежа. Подобна дейност с масово използване на животинска тяга със сигурност е извършвана и в Плиска и Преслав.

През ранното средновековие в Кавказ широко се използвала и специфична местна метрична система, производна от иранската. Един конкретен монумент от ранното средновековие (VI век), с който прабългарите били запознати, изисквал прецизна организация на работата и голям разход на средства - крепостта Дербент, изпълнена изцяло от квадрова зидария в системата биндер-лойфер. От стените ѝ произхожда цяла серия надписи, носещи важна информация за организацията на строителството в региона (Гаджиев, Касумова 2006, passim). Преобладаващата част от надписите, разположени през известно разстояние на около 1,7 - 1,9 м от съвременния терен следват формулата „Това и оттук нагоре го направи X, амаргар в Адурбадаган“. От тези текстове става ясно, че стената била изградена на сектори, като отделните сектори били надзиравани от няколко различни чиновника - *амаргар*-и, които следели за правилната работа на майсторите. В единични надписи се споменава, че стената била дебела четири царски лакътя (Гаджиев, Касумова 2006, 35-49). Учените, изследвали надписите от стените на Дербент, приемат, че те не се намират в директна връзка със строителните знаци, поставяни върху квадрите от главните майстори-строители, които били различни лица от *амаргаря*. По правило, със строителни надписи са маркирани само големи квадри, някои от които Г-образни.

В стените на Дербент се открива съответствие с установената в Сасанидски Иран мерна система, изследвана подробно от Д. Хуф, състояща се от царски лакът - 93 см, лакът - 46,5 до 50 см и стъпка - 23,25 см (Гаджиев, Касумова 2006, 35-49), за която става дума в надписите.

В българската историография до момента не е правено изследване, което да изясни каква строителна мерна система е била използвана при изграждането на монументалните съоръжения в Плиска и Преслав. Този въпрос обаче е от огромна важност, тъй като, ако се открие съответствие с мерните системи на Византия или Иран (Кавказ), това би означавало да знаем към коя строителна традиция принадлежат работилите в Дунавска България майстори.

Опит за метрично изследване на християнската средновековна култова архитектура у нас е осъществен от Й. Динолов в началото на 60-те г. на XX век (Динолов 1963, passim). Той обаче базира търсенията си на съвременната мерна система, а опитите му да приравнява резултатите към византийската се изразяват в разделянето на получените резултати на византийски пръсти (*δάκτυλοι*). За размер на пръста Й. Динолов приема 0,0195 м, а за стъпката - *πούς* - 30,48 см (Динолов 1963, 17). Авторът предполага, че в измерванията на средновековното строителство би следвало да откриваме модул, който според него е дебелината на надлъжните основни зидове на храмовете - северен и южен (Динолов 1963, 159). Докато изборът на модул изглежда сполучлив, оразмеряването чрез византийската система е направено не особено коректно, тъй като всъщност не пръста, а стъпката - *πούς* е била основната мярка при строителството и всеки възможен модул би следвало да може да се изрази в стъпки, а не в пръсти. Въпреки слабостите, изследването представлява добра теоретична база за провеждането на метрични изследвания с намиране на модула на сградата.

За съжаление от езическите монументи в Дунавска България до нас са достигнали най-вече основите и по няколко реда квадри от суперструкцията. Това ограничава възможностите за метрични изследвания. Методът, който бихме могли да приложим е опростен - да се делят дължините и ширините на монументите на всички известни мерни единици и при получаване на сравнително точни резултати - близки до кръгли числа, бихме могли да допуснем, че има съответствие. Паралелно с това е възможно да се проверява и съотношението между дължината и ширината на сградите, където се търси наличието на златното сечение или на популярните в Константинопол съотношения като 1:2.

Таблицата по-долу представлява опит да се приложат византийските и персийски мерни единици към размерите на някои съоръжения в Плиска и Преслав. Трябва да се отчита при това, че в достъпните публикации размерите на основите са закръглени, което постига точни резултати според съвременната метрична система, но води до отклонения от гледна точка на средновековните мерки. Освен това самите майстори допускали грешки, тъй като използваните от тях „уреди“ за оразмеряване всъщност били дървени пръчки и въжета, като първите не били абсолютно прецизни. Не на последно място, изследванията на надписите от Дербент показват, че при полагането на градежа, майсторите отчитали дебелината при първия ред квадри от суперструкцията, като при следващите редове се явявал отстъп и оттам - отклонение от заявената в надписа дебелина. Византийската оргия - 2,1 м, не фигурира в таблицата, тъй като тя е по-скоро земемерна единица, докато за оразмеряване на сгради се е използвала византийската стъпка. Използването на оргията в България обаче не бива да се отхвърля автоматично, тъй като за разстояние от 20 000 оргии става въпрос в Търновския надпис на кан Омуртаг (Бешевлиев 1979, 192-200).

Анализът на резултатите води до най-общи констатации: първо, византийската стъпка (в два варианта, прецизен и закръглен) почти не дава точни резултати, каквито обаче получаваме за някои от съоръженията при прилагането на кавказко-иранската метрична система. Наблюдава се и повтаряемост на определени съотношения. Допуска се, че при изграждането на сградите патроните и майсторите са се придържали към оразмеряване в стъпки в цели числа. Несъмнено някои от тези числа са изразявали определени разбирания. Така например Малкия дворец - източно крило, измерен в лакти дава съотношение 40:30; съотношението на размерите на правоъгълното капище пред Крумовия дворец, измерено в царски лакти е същото. Съотношение 40:30 в лакти имат и стените на „административната сграда“ в Преслав. Самият Крумов дворец, измерен в царски лакти, дава приблизително 80:64 за своите външни размери, което отново може да се сведе до съотношение 40:30.

Друго наблюдение е, че Тронната палата в Плиска дава приблизително съотношение 50:30 царски лакътя, което е равно на съотношението в лакти на вътрешния правоъгълник на разположения до нея ези-

Град/монумент	Размер в см.	Виз.система	Виз.система	Кавказка/Персийска система
		стъпка 31.5 см съпка 31.23 см стъпка 31см.	оргия 217 см оргия 210 см оргия от 187 см	царски лакът 93 см; лакът 46.50 см; стъпка 23.25 см
Плиска Малък дворец - изток	1900 / 1400	60.32 / 44.44 60.84 / 44.83 61.29 / 45.16	8,75 / 6.45 9,04 / 6.66 10,16 / 7.48	20.43 / 15.05 40.86 / 30.11 81.72 / 60.22
Плиска – Тронна палата	4850 / 2650	153.97 / 84.13 155.30 / 84.85 156.45 / 85.48	22,35 / 12,21 23,09 / 12,61 25,93 / 14,17	51.15 / 28.49 104.30 / 56.99 208.60 / 113.98
Плиска голям вз.храм а)външен правоъгълник	3800/ 2700	120.63 / 87.71 121.68 / 86.46 122.58 / 87.09	17,51 / 12,44 18,09 / 12,85 20,32 / 14,43	40.86 / 29.03 81.72 / 58.06 163.44 / 116.13
б)вътрешен правоъгълник	2360 / 1460	74.92 / 46.35 75.57 / 46.75 76.12 / 47.09	10,87 / 6,72 11,32 / 6,95 12,62 / 7,80	25.38 / 15.70 50.75 / 31.40 101.50 / 62.80
Плиска-квадратен храм	2400 / 1600	76.19 / 50.79 76.85 / 51.23 77.42 / 51.61	11,06 / 7,37 11,42 / 7,62 12,83 / 8,55	25.81 / 17.20 51.61 / 34.41 103.23 / 68.82
Плиска Болярско жилище	1600 / 1220	50.79/38.73 51.23/39.07 51.61 / 39.35	7,37 / 5,62 7,62 / 5,81 8,55 / 6,52	17.20/13.12 34.41/26.24 68.82/52.47
Плиска "Крумов" дворец	7450 / 5950	236.50/188.88 238.55/190.52 240.32/191.93	34,33 / 27,42 35,47 / 28,33 39,83 / 31,81	80.10 / 63.98 160.21 / 127.96 320.43 / 255.51
Плиска Тухлена ограда на цитаделата	12800/8400	406.35/ 266.67 409.86/ 268.97 412.90 /270.96	58,98 / 38,70 60,95 / 40,00 68,45 / 44,92	137.63 / 90.32 275.26 / 180.64 нп
Преслав "патриаршески дворец"	2200 / 1700	69.84 / 53.97 70.45 / 54.43 70.96 / 54.83	10,13 / 7,83 10,47 / 8,09 11,76 / 9,09	23.66 / 18.28 47.31 / 36.54 94.62 / 73.12
Преслав – Тронна палата	3500 / 2200	111.111/ 69.84 112.07 / 70.45 112.90 / 70.96	16,13 / 10,13 16,66 / 10,47 18,71 / 11,76	37.63 / 23.66 75.27 / 47.31 150.54 / 94.62
Преслав Административна сграда а) външен правоъгълник	1828 / 1430	58.03 / 45.40 58.53 / 45.79 58.96 / 46.12	8,42 / 6,59 8,70 / 6,81 9,77 / 7,64	19.66 / 15.38 39.31 / 30.75 78.62 / 61.05
б) вътрешен правоъгълник	779 / 710	24.73 / 22.54 24.94 / 22.73 25.12 / 22.90	3,59 / 3,27 3,71 / 3,38 4,16 / 3,79	нп 16.75 / 15.26 33.5 / 30.54

Таблица 1. Представяне на български монументи чрез ранносредновековни мерни системи
Table 1. Bulgarian monuments presented through early medieval measurement systems.

Забележка: Византийските мерни единици са представени по Kazhdan 1991 и Osterhaut 1999, а кавказките - по Гаджиев, Касумова 2006.

чески храм. Квадратното капище в центъра на Цитаделата в ранната си фаза било приблизително 70:70 персийски стъпки.

Изследването би могло да се разшири и да включи други монументи от езическия период, като например към крепостните стени, където също се наблюдават интересни закономерности - например една от стените на аула при с. Цар Крум е около 93 м, което се равнява на 100 царски лакътя.

Трудно е да се прецени дали направените заключения са достоверни или става дума за случайни резултати. В първия случай, изведените числови характеристики на отделните сгради би следвало да се обяснят с културни особености, което представлява сериозна задача. За момента се налага изводът, че в Плиска и Преслав почти няма сгради, чиито пропорции да могат да се свържат с византийската архитектура. До появата на християнските монументи отсъства и популярното в Константинопол съотношение на дължината спрямо ширинато от 2:1, което се среща в много от синхронните византийски сгради (Ousterhout 1999, 78).

Важен е въпросът дали в някои от разгледаните монументи е приложено златното сечение (1:1.618). В Плиска такъв паметник е езическият храм пред Тронната палата, при който съотношението на размерите на страните на вътрешния спрямо съответните им във външния правоъгълник отговарят на пропорцията, известна от най-дълбока древност. Трябва да се отбележи, че размерите на основите на тази сграда, а и на други капища (квадратен храм в Плиска, „административна сграда“ в Преслав) дават едни от най-точните съответствия с иранската мерна система. Това наблюдение би могло да означава, че именно капищата следват най-устойчивия архитектурен модел, основан на богат опит.

Кои са били носителите на тези знания и умения и как е била организирана тяхната работа? Ценна информация за майсторите, работили в Плиска и Преслав, дават знаците от блоковете на монументалните сгради. На тях е посветена обширната работа на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1980). Обобщаваща монография на същата тема представя в началото на 90-те години Ж. Аладжов (Аладжов 1991), а през 1993 г. Я. Димитров предложи интересна статия върху знаците от монументални сгради в Плиска (Димитров 1993).

При изследване на знаците от каменната стена на вътрешния град в Плиска, Т. Макарова и С. Плетньова, изграждат перспективна хипотеза. Те смятат, че за построяването на отделните участъци от стената са били ангажирани различни групи майстори, като концентрацията на еднакви знаци трябва да се асоциира с една или друга строителни задруги (Макарова, Плетнева 1984, passim). Това мнение се потвърждава от наблюденията върху стените на Дербент - в техния строеж през втората половина на VI век участвали няколко бригади, които поставили знаците си по квадрите. Общо около 520 знака са регистрирани по протежението на стените, като в разположението им няма открита закономерност; за 450 от тях се предполага, че са знаци на майстори (Гаджиев, Касумова 2006, 95-97). Надписите на чиновниците-надзиратели по стените потвърждават разделението на сектори.

По отношение на знаците в Плиска, трябва да се припомни, че част от тях са върху вътрешните страни на блоковете и това може би представлява аргумент срещу обвързването им с майсторите-строители (Димитров 1993, 77). Въпреки това, подобно обяснение - че става дума именно за строителни знаци на майсторите - е най-логично и близко до разгледаните паралели. Знаците от вътрешните страни на блоковете биха могли да принадлежат на каменарите, които ги подготвяли и не участвали в самото изграждане, но несъмнено се числяли към задругите/гилдиите, ангажирани със строежа на монументите. От началото на IX век голяма част от тези майстори вероятно са били организирани в домашна българска строителна гилдия, работеща в Плиска и на други места. Това е едно от възможните обяснения за широкото разпространение на знака IYI върху градежите. Освен това, не бива да се подценява възможността част от знаците, още от най-ранния период, да са поставяни с ритуални или магически цели, каквато идея се вписва в представите ни за старобългарското езичество и културата на прабългарите въобще. Не е невъзможно подобни обреди да са извършвали самите строители.

Бъдещи по-прецизни изследвания на езическите монументи чрез прилагане на известните ранносредновековни метрични системи (в това число и при отчитане на отликите между регионалните школи), биха могли да дадат полезни данни за майсторите, работили в Плиска и Преслав. Подобен подход, в съчетание с писмени и археологически извори, би могъл да даде задоволителен отговор на въпроса за произхода на монументалната дворцова архитектура на Дунавска България.

Цитирана литература:

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерностите) (Разкопки и проучвания, 22). София, 1991, 71-154.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Гаджиев, Касумова 2006: М. Гаджиев, С. Касумова. Среднеперсидские надписи Дербента VI века. Москва, 2006.

Димитров 1993: Я. Димитров. Знаци по зидовете на монументалните постройки в Плиска. - Плиска - Преслав, 6, 1993, 69-78.

Динолов 1963: Л. Динолов, Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България. Опит за установяване на модул. София, 1963.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци от археологически паметници от средновековна България (VII -X век). София, 1980.

Макарова, Плетнева 1984: Т. А. Макарова, С. А. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 212- 223.

Митиленски: Захарий Митиленски. История. (http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text2.phtml?id=527).

Рънсиман 1993: С. Рънсиман. История на Първото българско царство. София, 1993.

Сюзумов 1960: М. Я. Сюзумов. О трактате Юлиана Аскалонита. - Античная древность и средние века. Сборник статей по истории древнего мира и средних веков, вып. 38, част. 1. Свердловск, 1960, 3-87.

Frye 1993: R. Frye. The Golden Age of Persia. The Arabs in the East. London, 1993.

Kazhdan 1991: A. P. Kazhdan. The Oxford dictionary of Byzantium. Oxford, 1991.

Ousterhout 1999: R. Ousterhaut. Master Builders of Byzantium. Princeton, 1999.

Metric studies of pagan monuments from Pliska and Preslav (Summary)

Todor Chobanov

This paper proposes a metric approach to the study of pagan monuments from Pliska and Preslav (eighth and ninth century AD) which has not been applied before. An attempt at such studies was made for Christian cult buildings in the 1960s; however, the results were unsatisfactory and were based on imprecise output data for the metric system used in Byzantium.

Before the discussion of the approach itself, the question of the master builders of these monuments is considered. The emphasis is on the fact that we know nothing about the personalities of the master builders who worked for Bulgarian rulers, with the exception of the *„technician"* Eumathius who went to work for Khan Krum.

The main facts about the organization of construction activities in the Byzantine Empire and the use of a measurement system by Byzantine master builders are presented. The conclusion is that throughout the High Middle Ages proper building was simplified. Two examples are examined, based on written sources: the fortress of Dara built by Emperor Anastasius in the sixth century, and the construction of a church directed by St. Nikonos in the tenth century. The author emphasizes the absence of real planning; the proportions of the structure were outlined on the very spot, and the measurements had been taken with ropes and sticks. Information on the organization of construction work is also considered along with building inscriptions, data on wall thickness etc., based on the fortress of Derbent, in present day Dagestan, where the Persian measurement system was applied and where the fortifications had been divided into sectors built by different construction teams.

Essentially, the study touches on the known values of the Byzantine and Caucasian-Iranian measurement systems applied to the foundations of the main pagan monuments at Pliska and Preslav: palaces and pagan temples. The 31.23 cm foot has been the standard of the Byzantine system; it is known from monuments such as Hagia Sophia in Constantinople, and is considered to be the most popular throughout the Empire. A foot 31.5 cm long was also used for the sake of more objective measurement. The Caucasian-Iranian system was based on average results, including the specifics of the Derbent fortress, which in turn were based on the foot/cubit/royal cubit sequence: 23,25 cm, 25-46,50 cm, and 5-93 cm, respectively.

The study leads to the conclusion that the correspondences with the Caucasian-Iranian system are closer, while almost no correspondences are observed for the Byzantine system (precise results). Neither do we find the 2:1 ratio between length and width known and preferred in Byzantine monuments, and appearing widely in monuments at Constantinople.

The preferred building proportions have also been established - 23,25, 46,50, 93 cm - while for the two parts of the so-called *Grand shrine* in Pliska we find the golden section with the measuring of the ratios.

The author also discusses the numerous signs found on monuments from Pliska and Preslav, as well as the division of the city walls in Pliska into various sectors built by different construction societies.

Thus, the evidence of the construction signs, the division of the walls into sectors, and the measurement studies allows one to draw the conclusion that Bulgarian pagan monuments from the ninth and tenth century AD were not originally connected with the Byzantine but with the Caucasian building tradition.

Българският сарактон в Тракия

Павел Георгиев

В памет на проф. Велизар Велков

Наскоро, под сходно заглавие, излезе полезна за научна дискусия публикация върху проблемите около завоюването на Тракия от хан Крум (797-814) (Рашев б. г. [2007], 120-127). В нея е направен преглед на мненията върху основния източник по темата: вторият надпис (№ 47, страна В) върху намерената при Маломирово (Хамбарлий), Елховско, антична ара с два текста от името на хан Крум (обр. 1) (Бешевлиев 1979, №№ 2 и 47), 173 и сл.). По тази причина тук няма да се спирам детайлно на всички становища.

Настоящата статия е опит да се изяснят основни въпроси около обхвата и характера на българските завоевания в Тракия и на този фон да се даде ново тълкуване на загадъчния термин *saraktoп* в надпис № 47.

Като отбелязва изрично ключовото значение на думата σαράκτον в този надпис, Р. Рашев се спира отново на нейния смисъл. Той отхвърля предпазливо тезата за тюркоезичния ѝ характер, отстояван от учени като С. Младенов, К. Шкорпил, П. Ников и Й. Венедиков. Отбелязва се мотивираното с пример от речника на тюрколога В. Радлов предложение на С. Младенов, sarak(ton) да носи значението: „стълб на ограда“ или „преграда що обгръща държавата“, респективно „погранична област“. Всъщност, повечето от посочените автори приемат, че загадъчната дума означава „област, подвластна околност, пространство, страна, предел“. Единствено Йордан Венедиков предлага тя да бъде схващана като „войска“. Първоначално В. Бешевлиев я превежда като „държава“, но в крайна сметка възприема последното мнение и пише: “думата „саракт“ означава „войска“, а не държавна територия, както личи и от обстоятелството, че надписът изрежда селища само на юг от Стара планина...“ (Бешевлиев 1979, 178). По отношение на заключенията на Й. Венедиков, К. Менгес, О. Прицак и В. Бешевлиев, е нужно да се отбележи, че описаните в надписа „лява“ и „дясна“ страна на въпросния saraktoп отстоят на около 200 км и това разстояние е прекалено голямо за войскови „фронт“ (Рашев б.г., 121).

Във връзка с несигурността на твърдението, че *saraktoп* е тюркоезично понятие, Р. Рашев напомня за алтернативното гледище на Анри Грегуар, който разчете в думата гръцкото χάρακτον (от χάραξ), т. е. „вал“. Като се позовава на писмените известия за строителство на съоръжения с това название от хан Крум при Адрианопол или Константинопол през 813 г. (Продължителят на Теофан, Скриптор инцертус, Псевдо-Симеон), той се съгласява, че σαράκτον може да е защитно съоръжение от типа на χάραξ и го отъждествява с вала „Еркесия“ (Рашев б. г., 122).

За да обоснове това, Р. Рашев се спира на посочените в Хамбарлийския надпис топоними. Според него „лявата страна“ на саракта с Анхиало, Дебелт и Созопол „има пълно съответствие по отношение на разположението на вала (Еркесия - П. Г.) и споменатите там крепости“ (Рашев б. г., 122, обр. 2). Авторът сам отбелязва, че Еркесия „завършва в южните покрайнини на Бургас“ и дори да приемем за меродавен нейния източен, а не североизточен, край, Созопол остава на югоизток от него (Георгиев 1999, 138-139). Този факт е необясним от гледна точка на отъждествяването на Еркесия с „линията на саракта“. Още по-драстично е разминаването между тях, ако приемем, че четвъртият поред пункт Ранули, се е намирал при устието на Ропотамо, където се идентифицира с т. нар. Вълчаново кале (Димитров 1982, 433-436). За да „отстрани“ тази пречка в своята теза, Р. Рашев направи опит да отъждестви Ранули с пътната станция Ранилум при Оризово, Чирпанско и да приеме, че четвъртото име от „лявата страна“ на саракта е записано погрешно, вместо на „дясната страна“. Това е произволно обяснение. Авторът му сам заключава, че локализацията на това селище „тепърва предстои“.

Ранули се е намирал южно от Созопол - „на морето или близо до морето“ (Бешевлиев 1979, 177; вж. още Soustal 1991, 423). В тази връзка искам да приведа нови съображения за локализацията му. Досега не е обръщано внимание, че в разказа си за действията на Михаил Глава Тарханиот по превземането на Анхиало, Мануил Фил споменава за „отстраняване“ на „кръвожадни жаби“ (ГИБИ, Х, 1980, 143). С тази метафора се има предвид местно название, което носи или е могло да бъде сближено с думата „жаби“. В латинския език думата „жаба“ е *rana*, умалително - *ranunculus*, а формата за множествено число - *ranu(ncu)lae* - личи отчетливо в името Ῥανουλη, като нейната стегната форма го възпроизвежда точно. Така че можем да приемем, че Мануил Фил е нарекъл „жаби“ жителите на селището, което се споменава в Хамбарлийския надпис. Ако се съди от неговия подтекст, то се е намирало на юг от Анхиало и вероятно е било разположено при сладководен, блатист басейн, изобилстващ с жаби. Такъв характер имат езерата около Бургаския залив, но също и долното течение и устието на Ропотамо.

Ако трябва да обобщя: източният край на вала Еркесия излиза на морския бряг между споменатите в Хамбарлийския над-

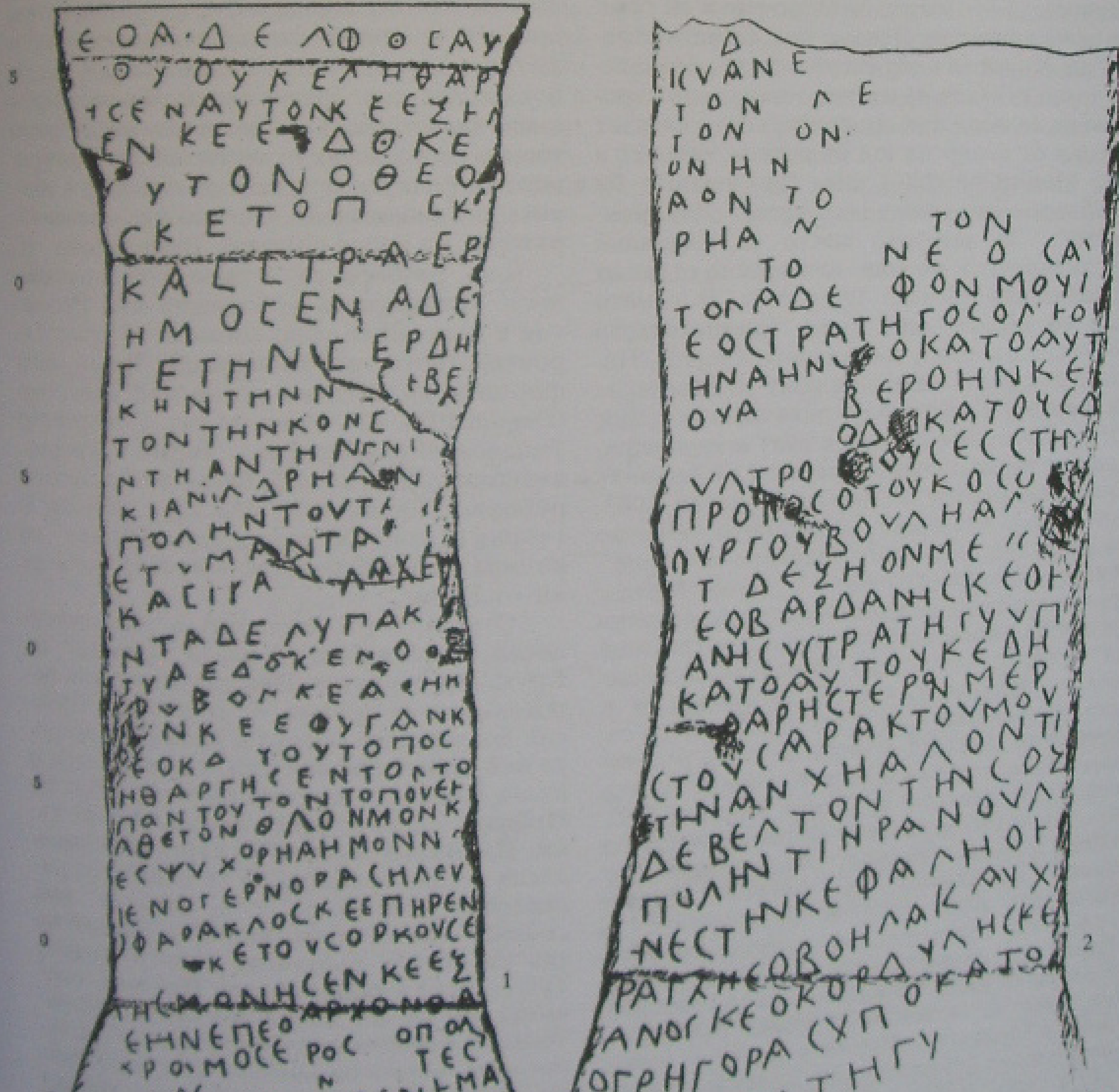

Обр. 1. Препис на Хамбарлийския надпис на хан Крум (796? - 814), (Музей Варна, инв. № III 934), по В. Бешевлиев: 1 Надпис № 2; 2 надпис № 47

Fig. 1. Trascript of Khan Krum's (796? - 814) Hambarli inscription. Varna Archaeological Museum, Inv. No. III 934 (after Beshevliev): 1 Inscription No. 2; 2 Inscription No. 47

пис градове (крепости) (обр. 2). Анхиало остава на около 30 км (по въздушна линия) на североизток. Дебелт се намира непосредствено от южната страна на вала, а Созопол и Ранули, са още пò на югоизток. Следователно източната граница на хан Крумовия *sarakton* е линия по морския бряг от север към юг, а не отделна точка на него.

Сходна е ситуацията и при „дясната страна" на сарактона. Берое (Стара Загора) остава на 40-50 км, северозападно от днешния Симеоновград, където е западният край на вала „Еркесия". Следва незапазено име и отново загадъчен топоним: Дултроини. В. Бешевлиев разчита без абсолютна категоричност: οἱ δύο κάτου Δουλτροηνοι и го оставя нелокализиран. Ясно е, че „дясната страна" на Крумовия сарактон е била обозначена също с 3 (или 4) местни имена, най-вероятно на селища или крепости, които следват посока от север на юг (Аладжов 1999, 27 и сл.; Момчилов 2007, 35). Най-южното би трябвало да схващаме като „Дултроини(те)". За неговото място са изказвани противоречиви мнения, или просто отказ от локализация (Soustal 1991, 255). В самото име се съзират две думи: нарицателното δοῦλος, οι, както и собственото Τροινός. Напоследък беше направен опит за свързване на името с известния от античността τρίβος (ὁδός) Τραϊανους (Траянов път) и идентификация с продължението на пътя от днешния Троянски проход в Тракия (Тодоров 2003, 409 и сл.). Всъщност, в местното название се откроява по-старото название на Берое - Августа Траяна (Αὐγούστη Τραιανή). В редица епиграфски и нумизматични паметници се среща определението „народ на Троянците" (ὁ δῆμος Τραιανέων). В надпис-посвещение на Аполон от Сливен се говори за т. нар. [β]ουλεβτὴς Τραιανέων, т.е. градски съветник от Августа Траяна, който е ръководил местното тържище като топарх (кмет), според В. Велков на Туида (Велков 1982, 42). То, както впрочем и по-рано известните Пизос и Дискудуратера, е било административно подчинено на Августа Траяна (Bounegru 1998, 208). В окрайнините на градската територия на Августа Траяна - Берое са съществували тържища, чийто жители са били подвластни на метрополията, така че са могли да бъдат считани за δοῦλοι Τραιανέων. Формите ἐμπόριον Δισκοδουρατέραι (тържище на Дискударатерците) и особено [β]ουλεβτὴς Τραιανέων, подсещат, че е възможно употребеният в двойствено (множествено?) число урбоним от Хамбарлийския надпис да произлиза от старинно название на селище, най-вероятно в южните или югозападни окрайнини от градската територия на Августа Траяна-Берое (обр. 2). В подкрепа на това обяснение ще посоча и пример за произнасяне на името „Траян" от българите през средновековието като Τρόιανος (Рек 1987, 177, бел. 9). Що се отнася до окончанието - ηνοι тук несъмнено са валидни примерите, посочени от В. Бешевлиев за формиране на местни имена в Тракия (Бешевлиев 1979, 175). Във византийски военен трактат от X в. под δουλεία се разбират видове работи, включително и военна служба (*negotium*) (Кулаковский 1908, 20, 48, индекс). Посоченият латински еквивалент на думата подсеща, че в случая като че ли е по-уместно да става въпрос за подчинение в търговско отношение, което, разбира се, приляга за едно тържище в окрайнините и по всяка вероятност на главен път, водещ от и към Августа Траяна-Берое. Възможно е също *Doultroinoi* да е означение на някакви военни съоръжения от византийско-българското погранчие (вж. за това по-долу) в южните или югозападни части от градската територия на Берое (Августа Траяна) (обр. 2).

Това, разбира се, е само една възможност. Тракийската урбонимия във Византия е съхранила ясно спомена за градостроителството на император Траян под формата на неговия *nomen* или *cognomen* (Dagron 1974, 61). Един от тях е например *Traianoupolis* (Doriscus, Терма Лутра), днешното Лъджа кьой, близо до Александруполис (Soustal 1991, 482 sqq.). Макар и твърде отдалечен, този „град на Траян" се намира на Егейско море в права линия на юг от Берое.

„Огледалното" сходство в разположението на селищата от двата „фланга" на Крумовия сарактон дава допълнителни основание да се приеме, че трасето на Еркесия попада като посока и краища в широка най-малко няколко десетки километра и дълга близо 200 км зона (полоса) (обр. 2). Нейната площ възлиза на около 1000 кв. км. Имената в надписа са само от нейната дясна и лява граница, но те самите са определени като μέρος, т. е. „страна" или „област" (Бешевлиев 1979, 176). Начело на тях са стояли съответно ичиргу-булията Тук (=Цок) и боила-кавхан Иратаис, подпомагани от по двама местни стратези. Техните пълномощия са в рамките на територия, наречена *sarakton*. Там те са имали административни, а не само военни функции. Това доказва участието на византийски (?) стратези в българското управление.

Възниква въпросът за прерогативите на споменатия в началото на надписа брат на хан Крум и подчинения нему стратег Лъв.

Възможно е, както се мисли досега, те да са администрирали трета, централна зона от саракτона, която ще да е била най-важна, тъй като е поставена под надзора на ханския брат. Това, както ще се убедим по-долу, е вярно само отчасти. По-правилно е да се допуска, че той е имал задачи, които са стояли над тези на ичиргу-булията и боила-кавхан. Интересно е, че не е споменат със служебна титла и това подсказва, че е изпълнявал ролята на личен пълномощник на хан Крум. Контролираната територия е оставала не само встрани, но изглежда и зад местонахождението на Крумовия брат, който съгласно данните от изворите, а и от местонахождението на надписа при днешното Маломирово, Елховско, е командвал войските, насочени към Адрианопол (Одрин). Никъде в надписа не се говори за пряко участие на хан Крум в управлението на „саракτона". Родителният притежателен падеж - σαράκτου μου не оставя съмнение, че дадената територия е била считана от хана за негово владение. При това положение е по-оправдано да се приеме, че става въпрос за новопридобита част от държавната територия.

Този подход дефинира *sarakton* като област, която е достигала на север вероятно до дн. Айтоска и Карнобатска планина (от изток) и Сърнена гора (на запад). Както изглежда, тези пѕланински вериги са определяли дължината на „лявата" и „дясна" половина на саракτона (обр. 2). Границата между тях е минавала най-вероятно по долината на Тунджа. На изток саракτонът опира на Черноморското крайбрежие, а на запад – вероятно до Чирпанските възвишения и долината на река Марица (Георгиев 1999, 137). На юг той остава с неясни граници. Важна точка тук е местонахождението на надписа при Маломирово, където В. Бешевлиев локализира постоянния войсковия лагер, ръководен от брата на хана в навечерието на битката на 22 юни 813 г.

Трасето на вала Еркесия остава общо взето по средата на тази полоса и може да

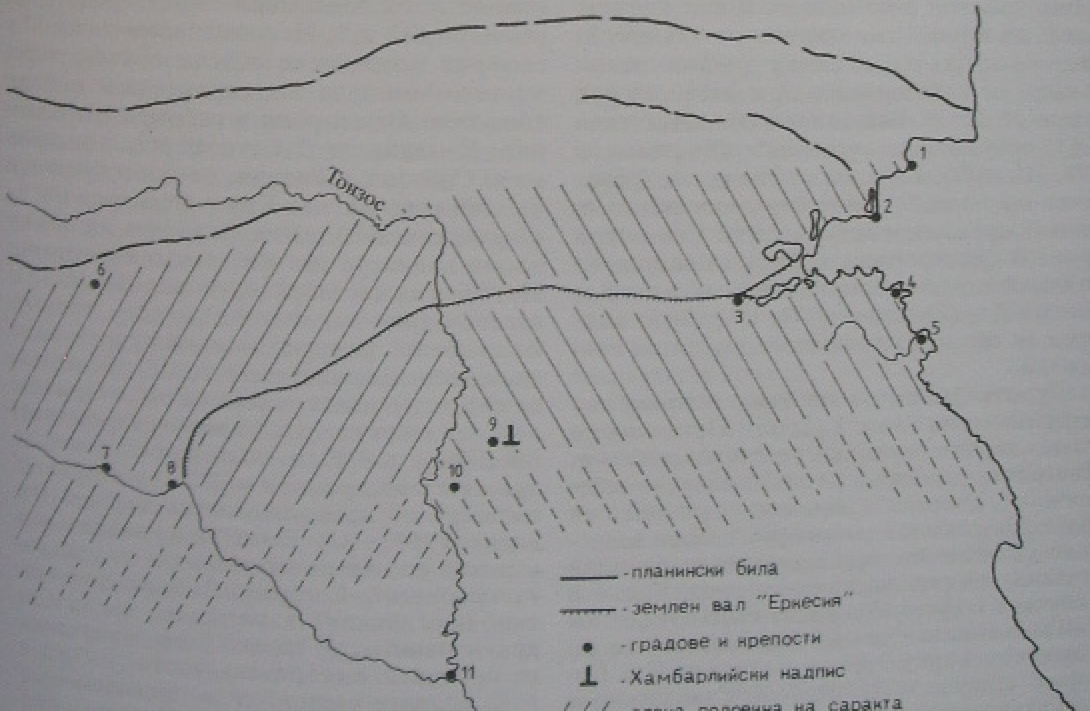

Обр. 2. Карта на българо-византийската погранична зона в началото на IX в.: 1 Месемврия; 2 Анхиало; 3 Девелт; 4 Созополис; 5 Ранули; 6 Берое; 7 Дултроините (нелокализирано); 8 Константия, дн. Симеоновград; 9 Крепост при Маломирово (Хамбарлий), Елховско; 10 Крепост при Мелница, Елховско (Версиникея?); 11 Адрианопол

Fig. 2. Map showing Bulgarian-Byzantine border zone in the early ninth century AD: 1 Mesemvria; 2 Anhialos; 3 Debelt; 4 Sozopolis; 5 Ranouli; 6 Beroe; 7 Dultroini (unidentified); 8 Constantia (now Simeonovgard); 9 Malomirovo fortress (former Hambarli), near Elhovo; 10 Melnitsa fortress, near Elhovo (Versinikia?); 11 Hadrianopolis

се приема за нейна укрепена линия (рубеж). При това положение, споменатите във втория Хамбарлийски надпис (№ 47) имена на градове и крепости са имали поскоро военно-административно значение в крайните части от двете половини на сарактона. Излизайки от това разбиране, мога да пристъпя към изясняване на неговата същност като понятие от военно-административната терминология.

Преди това обаче трябва да изразя отношение към възможността думата σαράκτον да е на мястото на χάρακτον и доколко тя се отнася за вала Еркесия. Аргументите на А. Грегуар, допълнени със сполучливи бележки на Р. Рашев, правят тази хипотеза сериозна. Възможно е наистина σαράκτον да е „диалектна севернотракийска гръцка изговорна форма“. Поприемливо е все пак, както мисли А. Грегуар, да става въпрос за грешка на писача заменил Х със С, както това е забелязано и в други думи на двата надписа от Хамбарлий (Бешевлиев 1979, 109-110). Към това бих добавил още нещо. Прави впечатление, че в ред 11 на първия от тях (№ 2) думата κάστρα е изписана с двойна сигма. Същото се наблюдава и при ἐστήν на ред 14 при № 47. В. Бешевлиев обяснява това със „сричковата граница“ (Бешевлиев 1979, 110 и 47). Не е ли то следа от „фонетичен правопис“, който отразява акцентираното произношение на звука С в някои думи? В криптограма от Плиска например виждаме подобна замяна на думата τύμβος със σύμβος (Георгиев 1992, 109). Тези въпроси са обаче от компетентността на езиковеди.

Думата χάρακτον не носи непременно значението на „вал“ (χάραξ). При това не само заради специфичното окончание. Глаголът χαράσσω (-ττω) означава отбелязвам“, „чертая“, „браздя“ (в речника на Sophokles: to mark „маркирам“. Това значение се използва при очертаване на план (схема) на строеж върху терена. Такъв е случаят с формите χαράσσω/διαχαράσσω в Patria Konstantinopoleos, използвани за заложения върху терена план на „Св. София“ (Dagron 1984, 199, 223). Става въпрос за акта на т. нар. *limitatio*, при което по етруска традиция, възприета от римляни и византийци, при залагане на строежа на град, храм, граница се прокарва символична бразда, която е отначало сакрална, а не фактическа рамка на строежа (Daremberg et Saglio I,2 1887, 1450, s.v. consecratio). Така че зад σαράκτον (=χάρακτον) теоретично би могло да се разбира не непременно Еркесия, а „начертание“ (χάραξις, εως) на символична бразда за строеж в рамките на зоната, наречена σαράκτον. В такъв случай, в надписа се говори може би за акт на *limitatio* и *consecratio* (етнографски примери за съхраняването на този античен обряд у нас вж. у Венедикова 1958, 779 и сл.).

За да докаже, че Еркесия е строеж от времето на хан Крум, Р. Рашев привежда съображения за него като военновременно съоръжение, издигнато при престоя на значителни български войски в Тракия през 812 г., т. е. преди настъплението към Адрианопол и Константинопол през лятото на 813 г. Това допускане е трудно приемливо, като се имат предвид мащабите на отбранителното съоръжение, а и хода на самите събития. От решаващо значение е обаче датата на надпис № 47. Мненията за това са различни и се колебаят в годините между 812 и 814. Резюмирайки ги, цитираният автор застъпва гледището, че надписът е изготвен „между превземането на Дебелт през юни-юли 812 г. и преди превземането на Месемврия през средата на ноември 812 г.“. Неспоменаването на Месемврия може да се обясни обаче с това, че тя е оставала зад сарактона и поради това не е имала роля в неговото управление. И макар че Дебелт, Берое, а вероятно и Созопол и Ранули, са били превзети от войските на хан Крум още през 812 г. (Златарски 1970, 338 и сл.), това не доказва, че надписът датира от същата година. Не бива да се забравя, че надпис № 47 е изсечен след надпис № 2, чийто начален текст беше уместно реконструиран като първичен (Бешевлиев 1979, 110). Бешевлиев счита, че двата текста са от „непринадлежащи един на друг първобългарски надписа (№ 2 и 47)“, т. е. те не са писани по едно и също време, въпреки че вторият е своеобразно продължение на първия (Венедиков 1995, 113). В текста на надпис № 2 изрично се говори за завземане на „силните крепости“: Сердика, Дебелт, Константия, Версиникия, Адрианопол, както и за други, които „от страх“ били изоставени от противника (гърците), които „избягаха в (?) долната страна“, т. е. в околностите на византийската столица. Следователно надпис № 2 описва събития не само от 812, но и от лятото на 813 г., и можем да приемем, че „е издълбан навярно между 813 и 814 г.“ (Бешевлиев 1979, 115).

Както изтъква В. Златарски, желанието на българския владетел през 812 г. било да „действува в кръга на предишните отношения и граници с Византия“ (Златарски 1970, 340; ГИБИ VI 1960, 284). В тази връзка той поискал възстановяване на отношенията с Империята, въз основа на сключения от Кормесий договор, който (според Теофан!) „очертавал (περιεῖχον) границите (мн. ч. П.Г!) зад (ἀπὸ) Милеоните в Тракия“ (ГИБИ VI 1960, 285). По въпроса за „Милеоните“ е писано много, но те остават неидентифицирани. Според непубликувани мои проучвания, зад това име може да се крият малките крепости („мандри“) в Североизточна Тракия, които попадат в територията наречена *sarakton*. Самата граница от 716 г. е оставала на север от тях, по билото на Стара планина или хребетите пред нея.

През есента на 812 г., във връзка с водените преговори за сключване на договор, се създали условия за установяване на погранничие, т. е. буферна зона между България и Византия, която да остава на юг от градските територии на Созопол и Берое. Възможно ли е тогава да е бил изграден и валът Еркесия? Това ми изглежда невероятно и поради кра̀тките срокове за построяване на дългото над 130 км защитно съоръжение. То се състои от ров, вал, вероятно с лека преграда върху гребена (т. нар. *sudes*), както и от спомагателни елементи в отделни пунктове. За неговото изграждане е бил необходим значителен брой работници и достатъчно време. Така, за 20 километровото землено укрепление на Плиск оба са били използвани, според изчисления, около 10 000 души за около 100 дни (Рашев 1985, 13). За Еркесия при същия норматив биха били нужни 5-6 пъти повече работници и време. А това означава, че съоръжението е могло да бъде построено за повече от година с пределните за демографските възможности на Тракия по това време около 50 000 души. Тези разчети, макар и относителни, отхвърлят възможността валът да е бил построен не само през 812, но и през 813 г. Дори и да допуснем, че отбранителната линия е била планирана още след първоначалните успехи на хан Крум в Тракия, а е била изпълнена през 812 - 813 г., остава необяснимо защо отвъд нея, във византийско разположение са останали градове като Никея, Проват, Филипопол, Филипи и „други укрепления“, за които Теофан Изповедник информира, че попаднали в ръцете на българите още през юни 812 г. (ГИБИ III 1960, 284).

През м. февруари 813 г. хан Крум планирал мащабна акция по окупиране на останалата част от Тракия. Намерението му, както пише Теофан, било „да нападне внезапно из засада жителите на Тракия“. Гръцкият текст изрично свидетелства за нейното „целокупно“ (ἀθρόος) овладяване. Използваната глаголна форма λοχῆσαι дава указания, че българските действия били планирани като акции по отряди, действащи вероятно по основни направления. Продължителят на Теофан, от своя страна, определя намеренията на българския владетел през първата половина на 813 г. като стремеж към τὰς ὑπερορίοις ἐκείνας ἀπειλάς, т. е. към постигане на „някакви застрашителни свръхграници“ (ГИБИ V 1964, 110). Впрочем, терминът ὑπερόριος има определено значение: „qui est au-dela de ses frontières, т. е. това, което е отвъд тези граници“ (Casevitz 1993, 20). Очевидно, става въпрос за план за анексия на „целокупна Тракия“. Според автора, който следва разказа на Скриптор инцертус, хан Крум бил заставен от Михаил I да остане „в отечествените си предели“ (οἰκείοις ὅροις), но да не излиза и да не опустошава нашата земя“. Последният израз на Продължителя на Теофан би могъл да се приеме за указание, че хан Крум е останал в пределите от север на Стара планина. Информациите на Скриптор инцертус, а и на Хамбарлийския надпис, не оставят съмнение, че българските войски са контролирали завладяната през 812 г. територия от Североизточна Тракия. Определянето на нейните предели като „отечествени“ за българите е важно указание, че поне част от тази територия е била считана за „българска“ още преди войната от 811 г. Може да се приеме, че допустимият контрол върху нея е оставал до т. нар. Милеони в Тракия.

При тази ситуация изграждането на съоръжение като вала Еркесия от хан Крум при изразените намерения за настъпателните военни действия в Тракия през 813 г. изглежда неоправдано.

На първо време, действията на хан Крум били осуетени „и той се завърнал, без да направи нещо, като загубил немалко хора“. През м. май Михаил I Рангаве (811-813) „обхождал Тракия със своите войски и стратези“, за да предотвратява преските и стратези“, за да предотвратява превземане на градовете и крепостите там. Неговите военноначалници твърдели, че българският владетел „няма да се осмели да дойде срещу него (императора - П.Г.), докато той си седи в собствената страна“ (ГИБИ III 1960, 288).

Действията на двете войски до битката на 22 юни 813 г. са били „позиционни“ и, както пише Теофан, императорските войска „съсипвали местните жители... по-тежки „съсипвали местните жители... по-тежко от варварско нахлуване“. Като следствие от това може да се приеме преминаването на византийски стратези, вероятно от горнотракийската низина, на служба в рамките на хан Крумовия сарактон.

Следователно картината, фиксирана в Хамбарлийските надписи (№№ 2 и 47), съответства на военно-политическата ситуация в североизточна Тракия най-рано към средата на 813 г. По това време българите, изправени пред форсиращата на юг от тях армия на Михаил I, са били принудени да останат в своите завоевания от предната 812 г. Тогава се появила и потребността от нарочен гръкоезичен текст, в който да се посочат основанията за анексиране на новата територия към България. В първия от тях (№ 2) за причина са изтъкнати клетвопрестъпните действия на Никифор I Геник (Бешевлиев 1960, 289). Крепостите Сердика, Дебелт, Константия, Версиникия и Адрианопол са обявени за покорени с божия помощ. Останала в ръцете „на гърците“ територия е наречена „долните места“, т. е. земята (страната), която лежи на юг от овладяната територия (Бешевлиев 1979, 112).

Вторият текст (№ 47) очертава въпросната област *sarakton*. Тя наподобява оформената като зона, а не като линия, византийско-арабска граница през IX-X в. в Северна Сирия и Горна Месопотамия, която била разпределена на неголеми теми (Tate 1992, 154). Ако този пример е удачен за нашия случай, вторият Хамбарлийски текст конституира създаване на български погранични административни единици с изявено военен характер, следвайки византийския пример.

Споменаването на Адрианопол в първия надпис (№ 2) отмества датата на неговото издаване след завладяването му от българите, регистрирано едва след победата на 22 юни 813 г. в неговите околности. Непосредствено след битката, войски, под командването на брата на хан Крум, останали да обсаждат града, докато главните сили се отправили към столицата на Империята (ГИБИ III 1960, 289). Повреденият край на текста загатва за тези събития, така че е по-приемливо да отнесем неговото изсичане най-рано през м. юни-юли 813 г. Тогава той ще да е бил поставен на мястото на постоянния лагер на българските войски в околностите на Маломирово (обр. 2).

Друга мярка би бил евентуален акт на отграничаване на новата българска територия от Империята и построяване на защитно съоръжение (χάραξ). По-вероятно е обаче да е бил извършен само символично прокарване на бразда за отграничаване (*limitatio*), и то преди средата на 813 г. Указанието на Скриптор инцертус, че през първата половина на 813 г. войските на Михаил I „се приближили към клисурите“ (ГИБИ IV 1961, с. 17) не подкрепя възможността пред тях да е функционирала стационарна българска преграда.

Събитията след битката в околностите на Адрианопол показват, че намеренията на хан Крум да търси признание на статуквото (март-юни 813 г.) били изоставени. Явявайки се под стените на Адрианопол и Константинопол неговите амбиции нараснали още повече.

Впрочем, действията на българския владетел пред византийската столица имали изключително ритуален, а не истински военен характер. Нека ги припомня. Най-напред, той „обикалял“ (περιῄι) пред нейните стени „от Влахерните до Златните врати, показвайки своята мощ“ (ГИБИ III 1960, 289). Посочената глаголна форма съответства на тази, която Теофан използва, когато говори за границата по договора от 716 г. (вж. по-горе). Така че е по-правилно да я превеждаме също с „очертаване“ и да заключим, че хан Крум извършил маркиране на граница непосредствено пред стените на Константинопол. Този ритуал е бил „съпроводен с нечестиви и бесовски жертвоприношения на ливадата между Златните врата и морето“ (Бешевлиев 1981, 85-86). Принасянето на жертви, чрез хвърлянето им в специален ров и поръсване с чиста вода от весталки съпровожда и римската церемония на *consecratio* на граници на град, храм или друг строеж (Daremberg et Saglio I,2 1887, 1450-1451). Разказът на Скриптор инцертус и други византийски автори за церемониите на хан Крум под Константинопол са твърде сходни с него в редица отношения (ГИБИ IV 1961, 20). Българският ритуал включвал влизане на хана в морето, измиване и поръсване с вода на войниците; приветствия от докараните, изглежда за целта, наложници (дали те не са играели ролята на римските весталки?). Във връзка с това е и неговото искане „да забие копието си в самата Златна врата“. Това действие разкрива същината на церемонията. Известно е, че у хуни и други народи е съществувало поверие, че щом владетелят получи право да забие копието си в портите на един град, той може да се счита за завладян. Следователно, действията на хан Крум могат да се дешифрират като стремеж към магическо, а след това и към фактическо покоряване на византийската столица (Бешевлиев 1981, 86). В тази връзка е ценно свидетелството на Георги Монах, че в опита си да проведе преговори с новия император Лъв V (813-820), хан Крум използвал πειραστικοὺς λόγους (ГИБИ IV 1961, 56). Преводът „изкусни слова“ не е задоволителен. Изглежда става въпрос за „изкусителни думи“ или, още по-вероятно, за “дръзки (заплашителни) думи“ на българския хан към управляващите в Константинопол. Текстът на първия Хамбарлийски надпис напомня за стилистиката на ханската реч пред Константинопол през юли 813 г.

Твърдението на Скриптор инцертус, че пред неговите стени е бил насипан вал, следва да се приема с резерви. От изворите знаем, че престоят на войските на хан Крум под Теодосиевата стена започнал на 17 юли и траял около месец. Крепостната стена тук е с дължина е 5632 м (Janin 1964, 265). За изкопаването на ров и насипването на вал с такова протежение са били необходими поне два месеца изтощителен труд на самата войска. Това е невероятно, особено като се има предвид, че подобно военнозащитно съоръжение е безсмислено за армия, която не е имала намерения за продължителна обсада. Така че изглежда става въпрос само за акт на „заораване“, който е трябвало да покаже, че Крумовите владения се простират вече досами стените на имперската столица и остава само нейното превземане, което било оставено за планирана и обезпечена със съответните средства кампания през 814 г. При това положение е съмнително дали използваната от анонимния автор дума χάρακα означава „вал“. По-правдоподобно е, с оглед на гореказаното, зад нея да виждаме „маркиране“. Това очевидно е значението на думата и в Продължителя на Теофан и други хронисти, когато говорят за „обсадата“ на Константинопол от княз Симеон през август 913 г.(ГИБИ V 1964, 126).

На тази основа приемам, че през юли-август 813 г. хан Крум е извършил под стените на Константинопол продължение на церемонията (*limitatio*, *consecratio*) по устройване на нова символична граница на държавата. Следствие на това именно е бил изсечен втория текст от Хамбарлийския надпис (№ 47). Той постановява създаването на български *saraktoп* в Източна Тракия. Този акт, а и надписа можем да датираме най-общо през лятото или ранната есен на 813 г.

От анализа на наличния фактологичен материал става ясно, че построяването на Еркесия не може да се датира към 812-813 г. Няма сериозни основания да се съмняваме обаче, че валът е бил трасиран в рамките на договорената още през 716 г. зона, която Теофан определя с „Милеоните в Тракия“. Не подлежи на съмнение и това, че тя е била разширена поетапно през втората половина на 812 и първата половина на 813 г. Съвпадението на трасето на вала „Еркесия“ с описаната в Сюлейманкьойския надпис на хан Омуртаг (№ 41 у Бешевлиев) ὁροθεσία, т. е. поставяне на граница (*la fixation des limites, des frontières*, cf. Casevitz, 20) е указание за тяхното обвързване след подписване на мирния договор от 816 г., но все пак е недостатъчно да докаже, както приех, че строежът на вала е от това време (Георгиев 1999, 131-140).

Време е да формулирам своя хипотеза за смисъла на понятието *saraktoп*.

Анализът показва, че *saraktoп* трябва да е означение на погранична област, а не гранична или укрепена линия. Трасето на вала Еркесия попада в нея, като е възможно да се е съобразявал с посочените още с договора от 716 г. Μηλεώνων τῆς Θράκης. В случай, че „Милеони в Тракия“ могат да се отъждествят със самия вал като отбранително съоръжение в приграничната зона (вж. в тази връзка значението на μέλλειν или μέλλησις, εως (ἡ)), трябва да приемем застъпеното още от В. Златарски мнение, че Еркесията е била изградена още в началото на VIII в. (Златарски 1970, 231). Това засега е трудно приемливо, тъй като специфичното название визира по-скоро приграничната зона между България и Византия и се припокрива донякъде със сарактона от Хамбарлийския надпис. Това личи от смисъла на целия Теофановия израз: ὅρους περιεῖχον ἀπὸ Μηλεώνων τῆς Θράκης. Първите две думи в него могат да се преведе буквално като „обградена граница“, а целият израз като „гранична околност зад Милеоните в Тракия“. Очевидно тук става въпрос за гранична зона (пограничие), а не гранична линия.

През Античността и Средновековието приграничната зона между две държави често е дефинирана по-ясно, отколкото самата гранична линия (Tate 1992, 153-154; Trousset 1993, 25 sqq.). Най-често за limes се приема течението на река или друга естествена преграда, а там, където такива липсват се строи изкуствена (ров, вал с палисада) с просеки за преминаващите от там пътища (Daremberg et Saglio III 1904, 1255 sqq.). Това не означава, разбира се, че всяка изкуствена преграда има характер на договорена гранична линия. Съоръжения от типа на вала в Британия, големият вал в Добруджа или в северна Африка играят ролята на вътрешни прегради, които са имали повече полицейски, отколкото чисто военни функции (Paulys-Wissowa 1927, col. 633 sqq.; Guey 1939, 178 sqq.; Георгиев 2005, 23-40). От тази гледна точка валът Еркесия може да се приеме за вътрешен отбранителен рубеж. Съвпадението на неговото трасе с договорената през 816 г. българо-византийска граница (вж. текста на Сюлейманкьойския надпис на хан Омуртаг), доказва характера му на гранично съоръжение към тази дата.

Приграничната зона носи названието μεθορία и обикновено има изрично посочена дълбочина (Paulys-Wissowa 1927, 638 sqq). Понякога тя се измерва в стадии, но в повечето случаи мярка е римската миля или персийска парасанга. По време на войната на император Комод с маркомани и квади през 180 г. се предписва създаване на χώρα μεθορία, която да има ширина от τεσσαράκοντα σταδία, т.е. „четиридесет стадии", чрез които да се изолира самата граница (Ibidem, 639). Това е буферна зона, „ничия земя" (*terra nullus*) или *metaxa, eshatia* (Casevitz 1993, 17). У Тукидид се среща например изразът ἔστι δὲ λιμὴν ἔρημος καὶ ἔσχατος πρὸς τὰ μεθορία τῆς Ἐπιδαυρίας („това е едно пусто пристанище, което е последното, вървейки към границата на Епидавър") (Ibidem, 23, n. 39). Съчетания като „краен остров", „крайно пристанище", „пещера" и др. се срещат и у Херодот. Понякога с тези и други думи се означава и границата между обитаемия и необитаемия свят, между Гърци и Варвари (Ibidem, 23).

Византийските автори използват термините ὅρια, μεθορία и за българо-византийската граница през средновековието, а зоната между т. нар. Сидера и Девелт, наречена Загора, отстъпена според Продължителя на Теофан едва на княз Борис (852-888), е определяна като ἐρήμη, т. е. „пуста" (Иречек 1974, 747 и сл.). Разположението й между Сидера, т. е."Веригава"(букв. Зелената планина) и Дебелт доказва, че става въпрос за северната половина от очертаната в Хамбарлийския надпис полоса. В светлината на цитираните по-горе определения за граница в гръцкия език е ясно, че характеристиката на тази зона като „пуста земя" не трябва да се приема буквално, както се прави в нашата историография, тъй като това е традиционно означение на буферна зона между Империята и нейните съседи, приемана все още като част от т. нар. Barbaricum. Същата тази пригранична зона се среща в изворите и под други названия, като например Парория (=Пограничие).

Смятам за важно да посоча тук и едно нейно малко известно име. Става въпрос за срещаното единствено в житието на Йоаникий от монаха Сава название на територия Λίβα (Λίμα), обитавана от „българиуни", които през 809 г. нападнали тракийските предели на Империята (ГИБИ IV 1961, 133). Направените досега обяснения на това название и особено неговата локализация, включително и застъпеното порано от мен виждане, не са изчерпателни (Георгиев 2002, 220-222). Налице са реални податки за локализиране на въпросната област в крайните източни части от приграничната територия, най-вече край бреговете на Бургаския залив с прилежащите към него сладководни басейни (езера), чиито блатисти води и пристани са изглежда в основата на двойното наименование. Разположението на „уно-българи" в низината на югоизток от Айтоската планина потвърждава още по-категорично, че тази зона е била контролирана от тях още преди 811 г.

Загадъчното σαράκτον от Хамбарлийския надпис всъщност има за основа първоначалната дълбочина от 40 римски мили (около 60 км) на пограничната област между България и Византия.

В гръцкия език числителното τεσσαράκοντα „четиридесет" има съкратена форма: σαράκοντα (Sophokles 1911, 979, 1079; Reiskii 1830, 567,8). В неговата основа лежи вулгаризирана гръцка форма (вж. още Кулаковский 1908, 2,9). При разглеждания паметник тя е израз на съкратеното произношение на израза „четиридесет" (τεσσαρακοντάς, άδος) или още по-вероятно на неговата субстантивирана форма, при която се е получило [τεσ]σαράκ(ον)τός(ν). С числителното „четиридесетте" се имат предвид изглежда мерните единици, с които е била договорена приграничната зона между двете държави. В нея се забранявало строеж на крепости. Теофан Изповедник и Патриарх Никифор сочат, че такава рестрикция между двете страни е имало и през VIII в. Тя била нарушена по разпореждане на Константин V през 756 г., което довело до военен конфликт (ГИБИ III 1960, 270, 301; Златарски 1970, 267). Съгласно текст на Йоан Ефески, договорът между ромеи и перси предвиждал „че в някакво си количество мили (сир. mila) от границите, нито те, нито другите, нямат право да строят (крепости)" (Пигулевская 1941, 146). Сходен текст за забрана строежа на крепости ἐν τοῖς ὁροθεσίος χωρίων предлага и Менандър, на основата на което с основание се допусна, че подобна клауза е съществувала и в българо-византийския договор от 716 г. (Бешевлиев 1960, 288). В случая е важно, че според византийската практика пригряничните зони са измервани в римски мили. По тази причина Псевдо- Захарий Ритор говори за „област Лимитон" (Пигулевская 1941, 159).

Тук, чрез редуцираното числително „четиридесет" дълбочината на зоната (Либа/Лима, според житието на Йоаникий) е определена на 40 мили. Изглежда, че тази мярка е била обичайна за погранична област *Limiton*. Отново Йоан Ефески сочи, че на границата на Персийска Армения ромеите нахлули най-напред в „персийските области на разстояние от много мили" (Пигулевская 1941, 129, бел. 1). Всъщност сирийският термин е mszwla и според Н. Пигулевская Brockelmann (Lexikon syriacum, 396) е аналогичен с латинското *iter X parasangorum*, т. е. път (средство) с дълбочина от 10 персийски парасанги. Дължината на една парасанга е 5940 м (ГИБИ II 1960, 312, бел. 3), така че въпросното разстояние отговаря на почти 60 км или приблизително 40 римски мили. Употребеният от Йоан Ефески сирийски термин е всъщност еквивалентен по значение на посочения в разглеждания паметник: τεσ]σαράκ[ον]τον. Необичайното за числително име окончание - τον в надписа може да се обясни с използването на числителното като название на областта (срв. *Limiton*). На друго място Йоан Ефески отмерва пограничието на персийската държава с „варварските народи" чрез 5 манзии (престоя) (Пигулевская 1941, 125). Важно е да се посочи, че според Теофан в похода си срещу българите през 809 г. Никифор I преодолял разстоянието до аула на Крум от третия ден на Страстната седмица до Великден, т. е. за 4 или 6 дни (ГИБИ III 1960, 279). В случая, Теофан изглежда е имал предвид времето за пресичане на пограничието между двете държави (вж.: Георгиев 2002, 222-224). Във връзка със събитията от края на цар Петровото управление, Йоан Скилица пише, че Никифор II Фока „отишъл да навести тракийските градове и като стигнал чак до тъй наречения Голям окоп (τῆς λεγομένης μεγαλῆς σούδας), писал на Петър, владетеля на България, да не допуска турките да преминават Истър..." (ГИБИ VI 1965, 259). Лъв Дякон е по-подробен и казва, че императорът „превзел още с първото нападение близките до ромейската граница крепости" (ГИБИ V 1964, 247). Точният израз на хрониста е Ῥωμαίοις ὅμορα, което може да се преведе като „ромейското съседство". Така изглежда бил наричан вала „Еркесия", който след договора на хан Омуртаг с Лъв V е бил считан за същинска гранична линия между двете държави. И тъй като Скилица говори за превзети български „фрурии", можем да предполагаме, че император Никифор Фока не се задоволил само с достигане на „големия окоп", но преминал и на север от него. Другата възможност е под „фрурии" хронистът да говори за овладяване на елементи на самата „Еркесия". Така или иначе, става въпрос за достигане на българската част от пригряничната област.

„Сарак(он)тонът" на хан Крум е включвал цялата дълбочина на територията, завладяна от българите до навечерието на битката от 22 юни 813 г. територия. Тя със сигурност е била с по-голяма дълбочина от договорената през 716 г. погранична зона (наречена по-късно Παρορία, Μεσομήλιον), която е оставала най-вероятно от двете страни на линията, по която няколко години по-късно е била изградена Еркесията и със сигурност е включвала „Милеоните в Тракия" (обр. 2).

В тази връзка може да се постави въпроса дали, все пак, зад числителното „четиридесет" в термина „сарактон„ не се визира и съответният брой укрепления там. Това е допустимо, особено ако се допусне, че в първоначалния си смисъл и форма понятията „сарак(он)тон" и „милеонон" са били свързани в израза „четиридесетте мили" и използвани по отделно са станали заменяеми. Ако Теофановите „Милеони в Тракия" са събирателно понятие за крепостите, разположени „зад" (т.е. на юг!) от договорената през 716 г. гранична линия по билото на Веригава, изглежда правдоподобно числителното „сарак(он)тон" да обозначава четиридесет на брой крепости (*tessarakonta poleis, *tessarakonta castra), преди всичко в областта „Лимитон" между двете държави. Основно те са били завоювани през 812-813 г. в зоната на „Милеоните в Тракия". С позицията си те реално са увеличавали дълбочината на пригряничната зона в южна посока. Вероятно това е наложило и замяната на старото название „Милеоните в Тракия" с ново определение: „Сарак(он)тон".

Още един довод в подкрепа на тезата, че смисловата логограма „четиридесет града (крепости) в Тракия" е реално понятие, са така наречените „триумфални" надписи от времето на хан Крум (Бешевлиев 1979, №№ 20-40). Броят на запазените изцяло и частично колони с имена на превзети от българския владетел през 812-813 г. градове и крепости в Източна Тракия надхвърля двадесет. Стилобатът на възпоменателния храм в Плиск оба, където вероятно те са стояли отначало, дава основание броят им да се изчисли на повече от тридесет (Георгиев 1989, 341, 348 и сл.). Възможно е, представително копие на Хамбарлийския надпис (№ 2), заедно с надписите-имена на завоювани крепости и победни сражения да са оформяли в „Крумовия аул" мемориален комплекс, изграден след внезапната смърт на владетеля на 14 април 814 г. По стар тюркски обряд стените на неговия поминален храм са били „изписани" с победите на героизирания владетел. „Сарак(он)тонът" от градове и крепости в Източна Тракия е бил сред най-важните негови бойни подвизи, с които той се е гордеел приживе, наричайки го „моят".

И все пак, въпреки несъмненото гръкоезичие на енигматичния термин „саракτон" (=тессараконтон), се налага въпроса дали не е имало и допълнителни причини за неговото утвърждаване в североизточна Тракия. При опити за отговор на този, може би ненужен въпрос, трябва да се има предвид особеният етнически състав на населението в областта. Съгласно информациите на Теофан и Патриарх Никифор за преселване тук по времето на Константин V на „сирийци и арменци" от Теодосиупол и Мелитина в нея се формира значителна арменска колония, която оставила трайни следи. Арменски имена се откриват и сред споменатите в Хамбарлийския надпис стратези, които са били помощници на българските боили (Бартикян 1984, 40 и сл.). В този смисъл е интересен фактът, че в арменския език думата „сароти" означава „подножие на планина", а жителите на подобна област се наричат „саротнейци"(Мовсес Каланкатуаци 1984, 60-61). В светлината на това може да се изкаже предположението, че налагането на името „сарактон" за областта между Средна гора и Странджа-Сакар, е станало и поради фонетичната близост между гръкоезичното определение за пограничната област „сарак(он)тон)" и нейното евентуално арменоезично означение „сароти". По смисъл то е близко до славянското название на областта „Загорие" (Ζαγορία, Ζαγόρια, Ζάγορα, Ꙁагоріа). Така че е допустимо съществуването на съответствие между арменоезичното и славяноезично определение на днешна североизточна Тракия.

Същевременно смятам, че е възможно понятието „сарактон" да се е формирало и под влияние на тюрко- или ираноезичната лексика в езика на (пра)българите. Посоченият от езиковедите сравнителен материал в това отношение не е за пренебрегване, особено в опитите за реконструкция на езика на Аспаруховите българи.

В тази връзка искам да посоча, че в Авеста понятието „римска територия" звучи като *sairinam dahyunam*, в средноперсийски текстове - *sarman dehan*, а в гръцки - *sarames* (Daryaee 2005, 124, 129 sqq.) Българите, в ираноезичието на част от които езиковеди и историци не се съмняват, са могли да разпознаят под гръкоезичния термин *saraktοn* еквивалент на понятието „римска земя". През лятото на 813 г., след падането на Адрианопол, когато в ръцете на българските войски била цяла Източна Тракия, хан Крум с немалки основания е могъл да се обяви за завоевател на „римска земя". Това е изглежда и причината „новият Сенахерим" (както Георги Монах оприличава българския владетел) с гордост да назове въпросната територия „моят сарактон" (=Моят Сарактон). Възможно е тогава понятието за „пограничие" във втория Хамбарлийски надпис да е било съзнателно генерализирано, за да съответства по смисъл и обхват на българската представа за „римска земя". Следователно, „сарактон" в първобългарския надпис изглежда е означение за всички завоевания от 811-813 г. В този смисъл надписът е израз на претенциите на хан Крум да притежава европейските земи на Империята чак до стените на Константинопол и е своеобразен „отговор" на предприетото през юли 813 г. покушение против неговата особа.

Цитирана литература:

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия или Хемимонт? - Археологически вести, 1999, 2, 27-30.

Бартикян 1984: Р. М. Бартикян. У истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага). - В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 40-45.

Бешевлиев 1960: В. Бешевлиев. Три приноса към българската средновековна история. 1. За българо-византийските мирни договори през VIII в. - В: Изследвания в памет на проф. Марин Дринов. София, 1960, 283-300.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Велков 1982: В. Велков. Ἐμπόριον Θουιδας - новооткрито селище в провинция Тракия. - Археология, 1982, 3-4, 40-43.

Венедиков 1995: И. Венедиков. Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1995.

Венедикова 1958: В. Венедикова. Български паралели на античния обичай заоравание при основаване на селище. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 779-786.

Георгиев 1989: П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 338-354.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. София, 1999, 131-140.

Георгиев 2002: П. Георгиев. За столицата на Аспаруховата България. - Исторически преглед, 2002, 5-6, 208-227.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Големият землен вал в Добруджа - исторически бележки. - В: Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.) (=Acta Musei Varnensis, III-1). Варна, 2005, 23-40.

ГИБИ III 1960: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960.

ГИБИ V 1964: Гръцки извори за българската история, V. София, 1964.

ГИБИ VI 1965: Гръцки извори за българската история, VI. София, 1965.

ГИБИ X 1980: Гръцки извори за българската история, X. София, 1980.

Димитров 1982: Б. Димитров. Малки пристанищни крепости (Ропотамо). - В: Български средновековни градове и крепости, 1. Под ред. на В. Гюзелев и Ал. Кузев. Варна, 1982, 427-438.

Мовсес Каланкатуаци 1984: Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван, 1984.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, I, 1. София, 1970.

Кулаковский 1908: Ю. А. Кулаковский. Стратегика императора Никифора. - Записки Императорской Академии наук, VIII, № 9, 1908, 1-59.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007.

Пигулевская 1941: Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, Ленинград, 1941.

Рашев 1985: Р. Рашев. Земленото укрепление на Плиска. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 7-15.

Рашев б. г.: Р. Рашев. Крумовият саракт в Тракия. - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV век. Варна, [2007], 120-127.

Рек 1987: С. Рек. След культа Св. Климента Охридского в династии Комитопулов. - Кирило-Методиевски студии, 4, 1987, 176-179.

Тодоров 2003: И. Тодоров. Опит за локализация на топонима „Дултроини" [Δουλτροηνους] от Хамбарлийския надпис. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 405-413.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България, 1. София, 1978. Съст. П. Петров и В. Гюзелев.

Bounegru 1998: O. Bounegru. Concidérations sur les emporia en Mésie Inférieure et en Thrace. - In: La politique édilitaire dans les provinces de l`Empire romain IIème - IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae, Tulcea, 1995, éd. par V. Baumann. Tulcea, 1998, 207-211.

Casevitz 1993: M. Casevitz. Les mots de la frontière en grec. - In: La Frontière, sous la dir. D`Yves Roman (=Travaux de la Maison de l`Orient, N 21). Lyon, 1993, 17-24.

Christides 1972: V. Christides. The Names Arabes: Σαρακηνοι etc. Their False Byzantine Etymologies. - Byzantinische Zeitschrift, 65, 1972, 329-335.

Dagron 1974: G. Dagron. Naissance d`une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris, 1974.

Dagron 1984: G. Dagron. Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des Patria. Paris, 1984.

Daremberg et Saglio 1887: C. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grecques et romaines, I, 2. Paris, 1887.

Daremberg et Saglio 1892: C. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grecques et romaines, II, 1. Paris, 1892.

Daremberg et Saglio 1918: C. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grecques et romaines, IV, 2. Paris, 1918.

Daryaee 2005: T. Daryaee. Ethnic and Territorial Boundaries in Late Antique and Early Medieval Persia (Third to Tenth Century). - In: Borders, Barriers, and Ehnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. (Studies in the Early Medieval Ages, 12). Brepols, 2005, 123-138.

Guey 1939: J. Guey. Note sur le limes romain de Numidie et le Sahara au IVe siècle. - In: Mélanges d`archéologie et d`histoire, 56, 1939, 178-248.

Janin 1964: R. Janin. Constantinople byzantin. Paris, 1964.

Paulys-Wissowa 1927: Paulys-Wissowa. Realencyclopädie, 13. Stuttgart, 1927.

Reiskii 1830: I. Iac. Reiskii. Commentarii ad Const. Porph. De cerimoniis. Bonnae, 1830.

Soustal 1991: P. Soustal. Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien. Wien, 1991.

Tate 1993: G. Tate. Frontière et peuplement en Syrie du Nord et en Haute Mésopotamie entre le IV-e et le XI-e siècle. - In: Castrum, 4. Frontière et peuple-

ment dans le Monde Méditerranéen au Moyen âge. Actes du colloque d`Erice - Trapani (Italie), rec. par J.-M. Poisson. (=Collection de l`École française de Rome - 105). Rom-Madrid, 1992, 151-157.

Troupeaux 1983: G. Troupeax. La connaissance des chrétiens syriaques chez les auteurs arabo-musulmans. - In: III-e Symposium syriacum, 1980: Le contact du Monde syriaque avec les autres cultures, éd. par R. Lavernent (=Orientalia Cristiana Analecta, 221). Roma, 1983, 273-280.

Trousset 1993: P. Trousset. La Frontière romaine et ses contradictions. - In: La Frontière, sous la dir. d`Yves Roman (=Travaux de la Maison de l`Orient, N 21). Lyon, 1993, 25-33.

Bulgarian sarakton in Thrace (Summary)

Pavel Georgiev

This paper considers the complex problem of the term *sarakton* mentioned once in the so called Hambarli inscription (No. 47; fig. 1) of Khan Krum (796-814), in connection with a recent article by R. Rashev on the matter. The importance of this discussion stems from the fact that this term explains the dynamics and character of the Bulgarian expansion in north-eastern Thrace in 812-813 and the establishment of Bulgarian authority there. It also contributes to a correct understanding of the nature of the Bulgarian-Byzantine border in the Middle Ages.

The author first analyzes the concepts of the *sarakton*'s „left" and „right side"; an attempt has been made for the localization of toponyms not identified so far. The „left", i.e. the eastern side is the Ranouli fortress. Its name has been associated with the „bloodthirsty frogs" mentioned by Manuel Philes (13th century) prior to the capture of Anhialos by Michael Glava; the author derives it from the Latin *ranu(ncu)lae* for small frogs. This further confirms the identification of the unknown settlement at the Ropotamo estuary. As regards the „right side", the mysterious toponym *Dultroini* has been explained as the name of a Roman emporium or military settlement to the south or southwest of the urban territory of Augusta Traiana - Beroe. With this in mind, it is obvious that the term *sarakton* meant an area about 200 km long (east/west) and at least several tens of kilometers wide, probably divided into two halves along the Tundzha river (fig. 2). Each half was administrated by the *ichirgou-bulia* and the *kavkhan* respectively, assisted by two local (Byzantine) strategoi each. Above them was the ruler's brother as his personal representative. The participation of Byzantine strategoi in the *sarakton*'s administration comes to show that it also included the towns and fortresses in eastern Thrace captured in 812-813. Hence the term *sarakton* refers to a territory, not only to an army. The review of events from the period confirms this point. The *Erkesia* earthen rampart remains within this territory and runs approximately along its axis. The author disagrees with the view of A. Gregoire and Rasho Rashev that *sarakton* should be read as *harakton* and should be identified with the earthen rampart itself. The position of the rampart within the *sarakton*'s area clearly speaks against this view as well as the information available on its construction under the reign of Khan Omurtag (probably between 814 and 816 AD). Nevertheless, the author tends to accept that a symbolical line between both states, within the framework of the so called *limitatio* within Khan Krum's *sarakton*, may have existed even prior to the battle of Versinikia (June 22, 813 AD). Considering the evidence of historical sources on the building of a „charax" by the Bulgarians before the walls of Constantinople, the author is inclined to see it not as real defensive works but rather as a new symbolical act of 'plowing' a border line immediately before the Byzantine capital. There was neither time, nor construction capacity for the raising of ramparts like Ereksia in northeast Thrace in 812 and the first half of 813 or before the walls of Theodosius in July/August 813, neither there was any political or military need of them.

The foundation of the *sarakton* could be dated as late as the summer of 813; this is related to the dates of the two successive texts on the stone pillar (*ara*) found at Hambarli (now Malomirovo, near Elhovo; see fig. 1). A convincing point is that the name of Adrianople has been mentioned in the first text (No. 2) among the fortresses captured by the armies of Khan Krum. The territory termed *sarakton* included the border area between both states which, according to the evidence of Theophanes, had been defined in the Treaty of

716 as running between the border along the Hemus ridges and the 'Mileones of Thrace'. According to the author, the latter mysterious term meant a series of fortresses ironically called „dairy farms“ or „sheep-folds“. After military action in 812 and 813, captured towns and fortresses in Eastern Thrace were also included were included in Krum's *sarakton*.

Judging from the character of the border areas in Byzantium, Pavel Georgiev draws the conclusion that the enigmatic name *sarakton* originates from a specific definition of the buffer zone on both sides of the border, called Parôria, Metória, Limitôn (Lima) or Mileônôn. It was a reduced and modified form of the Greek tesasarakonta - sarak(on)ta - with the characteristic suffix - ton (e.g. Limitôn). This term usually denoted a depth of 40 miles (stadia, parasangs) in the border lands. The word *sarakton* in the Hambarli inscription is the Greek term for the border area between Bulgaria and Byzantium at the time of Khan Krum's conquests in Eastern Thrace. It is quite probable that it replaced other common names of the border area but only in that time. It is possible that both the local Armenian as well as the language of the (proto)Bulgarians have influenced its real meaning. The circumstance that the Iranian term for 'Roman land' - *sarames* - is close to *sarakton* suggests that the Greek word for a border area in Inscription No. 47 has been used in the broader meaning of 'conquered Roman territory'. This interpretation is supported by the text of the inscription where the Bulgarian Khan with obvious pride called the territory in question 'my *sarakton*'. The announcement of this territorial gain, at the expense of the Byzantine Empire, and the commissioning of the two texts of the Hambarli inscription could be dated in the summer and early autumn of 813 AD. It is possible to link it to the attempted assassination of Khan Krum before the walls of Constantinople and his intention to besiege the Byzantine capital and conqueror it in 814, averted by Khan Krum's sudden death on April 14, 814 AD.

*

* *

Поправка: В статията на М. Манов. Отново по въпроса за Хераклея Синтика. - Археология, 2006, 1-4, 220-226, на с. 220 в дясната колона, срещу приложената снимка (обр. 1) гръцкият текст трябваше да бъде отпечатан в следния вид:

Γάιος Λουκίου
Σκοτυσσαῖος (sic!) ὁ καὶ
Ἡρακλεώτης καὶ
Οὐλπ(ε)ία Παράμονα
Γαίῳ τῷ υ(ἱ)ῷ. (sic!).

Освен това в статията на същия автор на с. 224 на ред 1-2 в лявата колона горе вместо името Соколовска трябва да стои името Папазоглу.